Scanned (J.S)

Bepleiff

DESCRIPTION OF THE PROPERTY OF

5/

भोजप्रवन्धः।

श्रीगङ्गाचरणवेदान्तविद्यासागरप्रणीत-टीकालङ्कतो वङ्गानुवादसहितश्च।

معمد

श्रीसरेन्द्रनाथरायचीधुरो (सरस्वती) श्रीमन्त्रथनाथमजुमदाराभ्यां

पूर नं॰ क्यानिं ष्टीट, कलिकातात:

प्रकाशितः।

१३२१ वङ्गाब्दे फालगुनि मासि। (मुल्यं सारंकप्यकन् १००।)

(All Rights Feserved.)

PRINTED BY M. N. GHOSH.

"GHOSH MACHINE PRESS".

38, Shibnarayan Dass Lane,

Calcutta:

ভূসিকা ৷

বল্লালদেন এই ভোজপ্রবন্ধনামক গ্রন্থখানি সন্ধলন করিয়া প্রণয়ন করিয়াছেন, ইহার পুলিকা দেখিলে এইরপ বৃথিতে পারা যায়। এ বল্লাল গৌড়েশ্বর বল্লাল নহে, অন্ত একজন সামান্ত পণ্ডিত মাত্র, ইহা স্বীকার করাইতে হইলে, বিশেষ প্রমাণপ্রয়োগের আবশ্রক; কিন্তু কেহই যখন প্রত্যক্ষতাবের সেরপ সাক্ষ্য ও প্রমাণপ্রয়োগ করিতে সক্ষম নহেন, তথন এই পুলিকা অনুসারে আমরা ইহাকে গৌড়েশ্বর বল্লাল বলিয়া স্বীকার করিয়া লইলে বোধ হয় বিশেষ দোষভোগী হইব না।

প্রায় ৭৯৬ বংসর পূর্ব্বে বল্লালসেন গৌড়ে রাজত্ব করিয়াছিলেন। বল্লালের সময় হইতে প্রায় ১০০ বংসর পূর্বের ভোজরাজ নালবদেশের ধারানগরে রাজত্ব করিতেন। তথন হিন্দুর এতদূর অধঃপতন হয় নাই; স্কৃতরাং বল্লালসেনের পক্ষে ভোজচরিত জ্ঞাত হইবার বিশেষ স্কৃবিধা ছিল। যাঁহারা হিন্দুশান্ত্রের পর্য্যালোচনা করিয়া থাকেন, তাঁহারা জানেন যে, ব্যাকরণ হইতে আরম্ভ করিয়া বেদান্তপর্যান্ত সমন্তশান্ত্রের উপর ভোজ কিরূপ প্রভূত্ব প্রতিষ্ঠা করিয়া গিয়াছেন। সেই মহাত্মার সম্বন্ধে প্রবাদপরম্পরায় যাহা কিছু বল্লাল জানিতে পারিয়াছিলেন, বিশেষ অনুসন্ধান করিয়া প্রকৃত সত্য যত টুকু, তত্টুকু এই ভোজপ্রবন্ধে সন্ধিরিষ্ট করিয়াছেন। সত্যের দিকে লক্ষ্য রাধার গ্রন্থের ভাষার দিকে লক্ষ্য রাধিতে পারে নাই, তাহাই ভোজপ্রবন্ধের পঞ্চে গৌরবের কারণ হইয়া দাঁড়াইয়াছে। সত্য কথা বনিবার জন্য বল্লাল, ভোজের খাতাপত্র হইতে ভাণ্ডারিকের অনেক লিখিত কথা

উদ্ধার করিয়া দেখাইয়াছেন। ইহা মিখ্যা বলিতে হইলে বাতুলতা প্রকাশ হইয়া পড়িবে, তাহাতে আর সংশয় নাই।

তারপর কালিদাস, ভবভূতি, দণ্ডী, বাণ, বররুচিপ্রভৃতি কবি-দিগের কথা। এসকল কবি ভোজের সভায় ছিলেন, ইহা স্বীকার कतिरा रहेरत । जरत याँशारक जमरावा आहीन विनाद, आमता . বলি, তাঁহাকে বুদ্ধমন্ত প্রভৃতির স্থায় অস্ত একজন বুদ্ধকালিদাস, বা বন্ধবরক্ষচি বল না কেন ? প্রকৃতও তাই। তবে ভবভূতিকে আর পৃথক করা চলিবে বলিয়া মনে হয় না; কারণ, উত্তররামচরিত রচয়িত। ভব ভূতিই যে ভোজের সভায় ছিলেন, তাহা 'বশ্ববচসা' (ভোজপ্রবন্ধ) এবং 'বাথশ্যেবামুবর্ত্ততে' (উত্তররামচরিত) এই ছুই কথায় ধরা পড়িয়া যায়। ভবভূতি আপনাকে সরস্বতীর স্বামী বলিয়া গর্ব্ব করিতেন। তাহা যেমন উত্তর্রামচ্রিতে প্রকাশ, সেইরূপ ভোজসভায়ও অভি-ব্যক্ত; স্থতরাং ভবভূতির আর একটি দ্বিতীয়সংস্করণ স্বীকার না করিলেই ভাল হয়। মল্লিনাথনামে একাধিক ব্যক্তি ভোজসভায় উপন্থিত হইয়াছিলেন; স্বুতরাং টীকাপ্রণেতা স্থবিখ্যাত মলিনাথকে **हर्ज्यभः इद्भाग वा**क विषय श्रीकात कतात्र व्यानिख स्टेट नारत ना। স্থাসিদ্ধ কাদম্বরীপ্রণেতা বাণের কথা স্বতন্ত্র; কারণ, বাণ সপুত্রে ভোজসভায় ছিলেন, ইহা ভোজপ্রবন্ধেই কথিত হইয়াছে, এবং ভব-ভূতির কথায় তাহা আরও প্রকাশ হইয়া পড়িয়াছে। মাঘকাব্যপ্রণেতা भाषकवित क्रिक त्मंद्रे नम्पारं वर्षमान ছिलान ; किस खर्ड्ज तरित्मत অধিপতির রূপায় তাঁহাকে ভোজের সভায় আসিয়া পরিচয় দিবার জন্ম প্রস্তুত হইতে দেখা যায় না; শেষজীবনে মাঘ ভোজের দেশে আসিয়া-ছিলেন মাত্র; ভোজের সভায় উপস্থিত হন নাই। ভোজের মহিনীর नाम नीनावजीत्नवी। তবে প্রারই তাঁহাকে नीनात्नवी विनयां

পরিচিত হইতে দেখা যায়। লীলাবতীর পরিচয় পৃথক্তাবে দিবার কোন প্রয়োজন হয় নাই বলিয়া দেওয়া হয় নাই। লীলাবতী নিজ-নামেই পরিচিত। ইনিই 'লীলাবতী'নামক অন্ধ্রপ্রের রচয়িত্রী। স্থ্রপদ্ধ 'সিদ্ধান্তশিরোমণি'গ্রন্থপ্রণেতা ভান্ধরমিশ্রের ইনিই একমাত্র কন্যা ছিলেন।

এস্থলে ইহা প্রকাশ না করিলে সত্যের মর্যাদা রক্ষিত হইবে না বে, বঙ্গদেশের চতুপাঠাপরিচিত ছাত্রবুন্দের, তথা সকল সভ্যসম্প্রদায়ের নিকট কালিদাস বলিয়া যিনি বিখ্যাত, তিনিই এই ভোজসভাস্থ कानिमान । कानिमान ও ভবভূতির বিবাদ, এবং সেই বিবাদভঞ্জনার্থ মনসাদেবীর মধ্যস্থতা করা, আর সেই প্রসঙ্গে 'ক্রয়ঃ কালিদাসাভা ভবভূতিম হাকবিঃ।' মনসার এই উক্তির প্রতিবাদে কালিদাসের— 'তরবঃ পারিজাতাভাঃ সুহারকো মহাতরুঃ॥' ইত্যাদি বঙ্গীয় প্রবাদ এখনও অব্যাহতভাবে ছাত্রসম্প্রদায়ের, তথা অধ্যাপকসম্প্রদায়ের মধ্যে প্রচলিত আছে দেখা যায়। ভোজপ্রবন্ধেও তাহার পরিচয় পাওয়া যায়। বেশ্রার গৃহে মৃত্যুর কথা প্রবাদপরম্পরায় প্রচলিত আছে; কিন্তু সে সম্বন্ধে কোন কগাই ভোজপ্রবন্ধ হইতে জানা যায় ना। তবে কালিদাস যে বেগ্রাসক্ত ছিলেন, তাহার যথেষ্ট উক্তি (एथा यात्र। कानिमान प्रदेवांत वल्लात्व (मर्म नियाष्ट्रिन वनिया সেই বন্নাল ও ভোজপ্রবন্ধরচয়িতা গোড়েশ্বর বন্নাল একলোক, ইহা বলা बाग्र ना ; काद्रण, (म वल्लात्व दाक्रधानी अकिनानगदीर हिन। একশিলানগরী দাক্ষিণাত্যের অন্তর্গত; এখন উহাকে একশৈলনগর বলা হয়। একশিলানগরী পূর্ন্মে বহুবিদিত ছিল; কারণ, শকাৰূপ্রবর্ত্তক শালিবাহনরাজা এই নগরীতে রাজত্ব করিয়াছিলেন। আমাদের চির-পরিচিত বল্লালসেন সম্বন্ধে অধিক কিছুই বলিবার নাই; তিনি নিজ গুণেই অমর হইয়া রহিয়াছেন। তৎপ্রণীত এই ভোজপ্রবন্ধের দীকা প্রভৃতি কিছুই না থাকায় অধ্যয়নেচ্ছু ছাত্রদিগের অম্পুবিধা দূর করিবার জন্ম আমি দীকা ও বঙ্গান্থবাদ করিয়াছি; এবং প্রায় এক-বৎসরের পরে যে ইহা প্রকাশার্থ শেষ প্রয়ম্ব করিতে সমর্থ হইয়াছি, তজ্জন্য ভগবানকে প্রাণ ভরিয়া ধন্যবাদ দিতেছি।

অশ্লীনভাগ ত্যাগ করিলে 'আহপ্রাহ'প্রভৃতি কতকগুলি পদ ভিন্ন আর কিছু রাখিতে পারা যায় না বলিয়া আমি কিছুই পরিত্যাগ করি নাই; তজ্জন্য পণ্ডিতগণ ক্ষমা করিবেন।

প্রকাশক প্রকাশ করিলেও ইহার দোষ বা গুণের জন্ম আমিই সম্পূর্ণদারী। তবে ভরসা করি, 'নেই মামার চেয়ে কাণা মামা ভাল' এই স্থায় অনুসারে সকলেই একটু দয়ার দৃষ্টিতে দেখিবেন। ইতি

টীকাকার।

सूचीपवम् ।

विषय:	पृष्ठा
श्रय राज्यप्राप्तिप्रबन्धनासकप्रथमपरिच्छेटः	8
श्रय पाण्डित्यपयाप्रवस्थनामकदितीयपरिच्छेदः	४८
तच सुनग्रवादिगोविन्दपण्डितविप्रकथा	80
तत्र क्षपणमन्त्रिणासनक्षया	યૂર
तव जालिङ्गादिषट् कवीन्द्र कथा	€ ₹
श्रथ काव्यविलामप्रवस्थनामकतृतीयपरिच्छेदः	95
तव गङ्गर-कालिदासक्या	95
तद लच्चीधरकवि-कुविन्दक्या	१०२
तत्र वाणदारिद्रावाचा	555
तत राजचीरस्यक्या	११९
तत्र क्षीड़ाचन्द्रकविकथा	१२७
तत रामियरकविकया	०६९
त्रय कालिदासनिर्व्वासनप्रवन्धनामकचतुर्थपरिच्छेद:	88€
श्रय कालिदासप्रत्यानयनप्रवस्थनासकपञ्चमपरिच्छेद:	१५ट
त्रथ काव्यप्रकागप्रवन्धनासकषष्ठपरिच्छेदः	१८२
त्रथ भवसूतिकालिदासयी: प्राधान्य-	
परीचाप्रबन्धनामकसप्तमपरिच्छेटः	२४८
भय कान्तामोटप्रबन्धनामक-श्रष्टमपरिच्छेदः	२५७

श्रथ कालिदासवियोगयोगप्रबन्धनामकनवमपरिच्छेदः	२७३
अय समस्याविनोदप्रबन्धनामकदशमपरिच्छेदः	२६०
त्रय खर्बे द्यचिकिताप्रवस्थनामकेकादग्रपरिच्छेदः	१२४
त्रय मिन्नायकविपरिचयप्रवन्धनामकद्वादशपरिच्छेदः	३३२
श्रय चरमञ्चोकप्रबन्धनामकत्रयोदशपरिच्छेदः	३३६

अशुडिशोधनस् ।

पत्ने श्रशुद्धम्	ग्रहम्	ग्रडम् षष्ठः परिच्छेदः।	
२४० पचमः परिच्छेदः	षष्ठः परिच्छेदः		
२५६ षष्ठः "	सप्तमः "		
२०२ सप्तमः "	षष्टमः ,,		
२८ यष्टमः "	नवस: "		
३२३ नवम: "	दशमः .,		

भोजप्रवन्धः।

राज्यप्राप्तिप्रवन्धः।

त्रादी धाराराज्ये सिन्धुनसंज्ञो राजा चिरं प्रजा: पर्य-पानयत्। तस्य वृद्धत्वे भोज दित पुत्तः समजिन। स यदा पञ्च-वार्षिकः, तदा पिता ह्यात्मनो जरां ज्ञात्वा सुख्यामात्यानाङ्ग्य अनुजं सुद्धं महाबन्धमानीक्य, पुत्तञ्च बानं वीच्य विचारया-मास—यदि ग्रहं राजनच्यीभारधारणसमर्थं सोदरमपहाय राज्यं पुत्ताय प्रयच्छामि, तिर्हं नोकापवादः। श्रथवा वानं से पुत्तं सुद्धो राज्यनोभाद् विषादिना मार्यिष्यति, तदा दत्तमपि राज्यं व्रया, पुत्तहानिवेंगोच्छेदस्य॥१॥

> अरसिकाय सते च्छलीन या, गमयितुं रिनिका सरखतौ । इन्जमपास्य कलामदर्भयद्-, भवतु सा वरदा वरदा सताम् ॥

दृष्ठ खलु सकललोकिशिचागुरुक्षचभवान् ब्रह्मचन्नक्षियरोमिणिर्विदात् सभाड् वद्वालसेनः शिचार्यं महासवीनां कालिदासादीनामन्येषाच भोनभूपतेर्विकमादित्यस्य सभासदां परिचितानाच विदुषामुच्च्यासक्षयाः कथाच्छलेनं कतिचित् सङ्कलय्य भीनिन्यनामकर्मकं ग्रस्यं विरचयामासः। तस्येदमादिमं प्रतीकम्—"चारौ" इति। बादौ धाराराज्यप्रतिष्ठायाः प्राक्। प्रथमत एवायं राजपदवीमादृद्धः इति। राजस्कीभारधारणसम्भे राज्यभारधारणे श्रक्तिसम्पत्रम् ॥१॥

প্রথমত: ধারানামক রাজ্যে সিফুল-নামে এক রাজা বছকাল ধরিরা প্রস্থা

''लोभ: प्रतिष्ठा पापस्य प्रस्तिलोंभ एव च।
देवक्रोधादिजनको लोभ: पापस्य कारणम्' ॥ २ ॥
"लोभात् क्रोधः प्रभवति, क्रोधाद द्रोहः प्रवर्त्तते।
द्रोहेण नरकं याति शास्त्रज्ञोऽिप विचल्णः ॥
मातरं पितरं पुत्रं भातरं वा सुहत्तमम्।
लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहोदरम्॥" दितः
विचार्थ्य राज्यं सुज्ञाय दन्ता तदुत्सङ्गे भोजमात्मजं सुमोच।
ततः क्रमाद्राजनि दिवङ्गते सम्प्राप्तराज्यसम्पत्तः सुज्जो सुख्यामात्यं वुद्धिगार्नासानं व्यापारसुद्र्या दूरीक्रत्य, तत्यदे श्रन्थं

পালন কবিয়াছিলেন। ভাঁহার বার্ত্বকাবস্থায় 'ভোজ' এই নামে একটি পুত্র জন্মিরাছিল। সে বখন পাঁচ বৎসবের, তখন ভাহার পিতা নিজের বার্ত্বকা-বস্থা জানিয়া প্রধান প্রধান নিম্নিকলকে আহ্বান কবিয়া, কনির্গ্রহাতা মুঞ্জকে মহাবলশালী দেখিয়া এবং পুত্রকে বালক দেখিয়া বিচার কবিয়াছিলেন, যদি আমি রাজলক্ষীর ভারবহনে সমর্থ সহোদর ভাতাকে রাজ্যাধিকার হইতে বঞ্চিত কবিয়া রাজ্য পুত্রকে প্রদান করি, ভাহা হইলে লোকে অপবাদ করিবে, অথবা মুঞ্জই রাজ্যলোভে বিষাদি দ্বারা আমার বালক পুত্রকে মারিয়া ফেলিবে। ভাহা হইলে পুত্রকে রাজ্যদান করা ব্যর্থ হইবে, পুত্রের অপবাত ও বংশের উচ্ছেদ হইবে॥ ১॥

लीभ: विषयसीन्दर्यादिन्द्रियाणी लील्यम्। प्रतिष्ठा षात्रयस्थानम्। विचचणः दर्शितकारी—मास्त्रेण न्यायदिना वा यहस्यते, यसदिव करीति । २ ।

(मथा वाग्र.-

'পাপের আশ্রহন্থান লোভ; লোভই পাপের প্রস্তাত (জননী); দ্বেম ও ক্রোধাদির উৎপাদক লোভই পাপের কারণ'॥ ২॥

समाप्तराज्यसम्पत्तिः सम्प्राप्ता लक्षा राज्यं खचयामाधिपत्यं "खचाधिपत्यं राज्यः CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri नियोजयामास। ततो गुरुभ्यः चितिपानपुत्रो वाचयति। ततः क्रमेण सभायां ज्यातिः शास्त्रपारङ्गतः सकलविद्याचातुर्य्यवान् व्राह्मणः समागस्य, "राज्ञे स्वस्ति" इत्युक्ता उपविष्टः। स चाइ, "देव! लोकोऽयं मां सर्वेज्ञं विक्तः; तत् किमपि एच्छ॥ ३॥

स्यात् सासाज्यं दशलचने । यत ऊर्वं महेशानि महासासात्यमुच्यते ॥ दित सृतः, सम्यतिः राजलक्षीय येन, स तथा लक्षाधिपत्यराजयौः। व्यापारसूद्र व्यापारस्य कर्याणी सुद्रा प्रत्ययकर्णं, तथा, तत्क्षतकर्याणी दीषप्रत्यायनेन चनुष्ठानक्कलनं कौणलेनीत यावत्। गुक्त्यः शिचकेष्यः, चितिपालपुकी राजकुमारो भीजः, वाचयति शिचते सा। सर्वविद्याचातुर्थ्यवान्—सर्वासु विद्यासु चातुर्थं कुश्रलता असि यस्य, स तथा सकलविद्याविद्यारदः । ३॥

'লোভ হইতে ক্রোধ জন্মার; ক্রোধ হইতে দ্রোহ (পরের অনিষ্টাচরণ) প্রবর্ত্তিত হয়। পরের অনিষ্ট করিয়াই শাস্তজানসম্পন্ন বিচক্ষণ লোকও নরকে বাইয়া থাকে।

নানব লোভের আবেশে অভিভ্ত হইয়া নাতা, পিতা, পুত্র, আতা, সর্ক্ষাপ্র বন্ধু, সহোদর, এমন কি স্ত্রীও স্থামিকে হত্যা করিয়া থাকে।'

এইরপ বিচার করিয়া মুঞ্জে রাজ্য দান করিয়া, তাঁহার ক্লোড়ে পুত্র , তোজকে (কেলিয়া) তুলিয়া দিয়ছিলেন। তারপর কালক্রমে রাজা দিয়ুল স্বর্গে গমন করিলে, মুঞ্জ রাজ্যসম্পত্তি পাইয়া বৃদ্ধিসাগরনামক প্রধান মন্ত্রীকে কার্যজ্ঞলে দ্ব করিয়া, অহাকে সেই পদে নিয়োগ করিয়াছিলেন। তারপর গুজুদিগের নিকট রাজপুত্র শিকালাত করিতে সাগিলেন। কিছুদিন এইরপে চলিতে সাগিল ; ক্রমে রাজসভার জ্যোতি:শাস্ত্রের পারালী সকলবিজ্ঞার চত্র এক আক্রম পাগমন করিয়া রাজার উদ্দেশে 'স্বস্তি" এই আনীর্কাদ বাক্য পাঠ করিয়া উপ্রেশ্ন

"कर्ष्टस्या या भवेदिया सा प्रकाश्या बुधस्य तु। या गुरी पुस्तके विद्या तया सूट्: प्रतार्थ्यते॥" इति॥॥ ततो राजापि विप्रस्थाह्रस्थावसुद्र्या चमल्कृतां तदात्तीं खुला "श्रस्ताकं जन्मारभ्य एतत्त्रस्पपर्थन्तं यदान्ययाचरितं यद्-यत्कृतं, तत्तत् मर्वं वदसि यदि, भवान् सर्वेज्ञ एव" इत्युवाच। ततो ब्राह्मणोऽपि राजा यद् यत् कतं, तत्तत् सर्वं गृद्व्यापार-सपि उवाच। ततो राजापि सर्वाख्यपि श्रभिज्ञानानि ज्ञाला त्तोष ॥ ५॥

করিলেন। তিনি বলিলেন,—এই সকল লোক আমাকে সর্বজ্ঞ বলে। সেইজ্জ বলি, কিছু প্রশ্ন করুন॥ ৬॥

या विद्या यज्जानं बुधस्य पण्डितस्य कण्डस्या चत्यन्तमध्यसा, सा तु सैव प्रकास्या जोके त्राविकारणोद्या। या यस्य पुनर्गुरी पुसके वा विद्या तिष्ठति, तया विद्यया स सूदो सूदों जन: प्रतार्थत प्रवस्त्रते विद्यती सवतीति श्रस्ति से सार्वे स्त्रामिति वदासीति साव: ॥ ४ ॥

कावन,-

বে বিজা কঠে অবস্থান করে, তাহা প্রকাশ করাই বৃদ্ধিনানের উচিত।
 আর বে বিজা ওরুর নিকট, বা পুতকে থাকে, তদ্বারা মুচ্বাক্তি প্রতারিত হয় ॥।।

अहमावसुद्रश 'अहं सर्वज्ञः' इत्येवमहद्वारप्रकाशित्याः कथायाः प्रत्यायनेन चमत्कृतां विद्ययविषयीभृतां तदान्तां सर्वज्ञवाद्यणवन्तान्तं श्रुत्वाऽत्येभ्यः सभासद्वाः इति अपः । अभिज्ञानानि अभिज्ञाकारणानि—'एवमेतत्, यत इट्सभूत्' इत्येवं पूर्व्वातसूत-विषयकज्ञानस्य कारणानि तत्त्विज्ञादीनि ॥ ५ ॥

ব্ৰান্তণের এই কথা গুনিয়া, ভারপর বাজা ব্রান্তণের অহঙ্কারের ছলনায় চমৎকার-

पुनश्च पञ्च षट् पटानि गला पादयो: पतित्वा, इन्द्रनोन-पुष्परागमरकतवैद्र्येखचितसिंहासने उपविश्व, राजा प्राह— "मातेव रचित पितेव हिते नियुङ्को, कान्तेव चाभिरमयत्वपनोय खेदम्। कौर्त्तेञ्च दिच्च विमन्नां वितनोति नच्छीं, किं विं न साध्यति कल्पन्तेव विद्या॥" इति॥ ६॥

কারী সেই সংবাদ শুনিয়া 'আমার জন্ম আরম্ভ করিয়া এইক্রণ পর্যান্ত ষাচা বাচা আমি ভাগ্যকলে অনুষ্ঠান করিয়াছি, এবং বাহা বাচা আমি পুরুষকারপ্রতাবে করিয়াছি, যদি সে নকলই বলেন, ভবে আপনি সর্বজ্ঞ বলিয়াই বিবেচিত হইবেন' এই কথা বলিয়াছিলেন। তারপর রাজা বাহা বাহা করিয়াছেন, সেই সেই সকল আতি রহন্ত ব্যাপারও বলিয়াছিলেন। তারপর রাজাও 'ভাহা এই' এইরপ জ্ঞান জ্ঞানার চিহ্নদকল জানিতে পারিয়া তুই হইয়াছিলেন। ৫ ॥

विद्या माता इव (उन्मार्गगामिनं मृतम्) रचितः ; पिता इव इति (इतकरं कस्मीण) नियुङ्को ; सिदं अपभीय काना प्रिया इव अभिरमयित आह्वादयितः ; दिच्च विमलां कौत्तिं लच्चीच राजनाच्चीच वितनोति विस्तारयितः (तक्मात्) कन्यलता इव कि कि न साध्यति ? अपि तुसर्थमेव विद्या सावयित ॥ इ॥

আবারও পাচ ছয় পা গিয়া, ছই পায়ে পড়িয়া, ইন্দ্রনীল, পুস্পরাগ, মরকত ও বৈদ্যামণিগচিত সিংহাসনে উপবেশন করিয়া রাজা মুঞ্জ বলিয়াছিলেন;—

বিভা, মাতার আয় (উয়ার্গামী পুত্রকে) রকা করে; পিতার আয় হিতকর কর্মে নিযুক্ত করে; কমনীয়া কামিনীর আয় সকল প্রকার ক্লেশের অপনোদন করিয়া প্রতি (ও অনুরক্তা) করে; চারিদিকে বিম্ল কীর্ত্তি ও রাজলক্ষীর বিস্তার্থ করে। অত্রব কল্লভার আয় কি কি না সাধিত করে? সকলই ত করে ॥ ৬ 1 ततो विप्रवराय दशाकानारवीयान् दही। ततः सभायामामीनो बुडिसागरः प्राह राजानम्, "देव! भोजस्य जन्मपित्रकां
ब्राह्मणं पृच्छ" इति। ततो मुद्धः प्राह, "भोजस्य जन्मपित्रकां
विधेष्टि" इति। ततोऽसी ब्राह्मण उवाच, "अध्ययनशालाया
भोज आनेतव्य" इति। मुद्धोऽपि ततः कौतुकादध्ययनशालाः
मलङ्कुर्वाणं भटेरानाययामास। ततो भोजः माचात्पितरिमव
राजानम् आनस्य सविनयं तस्थी। ततस्तद्रूपलावस्यमोहिते
राजकुमारमण्डले प्रभूतसीभाग्यं महीमण्डलमागतं महिन्द्रमिव, साकारं मन्मथमिव, मूर्त्तिमत्सीभाग्यमिव भोजं निरूप्य
राजानं प्राह देवज्ञः, "राजन्! भोजस्य भाग्योदयं वक्तं विरिश्च-

ভারপর আববনেশীর দশটি অধ সেই আহ্মণশ্রেষ্ঠকে দিয়াছিলেন। ভারপর সভাতে উপবিষ্ঠ হইয়া বৃদ্ধিসাগর রাজাকে বলিয়াছিলেন,—দেব ! ভোজের জন্মপত্রিকার বিষয় আহ্মণকে প্রশ্ন করুন। ভারপর মৃগ্ধ বলিয়াছিলেন,—ভোজের জন্মপত্রিকা করুন। ভাহা শুনিয়া সেই আহ্মণ বলিয়াছিলেন ;—পাঠশালা হইতে ভোজকে আন্মন করুন। ভদমুসারে মৃগ্ধও কোতুকবশতঃ পাঠশালাকে অলম্বত করিয়া অবস্থিত ভোজকে বহু গোদ্ধান্বারা আনমন করিয়াছিলেন। ভোজ আগমন করিয়া সাক্ষাং পিতার ভারে রাজা মৃগ্ধকে বিনয়পূর্বক প্রণাম করিয়া

তারপর ভোজের রূপলাবণ্যদারা মোহিত রাজকুমারসকলের মধ্যে অবস্থিত ভোজকে, প্রচুরতর সৌভাগ্যশালী দেবরাজ ইক্রই যেন ভ্তলে আসিয়াছেন, অসহীন নম্মধ যেন আকারপরিগ্রহ করিয়া উপস্থিত হইয়াছেন, মৃত্তিমান্ সৌভাগ্য যেন আসিয়া উপস্থিত মনে মনে নিরূপণ করিয়া বৈবক্ত রাজাকে বলিয়াছিলেন 'রাজন্! रिष नालम्, कोऽइसुदरम्। द्राह्मणः ? किन्तु तथापि वदामि स्वमत्यनुसारेण। भोजमितोऽध्ययनशालायां प्रेषय"। ततो राजाज्ञया भोजे ह्यध्ययनशालाङ्गते विप्रः प्राइ,—

"पञ्चागत् पञ्च वर्षाणि सप्तमासिटनतयम्।
भोजराजेन भोक्तव्यः सगौड़ो टिचणापयः ॥" इति।
तत्तदाकर्ष्यं राजा चातुर्थादपहसिव सुसुखोऽपि विच्छाय
वदनोऽभूत्। ततो राजा व्राह्मणं प्रेषियत्वा निशीध शयनमासाद्य
एकाकी सन् व्यचिन्तयत्, "यदि राज्यलक्त्मीभीजकुमारं
गमिष्यति, तदाऽइं जीवनिष सतः॥ ७॥

ভোজের ভোগদানে প্রবৃত্ত প্রাক্তনকর্ম্মকলের উংকর্ম বলিতে বিধাতাও সমর্থ নহেন; এই পেটুক ব্রাহ্মণ ত কোথাকার কে? কিন্ত তথাপি আমার জ্ঞানায়ুসারে আমি বলি। ভোজকে এখান হইতে পাঠশালায় প্রেরিত করুন। ভারপর রাজার আজ্ঞায় ভোজ পাঠশালায় প্রমন করিলে, ব্রাহ্মণ বলিয়াছিলেন;—

পঞ্চাশ, আর পাঁচ বংসর, আর দাঁত মান তিন দিন পর্যান্ত ভোলরাজ গৌড়-দেশের সহিত সমগ্র দক্ষিণপথপ্রদেশ ভোগ করিবেন।

সেই সেই কথা আকর্ণন করিয়া (গুনিয়া) রাজা মুঞ্জ চতুরতাপ্রযুক্ত প্রসন্ধান্ত থাকিলেও প্রভাগীনমুখে লক্ষিত হইয়ছিলেন। তারপর রাজা মুঞ্জ ব্রাহ্মণকে পাঠাইয়া দিয়া নিশীথকালে (গভীর রাজ্রে) শব্যা অবলম্বন করিয়া, একাকী হইয়া বিশেষভাবে চিস্তা করিয়াছিলেন,—বিদ রাজ্যুঞ্জী (লক্ষ্পামের আধিপত্য) কুমার ভোজকে প্রাপ্ত হয়, তবে আমি ত জীবিত থাকিয়াও মরিয়া গিয়াছি॥ ঀয় यत:-

"तानीन्द्रियाखितकतानि तदेव नाम, सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव। अधीषाणा विरहित: पुरुष: चणेन, सोऽप्यन्य एव भवतीति विचित्रसेतत्"॥ ५॥

विञ्च,—

"ग्ररीरनिरपेचस्य दचस्य व्यवसायिनः। बुडिपारव्यकार्थस्य नास्ति किञ्चन दुष्करम्"॥ ८ ॥

षविकलानि (यथापूर्वमविद्यातानि खन्यानौति यावत्) तानि (चनुरादीनि) इन्द्रियाख्येव (सन्ति); नाम तदेव (षिति); षप्रतिहता (प्रतिघातरिहता— समदयवधय्या) सा एव वृद्धिः (श्रिति); तदेव वचनं (वाक्यमिति); सीऽिष (स एव) पुस्तः (षितः किन्तु) षधीं प्रणा (धनजेन उत्तापेन) विरिष्टतः (षष्टीनः सन्, युत्तः सन् इति यावत्) चणेन (चणात्, चणमातं कालं व्याप्य) श्रन्य एव (पृथगेव) भवति, इति एतन् (एवं व्यापारः) विचित्रं (विभेषेण श्राययं- जनकं विकायकरित्रवर्षः)। स्तं हि—''उपा हि वित्तजी वृद्धिं, तेजी नयति दिहनाम ॥" इति ॥ मा

চকুরাদি ইপ্রিয়সকল অবিকল তাহাই থাকে; নাম তাহাই থাকে; সেই অক্ত বৃদ্ধিই থাকে; সেই কথা থাকে; পুরুষও সেই থাকে; কিন্তু ধনজনিত উত্তাপ দ্বারা সম্বিত হইরা ক্ষণকাল মধ্যেই সে পুরুষ অক্তরূপ হইয়া বায়, এ ব্যাপার বড়ই আশ্চর্যাঞ্জনক ॥ ৮ ॥

गरीरिनरपेवस (निर्नासि भपेवा यस, सं निर्पेच: साधीन उदासीनी वा, गरीरे निरपेव: गरीरिनरपेव:, देहेनाच्यपराधीन:, भातानी जीवनेऽणुदासीनी वा, "गरीरिनरपेवेष तपसा" इ.सादिवत् गरीरापेचारहितस इत्यंश:) दचस (निषुषस,

"बस्यया इतेनेंव पूर्वीपायोद्यमेरिप। कर्त्तृणां ग्रह्मते सम्पत्मुह्निर्मन्त्रिभिस्तथा"॥१०॥

मनयंत्र, सर्व्य कश्चंपटीयमः) व्यवसायिनः (उद्योगिनः, चनुष्ठानकारिणः, संसार-हरं वाणिक्यकारिणः) बुद्धिप्रस्थकार्यस्य (बुद्धा प्रारक्षं – बुद्धिप्रारक्षं, वृद्धिप्रारक्षं कार्ययस्य, स तथा, तस्य – बुद्धिपूर्वकं सस्यक्कारणसमवधानेन कार्यस्थानुष्ठातः, यो हि बुद्धा पर्यालीच्य कारणान्यनुकृत्यित्वा कार्य्यकरोति, बुद्धिपूर्वकानुष्ठानः कारिणः तस्य पुंसः) दुक्तरं (दुःखसाध्यं) किचन (अनिर्हिष्टं कश्चं) नासि (न भवतीत्वर्थः) ॥ २ ।

কেবল ভাগাই নতে;-

বে শরীরের কিছুনাত্র অপেক্ষা রাখে না, সকল কর্ম করিতেই পটু, উভোগ-শালী, এবং বৃদ্ধিপূর্বক সমস্ত কর্মের আরম্ভ করে, তাহার কিছুই ভূচর নাই u > f

पूर्वीवायोग्रमै: (पूर्वे प्रयमा छवाया: साधनानि येवां, ते पूर्वीवाया: प्राथमिक-साधनसम्पन्नाः, पूर्वोवाया छयमाः चेटा येवां, ते पृर्वीवायोग्रमाः प्राथमिकसाधन-विषयक्षेष्टावनः. कर्त्त्रेयस्, यान्युत्तममध्यमाधममाधनानि, तेषां यान्युत्तमानि प्राथमिकानि च साधनानि, तिष्विधिणौं चेष्टामिव ये कुर्वन्ति ; नतु इतं खल्लाकौपाय- हीनेन मयितिवादिनी मध्यमीपायवन्तस्या अधमीपायवन्तय ; अनुतप्यने हि ते इति ; अत्वत्व) अत्यया नैव इतैः (गृण्यु दोवाविष्कृयया—निन्द्या नैव इतैः खार्थे ऽव्या- इतैः—खार्थव्याचातहीने:—गुणेषु दोवमाविक्तुवंत्रपि येषां खार्थे नैव व्याइन्, पार्यति, तैकदिक्रकोधेः) सुष्ठाः (सहायभूतैः सिखिनः, साहाय्यकारिभः सदाउन्नतेः पुंभिः) तथा मन्तिभः (सिववैय) कर्त्तृषां (प्रभूनां, अध्यवाणां) सम्पदिष (किं जीवनं, धर्मार्ड्यः कामय विवर्णसम्पदिष) ग्रह्मते (नीयते, खोक्रियते, तान् वह्यिता आत्मसात् क्रियते द्रवर्थः । १०।

বাহারা পূর্বেই উত্তম পথ অবস্থন করিয়াছে বলিয়া গুণে দোব দেখাইলেও স্বার্থে ব্যাঘাতপ্রাপ্ত হয় নাই; কিন্তু ভ্রানক কুদ্ধ হইয়া রহিয়াছে, ইসেরপ

तवोद्यमे किं दु:साध्यम्।

"श्रितदाचिख्ययुक्तानां ग्रङ्कितानां परे परे। पराववादभीरूणां टूरतो यान्ति सम्पदः"॥११॥

किञ्च,—

"ब्रादानस्य प्रदानस्य कर्त्तव्यस्य च कर्मणः। चिप्रमिकयमाणस्य कालः पिवति सम्पदः"॥ १२॥

দাহাষ্যকারী পুরুষ, এবং মন্ত্রিগণকর্তৃক সেই প্রভূব ধর্ম, অর্থ, এবং কামরূপ সকল সম্পদ্ভ অপস্থত হয় ৪ ১০ ॥

तथाभूते सत्युद्यमे कि दु:साध्यं भवति ? धिपतु सदमेव सुकरं भवति । तथाहि,—

चित्रशिक्षयुक्तानां (दाविष्यं दचता, सामध्ये, चित्रयं यद दाविष्यं, तेन युक्तानां, दचतमानां, समयंतमानामि) परं परं (प्रतिपरं, प्रतिकार्यं) प्रश्वितानां (जातयङ्गानां, चचोर्भयं पुर: स्थाप्य सर्वे कम्यं कुर्वतामि) पराववादभीक्षां (परेषां सतूनामि चपवारं चपवादादा भीक्षां भयशीलानां, ये च मतुरुश्विभयात् तेषां नामापि न कुर्व्वति, चपवादमयादा चर्यकरं कम्यं नानुतिष्ठति, तथाविधानां प्रमुषां ताहम्य स्वोसाह्यं सत्युदामे) सम्पदी दूरत्। यान्ति (दूरं गच्छन्ति, नयाविधानां स्वयुद्याने) ॥११॥

সেরপ উভান থাকিলে আর তার ছংসাধ্য কি ? কিছুই নহে। তাহার সকলই স্কর হয়। দেখাও যায় সেইরূপ,—প্রতিপদে শক্ষিত, এবং লোকের অপবাদে ভয়প্রাপ্ত, অভ্যস্ত ক্ষমতাবান্ ব্যক্তিদিগেরও সম্পদ্ দূর হইয়া যায়। ১১॥

षादानस्य (ग्रहीतव्यपदार्थानां ग्रहणय) प्रदानस्य (प्रदेशपदार्थानां पात्रसात-करणस्य) कर्तव्यस्य कर्याणय (यदवग्यंकरणीयं कर्मा, तस्य नियतस्य कर्याणय) विषं (शीव्र' यथा स्थात् तथा) षित्रयमाणस्य (षनतुष्ठीयमानस्य, षनुष्ठानसम्पर्क- "श्रवमानं पुरस्तत्य मानं काला च पृष्ठतः। स्वार्धं समुद्धरेत्राच्चः स्वार्थभंगो हि मूर्षता"॥१३॥ "न स्वत्यस्य क्वते भूरि नागयेन्मितमान् नरः। एतदेवातिपाण्डित्यं यत् स्वत्यात् भूरिरचणम्"॥१९॥

यूच्य) सम्पदः (फलानि) कालः पिवति (श्रक्तेथेन जलवत् खादित)। न च तस्य तस्य विलम्बे फलं भवतीति। श्रतएव लौकिकानामाभाषकः—"ग्रमस्य शीप्रमि"ति। ॥१२॥ কেবল তাহাই নহে,—

গ্রহণ, দান ও যে কর্ম অবশাকরণীয়, তাহা শীঘ নাকরিলে, কাল ভাহা (জলের নায়) থাইয়া ফেলে॥ ১২।

प्राज्ञ: (प्रज्ञावान् जन:) चवसानं (मानियत्तसमुत्रति:, चवमानियत्तस्थावनित-रवजा, तं चित्तावनितम् चवज्ञाम् चनादरम्) पुरस्क्रयं (समुखं कता, पुरस्कार-विषयीसूतं विधाय) सानच्च (चित्तससुत्रतिं चादरं च) पृष्ठतः (पयात्) कता (स्थापियता) खार्षे (सप्रयोजनं, पुरुषार्थे, धर्मामयं कामच सुखं सुखसाधनं सर्वे समुद्ररेत् (मग्रमृत्तीखयेत्, सम्पादयेत्, साधयेत्) हि (यतः) खार्थभंगी (नाम) सूखता (खार्यहानिरेव सूखंताया जचणम् भवतीति) ॥ १३ ॥

প্রাবান ব্যক্তি অবজ্ঞাকে সম্থে লইয়া, আদরকে পশ্চাছাগে রাথিয়া নিজের প্রয়োজনসিদ্ধি করিবে; বেচেতু স্বার্থহানিই মূর্থতার লক্ষণ ॥ ১৩ ॥

मितमान् (मननशीलो) नरः खल्पस्य क्रते (सुष्ठु पत्सस्य कणामातस्थार्थे)
भूरि (प्रतुरं वह्) न नाम्रयेत् (न चपयेत्, न हिंस्यात्) एतदेव पितपाखित्यं
(एषैव वेदोळ्चला बुिडः) यत् (यया बुड्या) खल्पात् (खल्पं चपियला) भूरि-रचणम् (प्रनुरतररचा, वहपालनं क्रियत द्वि) ॥ १४ ॥ :

মননশীল মানব অল্লের জন্ম বিস্তর ক্ষতি করিবেন না। ইহাই অতিপাণ্ডিত্য থে, অল্লের ক্ষতি করিয়া বিস্তর রক্ষা করা হয়। ১৪। "जातभावं न यः श्रवं व्याधि वा प्रश्नमं नयेत्। श्रितपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात्तेन इन्यते"॥१५॥ "प्रज्ञागुप्तशरीरस्य किं करिष्यन्ति संइताः। इस्तन्यस्तातपत्रस्य वारिधारा इवारयः"॥१६॥

यो जातमार्व (साम्प्रतं जातः, नतु किमपि कर् पारयति, अप्राप्तसमयलात्, स जातमार्वः कैवलं जात एव, तम्) यतुं, व्याधि वा पौड़ां वा प्रग्रमं न नर्वत् (उप्यमं, अवसाद न प्राप्यत्, नयति क्षिं कम्यकलात् प्रश्ममिकं यतुमपरं कम्यं) अतिपुष्टाङ्गः युक्तीऽपि स (अतिपुष्टानि व्याचातप्रश्मनेन प्रतिपालितानि मात्रातिश्यितहित्युकानि वा अङ्गानि ग्ररौरावयवानि वा, उपायाः सामटानभिददग्डरूपा वा, स्व्ययरसपदाति-स्पा वा, खाम्यमात्यसृहत्कीवराष्ट्रग्रवलरूपाः [क्ष्येधारयः], तैर्युक्तः सम्बदः [श्यातत्पुक्षः] सुद्दहीपायोऽपि) प्रयान् (तस्य यीवने काले) तेन (श्रमुणा, व्याधिना वा) इत्यते (विनयाने गुणतीऽवयवतीऽपिवा स्वरूपत एव चीयते) रोगस्य प्रश्मनं नयेत्' इति कचित् पाठः । तस्यात् श्रमुखाधिवां जातमात्र एव समूलद्याते इत्यत्य इति भावः ॥ १५ ॥

জন্মবানাত্র শত্রু বা ব্যাধির যে অবসাদ না ঘটায়, সে যতই উপযুক্ত উপায়শালী হউক না কেন, পরে তন্ধাবা বিনষ্ট হইয়া থাকে॥ ১৫॥

प्रज्ञागृतगरीरस्य (प्रज्ञया मनीवया गृतं रिजितं विद्तिनीपायं [श्यातत्पुरुषः] तत् प्रज्ञागृतं यरीर यस्य, स तथा, तस्य—वृद्धिपूर्वकं हि यो विद्धालुपायं, सतर्कस्य सावधानस्य पुंसः) इस्तत्यस्तातपवस्य (इस्ते न्यसम् अर्थितं ग्रहीतं [अनीतत्पुरुषः] तत् इस्तन्यस्तं करग्रहीतम् त्रातपतं कृतं यस्य, स तथा, तस्य इस्तप्तक्रवस्य पुंसः) वारिधारा इव (यथा इटेजंबधाराः) संहताः (परस्परं मिलिताः सन्तः) अरयः (श्ववः) किं करिथन्ति ? (अपि तु नैव किमपि सर्तुं पार्यस्थन्ति) ॥ १६॥

ব্দিপুর্মক উপায় অবলম্বন করিয়া যে আত্মরক্ষা করে, হস্তে ধৃতচ্ছত্র পুরুষের

"श्रमलानि दुरन्तानि समव्ययमलानि च।
श्रमकानि च वस्तुनि नारमेन विचचणः"॥१०॥
ततसैवं विचिन्तयनभुक्त एव दिनस्य द्वतीये याम एक
एव मन्त्रयित्वा वङ्गदेयाचीखरेण महाचलस्य वस्तराजस्य
श्राकारणाय समङ्गरचकं प्राहिणोत्। स चाङ्गरचको वस्तराजस्र्पत्य प्राह, "राजा त्वामाकारयित" इति। ततः स रयमारुद्य परिवारेण परिव्वतः समागतो रथादवतीर्थ्य राजानमवलोक्य प्रणिपत्योपविष्टः। राजा च सीधं निर्जनं विधाय
वस्तराजं प्राह ॥१८॥

পক্ষে বৃষ্টির অবিরল জলধারার ন্তায় শক্রগণ পরস্পর মিলিত হইরাও কি করিবে ? কিছুই করিতে পারে না । ১৬।

विचचण: (निपण: क्यां जन:) अप्रकावि (निष्प्रकानि अप्रयोजनीय-फलानि) टुरलानि (टुटावसानानि, परिणानि क्षेत्रकराणि, टुर्रातकमणीयानि वा) सम्ब्यप्रकानि (तुल्यचित्रक्षिकानि चितिरैव प्रकं, तच तुल्यं येषां, तथाविधानि) अयाक्यानि (असम्बद्यानि, कर्नुमपारणीयानि) वस्तुनि च (सत्यान्यपि कर्म्याणि) नार्मित (न प्रकुथान्)॥१०॥

বে কর্মের ফলে কোনই প্রয়োজন নাই, এবং পরিণামে ভরত্বর ক্লেণও আছে, বা বাহা পরিত্যাগ করিতে চইলে শেবে অনেক তু:থ ভোগ করিতে চর, অথচ কর্তি ভিন্ন অন্ত ফল নাই, তাহাও উভয়েরই সমান, সেরপ অসম্ভব কম সত্য হইলেও বিচক্ষণ ব্যক্তি তাহার আরম্ভ করিবে না । ১৭।

ण्वं विचित्तयाऽतिवाहितायां रजन्यां सत्यां पुनरपि परेयुर्धं विचित्तयिति योजनीयम् ॥ १८ ॥ "राजा तृष्टो हि सत्यानां मानमातं प्रयच्छित।
ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते" ॥ १८ ॥
ततस्वया भोजो सुवनेष्वरीविपिने चन्तव्यः प्रथमयामे
निशायाः, थिरश्वान्ते प्रस्मत्पुरत श्वानेतव्यम्" दित। स
चोत्याय नृपं नत्वाह, "देवादेशः प्रमाणम्, तथापि भवल्लाल-

এইরূপ তর্কবিতর্কের সহিত চিন্তাখারা রাত্রি অভিবাহিত হইলে পর, পুনরার পরদিন এইরূপ তর্কবিতর্কের সহিত চিন্তা করিয়া অভুক্ত অবস্থাতেই দিনের তৃতীর প্রহরে একাকীই মন্ত্রণা করিয়া মহাবলশালী বংসরাজের আহ্বানের জন্ত বকদেশারীখরের সহিত নিজের অস্বক্ষককে (bodyguard) পাঠাইয়াছিলেন। সেই অস্বক্ষক বংসরাজের নিকট যাইয়া বলিয়াছিল—'রাজা আপনাকে আহ্বান করিতেছেন'। বংসরাজ এই কথা শুনিরা সপরিবারে রথে আরোহণ করিয়া সমাগত হইয়াছিলেন এবং রথ ইইতে অবতরণ করিয়া রাজাকে দেখিয়া প্রণাম-পূর্বেক উপবেশন করিয়াছিলেন। রাজাও প্রামাদকে (palace) জনশৃন্ত করিয়া বংসরাজকে বলিয়াছিলেন॥ ১৮ য়

स्त्यानां हि (सेवकानामेव) तुष्टी राजा (सन्तुष्ट: प्रभु:) मानमावं (केवलं सम्मानं, तदचरमञं वा पदीव्रतिमावं वा क्षवत्) प्रयच्छित (प्रदर्शति तैथ्यो स्त्रेथ्यः) तु (किन्तु) ते (ख्वाः) सम्मानिताः (ज्ञातसम्मानाः प्राप्तसम्मानाः) प्राप्तेपि (न केवलं कर्माक्षः, जीवनैर्षि कर्षेः) तस्य (राजः प्रभीः) उपकुर्वते (उपकारं कुर्वन्ति)॥१८॥

বাজা তুই হইয়া ভৃত্যদিগকে সন্মানমাত্র প্রদান কবেন; কিন্ত ভ্ত্যেরা সন্মান প্রাপ্ত হইয়া প্রাণ দিয়াও বাজাব উপকার কবে। ১৯॥

অতএব (আমি আশা করি) রাত্তের প্রথম প্রহরে ভ্রনেশ্রীর বনে তোমা-কর্ত্তক ভোজ হত হইবে, এবং পরে মন্তক্টি মামার সমূথে আনিতে হইবে) नात् किमपि वत्तुकामोऽस्मि, ततः सापराधमपि मे वचः चन्तव्यम्॥२०॥

> "भोजे द्रव्यं न सेना वा परिवारो वलान्वितः। परम्पोत दवास्तेऽद्य स इन्तव्यः कथं प्रभो ?"॥ २१॥ "पारम्पर्थः दवासक्तस्वत्पाद उदरभरिः। तद्वधे कारणं नैव पथ्यामि नृपपुङ्कव!"॥ २२॥

বংসরাজ উঠিয়া রাজাকে প্রণাম করিয়া বলিয়াছিলেন,—'রাজার আজা বলবং তাহা হইলেও আপনি আমায় অতিশয় স্নেহ ও বল্লের সহিত পালন করিয়াছেন বলিয়া কিছু বলিতে ইচ্ছুক হইয়াছি। সেইজন্ম আমার বাক্য অপরাধের সহিত বিজমান হইলেও ক্ষমণীয়া॥ ২০॥

भोजे (भोजसमीपे) द्रव्यं (मारकं भीषणं वस्तु) न (नासि), सेना दा (भयक्षरं सैन्यचानुगतं नासि); वलान्तिः परिवारः (चत्रक्षवले, षड्डवलेवां भन्तिः युक्तः परिवारः परिजनः पोष्यग्र प्रवलः सहायः कोऽपि नासि, यस्त्राष्ट्र भीतिर्भविष्यति); परं (केवलं) पोत दव (वालको यथा तिष्ठति अनाविष्कृतिन्द्रियः, तद्दत्) आस्ते (वर्त्तते); हे प्रभो! स कथं (किमर्थ) हन्तव्यः (घात्यः, विनिपातितव्यः स्थात्? अपि तु सर्व्या सहायहीनः श्रियनं हन्तव्य एव)॥ २१॥

ভোজের নিকট (কোন মারাত্মক) দ্রব্য নাই, (ভয়ের কারণ) সেনা (নাই), বলশালী পোষ্যও কেহ নাই; পরস্তু ভোজ নিজে বালকের মতই আছে। হে প্রভো। সে কেন হস্তব্য হইবে ? য ২১ ॥

पारम्पर्धे इव (परस्पर्या समागते आहारविहारनिद्रादी इव) लत्पादे (तव चर्षे) भासकः (अनुरागवान्, लचरणसेवापरायणः) चदरस्परः (स्वोदर-मावपूर्याच्यः, परोदरचिन्ताग्र्यः, श्रीदरिकः), श्राम्ते इति पृषेणात्यः। ह नृपयेष्ठः । (श्रतः कारणात्) त्वभे कार्यं न प्रामयेव । न चाव प्रस्थरा ततो राजा मर्वे प्रातः सभायां प्रवृत्तं वृत्तमक्षयत्॥ २३॥ स च शुला इसवाइ,—

> "तैलोकानाथो रामोऽस्ति वसिष्ठो त्रच्चपुत्रकः। तेन राज्याभिषेके तु सुहर्त्तः कथितोऽभवत्॥

मतिववि कीको याहमनासकः, कीवर्ण चदरमावपीवि पासकः स्थात्, ताहमः सोऽपि केवलमात्मीदरपीपपारतस्वचरपसिवी वर्ततं इत्यर्थः, कृती लम्येत छानासक इति विक्डोऽयः ? पाण्टी हि स इति ; पासकिस्तयः प्रतिभाति ॥ २२ ॥

বৈনিক আহার বিহার নিদ্রাদি যেমন অনুক্রমে করিতে হয়; সেইরূপ আপনার চরণের উপরেও অনুক্রমে আয়জিমান্; অধিকস্ত উদরস্তরি স্বোদরমাত্রপোষণে রুত, এরূপ যে, ভাহার বধবিবয়ে কারণ কিছুই দেখি না। ১২ ॥

तता वस्तराजवाका प्रवणानन्तरं राजा सुद्धः प्रातः कालि सभायां राजसभायां प्रवन्तं प्रवित्तमन् सञ्चातं सर्वे वत्तं सर्वे चत्रास्च ण क्रतभाजभविष्यन्यद्वः जनीर्यन्द्रपं संवाटं कष्टयामास्य ३३॥

বংসরাজের কথা শ্রবণ করিয়া রাজা মুঞ্জ প্রোতঃকালে রাজনভায় সক্ষিজ-ব্যহ্মণের সহিত ভোজের ভবিষ্যম্পলবিষয়ে যে ক্থোপক্ষন ইইয়াছিল, তাহা ব্যাহাজিলেন ৷ ২০ ৷

यवणइसनयीर्मध्ये व्यापारान्तरं वारयति इस्तिकारताया पातियथयोतनाय 'युत्वा इसन्' इति । यदैव यवणं, तदैव इसनं कुर्व्यन् ; नतु मनसि किविद्वदूदः मिसन्याय इत्ययं: ।

वैद्धांकानाथो विजारिव रामी दशरणसुतांऽस्ति, इति सत्यमासीत्; विसर्छा महर्षि-रिप ब्रह्मणः छष्टिकर्मुमांनसपुवीऽस्ति, दत्यपि भुवमासीत्; तेन तणविधिन ब्रह्मपृवेण विस्टमहर्षिणा, यो हि व्यातिःसिद्धान्तं, धर्म्यसिद्धान्तं, ब्रह्मसिद्धान्तम् सर्वेणाऽधान्तं चकार, तथाविधेन तेन तथाविधस्य देखीकानाथस्य रामस्य राज्याभिवेके राज्याभिवेक- तन्मुझत्तेंन रामोऽपि वनं नीतोऽवनीं विना। स्रीतापहारोऽप्यभवहेरिच्चिवचनं ह्या॥ जातः कोऽयं नृपश्रेष्ठ! किच्चिज्ज उदरस्रिरि:। यदुत्त्या मन्मयाकारं कुमारं हन्तुसिच्छिषि"॥ २४॥

विषयक: = राज्ये लचगामाधिपत्ये थोऽभिषेक: स्थापियतुं क्रियावि गेवसादिषकी मुहत्तं: गुभी लग्न: कथित: वाकाप्रवन्धेन निर्द्धि: 'अधिम चणे एतावन्ती ग्रहा एवं सन्ति, ततफल्मिवं भविष्यती'ति क्रतनिर्दृशोऽभवत ; किन्तु तन्महर्त्तेन विश्वतिर्दृष्टिन तयाधिधन ग्रमेन राज्यामिषेकविषयकेन लग्नेन रामोऽपि, न केवलं रामानुयायी लचाण:, तथा रामैकपाणा सीता, तथाविधस्त्रेलीकानायां रामोऽपि अवनीं विना वनं राज्य स्वितिरक्तं श्ररण्यं राज्यविपरीतं वनं नीत:, स सुद्धनीं रामं वनसनयन, नयते-हिंकसंकलात, तेन सहत्तेन रामी वनं नीत:, मुखं कसं दिकसंगामुक्तं भवतीति रामे उत्ते कर्न्मणि प्रथमा। न केवलं राज्यलाभी नाभावत, नापि केवलं वनगमनम-जायत, सीतापहारोऽपि अभवत-सीताया अपहारयाय तथेव राज्यप्राप्तिविपरीतं फलमजायत। तथा च वैरिश्विवचनं विरिश्वितो यो जातः, स वैरिश्विवंद्वाणः पूर्वी विशिष्ठसास्य वचनं 'अधिन ग्रमे चणे रामो राजा भविष्यती'ति भविषदाकां हया जातम ; किसु वक्तव्यनस्य वाकां हवा भविष्यतौति भाव:। तदाह धाचेपभद्या,-जात इति । हे नृपयेष्ठ ! त्वं नृपाणां नरपालानां मध्ये येष्ठ: सर्वातिमाधिगणवत्त्वात. तसात् लमेवं वीदं पारियष्मीति कथयामि अयमदरमारिः लद्कसवैज्ञताञ्चण श्रीदरिक: स्वीदरमावधीषणव्ययः, स च व्यवसायीति प्रथमं वक्तव्यं, दितीयं किञ्चिज्ञः कि खिदेव जानाति ; नतु विशिष्ठवत् क्षत्मसर्हस्यसाङ्गवेदाध्यापक इति सर्वद्यः, स की जातः भविष्यहत्ता, यदुत्त्या यस्य भविष्यहत्त्वांक्येन भीजात्रितभविष्यहचनेन मन्प्रयाकारं कन्दर्पसमसुन्दरं कुमारं भोजं इनुनिष्क्ति ? श्रिप तु तदचनमपि द्या भविष्यति। तमाद श्रकारणं सुतं इन्तुमनुचितमिति भाव: ॥ २४ ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तिष्व,—"तिनु में स्थादिदं जला किनु में स्थाद्युर्वतः। द्रित सिचिन्त्य मनसा प्राप्तः भुवीत वा न वा"॥ २५॥ "उचितमनुचितं वा कुर्दता कार्य्यजातं, परिणतिरवधार्या यत्ततः पण्डितेन।

বংসরাজ তাহা শুনিয়াই হাসিয়া বলিয়াছিলেন,—বাম হইতেছেন ত্রিলোকীয় নাথ বিকু, এবং বসিষ্ঠ হইতেছেন ত্রন্ধার পূত্র। রামের রাজ্যাভিষেকের জন্য শুভদময় সেই বসিষ্ঠই ত বলিয়াছিলেন; কিন্তু রাম সেই শুভদময়ে বাজ্য লাভের পরিবর্ত্তে ফল বনই পাইয়াছিলেন। সীতাহরণও হইয়াছিল। ত্রন্ধার পুত্রের কথাই বার্থ হইয়াছিল। অভএব হে নৃপশ্রেষ্ঠ। সামাল নিজের উদরপোবণে বার, অতি সামাল জ্ঞানসম্পন্ন ইনি আবার কে হইলেন, যার কথার মদনের লায় পরমস্কর রাজকুমারকে হত্যা করিতে ইচ্ছা করিতেছেন ? ॥ ২৪।

किख न केवलिनदिसैन, चन्यदिप प्रस्तः ;—प्राज्ञः प्रधावान् पिष्डितः इदं परिहस्समानं न्यवद्वारिकं कर्ष्यः —ग्रुभमग्रुभं वा क्रत्वा स्थितस्य में मम — किं प्रलं नु रितकें स्थान्, चकुवंत इदमपि में किं नु स्थान् इति सस्य र चिन्तधिता कुर्वेति वा, न वा कुर्वेति ? विषमन्तु सन्देहपदमपरिवर्त्तनौगं नेव कद। चिन्त कुर्व्वतिति गीतिविदः । २५ ॥

(সচরাচর যে সকল কর্ম করা হয়, ভাগার মধ্যে একটি কর্ম ন্তন করিরা করিবার প্রে) ক লৈ আমার কি কল চইবে, এবং না করিলেই বা কি হইবে, মনে মনে ভাগার পর্য্যালোচনা করিয়া কর্তব্য হইলেও প্রজ্ঞাবান্ পণ্ডিতব্যক্তি ভাগা করেন কি না সন্দেহ। (আর ষাধা অত্যন্ত বিবন, যাহার কলে ঘোরতব সন্দেহ আছে, এবং যাচার ফলের আর কথনই পরিবর্ত্তন সম্ভবপর নহে, ভাগা ত কথনই ক্রেন না।)। ২৫।

यतः, अतिरभसकतानां अत्यन्तं इठकारितया क्रतानां कर्त्वणां भा विपर्तः फख-इत्यम्या विपत्तः प्राक् इद्य-दाची दुखिलाक्प भातक्क्षी वा वित्तद्दनयीको नानस- त्रतिरक्षसक्ततानां कर्मणामा विपत्ते-भैवति हृदयदाही ग्रन्यतुन्यो विपाकः"॥ २६॥ किञ्च,—

"येन सहासितमशितं, हिमतं कित्रच रहिस विस्त्रच्याः तं प्रति कथमसतामपि, निवर्त्तते चित्तमा मरणात्" ॥२०॥

पौड़ाकारी विपादा: प्रत्यह्म: परिपान: श्रत्यतुच्य: संद्नश्यका: श्रत्यास्त्रतुच्यां भवति, येन च खप्नेऽपि घातको राजपुरुषान् पाश्रह्मानुपतान् पाश्रति, ततः छचितं वा, अनुचितं वा कार्यज्ञातं कर्मसमूहं कुर्दता पिछ्निन थवतः आदरिण सचैय परिपातः परिपानदुपं प्रत्यं अवधार्या अवधार्यतुं योग्या, अवधारणीया दिति विधिर्द्रष्ट्यः ॥ २६॥

বে হেতু হঠকারিতার কর্ম কৃত হইলে বিপদ্ আসিবার পূর্বেই ছন্চিন্তা, বা আভঙ্করণ নানসপীড়াকারী ফল স্থদায় বিদ্ধ শল্যের জ্ঞায় অসহনীর হইয়া উঠে, সেই হেতু উচিতই হউক, আর অনুচিতই হউক, কর্মসকল যে পশুত করিবেন, তিনি তাহার পরিণাম (ফল) অত্যে যত্নপূর্বেক নিশ্চয় করিবেন। ২৬॥

विश्व न केवलिनद्मेव, अपरमि प्रथ,-

येन सह रहिंस निर्जने विश्वसं नि:शहं यद्यास्थान् तथा स्वासितं उपविष्टं, श्रितं—भुक्तं, रहिंस विश्वसं च तथा कथितं उक्षवः, तंप्रति तस्थोपरि का मरणात् मरणात् प्रावत्यारणं असतामिष, किंसतां वक्षत्यम् ? सिंहज्ञानामिष चिर्नं प्रेमवत्यनः कथं कैन प्रकारिण निवर्त्तते आकर्षणकीनं व्यापारवर्ज्ञितं स्थात् ? अपितु अस्थवं चेतसी व्यापारवर्ज्ञनम् ॥ २०॥

সারও দেখুন,—বিশাসপ্র্রেক বাহার সহিত নির্জ্ঞনে উপবেশন করা ইইরাছে, ভোজন করা ইইরাছে, হাজপরিহাস করা ইইরাছে, এবং কংখাপকথন করা হইরাছে, মরণ না হওরা প্র্যান্ত অস্বাক্তিদিগেরও টিও ভাহার উপর ইইতে ক্রিক্রিয়া নিব্রিত হয়? (এ ক্লেক্তে চিত্তের আকর্ষণ না ইইরা পারেই না) ॥ ২৭ ।

किञ्च, — श्रिसिन् इतं वृद्धय राज्ञः सिन्धुलस्य परमप्रोति-पावाणि सहावीरास्तवैवानुगतौ स्थिताः ते त्वन्नगरमुक्तोल-कक्कोलाः पयोधरा इव प्लाविय्यन्ति । चिराट् बद्धमूलिऽपि त्वियि प्रायः पौरा भोजं भुवो भक्तारं थावयन्ति ॥ २८॥ किञ्च, —

"सर्त्याप च सुक्ततकर्माण, दुनीतिश्चेत् श्रियं हरत्येव। तैने: सटोपयुक्तां, टीपणिकां विदन्तयति हि वातानिः" ॥२८॥

किन्न न केवलसिद्सेव, यदुत्तां, तस्य फलसपि प्रम्य.-

परमायाः भीतः पाचाणि (पाचणव्दीऽजहिल्लद्धः) भाग्यस्ताः महावीराः
महात्त्य वीरा वीर्यवतः सन्तत्तवानुगतौ स्थिता भनुगता राजलादनुगक्किः नतु
भीत्याः तस्माने महावीरा उल्लोलकल्लोलाः उल्लोला उद्भतचाच्च्यायपलाः कल्लोला अव्यक्तध्वनिकारिणी महातरङ्का येषां, ते तथा, पर्योघरा मेघा इव लवनगरं प्राविष्यिन्न कल्लेनेव क्षिरेण मच्चिष्यितः । विराधिरं कालं व्याप्य लिय राज्ञि वद्धमूलिऽि विहितपार्देऽि वश्चे विहितं मूलं पादं येन, यथाहि पादपो वद्धमूली नोन्यू लनयोग्य एवं लिय उपायादिनाऽनुन्यू लनीयऽिष सित प्रायः पौराः पुरवासिनः सर्वे प्रायेण भीजं कुमारं सुवो भन्तारं पृथिव्याः पति राजानसेव भावयन्ति विन्तयन्ति, श्चेषात् भाविष्यत्वि।

কেবল ভাহাই নতে;—ভোজ তোমাকর্ত্ক হত হইলে বৃদ্ধরাজা দিজ্লের অভাস্ত প্রণরপাত্র যে দকল মহাবীর এখন তোমার অনুগতিতে অবস্থান করিতেছে (অনুগত আছে), তাহারা অভাস্তচঞ্চলতরস্পালী জলধ্বনিকরবং শোণিত-প্রবাহে তোমার নগর প্লাবিত করিবে; কারণ, তুমি বহুকাল ধরিয়া উপায়াদি প্রায় দৃঢ়পদ হইলেও পুরবাদীরা প্রায় দকলেই ভোজকে পৃথিবীর অধীশ্বর বলিয়া মনে ক্রিয়া থাকে ॥ ২৮. । देव! पुत्रवध: कापि न हिताय" इत्युक्तं वत्सराजेवचन-माकर्ष्यराजा कुपित: प्राप्त, "त्वमेव राज्याधिपित:; न तुं सेवक:॥ ३०॥

> "स्वास्युत्ते यो न यतते स सत्यो सत्यपाशकः। तज्जीवनमपि व्यर्थमजागन्तकुचाविव"॥ ३१॥

श्वासि से पुष्णातिशयो, येनाइं राजा संवत्त इत्यपि मैंवं बोच इत्याइ कि खेति।
न केवलं नगरे शोणितप्रावनं, तव विनाशोऽप्यवश्यंभावी; यसान् स्कृतकसंणि
पुष्णकसंगणि सत्यपि दृनीतियेत् दृष्टा दृःखकरो नीतियदि कृता स्वात्, तिर्हं सा दृनीतिः
यियं सीभाग्यलस्त्रीं, से वात् जीवितत्विद्यापनं सोकारं एव इरित, तं दुनीतिमन्तं
नाग्रयति विश्रोकं करोतीत्ययः। स्मस्यंते च जीवतां नावः श्रीपूर्वकत्वं स्मृती।
तथाहि वातालिः वातानामालिः सस्दः प्रवत्ती वायुः सदा तेलैः सेहै कपयुक्तां उपयोगसम्पन्नां काश्रद्यां अनुकृतां दृष्टसिद्यसाधनस्यापारविश्रिष्टां दोपश्चितां प्रदीपञ्चालां
विद्वत्यति वलानाश्यवित । श्रर्थान्तरन्यासोऽलङ्गारः ॥ २२ ॥

পুণ্য কর্ম থাকিলেও যদি ছাই। নীতির অবলম্বন করা হয়, তাহা হইলে সেই ছুর্নীতিই সোভাগালম্মীর বিনাশ করিয়া থাকে; (কেবল ভাহাই নহে, ভাহার নামের প্রী হরণ করে, অর্থাৎ মারিয়া ফেলে)। দেখ, প্রবল বায়ু তৈলপূর্ণ দীপশিধা বলপূর্বক নির্বাপিত করিয়া থাকে ॥ ২৯ ॥

অতএব হে দেব। পুত্ৰৰ কখনই মঙ্গলের নছে। এইরপ কথিত বংসরাজের বাক্য আকর্ণন করিয়া (শুনিয়া), রাজা মূজ কুপিত হইয়া বলিয়াছিলেন,—তুমিই রাজ্যের অধীধর; সেবক নও ৪॥ ৩০॥

यो स्तः स्वास्युक्ते स्वामिना प्रमुणा चादिष्टे कर्माण न यतते यवेनार्टमं न पालयति, स सत्वपायकः कुत्सितो सत्यः, स्त्वमञ्दान कुत्सितार्थे पामप्रत्वयः, पदान् गद्दार्थे कप्रत्यथय। तेन निन्दनीयोऽपि। चनागनकुचाविव चनायाण्टागच्या गर्वे ततो वसराज: कालोचितमालोचनीयमिति मत्वा तृष्णीं बभूव। यथ लख्याने दिवाकरे उत्तृष्णीधोसष्टादवतरन्तं कुपितिमिव कतान्तं वसराजं वीच्य समिता अपि विविधेन मिषेण स्वभवनानि प्रापृभीता: सभासद:। ततः स्वसेवकान् स्वागारपरिवाणार्थं प्रेषयित्वा रथं भुवनेश्वरीभवनाभिमुखं विधाय भीनकुमारोपाध्यायाकारणाय प्राह्मिणोदेकं वसराजः। स चाह पण्डितम्, "तात! त्वामाकारयित वसराज" इति। सोऽपि तदाकण्यं वज्राहत दव भूताविष्ट दव यहयस्त स्व तेन सेवकेन करे ध्रत्वाऽत्नीतः पण्डितः। तच्च बुहिमान् वस्तराजः सप्रणामित्याह, "पण्डित! तात! उपविध, राजकुमारं जयन्तम् अध्ययनशालाया आनय" इति। आयान्तं जयन्तं

चाती कुची सनी इव तज्जीवनमपि तस्य प्रभीर्जीवनं प्राचा चिप वर्षे निष्योजनं निष्यतं प्रभुत्वविरहात्। यदा तज्जीवनमपि स्वयपायकनीवनमपि व्यथे प्रजागलक्ष्या-विव। तस्याम् सोऽपि हत्तस्य इवि भावः ॥ ३१ ॥

বে ভূত্য প্রভ্র আদেশ বছপূর্বক পালন না করে, সে কেবল কুংসিত নহে,
নিন্দনীয়ও বটে; আবার ছাগীর গলে জাত স্তনদ্বয়ের লায় সেই প্রভ্র জীবনও
নিন্দল (মিনি ভাদৃশ ভূত্যের পোষক;) অথবা ভাদৃশ কুংসিত ও নিন্দনীয়
ভূত্যের জীবনও (ভরণ পোষণও) নিন্দল, বেমন ছাগীর গলস্তন; (স্ভরাং ভাষাকে
মারিয়া ফেলাই কর্ত্ব্য)। ৩১ য়

ततस्तदाकायवणानन्तरम्। सम्बमाने विष्यते दिवाकरे दिवसावसानसमये। स्रमेता: समागत्य मिलिता:। विविधेन मिषेण क्लीनः। स्नागारपरिवाणार्थे भाविन्या विषदी रचितुं स्वंग्टहं; नगरप्रावनक्षण हि भाविनी विषदः। श्राथान्तं श्रागमनं कुमारं किमप्यधीतं पृष्टाऽइनैषीत्। ततः प्राह पिखतम्, "विप ! भोजक्रमारमानय" इति। ततो विदितष्टत्तान्तो भोजः कुपितो ज्वलित्रव भोणितेचण: समित्य प्राप्त, "ग्रा: पाप! राज्ञो सुख्यक्तमारम् एकाकिनं मां राजभवनाट् वहिरानेतुं तव का नाम श्राताः" ? इति वामचरणपादुकामादाय भोजीन तालुदेशे इतो वलाराज:। ततो वलाराज: प्राइ, "भोज ! वयं राजादेश-कारिए:" इति । त्रय बालं रथे निवेश्य, खडुगमपकोशं कत्वा जगामाश्च महामायाभवनम्। ततो ग्टहीते भीजे लोकाः कोलाइलं चतुः ; इंभावय प्रवत्तः ; किं किसिति बुवाणा भटा विक्रीयन्त आगत्य सहसा भोजं बधाय नीतं जाता इस्तिगालासुप्रभालां वाजिगालां रघगालां प्रविश्व सर्वे जन्न:। ततः प्रतोनीषु राजमवनद्राकारवेदिकास विहर्दार-विटक्केषु पुरसमीपेषु भेरिपट हमुर जम हुक डि खिड मनिनदा-डम्बरेणाम्बरं विड्मिनमभूत्। केचिडिमलासिना, केचिट्-

कुर्वनं, नयनं वशोकुर्वनं (क्षमाराणां सीभाग्यस्वनं विशेषणं प्रायी स्टम्) कुमारं भीनं किमप्यधीतं पृष्टाऽध्यापक धानैयीत्—धानिनायः ततस्व विक्षम्यसम्मानः सन् वत्सराजः पुनः प्राष्ट्रः। प्रतोलीपु रथ्यासु, ध्यम्तरेषु पथिषु वा, राजभवनपाकार-विदिकासु राजभवनप्राचीरलग्रासु विदिक्तासु, विद्वारिविटकेषु विद्वारिविद्विषु उप-वेशन छानेषु । भेरिः दका, पटइं रणदका, सुरनो सददः, सहको महंसं, जिल्लिमं दीलम्, तथामाङ्करो वादाध्यितः, रणवादां, तेन धक्तरं धाकाग्रः विङ्क्षितं क्रियतम्।

ভারণর বংসরাজ সময়োপবোগী আলোচনা করা কর্ত্ব্য, এইরপ মনে করিরা নির্বাক্ হইরাছিলেন। অনস্তর বিবাকর সুধ্য বিস্তৃত আকার ধারণ করিলে विषेण, केचित् कुन्ते न, केचित् पाशेन केचिदक्किना, केचित् परश्चना, केचित् केचित्र क्षेत्र, केचित्र केच

कुलेन विधास्त्रण, पागिन रज्वादिना, परग्रना कुठारण, मञ्जेन चेपणास्त्रविशेषण, तोमरेण, प्रासेन च। ब्राह्मणयोषितो ब्राह्मणस्त्रः। स्वप्रवसंस्थिति निजपुतस्था-वस्यां। नियमा ब्रतादिरुपाः, स्पवासः भिष्ण। दश्मंत्यकानि दिश्चुखानि यून्यानि (देकान दनाय) अञ्चल्ल प्रमूज वाक्रस्थतात्व मध्य रहेट अवव्यव्यक्षेत्री वर्षणन्त्राक्षात्व प्रमूज वाक्रस्थतात्व मध्य रहेट अवव्यव्यक्षेत्री वर्षणन्त्राक्षात्व कृति वर्षण्य प्रमूज वाक्षस्थ कृतिया आणिया छाराव प्राप्ति प्रमूज कि विक्र वाक्षित्र वर्षण्य विक्रमा विक्रमा विक्रमा विक्रमा वर्षण्य कि वृत्रमा वर्षण्य कि वृत्रमा क्ष्मा वर्षण्य कि विक्रमा वर्षण्य कि वृत्रमा वर्षण्य कि वर्षमा वर्षण्य कि वर्य कि वर्षण्य कि वर्षण्य कि वर्षण्य कि वर्षण्य कि वर्षण्य कि वर्षण्य

वपतत्। ततः प्रदीप्ते वैद्धानरे समुद्रृतधूमस्तीमेनैव मलीमसे नभसि पापत्रासादिव पश्चिमपयोनिधी लग्ने मार्त्तग्रुमग्रुले महामायाभवनसासाद्य प्राष्ट्र भोजं वत्सराजः, "कुमार! ज्याति:शास्त्रविशारदेन कनिचद् ब्राह्मणेन तव राज्यप्राप्ता-वुदौरितायां राज्ञा भवद्दधो व्यादिष्टः" इति ॥ ३२ ॥

लां विना प्रशामीयर्थः । प्रदीते वैद्यानरे वडो प्रोज्न्नित सित समुद्भूतानां सञ्चातानां धूमानां सीमेन राश्चिमा नमसि आकाशे मलीमसे मिलने सित (प्रायः सन्यायां नगराकाशो दत्तानल वृद्धोसमुख्यधूमव्यातां भवताति हृ टवदृक्तिः) धन्यव भटादिभिः प्रदत्तानलगेहममुख्यधूमेन, विद्वान लक्ते देहे सञ्चातेन धूमेन च समले सत्याकाशे, पापवासादिव संमगेजपापभयादिव, (पापिसंसगी हि पापायित चिन्तयिव) पियमपयोनियां पियमसमुद्रे मार्चन्छन्ते लग्ने सित संगुक्ते, धन्यव लग्ने चिक्तते (क्रयं पुनरेस्थो मुद्धं दर्शियधामीति चज्ज्या खोहितमुखे भारनते जलमज्जनेनात्यानं हन्तुम्वते सतीव मूर्यं) सायमिल्यं: ॥ ३९ ।

বৃদ্ধিমান্ বংসরাজ প্রণামপূর্বক তাঁহাকে বলিয়াছিলেন, পণ্ডিতমহারাজ ! বস্তন।
জয়ন্ত রাজকুমারকে পাঠশালা হইতে আনয়ন :কজন। পণ্ডিতও আগমনকারী
জয়ন্ত কুমারকে পঠিত কিছু কিছু বিষয় জিজাদা করিতে করিতে আনিয়াছিলেন।
(ধীরে ধীরে আদিতে বিলম্ব দেখিয়া) বংসরাজ আবার বলিয়াছিলেন, ওহে
আহ্মণ ! কুমার ভোজকে আনয়ন কজন। এইরপ আদেশ দ্বারা ভোজ সমস্ত বৃত্তান্ত জানিতে পারিয়া কুপিত হইয়াছিলেন, এবং রক্তচকু হইয়া কোেধে যেন
জ্বলিতে জ্বলিতে আদিয়া বলিয়াছিলেন, আরে পাপ ! আমি রাজার মুখ্য কুমার;
আমাকে একাকী রাজ্বাটী হইতে বাহিরে আনিবার তোমার কি শক্তি আছে?
(কোন্ অধিকার আছে?) এই কথা বলিয়া বামপদের পাছকা লইয়া ভোজ
বংদরাজের তাল্দেশে প্রহার করিয়াছিলেন। পাছকাপ্রহার থাইয়া বংদরাজ

বলিয়াছিলেন, দেখ কুমার! আমরা রাজার আদেশপালনকারী মাত্র। এই ক্থা বলিয়া ভোজকে রথে নিবেশিত করিয়া, কোষ হইতে ভরবারি নিফাশিত ক্রিয়া মহামায়ার বাটীতে শীঘ্রই গমন করিয়াছিলেন। এইভাবে ভোজকে লইয়া পেলে স্কললোক কোলাহল করিয়াছিল। চারিদিকে ভ্স্তাব প্রবৃত্ত হইয়াছিল (প্রতিশোধ লইবার পূর্বে হয় যে হ°, তাহা সকলেই করিয়াছিল, অর্থাৎ मकला है (महे वागवास्त्र श्रीकिस्माध नहेवात कन श्रवर्षि है हहेग्राहिम)। कि ! কি ৷ এই কথা বলিতে বলিতে যোদ্ধাসকল নিষ্ঠুবভাবে চীংকার করিতে করিতে चानिया, ভোজ হত্যার জন্ত নীত হইরাছেন জানিয়া হস্তিশালা (পিল্থানা), উষ্ট্র-শালা (উঠখানা), ঘোটকশালা (আন্তাবল্) ও রথশালায় প্রবেশ করিয়া সকলকে হত করিয়াছিল। ভারপর সমস্ত পথে, রাজবাটীর প্রাচীরে যে বেদিকা, ভাহাতে, বহিছ'বোপদিন্থিত উপবেশনস্থানসকলে, এবং অস্তঃপুরের নিকটে চাক, রণ্ট্রা, মুদল, মাদল ও টোলকের বাল হারা সমস্ত আকাশ ভোল্পাড় क्षिया (क्लियाहिल। क्रिक्ट क्रिक्ट मानिक ख्वादी घाता, क्रिक्ट क्रिक्ट विष घाता, কেহ কেই কুস্তনামক অন্তবারা, কেহ কেচ বৰ্জ্ আদি পাশ বারা, কেহ কেহ ৰছি ছারা, কেই কেই কুঠার ছারা, কেই ভল্ল ছারা, কেই কেই ভোমর ছারা, কেই কেই প্রাসনামক শস্ত্র দ্বারা, কেই কেই জল দ্বারা (জলে ডুবিয়া) ধারানগরীতে ভাষাণালীসকল, রাজপুত্রসকল, রাজভৃত্যসকল, রাজা সকল এবং অভাভি পুরবাসী সকল প্রাণ পরিত্যাগ (আত্মহত্যা) করিয়াছিল। এই সকল ব্যাপার ঘটিলে পর সাবিত্রীনামী কুমার ভোজের জননী যেন সমগ্র বিখের জননী ভগবভীর জায় অবস্থান করিতেভিলেন: তিনি দাসীর মুখে নিজপুত্রের অবস্থার কথা প্রবণ কবিয়া ঘুই হস্তের দ্বারা চক্ষুদ্ধর ঢাকিয়া রোগন করিতে করিঙে বলিয়াছিলেন, হার বাছা! পিতৃব্যের দারা কি অবস্থাই পেলিরে! আমি তোর জন্ত বে সকল বারব্রত উপ্রাসাদি করিয়াছি, সে সকল আমার আজ বিফল হইয়া গেল ! हात ! मममिक् य मृत्रमत ! वाहा त ! मर्क्ब अर्थ्य कि एमर दाता धर्म, वर्ष, काम, जिवर्रीहे-भविष्ठ वहेता शल ! वाहा त्व ! एवथ अहे मात्रीतकल अकिं।

सोज: प्राइ,-

"राम प्रव्रजनं वले नियमनं पाण्डो: सुतानां वनं, वृष्णोनां निधनं नसस्य नृपते राज्यात्परिस्तं ग्रनम्। कारागारिन पेवणच मरणं सच्चिन्त्य लङ्के खरे, सर्व: कालवणेन नम्यति नर: की वा परिव्रायतं"॥ ३३॥

অবিচ্ছিন্নসতকে নাই— এইরপ বিলাপ করিয়া ভূমিতে পতিত ইইরাছিলেন। পবে
অন্ধি প্রজ্বলিত হইলে তাহা হইতে সঞ্জাত ধূনরাশিদারা আকাশ আচ্ছন্ন হওয়ার
বেন পাপের ভরেই স্থানগুল পশ্চিনসমূত্রে নিমগ্ন হইলে (জলে ভূবিরা মরিতে
উত্তত হইলে) মহামাধার বাটীতে আদিয়াটিপস্থিত ইইয়া বংসরাজ্ব ভোজকে
বলিয়াছিলেন,—কুমার! কোনও জ্যোতিঃশান্তবিশারদ আক্ষণ দারা তোমার
রাজ্যপ্রাপ্তি কবিত হইলে রাজাকর্ত্বক তোমার বধের আদেশ ইইয়াছে ॥ ৩২ ।

रामि सम्बन्धिववचायां षठी स्थाने सप्तमी कृत्दां उनुरोधात्। रामस्य प्रव्रजनं सद्यासं वनवासं; विवेदिनामकदेश्याज्ञ य नियमनं भूतलात् प्रच्यास्य पातालपुर स्थापनं, पास्त्री: सुतानां पच्यास्थवानां सस्त्रीकानां वनं वनवासं, वृष्णीनां सादवानां निधनं ध्वंस:, नल्या वृपते: नलराजस्य राज्यात् परिधंयनं वनवासदिकस्य, कारागारिनिषेवनस्य काराग्यस्भोगस्य, लक्षेत्ररस्य रावषस्य मरणं सिचन्य मनसान्त्रीच्यां पस्त्रीऽस्थि संवत्तं दित श्रेष:। यतः सर्वः प्राचर्धत् कालवर्णनं कालस्य नियतिकालस्य सत्योः प्रजापतिवंशेन कृत्वाधीनत्या नस्यति — देईन विरविच्छित्र-सम्बद्धी भवति; को वा नरः — मानुषः की वा परिवायते रन्यतं, मानुषः कः. यो क्षीविष्यति चिरम ? ॥ ३३॥

ভোজ বলিয়াছিলেন-

রামের সন্ন্যাস (বনবাস), বলিকে পৃথিবী ইইতে বিচ্তে করিয়া পাতালে স্থাপন, সন্ত্রীক পাণ্ডুপুত্রদিগের বনবাস, বৃফিবংশের ধ্বংস, নলরাছের রাজ্য "बच्चीकौखुभपारिजातमञ्चाः स्तः स्थाम्योनिधे,-देवेन प्रणयप्रसादविधिना सृश्लो धृतः प्रम्थुना। श्रद्धाप्युन्मति नैव दैविविहितं चैखं चपावस्रभः, केनान्येन विसङ्घाते विधिगतिः पाषाणरेखासखी"॥ ३४॥

হুইতে পত্তন ও কারাগারভোগ, এবং লুঙ্গের রাবণের মরণ মনে মনে আলো-চনা করিরা আমি স্বস্থই আছি। যেহেতু সকল প্রাণীই (কি মানুব, কি দেব, কি যক্ষ, কি রক্ষ:) মৃত্যুর কর্তৃত্বাধীন বলিয়া নিশ্চয় মরিবে; মানুব ত কোন্ছার, ষে রক্ষা পাইবে । ৩৩।

चपावस्तरः नियापितयन्तः सुधाभोनिषः सुधाससुद्रस्य चौरोदसागरस्य सुनः
सुतः, चतप्त नचीकौ सुभपारिजातसहनः, नचीय, कौ स्तुभय, पारिजातय, ते
तथा, तेषां सहनः (सह जायते इति छः) सहोदरसाताः प्रमुना थिवेन देवेन
प्रणयप्रसादिविधिना प्रार्थनाजनितानुग्रहन्नचणेन (इत्यमावे वतीया) इत्यं स्तं
प्रार्थनाजनितानुग्रहन्नचणं यत्, सूभ्रो सत्तकौकदेगेन भानिन छतः; तथापि देवविहितं भाग्यविधिजातं चैण्यं चौणलं इससम् श्रद्यापि नोज्भति न त्यजति एव ।
तथाहि पाषाणरेखासखौ शिलाहितन्नेखासहचरौ विधिगतिभाग्यफनप्राप्तः प्राक्षनकस्यंक्रतनियतिरन्येन कैन विलङ्गाते ? श्रपि तु नैव निर्मन्कित् पार्थ्यते ॥ ३४ ॥

চন্দ্র ক্ষীরোদসাগরে জাত বলিয়া লক্ষ্মী, কৌস্বভমণি ও পারিজ্ঞাতের সহোদর-ভাতা; দেবদেব শিব প্রার্থনার সন্তুঠ হইরা এতই অমুগ্রহ করিয়াছিলেন যে, তাঁহার অমুগ্রহের চিচ্ছস্বরূপে চন্দ্রকে ললাটদেশে ধারণ করিয়া রাখিয়াছেন, সেই চন্দ্র ভাগ্যফলে আজিও ক্ষীণতাকে (হ্রাস হওয়ায়) পরিভাগি করিতেই পারিতেছে না। শিলার কৃত রেখার ভাষে ভাগ্যের ফল মুছিয়া ফেলিতে অভ জার কে সমর্থ হইবে ? ॥ ৩৪ ॥ "त्रस्थोधिः ख्यनतां खलं जलिधतां धृनीलवः ग्रैनतां, सिन्धृंत्नणतां तृणं कुनियतां वच्चं तृणप्रायताम्। विद्यः ग्रीतनतां हिमं दहनतामायाति यखेच्छ्या, लीलादुर्ललिताङ्गुत्रयमनिने देवाय तस्मै नमः"॥ ३५॥ ततो वटहचस्य पत्रमादाय, एकेन पुटीलत्य, जङ्गां छुरिकया च्छित्ता, तत्र पुटके रक्तमासेष्य, तृणेन किस्मिं सत् पत्ने कञ्चन श्रोकं लिखित्या वस्नं प्राह, "महाभाग! एतत्पतं नृपाय

यस देवस, इच्छ्या कामन, अभीधिर्जलिनिधिः समुद्रः, स्थलता जलग्रान्त्रात्त्रिवस्त्रम्, आयाति प्राप्तितः एवं स्वभाववैपरीत्यं सर्वत वर्षनीयम्। धूलीलवः धूलिलियः कणिता धूलिकंहनपरिमाणं शैलतां शिलीझयरूपं पर्वतभावम्। कणकमयो मेर्क्महाभि सल्कणतां कणिततं स्तिकारूपं चुद्रं कोमलं तुच्छ्छ। जिल्यतां वचभावम्। त्रणभायतां त्रणसङ्ग्रहपम्। शौतलतां करकावन्। रहनतां दाहकभावम्। लीलायाः विलासस्य, दुर्लिलतं दुरीधितम् चिन्छम्, चहुतञ्च तद्वसन कामजी वाकाप्यां वादोषः, तिन्नसं यस्याजीति ताद्याय, यदा क्रोड़ेव चिन्छं विश्वयक्तरं व्यक्तनं यस्य नित्यसम्बदं. तस्य देवाय नमः चिन्तित श्रेषः। अस्य वं जगदीयरस्य व्यवनं ; नरियरस्य तृकेव कथा दित भावः॥ ३५॥

বাহার অঘটনঘটনাপ্টারদী ইচ্ছার জলনিধি সমৃত্র জলশৃত্র অকৃতিন ভ্নিক্রপ প্রাপ্ত হয়, হল জলনিধিরপ, কণানাত্র ধৃলি পর্বভরুপ, স্বর্ণপর্বত নেক্র মৃত্তিকার কণানাত্র আকৃতি, তৃণ বছের রূপ, বজ্র তৃণের সমান প্রকৃতি, অগ্নিক্রকার তায় শীতলভাব ও হিম, দাহক অগ্নির তায় স্বভাব প্রাপ্ত হয়, বাহার জীড়াই হইতেছে অনিষ্ঠ, বিশারজনক বাসন (কুক্রিয়া); তাহাও আবার নিত্য অবিচ্ছেত্র সম্বন্ধে সম্বন্ধ, সেই দেবকে নমস্বার। (এরপ কুক্রিয়া বর্ধন জগণীখনেরও আছে, তথ্ন আর মানুষের কথা কি) ? ॥ ৩৫ ॥

दातव्यम्, त्वसिप राजाज्ञां विधित्ति" इति । ततो वत्सराजस्या-नुजी स्नाता भोजस्य प्राणपरित्यागसमये दीप्यसानमुखित्य-सवलोक्य प्राह्म ॥ ३६ ॥

> "एक एव सुष्टहर्सी निधनेऽप्यनुयाति य:। भरीरेण समं नामं सर्वसन्यत्तु गच्छति"॥३०॥

ভারপর বটবুক্ষের একটি পত্র লইয়া, তাহার একাংশে পুটীকরণ (ঠোসা, দোনা) করিয়া ছুরিকা দারা জজা (গুল্ফের উপর, জারুর নিম্নস্থান, ইট্রের নিম্নস্থান) ছিন্ন করিয়া সেই পত্রপুটকে (পাতার ঠোসায়) রক্ত ধরিয়া তৃণ দারা অন্ত কোনও এক পত্রে কোনও একটি লোক লিখিয়া বংসরাজকে ধলিয়াছিলেন,—
'হে মহাভাগ! এই পত্রপানি নরপতি মৃত্ধকে দিতে হইবে। তৃমিও এখন বাদ্ধার আদেশ পালন কর।' ভোজ এই কথা বলিলে পর, বংসরাজের কনিষ্ঠ্রভাতা ভোক্ষের প্রাণপরিত্যাগের সময়ে দেশীপামান মুখ্নী দেখিয়া বলিয়াছিল। ৩৬॥

धर्मी विहितिक्रियासाध्य: स गुणविशेष: पुष्यम, एक एव सुष्य एव सुहत् निर्वं, यो निधनेऽपि किं जीवनकाले, मरणकालेऽपि जीवमनुद्याति गच्चन्तमनुगच्छति ; किन् यरीरेण प्राणव्यक्तदेहेन समं साकं सह श्रन्यत् धर्मभित्रं मानमनुष्यतादिकं सर्वे नागं मच्चिति नग्यति, जीवं परित्यज्ञतीति सर्वेरेव तुच्छमन्यदिहाय धर्मे विशेषायह: करणीय इति भाव: ॥ ३०।

(বেদাদিশান্তে যে সকল কর্ম করিতে উপদেশ আছে, সেই সকল কর্ম করিলে যে একপ্রকার অদৃষ্ট পদার্থ জন্মে, সেই প্রানামক) ধর্মই ইইডেছে মুখ্য নিত্র; কারণ, জীবনকালের কথা আর কি বলিব, মরণকালেও বে, সে জীবের জন্মনন করিয়া থাকে; কিন্তু ধর্মভিন্ন আর সকলই শরীবের সহিত নাশ পাইয়া থাকে; (তাহারা জীবকে পরিত্যাপ করে; স্করোং তুছে মান ও মন্থ্যভাদি প্রিত্যাপ করিয়া ধর্মবন্দার্থে সকলেরই বত্ন করা উচিত) ১ ৩৭ ১

"न ततो हि सहायार्थे माता भार्थ्या च तिष्ठति ।
न सित्रपुती न जातिर्धर्मस्तिष्ठति केवनः" ॥ ३८ ॥
"बन्नवानप्यम्मकोऽसी धनवानपि निर्धनः ।
स्वतवानपि मूर्ण्य यो धर्मविसुखो जनः" ॥ ३८ ॥

ततसदनन्तरं खत्थोः पयान् माता भाय्या च सहायार्थं साहाय्यं कर्त्तुं न तिष्ठिति हि नियितम्। न निवं पुत्रय तिष्ठतः, नापि ज्ञातिस्तिष्ठति ; किन्तु केवस्ती निर्धीतो निथिती धर्मसिष्ठति सहाय इति धर्मोऽपिर्हाय्यं इति भावः ॥ ३८ ॥

মৃত্যুর পর নাতা ও ভার্যা সাহাব্য করিতে সমর্থ হন না, ইহা নিশ্চরত;
নিত্র এবং পুত্রও সহারতা করিতে অক্ষম; জ্ঞান্তিও তথেবচ; কিন্তু ইহা নিশ্চর
করা আছে বে, তথন ধর্মই সহার হইরা থাকেন। (এই জন্ত ধর্মকে পরিত্যাগ
করিতে নাই) ॥ ও৮ ।

यो जनो धर्मविमुखो धर्म पराञ्चु खो भवति, असी सः वत्रवानिष संयोगादी वलमाध्ये कर्माण अयकः यिक्षिनी दुवैलः, न हि वलन धनमानेतुं यकां, तुल्ययो-विद्वारिकं दर्रिद्रं परो धनवान् दुः खाकरीतौति दृष्टं ; तत् कस्य हितोः ? षदृष्टस्य कारणस्य तं प्रति समुद्रवान्। एवं धनवानिष निर्धनो भवति, दस्युतस्करादिशिहं तवर्वस्वान्। तथा युतवानिष प्रास्तीयज्ञानवान् सन्नषि सूखों भवति लौकिके खलु व्यवहारे दौभांग्यात्, प्रयोगापरिज्ञानान, अस्थाने प्रयोगकरणादिति धर्मे आस्थेयः । ३८।

বে জন ধর্মে প্রাঅপ হর, সে বলবান হইলেও (সংগ্রামাদি বলসাথ্য কর্মে)
শক্তিহীন তুর্বল হইয়া পড়ে; (পকান্তবে দেখা বার,—বল থাকিলে ও বলের
প্রয়োগ করিলেও সে বল ঘারা ধন আনয়ন করিতে পারা যায় না; তুই ভনেই
সনান বিধান; কিন্তু তন্মধ্যে একজন ধনবান্ অক্ত দরিজ্ঞ-বিধান্তনকে ছংখিত
করে; আচ্ছা কি হেতু এরপ হর ? না, তাহার পক্ষে অদৃষ্ট ধর্মই কারণ। সেই

"इहैव नरकव्याधिसिकित्सां न करोति यः।
गला निरीषधस्थानं स रोगी किं करिष्यति"॥ ४०॥
"जरां मृत्युं भयं व्याधिं यो जानाति स पिष्डितः।
स्वस्थिसिष्ठेतिषीदेहा स्वपेदा केनिच इसेत्॥

ধর্মবলে বলীয়ান্ বলিয়া দে অর্জ্জনে সমর্থ, অত্তে অসমর্থ,; সেইরূপ ধনবান্ হইলেও (দক্ষাত্ত্বরাদিতে লুঠপাঠ কবিয়া লয়,) সে নির্দ্ধনই হয়; সেইরূপ শাস্ত্রীয় জ্ঞানে জ্ঞানবান্ হইলেও (ধর্মহীন ব্যক্তি লৌকিক ব্যাপারে) মৃথই থাকিয়া যায়, (তুর্ভাগ্যবশত: হয় ত জ্ঞানের প্রয়োগ কবিতে জ্ঞানে না, না হয় ত অস্থানেই জ্ঞানের প্রয়োগ কবিয়া বসে। এই সকল কারণে ধর্মে আস্থা করা কর্ত্বা) ঃ ১ ॥

यो जनः, इन्देव जीवतां पारिस्थ्यमानं भूमण्डले, नरकव्याधिभावित्या नरक-द्वपीड़ायाः चिकित्साम् उपणमोपायं पुष्णानुष्ठानं न करोति नैव विधत्ते, स रीगी नरकव्याधिमान् पापतापस्यवः निरीधध्यानं निर्नासि भौषधं रीगोपणमीपायो यव, तत् तथा, निरीपधम् उपणमोपायरिस्तच तत् स्थानं परलीकं गता किं करिष्यति ? भपि तु उपणमीपापं न कचनावलन्तितुं पारियष्यति, अस्य कर्म-भूमितयाऽन्यस्य भोगभूमित्वाद यन्त्रणामेव भोज्यते पापस्य फल्मिति भावः । ४०॥

বে ব্যক্তি এই কর্মভূমিতে থাকিয়া নরকরপ পীড়ার নির্ভির উপায় (পুণ্-কর্মের অনুষ্ঠান) করিতে না পারে, সেই নরকরপ ব্যাধিগ্রস্ত পাপের সন্তাপপ্রাপ্ত ব্যক্তি উবধহীন (উপশ্নের উপায়রহিত) সেই ভোগভূমি প্রলোকে গিয়া কি করিবে ? (সেধানে গিয়া উপশ্নের কোনই উপায় [পুণাকর্মের অনুষ্ঠান] করিতে ত পারিবে না) ॥ ৪০ ॥

जरां या हि सेन्द्रियं गरीरं जरयनी खयच जीर्थित, तां जीर्णतां वार्तका-बस्थां, खृत्युं सरणं देइप्राणयीरत्यनं सन्दर्भविच्छेटं, भग्नं कार्णाचानात् चासं, व्याधिं 'पीड़ां खभावादिवपरीतं भावमादधाति यसं विषमताघटकं यी जानाति,

तुच्यजातिवयोरूपान् हृतान् पश्चित सृत्युना । न हि तबास्ति ते बासो वज्जवत् हृदयं तवः ॥४१॥ इति ।

निरुक्तकारी यास्त्री हि पड़भावविकारमाह-"जायते, अस्ति, वर्डते, विवरिणमते, अपचीयते, न खती"ति। अव जन्म तावद् गर्भस्य जरा भवति, कुविस्थितिं जरयत् तस्य चणेनान्तर्ज्ञानात् ; वाल्यं डिश्मश्र करा, कौमारं वाल्यस्य, कैशीरं कौमारस्य, यौवनं तस्य, तस्य प्रौढं, तस्य वार्डकामिति निर्द्धार क: स्वात ? तथा तथा तथैव स्युर्त्यस्तः कः ? कारणाज्ञानमपि कुव नासीति अभयोऽप्यट्टचर एव। तया व्याधिरपि सदैव, खभाव एव विषमताघटको, विकारणीललात ; न हि किश्विदिधि सक्तं विकारमननुभूय दृश्यते । तमादमुखकरं सर्वमिति यो विजानाति, स पिछतः वेदो ज्वल वृद्धिमानवः खस्यः खिकान्न किवानामिन यसिष्ठति, स तथा खास्यवान सन तिष्ठेदवस्थिति सर्वथा सर्वव कुथात्, गतिनिवृत्तिं वा कुथात्, पथवा कैनचिद-न्येन सुन्धिन सन् निषीदेद्पविशेदा, खपेदा युवतिजनेन सन्, इसेदा प्रियंजनेन, येन येन निषीदति, खिपिति, हसति च, तान् सर्वान् तुल्यजातिवयोदपान् तुल्यानि समानानि जातित्रां चाणतादि, वयः पांड्गवपादि, रूपं सुन्दरताकारणञ्ज, तानि येषां, ते तथा, तान् मृत्यना अत्यन्ततः सन्त्रभविद्योग-खब्पेण निदानेन इतान् भाव्यसात् कृतान् प्रयति प्रव्यक्तीति, "स्व्युनैवेदमाइतमामीत्, माव्यत् किञ्चन मिपत्"। "स तपीऽतप्यत । स तपसस्ता इदं सर्वसस्त्रत ।" इ.खेवमादिश्रतिश्रतेथः । मृत्सरी घटो स्एमय इव स्ल्सरिम्दं सर्वे स्ट्मिश्नित । तथाच पिछत: सब्वे सर्वदा मृत्यग्रलं प्रग्नतीति न कस्यचित् कृते प्रायान्तेऽपि पापकं करीति। चित्रं श्चेतत्, यत् ते तव इनुसुद्यतस्य तच सर्गी अवस्य साविनि नहि चासी अयमित ; षहो ! तव इद्यं बचवत् कठीरमिति । ४१ ।

জবা জীর্ণ কবে, নিজেও জীর্ণ হয়; নেহ ও প্রাণের অত্যন্ত সহন্ধ বিচ্ছেদের নাম সূত্য, কারণের জ্ঞান না থাকিলে বে ত্রাস হয় তাহাকে ভয় বলে, যে, বভাব ततो वैराग्यमापत्रो वलराजः भोजं "चमस्र" दलुक्का प्रणम्य तच्च रथे निवेच्य नगराद्विचिने तमसि ग्रहमागमय्य भूमिग्रहान्तरे निचित्य भोजं ररच। स्वयमेव क्षत्रिमविद्याविद्धिः सुकुण्डलं स्मुरदक्कं निमीलितनेतं भोजकुमारमस्तकं कारियला तचादाय कनिष्ठो राजभवनं गला राजानं नला प्राह, "श्रीमता यदादिष्टं तत् साधितम्" इति। ततो राजा च पुतवधं ज्ञाला

হইতে বিপরীত ভাবের উৎপাদন করে. সেই বিষম স্বভাবের জনক হইতেছে ব্যাধি; এই গুলিকে যে জানে;—বে জানে যাহা জন্মায়, তাহার জরা সঙ্গের সাথী; মৃত্যু উৎপত্তিস্থান বলিয়া অবশ্যস্থাবী; কারণের জ্ঞান ত কাহারও হইতে পারে না; স্বতরাং ভর স্পরিহার্য্য; ব্যাধি ত বিষমভাবজনক, তাহা এই বিকারশীল দেহে কোন্ কণে নাই? যে বেদ পাঠ করিয়া উজলা বৃদ্ধি লাভ করিয়াছে, সেই পণ্ডিত এরপ জানিয়া স্বস্থ অবস্থায় (একমাত্র আয়ার একাকিত্ব অবস্থায়) অবস্থান করুক, বা সেই স্বস্থ অবস্থায় থাকিয়া সকলের উপর যাওয়ার নিবৃত্তি করুক, আর অহা কেহ, তা যুবতিজনই হউক, আর বেই হউক, দ্বিতীয়ব্যক্তির সহিত উপবেশন করুক, বা নিম্রাই যাউক, অথবা হাস্তপরিহাস করুক; সে ব্যক্তি সেই সহচরদিগকে জাতি, বরস ও রূপে সমান বলিয়া মৃত্যুগ্রস্তই প্রত্যক্ষ করে; কারণ, এ জগত্তের প্রথমত: মৃত্যুই ছিল, আর কিছুই ছিল না। পরে সেই মৃত্যু হইতে এ সক্সা হইয়াছে, শ্রুতি এই কথা বলেন। শ্রুতিজ্ঞানবান্ ব্যক্তি সকলসময় সকলকেই মৃত্যুগ্রস্ত দেখে বলিয়া প্রাণান্তেও পাপ করে না; কিন্তু আশ্চর্য্য এই বে, ভোজকে বেধ করিতে উচ্চত বে তৃমি, তোমার সেই অবশ্যস্তাবী মৃত্যুতে ভন্ম নাই! অহো তোমার হৃদয় বজ্রের ভায় কঠোর।।।॥ ৪১ ॥

भागमय चागमनं कारियला। भूमियहाभ्यनरे क्रविमगुहामध्ये। निचिय वास्यिला भीजं ररच पाल्यामास। स्वयमेव चन्येरलचितः स कनिही वसराजः। तमान्न, "वत्सराज! खज्जप्रहारसमये तेन पुत्रेण किसुत्तम्' इति। वत्संस्तत्पत्रमदात्। राजा स्वभार्थाकरेण दीपमानीय तानि पत्नाचराणि वाचयति॥ ४२॥

"मान्धाता च महीपितः क्षतयुगानङ्कारसूतो गतः, सेतुर्येन महोदधी विरचितः क्षामी दणास्यान्तकः।

क्रविमविद्याविद्धिः प्राक्ततैः कार्यभिः। कनिष्ठो वस्तराजः। वस्तः कनिष्ठो वस्तराजः। वाचयितं संवादयति स्प्राः ॥ ४२ ॥

কনিঠজাতার বাক্যশ্রবণের পর বৈরাগ্যপ্রাপ্ত হইয়া 'ভোজ আমায় কমা কর" এই কথা বলিয়া বংসরাজ তাঁহাকে প্রণামপূর্বক বথে চড়াইয়া, নগরের বাহির দিয়া গাঢ় অন্ধকারে বাটীতে আনিয়া কৃত্রিম গুহার মধ্যে বাস করাইয়া ভোজকে রক্ষা করিয়াছিলেন। অনস্তর সেই কনিঠ বংসরাজ অল্পের অলক্ষিত ভাবে নিজেই কৃত্রিমবিভাবিং কাক্ষকরিগের হায়া প্রক্ষরকুগুলবিশিষ্ট, প্রফুল্ল-বদন, মুজিতনয়ন কুমার ভোজের মস্তক প্রস্তুত করাইয়াছিলেন, এবং সেটি লইয়া রাজবাটীতে গিয়া রাজাকে প্রণাম করিয়া বলিয়াছিলেন,—'শ্রীমান্ বাহা আদেশ করিয়াছিলেন, তাহা সমাধা করা হইয়াছে।' কনিঠ বংসরাজের কথা শুনিয়া রাজা মুঞ্জ পুত্রকে হত্যা করা হইয়াছে জানিয়া 'বংসরাজ । থড়েগর প্রহারকালে সেই পুত্র কি কিছু বলিয়াছিল ?' এই কথা তাহাকে বলিয়াছিলেন। ইহা শ্রবণ করিয়া কনিঠ বংসরাজ সেই পত্রথানি তাহাকে দিয়াছিলেন। রাজা মুঞ্জ নিজের ভার্য্যার হাত দিয়া দীপ আনিয়া পত্রে লিখিত অক্ষরগুলি (শ্লোকটি) প্রভিতে লাগিলেন ॥ ৪২ ॥

किं तत्तदाइ, — मास्यात हो। सात्याता नाम महीप्रति: पृथिवीश्वर: क्रतयुगाल-द्वारसृत: सन् क्रतं (न दुष्कृतम्) पुष्यम्, तस्य युगं मिलनकालिश्येष:, तस्यालकार-सद्य:, ताहण: पुष्यकारी मास्याताऽस्त्, यक्तेन पुष्यमयकालोऽपि सुण्योभित

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्रन्थे चापि युधिष्ठिरप्रस्तयी याता दिवं सूपते, नैकेनापि समझता वसुमती सुच्च लया यास्यति"॥ ४३॥ राजा च तदथं जाला शय्याती सूमी पपात। ततश्र देवीकरकमलचालितचेलाञ्चलानिलेन समंज्ञो सूला, "देवि!

दवासीत, सीऽपि गतः श्रतीतो सतः। चकारी भिन्नक्रमः। श्रपरय श्रसी स दयास्यानकः द्याननिविधनकारी वेतायुगालङारभृती रामचन्द्रः क कृद गत इति ग्रंपः, येन दयास्यानकेन महोदधी महासमुद्रे न तूपसागरे (श्रपि) सेतुः सेतुवन्धी जलबन्धी विरचितः विनिर्मातीऽसाध्यसाधनं क्रतम्। हे भूपते! श्रन्ये युधिष्टि-राद्योऽपि धर्मात्मानो हापरयुगालङारभृता राजानः सन्तोऽपि दिवं स्वर्गे याता गताः प्राप्ताः। तपामकेन पुष्पात्मना राजापि समं सह वसुमतौ रत्नप्रसृतिः पृथिवी न गता न च गमनं क्रतवतौ, श्रयाध्यस्येव च ; किन्तु हे सुझ! निश्चिः लया कित्तयुगाव-तारिष पुत्रधातिना राजा सह श्रतः परं यास्यित गिमध्यति, यतः पृथिच्याः कृते लद-धोनोऽहं पुतः श्रियरपि हत्यायै प्रेषित इति। श्रहो विचित्रा विषयासिक्रयेत् पीष्यी निर्देषिऽपि श्रियरपि हनन्थास्यः सञ्चात इति। हे सृदः! भिज्ञमर्णं सर्भसन्त्रस्ति। चन्त्रिति सावः ॥ ४३॥

মান্ধাতাও একজন ভ্পতি ছিলেন, এবং তিনি (পুণাময়) সত্যযুগের অলক্ষার স্বরূপ হর্মাও মরিমা গিয়াছেন; বিনি মহাসাগরেও সেতু নির্মাণ (করিমা ত্রিলোকবিজ্যী দশাননের নিধন) করিমাছিলেন, সেই ত্রেতাযুগের অলক্ষার, রাবণদমন রামচন্দ্র এখন কোথায় ? আর মুধিটিগাদি অন্ত (ধর্মময়) রাজানা ভাপরনুগের অলক্ষার হইলেও সকলেই স্বর্গে গিয়াছেন, রজ্প্রস্ পৃথিবী তাঁহাদিগের
একজনেরও সঙ্গে বায় নাই; কিন্তু হে ভ্পতে! নিশ্চর সে তোমার সঙ্গে
বাইবে ॥ ৪৩ ॥

देवीकरकमलवालितचेलाचलानिलेन देव्या राज्या, न महिष्याः, करमन-

मां मा स्प्रम, हा हा पुत्रघातिनम्" इति विचपन् कुरर इष, हारपानानाय्य "व्राह्मणानायत" इत्याह । ततः खाज्ञया समागतान् ब्राह्मणान् नता "मया पुत्रो हतः ; तस्य प्रायिष्ठत्तं वदध्वम्" इति वदन्तं ते तसूचुः, "राजन् ! सहसा विक्रमाविष्य" इति वदन्तं ते तसूचुः, "राजन् ! सहसा विक्रमाविष्य" इति । ततः समित्य वुिष्ठसागरः प्राह—'यया त्वं राजाधमः, तथैव ग्रमात्याधमो वत्सराजः । तव किल राज्यं दन्ता सिन्धुलत्वपेण तेन त्वदुलाङ्को भोजः स्थापितः । तच त्वया पिद्येणान्यत् क्रतम् ॥ ४४ ॥

खेन चालितस्य वैजितस्य चेलाञ्चलस्य वस्त्रपानस्य श्रांनिचन वायुना। कुरर इव कुरल छन्कोग्यचीव विजयन् खियन् छन्नैः (श्रोह, श्रीहोही) इत्यादि-कम्) गोकत्यञ्चकग्रन्दं कुर्वन्। छह्न हठान् श्रकस्थात्। तव किल राज्यं दलेति ददातेर्मुख्यायांभावादेव (स्वस्त्रत्वस्त्रप्यक्तेष्वरस्वतीत्पत्वनुकूलव्यापारो नाव दाधालयः; किन्तु श्रीसिसिपूर्व्वकपरकरायक्तीकरणमातम् गौषोऽयः। श्रतस्विति सन्वस्वे षष्ठी; न तु तुम्यमिति सन्प्रदाने चतुर्थीः।) पालनार्थं करि स्थाप-यिला। श्रन्थत् कृतं—न रचितं; किन्तु भिवतम्॥ ४४।

বাছাও দেই প্তের অর্থ জানিয়া শ্যা হইতে ভ্মিতে পতিত ইইয়াছিলেন।
অনস্তর রাজীর করকমল্বারা স্ঞালিত বস্তাঞ্লের বায়ু ধারা সচেতন হইয়া 'দেবি!
আমাকে স্পর্শ করিও না। হায় আমি পুত্রঘাতী!' এই বলিয়া কুরলের (কুর
পাঝীর) ভায় থেদ করিয়া ধারপালদিগকে আনাইয়া 'আন্দাদিগকে আনর্যন কর'
এই কথা বলিয়াছিলেন। তারপর নিজের আজ্ঞায় স্মাগত ত্রাহ্মণদিগকে
নমস্বার করিয়া 'আমি পুত্রহত্যা করিয়াছি, আপনারা তার প্রায়শ্চিত্ত বলুন' এই
কথা বলিলে, তাঁহাকে তাঁহারা বলিয়াছিলেন 'মহারাজ! আপনি হঠাৎ অগ্লি

"कतिपयदिवसस्यायिनि, सदकारिणि यौवने दुराब्यानः । विद्धति तथापराधं, जन्मैव यथा व्यथा सवति" ॥ ४५ ॥ "सम्लस्तृणोत्सारणमुत्तमाङ्गात्, सुवर्णकोट्यपंणमामनन्ति । प्राणव्ययेनापि क्रतोपकाराः, खलाः परे वैरमिवोहचन्ति" ॥१६॥

প্রবেশ করুন।' বাহ্মণদিগের উক্তি শেষ ছইলে বুদ্ধিসাগর আসিয়া বলিয়াছিলেন—
'বেমন তুমি রাহ্মাধম, তেমনি বৎসরাহ্ম ভোমার অমাত্যাধম। তোমার নিকট
পালনের জন্ম রাহ্মা রাখিয়া সেই রাহ্মা সিম্কুল ভোমার ক্রোড়ে ভোহুকে স্থাপন
করিয়াছিলেন। তুমি পিতৃব্য হইয়া ভাহা বিপরীত করিলে, রক্ষণ না করিয়া ভক্ষণ
করিলে' ॥ ৪৪ ॥

कतिपयदिवसं स्थातुं शीलं यस, तत् किश्वित्कालावस्थानसभावं, तिसान्;
भटं उत्थादनां मत्ततां कर्नुं शीलं यस, तत् मत्तताजनकसभावं, तिसान्, यौवने
काले यौवनावस्थायां दुरात्मानी जनास्त्रथा ताष्ट्रश्रमपराधं भपराधकरं कर्म्य तथा
विद्धति भनुतिन्नत्तं, यथा यैनापराधजनककम्यानुन्नानेन भस्य भनुन्नाववांस्य
जन्मैव मानवकुली जलितिव इथा निर्थकं भवति। मानवजन्मन: सार्थकतायै
यौवने न प्रमदितन्यभिति नीतिविद्:; तज्ञान्यथा कुवता जन्मैव ते कलङ्कीञ्चलं क्षतनिति भाव: ॥ ४५ ॥

কভিপয় দিনের জন্ত স্থায়ী, মন্ততাজনক যৌবনকালে দুরাত্মারা তাদৃশ অপরাধকর কর্মের অফুষ্ঠান করে, যন্থারা তাহাদিগের মানবকুলে জন্মটাই নিরর্থক ইইয়া পড়ে ॥ ৪৫ ॥

सनः साधव उत्तमाङ्गात मसकात् वणीत्सारणं वणसापसारणमि कोठि-संव्यकसुवर्णनिसंतमुद्राया दानसमं कथयन्ति वह मन्यन्त द्रव्यथः। परे भवव द्रव खलाः क्रूराः हिंमका प्राणव्ययेन प्राणवातेन क्रत उपकारी येषां, तं क्रतीपकारा अपि वैरं वैरिभावं भवृतां उद्दहन्ति उद्दावयन्ति। अतः सिन्धुलक्रतीपकारीऽयं खली राजा मुद्रोऽय तत्सुतं हला वैरसुद्भावयदिति भावः ॥ ४६॥ "उपकारयापकारो तस्य व्रजति विस्मृतिम्। पाषाणच्चदयस्यास्य जीव दत्यभिधा मुधा" ॥ ४०॥ "ययाङ्करः समूच्योऽपि प्रयत्नेनाभिरचितः। फलपदो भवेत् काले तथा लोकः सुरचितः"॥ ४०॥

সাধুরা মস্তক হইতে তৃণ ফেলিয়া দেওয়াও কোটিসংখ্যক স্থবর্ণমূলা দানের সমান বলিয়া থাকেন। আর শক্তব ভায় থলেরা, প্রাণপাত করিয়া তাহার উপকার করিলেও তাহাতে শক্তবার উদ্ভাবনা করিয়া থাকে॥ ৪৬ ।

तस्य खलस्य उपकार एव भवकारी भवकारशिलः, यतः विद्यृति विपरीतां स्मृति 'महदपकाराय मेऽयमुपकारः क्षते' इलेवंद्यां भवकारफलकलस्यृति व्रजति प्राप्नोति ; ताद्यस्यृतिविषयी भवन् क्षतज्ञतायाः कारणं न भवतीत्ययः। भक्षात् कारणात् पाषाणानिर्मितहृदयस्य भस्य खलस्य 'जीव' इति भिभा संज्ञा सुधा हथा ; निर्ज्ञीवः पाषाण इति सर्थकमस्य नाम भवतीति खल उपेचापाविमित भावः। १४०॥

খলের প্রতি উপকার করাই অপকাবের কারণ, বেহেতু উপকার বিপরীত শৃতিকে প্রাপ্ত হয়। (উপকার করিলে থল মনে করে, এটি আমার একটি মহং অপকার করিবার জন্মই করিয়াছে;) স্থতরাং এই পারাণদ্বদয় খলের জীব-নাম রুধা; কারণ, জীব উপকারকে ভূলিতে পাবে না। ৪৭ ॥

श्रदुरी वीजप्ररीष्ठः सुमुज्जीऽपि निरतिशयचुद्रोऽपि, तथा फर्ल प्रददाति । यदि भीजो रिक्तीऽभविष्यत्, तर्ष्टि फलमप्यदास्यत् द्वि भावः ॥ ४८ ।

্যেমন অভিশয় ক্ষুত্র অন্তর্গ অভ্যন্ত অভিপালিত হইলে কালে ফলপ্রদ হয়, সেইরূপ মানবও প্রতিপালিত হইলে কালে ফল দিয়া থাকে; (পত্রাং ভোজ যদি পালিত হইত, তাহা হইলে সেও তোমার অশেষ উপকার কবিতে পারিত)। ৪৮। "हिरख्धान्यरतानि धनानि विविधानि च।
तथान्यदिप यित्विचित् प्रजाभ्य: स्युर्मेहीस्ताम्"॥ ४८॥
"राज्ञि धर्मिण धर्मिष्ठा: पापे पापपरा: सदा।
राजानमनुवर्त्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा"॥ ५०॥
ततो राताविव विज्ञप्रविधनं निश्चिन्वति राज्ञि सर्वे सामन्ता:
पौराष्ठ मिलिता:। "पुत्रं हत्वा पापभयात् भीतो न्यपितर्वि प्रं
प्रविधित" इति किंवदन्ती सर्वेताजिन। ततो वुिष्ठसागरो हारपालमाह्य "न केनापि सूपालभवनं प्रवेष्टस्यम्" इत्युक्का

मडीस्तां राजां, तानि सर्वाणि, प्रजाम्यः कारणेभ्यः, स्तुर्भवन्ति । ऐय्वय्याणां कारणं प्रजेविति प्रजाइननमनेययाय संवत्तमिति भावः ॥ ४२ ॥

স্বর্ণ, ধান্ত, বত্ন, এবং বিবিধ ধনসকল, আর তন্তির আন্য যাহা কিছু ঐযর্থ্য, রাজার সে সকলই প্রজাদিগের নিকট হইতেই হইয়া থাকে। (অতএব প্রজা এবর্থ্যের হেতু বলিয়া ভাহার হত্যা ভোমার অনৈর্থ্যের জন্মই হইয়াছে)॥ ৪৯।

्रं विश्वेष्ठा धर्मातु ठानपराः प्रजा भवन्ति । पापपराः पापपराश्रयाः । राजानसतु-वतन्ते राजवदाचरन्ति । श्रवएवीक्तं गीतायां श्रीभगवताः —

"यद्यदाचरति श्रेष्ठसत्तदेवेतरी जनः।

स यत् प्रमाणं क्रुवते चीकसदतुवर्तते" ॥ इति राज्यसव ईडगं पापाचरणं प्रजानासुत्सादने कारणं जातिमिति भाव: ॥ ५० ॥

রাজা ধার্মিক হইলে প্রজারাও ধর্মিষ্ঠ হইয়া থাকে। রাজা সর্ব্রনা পাপাচারী ইইলে প্রজারাও সর্ব্রনা পাপপরারণ হইয়া উঠে। প্রজারা রাজার অনুকরণেই চলিয়া থাকে। যেমন রাজা, তেমনই প্রজা হয়। ৫০।

नियन्ति निययं कुर्वित सित । किंवदनी जनस्ति: । करकलितदनीन्द्र-दमदण्ड: करेण कलिती एत: करकलित:, दन्तिनां इसिनामिन्द्र: श्रेष्ठ: दन्तीन्द्री त्रपमन्तः पुरे निवेश्य सभायामेकाको सन् उपविष्टः। ततो राजमरणवार्त्तां श्रुत्वा वसराजः सभाग्यहमागत्य वृद्धिसामरं नत्वा शनैः प्राहः, "तात! मया भोजराजो रचितः" इति। वृद्धिसागरश्च कर्णे तस्य किमप्यकथयत्। तच्छुत्वा वसराजश्च निष्काग्तः।

ततो सुझ्तेंन कोऽिय करक जितदन्तीन्द्रदन्तदण्डो विर-चितप्रत्ययज्ञटाक जायः कपूरकरिब्बतमितो इत्तितसक जतनुः, सूर्त्तिमान् मन्मय दव स्मिटिक कुण्ड जमण्डितक णेयुग्छः

गजराजसस्य दनः द-निन्द्रदनः, दन्नीन्द्रदन्निर्मितो दन्छः दन्नीन्द्रदन्दरन्छः, करकालितो दन्नीन्द्रदन्दरन्धे यस्य, स तथा; करध्रतगजदन्निर्मितयष्टिः; विरचितानि प्रत्ययाणि नवानि जटानां कलापानि समुद्दानि येन, स तथा निर्मितन्द्रनन्
लटासमूदः; कर्पूरेण करिन्दितं मिलितं यद भिततं भस्य, तेन उद्दित्ता क्रवातुजावभव वाजा मूळ वाजिर्छरे विरु श्रादम कविरयन निभ्छय कविरान नामस्थाप छ
रभीवशन आत्रिया जाश्य प्रतिहर्ण मिलिङ इरेग्राहिल। 'भूज श्रा कविद्या नवभित्र विराम कविराहिल। 'भूज श्रा कविद्या नवभित्र विराहिल। जाश्य वृद्धिमाश्य द्विमाशव द्वावभावरक छाकिया विषया
निवाहिलन स्व 'काशस्य व्यवस्थ विराहिलन विराहिलन। जाश्य व्यवस्थ विराहिलन। विराहिलन । अरे अकल
यहेनाय भरव वाज्या व्यवसाच स्वत्य विराहिलन। विराहिलन। अरे अकल
यहेनाय भरव वाज्या प्रतिवाद स्वत्य देविमाशवरक मिला विराहिलन। अरे अकल
यहेनाय भरव वाज्या प्रतिवाद स्वत्य द्विमाशवरक मिला विराहिलन। अरे अकल
यहेनाय भरव वाज्या प्रतिवाद स्वत्य देविमाशवरक व्यवसाव विद्याहिलन। कविद्याहिलन। कविद्याहिलन।

कौषियकौपीना मूर्त्तमां खन्द्रचृड़ इव सभां कापालिक: समा-गत:। तं वीच्य बुह्रिसागर: प्राइ:, "योगीन्द्र! कुत श्रागस्यते, कुत्र ते निवेशस? कापालिके त्विय यसमत्कारकारी कलाविशेष श्रीषधविशेषोऽप्यस्ति"॥ ५१॥

योगी प्राइ,— "देश देश भवनं, भवने भवने तथैव भिचात्रम्। सरसि च नद्यां सिललं शिवशिव तस्तार्थयोगिनां पुंसाम्"॥५२॥

विपना सक्तवा तुत्तः ग्रहोरं यस्य, स तथा कर्पूर्रामध्यतमस्यात्रविपितसर्वाङ्गः ; स्विटक्युक्तास्यां क्रष्डलास्यां मिख्यतमलङ्गतं कर्पयुगलं यस्य, स तथा स्विटक्रगुटिकायुक्तक्रखलालङ्गतकर्पयुगलः ; कीपयं क्रमिकोषीर्द्धं कीपीनं यस्य, स तथा।
निवेत्रः शिविरमास्यानं वा॥ ५१॥

এ সকল কথা শুনিরা বংসরাজ তথা হইতে চলিরা গিরাছিলেন। বংসরাজ চলিরা গৈলে কিছুক্লের মধ্যেই হস্তে হস্তিদস্তনির্মিত্রটি ধারণ করিরা সজোবিরচিতজটাসমূহে বিরাজিত, কর্পুরমিশ্রিতভন্মবারা অমূলিগুসর্বাঙ্গ, মৃর্তিমান্ মন্মথসদৃশ
কটিকমৃক্তকুগুল বারা স্থাভিতকর্গবর, কৃমিকোবজাতীয় বস্তের কৌপীনধারী,
মৃর্তিমান্ চক্রশেশর মহাদেবের জার কোনও কাপালিক সভাতে আসিরা উপস্থিত
হইরাছিলেন। বৃদ্দিগাগর তাঁহাকে দেখিয়া বলিরাছিলেন, যোগিরাজ ! কোখা
হইতে আপনার আগমন, এবং কোখার বা আপনার আস্থান ? দেখিতেছি
আপনি কাপালিক; স্বতরাং আপনার নিকট নিশ্চর বিশ্বরজনক কলাবিশেব,
ও ঔবধবিশেব আছেই, দ্যা করিরা বলুন ॥ ৫১ ।

तत्तार्थयोगिना तृत्तं ब्रह्म, चतुब्बिंशवासकं (विव्यप्तेजीमदद्यीम्बन्धरसः दपस्यम्बद्धनाधिकाजिङ्काचच्चत्वव्यीववाक्पाविपादपायूपस्त्रमनीऽस्द्वार-बुद्धिप्रव्वति--दपस्) प्रचालकं वा (काल-च-क्र्य-प्रिव-प्रक्षिद्धप्त्) प्रचनकारात्मकं वा (सद्य-

"ग्राम ग्राम कुटी रस्या, निर्भार निर्भार जलम्। भिचायां सुलभं चात्रं विभवैः किं प्रयोजनम्॥ ५३॥

मांसमत्यमुद्रामेणुनक्षं वा) पर्धी विषयी यस्य, स तथा तत्त्वार्थः, स चासाँ योगयित तत्त्वार्थयोगः निक्षितपदार्थविषयकचित्तवितिरोधः। स विद्यतिऽस्विति तत्त्वार्थयोगी। तेषां निक्षितपदार्थविषयकचित्तवितिरोधवताम्। पुंसामिति पुंस्तस्य सार्थव्यकारिणां; मतु क्रीवानाम्। एतेन तीव्रसम्बेगवत्त्वमावितिम्। तीव्रय सम्बेगः साधनविषयिणी प्रतिप्रविच्छा येषां, तेषामासव्रतमः समाधिन्तामः फलच भवतीति योगभाष्यम्। योग एव येषां प्रयोजनं, देइस्याधिकार-परिपालये च तेषामव्रपानमातं प्रयोजनीयं, नान्यत् विचिदिति तत्रस्वभतायां सन्यां कलाविभेषः चतुःषष्टिकलानां गीतं वाद्यं दृत्यमित्यादिकामस्वप्रोक्तानां विद्यानां विश्रयः सर्वास्त मध्ये एकतमाया विद्यायाः प्रकर्षस्या प्राप्तधिविभेषः वन्यालखण्डनकरः वाजीकरणकरः सुभगदरकर इत्येवमादिको वा विमर्थमादास्यते इति योगिनी वचनाभिसिः॥ ॥ १२॥

वांशी वनित्नम,-

যে সকল পূক্ষবের, সাধনার বিষয় তত্ত্বপদার্থকে অবলম্বন করিয়া চিত্তেরসর্কবিধ
ব্যাপারের একেবারে নিরোধ ঘটানই একমাত্র প্রয়েজনীর, হা শিব ! হা শিব !
('ভাহাদিগের দেহপালনার্থ অল্ল ও পানের মাত্র আবশ্রুক বলিয়া) দেশে দেশে
অনেক বাড়ীঘর আছে, বাড়ী বাড়ী ভিক্ষার অল্ল আছে, এবং সরোবরে সরোবরে
ও নদীতে নদীতে জলও আছে। (ভাহাদিগের কামস্ত্রোক্ত গীত, বাজ, নৃত্য
ইত্যাদি চতুংষ্টিকলাবিজার কোনও একটি, তুইটি, বা বছবিধ বিভা ও বদ্ধাদথগুনকর, বাজীকরণ (পামর লম্পটাদির গ্রাহ্ম ঔবধব্যবহারোপায়) ও সভগঙ্কর কর
(যদ্দারা স্থতা হওয়া যায়, তুর্ভাগ্য আর থাকে না, ইহাও কামস্ত্রের ''উপনিষ্টিক'
অধিকরণে ক্থিত হইয়াছে।) ইত্যাদি ঔবধ্বিশেবের প্রয়েজন কি ?)॥ ৫২ ।

রদানিম্যায়দান্থলার্ল,—''যাদ'' হুলাহি। ক্তুতী ত্ত্বংবিল্লারুযুহ্র 'কু'ই'

देव! अस्राकं नेको देगः, सकलसूमण्डलं स्त्रमामः, गुरुपदेगे तिष्ठामः, निखिलं सुवनतलं करतलामखकवत् प्रथामः, सपदष्टं विषव्याकुलं रोगग्रस्तं शस्त्रभिन्नशिरस्तं कालिशिथिलितं तात! तत्चणादेव विगतसकलव्याधि-सञ्चयं कुमंः" इति॥ ५४॥

राजापि कुद्धान्ति एव श्रुतसक्तवृत्तान्तः सभामागतः,

रित यस भाषा। सा च कुटीचकानामाययस्थानं ग्रहस्थानां ग्रहिमव, रस्या रमणीया निवसितयोग्या; कक्षां हि चपनिषदि, — "चतुर्विधा भिचवसी कुटीचक-बह्दकी इंसः परमइंसय' इत्येवमादिमा। श्रव श्लीके कीवलं कुटीचकानां भिचूणा-सुपायः प्रदर्शितः, पूर्वव तु साधारास्त्रेनित्यपुनक्किः ॥ ५३॥

বংহারা কুটাচক সন্ন্যাসী; তাহাদিগের নিবাসার্থ কুটা (তৃণনির্মিত কুঁড়ে) গ্রামে গ্রামে বাসের বোগ্যরূপে অবস্থিত আছে। নিঝারে নিঝারে (ঝাণায় ঝাণায়) সংপের জল আছে। আর ভিক্ষা করিলে অন্নও স্থলভে পাওয়া বায়; স্কুতরাং তাহাদিগের বিভবের আবশুক কি १॥ ৫০॥

মহারাজ ! আমাদিগের একটি দেশ নহে। আমরা সমস্ত পৃথিবীতে ভ্রমণ করিয়া বেড়াই। গুরু যে উপদেশ করিয়াছেন, সেই উপদেশেই চলিয়া আসিতেছি (সাধনের অনুষ্ঠান করিতেছি), সমগ্র ভ্বনকে করামলকবং (একটি আমলকীফল হস্তে লইলে বেমন তাহার সর্কাঙ্গ দেখা যায়, সেইরূপ) দেখিয়া থাকি, যে ব্যক্তিকে সর্পে দংশন করিয়াছে, যে বিষ্বারা ব্যাকুল হইয়াছে. যে উৎকট রোগে আক্রান্ত, শস্তবারা যাহার মস্তক স্কন্ধ হইতে বিছিন্ন হইয়াছে, যে ব্যক্তির মৃত্যুলক্ষণ প্রকাশ পাইয়াছে মহাত্মন্! তাহাকে তৎকণাং সেই জড়িতপীড়াসকল হইতে বিমৃক্ত করিয়া থাকি। ৫৪।

क्रयानहित: क्रयाया देहत्या भनहित: भनहींन प्राप्त एव । गूढ़हपेणिति

कापालिकं दण्डवयणस्य "योगीन्द्र! क्द्रकल्प! परोपकारपरायण! महापापिना मया हतस्य पुत्रस्य प्राणदानिन मां
रच" दत्याह। यथ कापालिकोऽपि "राजन्! मा भैषीः,
पुत्रस्ते न मरिष्यति, शिवप्रसादेन ग्टहमेष्यति। परं स्मणानभूभी बुह्मिगरेण होसद्रव्याणि प्रेषय" दत्यवोचत्। ततो
राजा "कापालिकेन यदुक्तं, तत् मवे तथा कुक्" दति बुह्विसागरः प्रेषितः। ततो गत्रौ ग्ट्रक्ष्पण भोजोऽपि तत्र नदीपुलिने नीतः, 'योगिना भोजो जीवित' दति प्रथा च समभूत्।
ततो गजिन्द्राहृ विन्दिभिः स्तृयमानो भेरीस्टङ्काटिधोषैजगहधिरीकुर्वन् पौरामात्यपरिव्रतो भोजराजो राजभवनमगात्।

विशेषणे ढतीया। गृढ्रपप्राप्त ५ त्ययं:। प्रथा प्रनिद्धिः लोकप्रतीतिरित्ययं:। रोदिति बकारणमरणसारणात्। तिस्त्रिति, यद्धं भीजी मरणमुखं गत इति। जयन्तं सन्धावितयौवराज्यं त्रीमन्तं कुमारम्। भोजनिकाणे भोजस्य प्रसादनिमित्तं

বাজাও দেওয়ালের পার্থে থাকিয়া সমস্ত বৃত্তান্ত শুনিয়া সভায় আসিয়াছিলেন, এবং কাপালিককে দণ্ডবৎ প্রণাম করিয়া বলিয়াছিলেন, হে মহাবেবের ক্রায় বোগি-শ্রেষ্ঠ । হে পরোপকারপরায়ণ । আমি মহাপাণী, পুত্রহত্যা করিয়াছি। আপনি তাহার প্রাণদান করিয়া আমাকে রক্ষা করুন। অনস্তর কাপালিকও বলিয়াছিলেন, রাজন্ । ভর পাইবেন না ; আপনার পুত্র মরিবে না ; শিবের প্রসাদে আপনার পুত্র গৃহে আসিবে। আপনি আমার কথা শুনিয়া কোনও এক শ্রণানে বৃদ্বিসাগরের সহিত হোমের দ্রব্যসকল পাঠাইয়া দিন। কাপালিকের কথা শুনিয়া রাজা মৃত্র, কাপালিক বাহা বলিয়াছিলেন, তদমুসারে 'সেই সকল কর' এই কথা বৃদ্বিসাগরকে বলিয়া, পাঠাইয়া দিয়াছিলেন। বৃদ্বিসাগর চলিয়া গেলে পর

0

राजा च तमालिझ रोदिति। भोजोऽपि क्दन्तं सुद्धं निवार्थे यस्तौषीत्। ततः सन्तुष्टो राजा निजसिंद्धासने तस्मिन्नियम् यित्वा क्षत्रचामराभ्यां भूषियत्वा तस्मै राज्यं ददौ। निजपुत्रेभ्यः प्रत्येकसेकैकं ग्रामं दक्ता परमप्रेमास्पदं जयन्तं भोजनिकारी निवेश्यामास। ततः परलोकपरित्राणौ सुद्धोऽपि निजपट-राज्ञीभः सद्घ तपोवनभूमिं गत्वा परं तपस्तेपे। ततो भोज-भूपालस्य देवत्राह्मणप्रसादाद्राज्यं पालयामास॥ ५५॥

इति श्रीमद्राजराजिखरवद्गालसेनशूरिविरचिते भोजप्रवस्थे भोजराजस्थ राज्यप्राप्तिप्रवस्थे नाम

प्रथमः परिच्छेदः॥१॥

'चर्मणि दौष्नं इन्तो'त्यादिवत्; नतु भोजसमीपे दल्यं:। तथाले हि उद्देख-वैयय्पापतः, विरोधादिकमपि कर्नुं गकालात्, प्रसादाये हि स्थापने तथालस्या-सम्बतात्। परलोकपरिलाणो परलोकरचातान् परिकान् लोके रचां प्राप्तमित्ययं:। निजपदराज्ञीभिरित गौरवे बहुवचनम्। नहि पद्दराज्ञो बह्नो भवन्तीति। देवनाज्ञणप्रसादात् देवन्नाष्ट्रणयी: प्रस्नताया हेतीरिति ॥ ५५॥ यौमन्महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रसाणपारावारपारीणभैरवचन्द्रवियासागरभद्राचार्य्यर्रि-स्तुत्रीक्रणविद्यारत्नमद्दाचार्य्यात्मज्ञयीगङ्गाचरणवेदान्तविद्यासागरभद्राचार्य्य-कृतौ भोजप्रवस्यटीकायां भोजराजस्य राज्यप्राप्तिप्रवस्थी नाम

प्रथम: परिच्छेद: ॥ १ ॥

রাত্রিকালে প্রজ্ঞ্মভাবে ভোজও নদীর সেই পুলিনপ্রদেশে নীত হইয়াছিলেন; এবং 'কোনও এক যোগীকর্তৃক ভোজ জীবনপ্রাপ্ত হইয়াছেন' এইরপ লোকে প্রসিদ্ধি ইইয়ছিল। তদনন্তর শ্রেষ্ঠগজে আরোহণ করিয়া বন্দিসকলদারা স্থিমান, ভেরী ও মৃদাদাদির জয়বোবে জগৎকে বধির করিয়া পৌরগণ ও অমাতাসকলদারা পরিবেষ্টিত কুমার ভোজরাজ রাজবাটীতে আগমন করিয়াছিলেন। রাজা মৃত্ত তাঁহাকে আলিঙ্গন করিয়া রোদন করিতে লাগিলেন, ভোজও বোদনকারী রাজা মৃত্ত করাদনে কান্ত করাইয়া তার করিয়াছিলেন। অনতার রাজা মৃত্ত সহয়া (বিনায়রোধে ও স্বইছায়) নিজের সেই সিংহাসনে রাজায়পে ভোজকে প্রতিষ্টিত করিয়া ছত্র ও চামর দারা অলঙ্কত করিয়া রাজ্য প্রদান করিয়াছিলেন, আর নিজ পুত্রদিগের প্রত্যেককে এক এক থানি প্রাম দিয়া পরমপ্রমাপদ শ্রীমান্ জ্যেষ্ঠকুমারকে ভোজরাজের প্রসন্তার জন্ত ভোজরাজের নিকট রাঝিয়াছিলেন। এই সকল কর্ম্ম সম্পাদিত হইলে পরলোকে রক্ষা পাইবার জন্য রাজ্য মৃত্ত নিজের পাটরাণীর সহিত তপোবনে গিয়া একাগ্রভাবে ওপজার নিমৃক্ত হইয়াছিলেন। ইহার পর ভোজরাজ দেবতা ও ব্রাহ্মণগণের প্রসাদে রাজ্য পালন করিয়াছিলেন। ৫৫॥

ইতি শ্রীমন্তাজরাজেশ্বরবল্লালসেনবিরচিতে ভোজপ্রবন্ধে ভোজরাজের রাজ্যপ্রাপ্তিপ্রবন্ধনামক প্রথমপরিচ্ছেদ। ১ ॥

_____

दितीयः पारिष्डत्यप्रयाप्रबन्धः।

ततो मुझे तपोवनं याते, वृद्धिसागरं मुख्यासात्यं विधाय, खराज्यं वृभुजे भोजराजभूपितः। एवसितक्रासित काले कदा-चिद्राज्ञा क्रीड्ता उद्यानं गच्छता कोऽपि धारानगरवासी विप्रो लिखतः। स च राजानं वीच्य नित्रे निसीच्य ग्रागच्छन् राज्ञा पृष्टः, "दिज! त्वं सां दृष्टा न खस्तीति जल्पसि, विश्रेषेण जोचने निसीलयिस, तत्व को हेतुः" ? इति। विप्र ग्राह, "देव! त्वं वैण्यवोऽसि, विप्राणां नोपद्रवं करिष्यसि, तत- ख्वतो न से भीतः; किन्तु कस्मैचित् किसपि न प्रयच्छिस, तिन तव दाचिष्यमपि नास्ति। ग्रतस्ते किसाग्रोवेचसा ? किञ्च प्रातरेव कपणमुखावलोकनात् परतोऽपि लाभहानिः स्थात्, इति लोकोक्त्या लोचने निसीलिते॥ १॥

खराज्यं बुभुके निजराज्यभोगं चतार, भोगायंकत्वाद भुज श्रात्मनेपदम्। नेवे निमीच्य नयनद्यमाहत्य। जन्यसि विच, हया क्ययसि न क्यमिति वा। ब्राह्मण-६पत्वादाश्रीनं फलतीति स्रोपं:। तथापि कर्त्तव्यं करणीयमिति राज्ञोऽभिस्थिः। दाचिष्यमानुक्त्वम्। श्रनुक्ती हि क्तव्याणीयः; नतु प्रतिकृत्व द्रति। वाभहानि-धननायः, सभः कर्माण घन्। निभीति सुद्रिते ॥१॥

খনতথ্য মূল তপোৰনে যাইয়া বাস করিলে বৃদ্ধিসাগরকে শ্রেষ্ঠ মন্ত্রী করিয়া ভোজরাজ নিজ রাজ্য ভোগ করিয়াছিলেন। এইরপে কাল কাটিতে থাকিলে কোনও সময়ে জীড়া করিতে করিতে উল্লানে যাইতে ধারানগ্রবাসী কোনও এক

श्रवि च,—

"प्रसादो निष्फतो यस्य कोपसापि निर्धकः। न तं राजानिमच्छन्ति प्रजाः षण्डमिव स्त्रियः"॥२॥ "श्रप्रगत्सस्य या विद्या क्षपणस्य च यद्यनम्। यच बाहुबनं भीरोर्व्यर्धमेतस्रयं भुवि"॥३॥

বাক্ষণকে রাজা লক্ষ্য করিয়াছিলেন। সে বাক্ষণ রাজাকে দেখিয়া চক্ষ্ মুদ্রিত করিয়াই (ব্ জিয়াই) আদিতেছে দেখিয়া রাজা তাহাকে জিজ্ঞানা করিয়াছিলেন, ওবে বাক্ষণ। তুমি আমাকে দেখিয়া আশীর্কাদবাক্য যে স্বস্তি, তাহা বলিলে না; বিশেষতঃ চক্ষ্ মুদ্রিত করিয়াই রহিয়াছ; তার কারণ কি? বাক্ষণ বলিয়াছিলেন;—মহারাজ! তুমি হইতেছ বৈহুব, বাক্ষণদিগের প্রতি কোনয়প উপদ্রেব করিবে না। সেই হেতু ভোমা হইতে আমার তয় নাই; স্কুতরাং চক্ষ্ (ব্ জিয়াই) মুদ্রিত করিয়া (সটান) চলিয়াছি। আর তুমি কাহাকেও কিছুই দাও না। সেই হেতু ভোমার দাক্ষিণ্যও (অয়ুক্লতা) নাই (তুমি অয়ুক্ল নও যে, কাল্যাণীর হইবে)। অত এব ভোমার সম্বন্ধে আর আশীর্কাদবাক্যের প্রয়োজন কি? কেবল তাহাই নহে, প্রাতঃকালে কুপণের মুখ দেখিলে, (কুপণের নিকট ত কোন লাভেব আশা নাই), পরের নিকটেও ধন্লাভের ক্ষতি হয়, এই কথা লোকে বলে বলিয়া (ভোমার মুখ না দেখিবার জন্য) চক্ষ্বয় মুদ্রিত করিয়াছি॥ ১॥

यस्य प्रसाद: प्रसन्नता सन्तीष: निष्फल: टानादिफलरहित:, कीपचापि निर्णक: चितकरणफलग्र्नः, स्त्रिय: वर्ष्टं क्षांविभिव प्रका लोका: तं तथाभृतं राजानं न इस्कृति लाभाय नार्थयन्ते। लाह्य: खल्विधिभक्षेचणीय इति भाव:। "दिरद्रिः क्रपणं थथा" दृत्यश्चीलवादिन: ॥ २ ॥

থেমন স্ত্রীগণ ক্লীবকে চায় না ; সেইরপ বাছার সম্ভোব কিছুমাত্র কলোপধায়ক নহে, এবং ক্রোধণ্ড নির্থক, সেরপ রাজাকে বাচকেরা কেইই চাহে না ঃ ২ ঃ देव! मित्यता हाड: काशों प्रति गच्छन् मया शिचां पृष्ट:, "तात! मया किं कर्त्तव्यमिति"। पित्रा चेख- सभ्यधाय॥ ४॥

"यदि तव च्चदयं विद्वन्, सुनयं खप्रेऽपि मा स्म सेविष्ठाः। सचिवजितं षण्डजितं युवतिजितं चैव राजानम्"॥ ५॥

अप्रगल्भस्य प्रगल्भतारहितस्य, प्रगल्भता प्रयोगिवपये निःगिह्नता, दिवाहि
"निःगिह्नतं प्रयोगेषु वृधेकता प्रगल्भता" इति, तन्कृत्यस्य प्रयोगिवपये साग्रहस्य
यद्येवं विक्थितित। भीरीभंयगीलस्य यच वाहवलं सुजसामध्ये वीर्ध्वत्मसु कर्मासु,
सृवि पृथ्वियामेतत् वयं व्यथम्। श्रतसे विद्यासु सतीष्विप न प्रस्तुत्पन्नसित्वं वा,
धनेषु सत्विप नो वा दावलम्, सत्यपि वली नास्ति निःगिङ्कतिति को वा भयहेतुः,
किं वाऽऽग्रीर्व्वचनकारणस् ? तसाद व्यर्थोऽसि राजपदवीसाहदू इति भावः ॥ ३ ॥

যে ব্যক্তি বিভার ব্যবহারে নিঃশঙ্ক নহে, তাহার বিভা; যে কুপণ অদাতা, তাহার ধন; আর যে ভীক্ক কাপুক্ষ, তাহার বাহুবল (কুতিশক্তি), এই তিনটি পৃথিবীতে নির্থক—অনাবশ্যক ॥ ৩ ।

मित्यतेति। मित्यतरं इदं काशों प्रति गच्छन्तमसं शिचानपृच्छिनित कर्तरः बाचे, कर्माणि तुमया स पिता शिचां पृष्ट इति पृच्छतेद्विक्यंणी सुख्यं कर्मे पिता चक्रम्। शिचायामित्यज्ञकच्यना। श्रभ्यधायि श्रभित्तितम् श्रकस्यत उपदिष्टिनिति यावेत्॥ ॥

মহারাজ। আমার পিতা বৃদ্ধ হইয়া কাশীধামে বর্থন যান, তথন আমি শিক্ষা-বিষয়ে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলাম, পিতঃ। আমার কর্ত্তব্য কি ? পিতাও এইরূপ উপদেশ করিয়াছিলেন। ৪॥

विद्यत्सनयमिति कचित् पाठ:। विद्यत्सनये द्रित कचित्। विद्यन् सनय-निति साधु:। हे विद्यन्! सनयं सदुपदेशं प्रति यदि तव हृदयं स्थात्, तृहिं

"पातकानां समस्तानां हे परे तात ! पातके । एकं दु:सचिवो राजा हितीयस तदास्रयः" ॥ ६ ॥

किं जागरे, खप्ने ऽिंप वास्त्रे न्द्रियाणां चत्त्रादीनासुपरमावस्त्रायामिप सचिवजितं मिल्निम्नान्तातं; नत् मिल्निम्नं ग्रहिता प्रोहितनानुमन्त्र खण्णं विविच्य किस्तिदिष कर्त्तुं समर्थम्। उत्तं हि स्मृतौ तथाकर्तुं याज्ञवन्त्रादिभि:। पण्डजितं पण्डेः क्लोवैः स्मिन्नविक्तिद्वादनशक्तिरहितै: पुंसिर्ज्ञितं आयत्तीकृतं, युवितिज्ञतं युवितिभः स्मिक्तितं वशीक्षतं च राजानमेव मां निषेधे स्मेत्यनर्थको निपातः, सेविष्ठाः उपासीयाः। मते प्रभुत्वाभावोऽवसादायिति तदाययो नितरामवसादमानयेदिति लसुपेवित दित भावः॥ ५॥

হে বিছন্! সত্পদেশে বদি তোমার জ্বর আকৃষ্ট হইয়াথাকে, তবে বে রাজা
মন্ত্রীর মন্ত্রণার অনুগত, ক্লীবের আয় ন্তন কিছু উদ্ভাবনে শক্তিরহিত পুরুবের
আয়তাধীন, এবং প্রীগণের বশীভূত, তাদুশ রাজার দেবা করিবে না ॥ ৫ ॥

पातकानाम् श्रातपातकमहापातकप्रश्तीनां पापानां समलानां सकलानां मध्ये हे परे ग्रेडे भवत:। तव एकं पातकम्—दु:सिवव: दुर् दुष्ट: सिववी मली यस, स तथा स्वनतपरिचालनेकपरमित्रस्थीकारकारी। निजमतण्रिचालने हि मित्रस्थी दोष:, साम्राज्यस्य वहनामैकमत्थेन परिचालनीयलस्य महाविभिष्यमानस्थात्। तथाच तद राज्ञ: पातकभिक्त। दितीयच पातकं तदाययः तस्य ताद्रणस्य राज्यं श्रात्ययः भवलस्वनं स्वीकार् इति यावत्। एतद्विप्रजादीनामिति द्रष्ट्यम्। एतदुभयमि प्रजादीनां भवेत्, यदि प्रजासु प्रतिदितासु सतीविष ताद्रश्री राजा स्थात्; न तृष्ट्यिय परिवर्त्तितः स्थाप्येत। तस्मात्तदुक्तेदपरिवर्त्तनथीरशक्यतथाः तृष्यीकाविनावस्थानं पातककारणिनित तस्य परित्यागः कर्त्त्व्य इति भावः॥ ६॥

দেখ বংস! সমস্তপাতকের মধ্যে হুইটি পাতক শ্রেষ্ঠ ; এক ছুইমন্ত্রিক রাজা-হওয়া ; আর দ্বিতীয় সেই রাজাকে আশ্রর ক্রিয়া থাকা নিও । "श्रविवेकसितर्गृपित-भैन्ती गुणवस् विक्तिग्रीवः। यत्र खलाय प्रवता-स्तत्न कर्यं मञ्जनावसरः ?"॥०॥ ''राजा सम्पत्तिहोनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणात्रयः। भवत्याजीवनं तस्तात् पत्नं कालान्तरादिपि"॥८॥

किश्व यत देश श्रविवेक्तरिः श्रविवेक्ता विवेकी हिताहितविवेचना, तद्रहिता हिताहितविवेचनाय्चा सितंहित्रं स्थ, स तथा हिताहितविवेचनाक् हु हि हो नो उपतिश्रंणवत्स मिल्यु सम्भूयकारिषु छन्नतिकारकीपायोद्वावनादिक्षणलिष्ठ मन्त्र-सावपरेषु मिल्यु विक्रतयीवः विक्रता श्रयाव्यतात् पराक्कृता योवा श्रवणादि-जानेन्द्रियसकलक्षारणकारिणी कन्त्ररा र्यन, स तथा सुग्रकन्त्ररो विसुख इति यावत्। किच्च मन्त्रीति पाठः। मन्त्री च गुणवत्स पराङ्सुख इति तद्यः। म च श्रयान्, यत राजा विवेक्तग्र्यः, मन्त्री न च गुणवाही, खलाय प्रवला इति विक्रययोगी दिश्वतः स्थादित। खलाय दुर्जनाः प्रवलाः तथा कृरकर्मकारिणः कृराय हिसका दस्तुतस्त्ररादयः प्रचल्पवताः ग्रासनाभावात्, तत देशे कथं सज्जनावसरः सज्जनानस्तरः कियास्त्रियीग्यतासम्पादकः कालिकोऽवकाशः स्थात् १ न च तत्र सज्जनानं काचिदिष क्रिया (प्रतिक्रिया) भवतौति स सराजी देशः सवैः साधिः परिष्ठाय्यदिष्ठ स्तरावः ॥ ७।

বে দেশের রাজা বৃদ্ধি-বিবেচনাহীন ও গুণবান্ মন্ত্রিদিগের কথায় কর্ণপাত করেন না, এবং কুরকর্মকারী দম্যা ও তম্বরাদিরপ ক্রব্যক্তিসকল প্রবল, মেখানে কি করিয়া সাধুপুরুষদিগের কাষ্য করিবার অবসর হইবে ? ॥ १ ।

किछ, सम्प्रतिहीनीऽपि सन्पत्ता ऐयथ्येण होनी रहितोऽपि सेव्यगुणात्रयः स्व्यानां गुणानां द्यादाचिष्यादीनामात्रय श्राज्यक्तं राजा सेव्य उपास्य श्राययणीय द्रित यावत्। यतः कारणात्, कालान्तरादिप कालान्तरेऽपि कदाचित् तस्माद्राज्ञ श्राजीवनम् श्राजीवम् जीविका भवति फलं सेवायासस्याः। द्यादाचिष्यादिसेव्यगुण-

श्रदातुर्दाचिखं न हि भवति, देव! पुरा कर्ण-दधीचि-श्रिवि-विक्रमप्रमुखाः चितिपतयो यथा परलोकमलङ्कुर्वाणाः निजदानसमुद्भृतदिव्यनवगुकैर्निवसन्ति महोमण्डले, तथा किम-पर राजानः ? ॥ ८ ॥

तथाहि,—"देहे पातिनि का रचा यथो रच्छमपातवत्। नर: पतितकायोऽपि यथःकायेन जीवति"॥१०॥

युक्ता यदि तदानीसुपक भूमसमयंस्तयापि सेवां न विश्वरित ; कालानरितु सम्यगुप-कुरते द्रति स सेव्य द्रव्यं:। तथाच गुणानाम्बीदांध:करणपटीयसया गुणसेवेव राज्ञा कार्य्येति भाव:॥ ८॥

ঐথব্য না থাকিলেও বৃদি দয়াদাফিণ্যাদিওণ থাকে, তবে সে রাজাকে আশ্রয় করাউচিত; কারণ তাঁহা হইতে (তথন না হইলেও) কালাস্তরে সেবার ফল জীবিকানিকাহ হইতে পারে। ৮॥

श्रदातुदौनक नृत्वाभाववतः क्षपणस्य पुंची दाचिष्यं सामर्थ्यं सन्नेदा समसव-स्थातुं खलाऽप्यमरो भवितुं न हि प्रभिद्धं खलेतदभवतीति । तव निद्धंनमाइ,— देवेत्यादि । निजदानसमुद्दृतदिव्यनवगुणैः निजस्य दानं वितरणं, तेन समुद्दृताः सञ्चाता दिव्या दिवि भवाः स्वर्गीया श्रपृवां नवाः स्तृत्याः गृणा यशामि, तैक्पलचिताः सन्तः महीमण्डले निवनन्ति श्रवतिष्ठन्ते । दानमत्कार्यशौर्यादिकतेनैव यशसा सर्वः स्वस्तरो भवतीति भावः ॥ ६ ।

সর্কান সমানভাবে অবস্থান করিতে সামর্থা অদাতার (কুপণের) নাই।
মচারাজ! পূর্বকালে কর্ণ, দধীচি, শিবি ও বিক্রম প্রভৃতি রাজাসকল যেমন
পরলোক অলস্কার করিয়া, নিজনিজনান্ধারা জাত, লোকোত্তর, স্তবের যোগ্য যশের গুণে ভূমগুলে অবস্থান করিতেছেন, দেরপ কি আর অন্ত রাজাসকল ? ॥৯॥

पातिनि पतनशीले भरणसभावे देई रचा पालनं का कथं किमर्थभिति यातत्।

"पिण्डित चैव सूर्खें च बलवत्यपि दुर्बले। ईम्बरे च दरिद्रे च सत्यो: सर्वव तुल्यता"॥ ११.॥

यहि नग्रस्थेन, तन्नग्यतु; तन काऽऽस्था ? क्यातनत् क्रिनाशि यशस्तु रस्यं पास् नौयम्; क्रम क्यातमिति वक्तव्ये यदपातनदिस्थ्यादि, तन हेतुरपातस्य निधना-भावस्य यशसा नित्यथोगाख्यानम्। यशसा ह्यपाती नित्यसम्बद्ध इति तनपालनं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। यसात् कारणात्, पिततकायोऽपि नप्टदेचीऽपि, दं हात्मनीः सस्यश्विच्छेदो मरणं; ततो रसानां वा, विङ्नां वा, भद्यानां वा शरीरं नग्यति; तदानीमात्मा देहरिहती भवित, तथापि यस्य दानादिननितस्ख्यातिः, शौर्यादिनातं सनाम स्थात्, स तेनैव यशःकायेन सुख्यातिश्ररीरेणोपलितः सन् जीवित प्राणात् धारयतीव। तसाहानादिकं यशोजनकं कर्मा करणीयमिति भावः॥ १०॥

দেহ পত্তনশীল; স্থতরাং তাহাকে রক্ষা করিতে চেটা বুথা; কিন্তু যশঃ অবিনাশি (বিনাশশীল নহে) বলিয়া রক্ষণীয়। যে হেতু (মৃত্যুর পর) শরীর নষ্ট হইয়া গেলেও (বসরপে গলিয়া গেলে, বিঠারপে মৃত্তিকার পরিণত চইলে, বা ভশ্ম হইয়া গেলেও)মানব স্থায়তিরূপ দেহে থাকিয়া জীবনধারণ করে॥ ১০॥

न च नाइं सिये इति वक्तुं पायंते । यतः पिछते वेदोञ्चलवुह्सिस्पन्ने ज्ञानिनि,
चैत्र तथें त्र स्ति पन्ने, च तथा वलवित विलित्ने पित तथा दुर्व्वले वल्हीने,
च तथा दुर्व्यते पित्र श्रंवित धिनिनि, तथा दिद्रि धनैश्वर्ये निक्षेने च सर्वेत्र प्राणभन्मावे
स्त्योनिधनस्य द्वत्यता साम्यम भन्नीति ग्रेषः। न हि ऐश्वर्यवान् न सियते ; दरिद्रम्तु
सियत इति दृष्टम्। तस्मादवय्यशाविनि सर्णे भमरत्वकारणं यग्र उपार्ज्वनौयिनिति
तत्कारकं दानादिकं कर्मा धनुष्ठातव्यनिति भावः। ११॥

পণ্ডিত, মূপ', বলবান্ হুৰ্জল, ধনী ও নিৰ্দ্ধন, সকল জীবেই মৃত্যু সমানভাবে অধিকার বিস্তার করিয়া রহিয়াছে ॥ ১১।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

"निमेषमात्रमपि ते वयो गच्छन तिष्ठति। तस्माद्देनेष्वनित्येषु कौर्त्तिमेकामुपार्ज्ञयेत्"॥ १२॥ "जीवितं तदपि जीवितमध्ये, गण्यते सुक्ततिभिः किसु पुंसाम्।

म च रसायनसेवनादिनाइजरीऽमरी भविष्याभीति साम्रातं, यद्यात् निमेपनावं निमेपोऽचिपविनचिपसितः कालः परिमाणं यस्य कालस्य, स निमेपनावः, तं निमेपपरिमाणकं कालं गच्छत् श्रतिक्रामत् चपयदि ते तव वयः प्राणधारणसमयः न तिष्ठति गतिनिवृत्तिं न करोति । याविष्ठ वयः यतवपोदि स्थिरतरमितः, तच चणात् चणादुपर्णुपरि सकलचणः चौयत इश्वेकाहादिक्रमेण यावत् यावद् वर्षमञ्जेति, तावन्तावत्रवनवत्यष्टनवतिसप्तनवत्यादिक्रमेण चौणं भवति । तद्यान्यृपा वदित वाली वरो भवतीति, तस्यायुः स्वावयवं चिणोतौति नैव पत्यति । श्रहो वत मौद्यां सर्वस्य !!! तस्यात् नरणस्यावत्रयभाभात् कारणात् श्रनित्येषु नित्यस्थितिरिहतेषु देहेष्विषकरणेषु एकां तदितरवर्ज्ञितां तन्यावां कीर्तिं सुख्यातिम् उपार्ज्ञयेत् श्राहरेत् सिखनुया-दिस्यष्टः । कीर्त्तेकपार्ज्ञं दंशादिकर्मणा भवतीति तेन लभ्यतामिति गुरोरादिशः पुत्रेष मया सम्प्राप्तः ॥ १२ ॥

নিমেবপরিমাণ কালকেও অতিক্রম করিয়া বয়স নিজের গতি নিবৃতি করিতেছে না (ক্রমেই চলিয়াছে, একদিন ফুরাইবে); সেই হেতু নিত্যস্থিতিহীন মর দেহে একমাত্র কীর্ত্তিই উপার্জন করিবে॥ ১২॥

यत् नीवितं नीवनं प्रानिविक्तमकलाकुललज्ञात्यागभोगरिहतं सत् विफलं भवति, प्रानिमात्मज्ञानं, विक्रमः पराक्रमः, शौर्यं वीरतं, कला कामस्वीका चतुःपष्टि-खलाविद्या, पाचालिकौ चतुःपिष्ठकलाविद्या च, तत्र चतुःपिष्टकला यथा—'गौतं, वादां, नृत्यं, पालिख्यं, विशेषकच्छेदां, तष्डुलकुसुमविविवकाराः, पृथाक्तरणं, टशन-वसनाङ्गरागः, मणिस्मिकाकमं, शयरचनं, उदकावादां, उदकावातः, विवास योगाः,

ज्ञान-विक्रम कला-कुल-लज्जा-त्याग-भोगरहितं विफलं यत्"॥ १३॥ इति।

माल्ययथनविकल्पाः, श्रेखरकापीस्थीजनं, नेपव्यप्रयोगाः, कर्णपवभद्धाः, गन्धयुक्तिः, भूपणयोजनम्, ऐन्द्रजालाः, कौचुमाराय योगा, इसलावनं, विचित्रशासय्यभद्य-विकारिक्रया, पानकरसरागासवयोजनं, सूचीवानकर्माणि, सूत्रक्रीड्रा, वीणाडमस्क-बाद्यानि, प्रहेलिका, प्रतिमाला, दुवाचकयोगा:, पुस्तकवाचनं, नाटकाखायिका-दर्शनं, काञ्चसम्यापूरणं, पटिकाविववानविकन्पाः, तचकमीशि, तचणं, वास्तुविद्या, ब्यरबंदरीचा, धात्वाद:, मणिरागकरज्ञानं, हचायुर्वेदयोगा:, मेषकुक्षटलावक-यहिविधि:, गुक्तसारिकाप्रलापन, उत्सादने संवाइने केश्महंने च कौश्रलं, अचर-मुष्टिकाक्यनं, स्नेच्हितविकल्याः, देशभाषाविज्ञानं, पुष्पश्रकटिका, निमित्तज्ञानं, यन्त्रमाहका, धारणमाहका, संपाद्यं, मानशी, काव्यक्रिया, श्रीभधानकीयः, छन्दी-जानं, कियाकत्प:, क्लितकयोगा:, वस्त्रगीपनानि, युतविगेषा:, आवर्षकीड़ा, बालकीडुनकानि, वैनिधिकीनां वैजिधिकीनां व्यायामिकीनाञ्च विद्यानां ज्ञान-कुलं वंगः, लज्जा ब्रीड़ा चन्तः करणहत्तिविग्रेषः। चनुचितकर्मणा परपरिज्ञानभयमित्ययं:, त्यागी दानं, कर्मत्यागी वा, फलत्यागी वा, भीगी विषयविजासः, ते तथा, तै: रिहतं विज्ञितं, यथा प्रशादिजीवनं, तहदिल्पर्थः। पुंचां तद्वि तद्व जीवितं जीवनं सुक्रांतिभः किस भी । सीभाग्यशालिभिधांसिकैः किं जीवितमध्ये जीवनं क्रत्वा गखते संख्यायते ? भपि तु तज्जीवनमध्ये कं जीवन-निति न संबचते सुक्रतिन इति ज्ञानं, विक्रमः, कला, कुलं, लज्जा, त्यागां भीगय जीवनसार्थक्याय सर्वे: पालनीय इति भाव: । इसं केचित्र प्रश्नित श्लोकम् ॥ १३ ॥

বে জীবনে আয়াতব্জান, বীরত্ব, গীতবাভাদি চতুংবই কলাবিভা ও পাঞালিকী চতুংবই কলাবিভা, বংশ, লজ্জা, দান, কর্মত্যাগ, বা ফলত্যাগ এবং বিষয়বিলাস কর। হয় না, সে জীবন বিফল। সোভাগ্যশালী ধার্মিকেরা পুরুষের সেই জীবনকে কি জীবনের মধ্যে গণনা করেন ? ॥ ১৩ ।

राजापि तेन वाक्येन पौयूषपूरस्नात द्व, परब्रह्मणि लीन द्व, लोचनाभ्यां हर्षाश्रणि सुमोच ॥ १४ ॥ प्राह च दिजम्, — विप्रवर ! शृणु,

"सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः। अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता थोता च दुर्लभः"॥ १५॥

तन तिह्यपितृक्तेन वाक्येन सदुपदेशवचनेन पोशूषपूरसात दव पौयूषम् असतं सुधा पूरी जलराणिरिव यत, स तथा सुधाससुद्र:, तिक्षान् पौयूषपूरे सुधासमुद्रे सातः क्रतावगाहनः पुमानिव, परब्रह्माण आनन्दघने परमात्मिन लीन दव अमेर्देन तहावप्राप्ताः आनन्दमयस्करपापत्र दव लीचनाःथां नयनदयात् हर्षायूणि आनन्द-जनितचनुर्जनानि सुमीच तत्याज ॥ १४ ॥

বাজ। ভোজও সেই স্থনীতিপূর্ণ বাক্য শ্রবণ করিয়া স্থাসমূদ্রে স্বাত ব্যক্তির ক্লায়, পরব্রন্ধে লয়প্রাপ্ত আনন্দমর জীবের ক্লায় পরিত্ত হইয়া আনন্দাশ্রু বর্ষণ করিয়াছিলেন ॥ ১৪।

लोके लोकामाने पिथान् भूमण्डले प्रियवादिन: प्रियवदनशीला: प्रियवाची वक्तार: पुरुषा: सततं सदा सुलभा: सुखेन लक्षुं शका: प्रमायासलभ्या: ; तथा योतारय ; किन्तु प्रियय प्रशितजनक य परम्यस्य तथा पथ्यस्य हितस्य वक्ता योता च दुर्लभ: दु:खेन लक्षुं शका: दुथ्यायो विरल इति यावत । तस्यास्तत्समी नास्ति वक्ता, मत्समोऽपि योता नास्ति प्रावयोधींगो मिणकाञ्चनवदपूर्व इति राज्ञी भोजस्य भाव: । १५ ॥

রাজা ভোজ বলিয়াও ছিলেন, চে বিপ্রবর ! শ্রবণ করুন;—ভূমগুলে প্রিয়-বাদী লোক সর্বাদাই স্থলভ, এবং দেই মনোহারী বাকোর শ্রোতাও স্থনায়াসলভা ; কিন্তু স্থাতিজনক হিতকর বাকোর বক্তা ও শ্রোতা, দু-ই দুল ভি ॥ ১৫ ॥ "मनीविण: सन्ति न ते चितैषिणो, हितैषिण: सन्ति न ते मनीविण: । सृद्धच विद्यानिप दुर्जभो नृणां, यथौषधं खादु चितच दुर्जभम्" ॥ १६ ॥ इति । ततो विप्राय लचं दत्ता "किं ते नाम" दत्याद्य । विप्रः खनाम भूमी जिखित "गोविन्द" दति; राजा वाचियत्वा "विप्र! प्रत्यहं राजभवनमागन्तव्यं; न ते कश्चिनिषेध:;

सनीषिणः बुद्धिमन्तः पिछताः सन्ति ; किन्तु ते हितैषिणो मङ्गलकामा म भवन्ति। ये च हितैषिणः सन्ति हितप्रार्थिनः, ते तु मनीषिणो न भवन्ति बुद्धिमनःः पिछताः। यथा खादु सुखादवत् हितं मङ्गलकरं रीगीपश्रमकारकं च भौषधं दुर्छभं, तथा नृणां मनुष्पाणां विद्यानिषि विद्यावानिव सुहृत् मित्रं दुर्छभय दुःखलथ एव भवतौति। तदिदन्ते सुनयवाक्यं दुर्जभमिष भाग्यक्रमिण लक्ष्यमध्ययेये तत्रभवन्तं भवन्तव पिष्रयवादिनसिति भावः ॥ १६ ॥

বৃদ্ধিমান্ পণ্ডিত অনেক আছে; তাহারা হয় ত মঙ্গলকাম নহে। আবার
মঙ্গলকাম হিতৈয়ী অনেক আছে; তাহারা হয় ত বৃদ্ধিমান্ পণ্ডিত নহে। যেমন
সংস্থাত্ অথচ হিতকর ঔষধ ত্ল'ভ; সেইরূপ মানবদিগের পণ্ডিত-মিত্র অত্যস্ত তুল'ভ । ১৬ ॥

ततः सुनयवायादिविष्रवाकास्य सम्प्रानप्रदर्भनानन्तरम्। लचं सुद्राणां दस्ता समप्यं। स्वनाम भूमी लिखति। तव हितः स्वृतिनिवेधः। स्वृतिय "भाष्मनाम गुरीनांम नामातिक्रपणस्य च। भागुष्तामी न यद्वीयाच्चेप्रष्ठापत्यकलवयी"रिति। साधित्वा संवादिव्यता "वाच्कच सन्दे ग्रे" इत्यनेन वाचिधातीयुरादिगणीयत्वाद वाषयति सन्दिश्ति संवादं करीतीत्यथः। न ते कथिन्निवेधी गमनागमनयीरिति भीषः। कौतुकात कथिनिवयं द्रष्टं वा भ्रातुं वा यदौतसुक्यं, तन्निवारियतुम्, विद्वांतः कवयश्च कौतुकात् सभामानेतव्याः, कोऽपि विद्वान् व खलु दुःखभागलु, एनमधिकारं पालयः दत्याद्व ॥ १७ ॥ दति सुनयवादिगोविन्दपिखतविप्रकथा ॥ १ ॥

अय क्षपग्मिन्तिशासनक्या।

एवं गच्छत्सु कितपयदिवसेषु राजा विदत्प्रिय: दानिवत्ते-ष्यर दित प्रयामगात्। ततो राजानं दिष्टचव: कवयो नाना-दिग्भ्य: समागता:। एवं वित्तादिव्ययं क्षवीणं राजानं प्रति

षामोरं विधातुं वा, विद्यांसः पिखताः, कवयय पपिखता पि ये भवन्ति. ते समामानेतन्त्रा इति विद्यांसः कवयय सुख्यं कर्मोक्तम्। प्रिधकारं विद्यदुःख-निवारणार्थं राजदर्भनेनार्थपापनकर्तृतं शासनं नियोगं पालय धारय इति । षप्प 'दुःखभागी भवति' तथा 'प्राप्ये'त्यज्ञाः पाठं कन्त्रयन्ति ॥ १७ ॥ देति सुनयवादि-स्रोबिन्दपिखतविप्रकथा ॥ १ ॥

বাহ্মণের সেই সত্পদেশ শ্রবণ করিয়া রাজা ভোজ বাহ্মণকে লক্ষ মুদ্রা দান করিয়া, 'তোমার নাম কি', ইহা জিজ্ঞাসা করিয়ছিলেন। বাহ্মণ নিজের নাম ভূমিতে লিথিয়াছিলেন। রাজা তাঁহার নাম 'গোবিন্দ' এইরূপ সংবাদ লইয়া বলিয়াছিলেন,—বাহ্মণ! আপনি প্রতাহ রাজবাটীতে আসিবেন। আপনার সহছে কোনই নিবেধ নাই। আনন্দলাভের জন্ম বিদ্বান্ ও কবিদিগকে সভায় আনিবেন। আপনি এই কর্তৃত্বভার গ্রহণ করুন বেন এ অধিকারে কোন বিদ্বান্ ও কবি হুঃখ না পান॥ ১৭॥ ইতি স্থন্যবাদিগোবিন্দপণ্ডিতবিপ্রক্থা॥ ১॥

विद्यत्प्रियः विद्यां प्रियः प्रीतिपावं, विद्यासः प्रिया यस्य, स तथा वा ; दान-वित्तेश्वरः दानेन वित्तः प्रसिद्धः दानवित्तः, स चासौ द्रंथरयेति दानवित्तेश्वरः दान-प्रसिद्धराजेल्ययः। यदा दानाय वित्तं धनं दानवित्तं, तस्य द्रंश्वरः प्रसुः दानायंधन- कदाचित् सुख्यासात्येनित्यसभ्यधायि, "देव! राजान: कोषवत्त-सुता एव विजयिनो, नान्ये ॥ १८॥ तथान्ति,—

> "स जयी वरमातज्ञा यस्य तस्यास्ति मेदिनी। कोषो यस्य सदुर्धर्षी दुर्गं यस्य स दुर्जयः"॥ १८॥

स्वामीत्यर्थः । दानवीरो राजा भोज इति प्रयां प्रसिद्धिम् श्रागत् श्रामत् प्राप राजा भोजः । ततस्वयाभृतप्रसिद्धाः, राजानं दिहचवः राजा दानवीरेश्वरो न वेति परोश्वितुमिक्कनः । समागताः समाजग्मुः । श्रम्थधायि श्रमिहितसुपदिष्टम् । कोषय वत्तव्य ते कीषवत्ति, ताथां युताः सम्पन्नाः ॥ १८ ।

এইরপে কিছুদিন গত হইলে রাজা ভোজ বিল্পপ্রিয় ও দানবীর রাজা বলিয়া প্রাসিদ্ধি লাভ করিয়াছিলেন। চারিদিকে রাজা ভোজের এই স্বপ্যাতি প্রচারিত হওয়ায় রাজা দানবীর কি না, দেখিতে (পরীকা করিতে) ইচ্ছা করিয়া করিসকল নানাদিক্ হইতে আসিয়াছিলেন। কবিদিগের মনস্তুষ্টির জন্ম অতিরিক্ত ধনাদি ব্যয় করিতেছেন দেখিয়া কোনও সময়ে প্রধানমন্ত্রী রাজাকে এইরপ বলিয়াছিলেন, মহারাজ। অকত ভাণ্ডাবের অধাধর ও বলবান্ রাজারাই দৃঢ়রপে বিজয়ভাগী হইয়া থাকে, অন্তে নহে । ১৮॥

कीववलम्यिति नथस्यैये कारणिनसाह - "तथाही"ति। यस वरमातङ्गाः वराः श्रेठाः मुश्चिता मातङ्गा गजाय, ते तथा सुश्चितगजाः सन्ति, स जथी विजयमाली भवति। मिदनी पृथियपि तस्मालि तस्म जियनी भवति। यस च कीषी धनागारः, स चाचतोऽति, व्यगदिना न चौणः, स कीषवान् दुईपः अचीधः असहनीयः मयङ्गरतेजीविक्तमयुकः दुःखेन धिंतुं पराभवितुं यीग्यी भवति। यस दुर्ग षड्विधं दुर्गसिविवेगद्यम, यदुक्तम् - "पड्विधं दुर्गसास्थाय पुराख्य निवेश्यत्। धन्वदुंगै महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथेव च। मनुष्यदुर्गे सहदुर्गं वनदुर्गस्न तानि पर्॥ " इत्येवसुक्त-

देव! लोकं पश्य,

"प्रायो धनवतां लोके धने त्रणा गरीयसी। पथ्य कोटिदयासक्तं लचाय प्रवणं धनुः"॥ २०॥ इति।

मिति, स दुर्ज्यः दुःखेन जेतुं प्रकाः श्रजय इत्ययः । श्रव 'कोशो यस्य सुदुईषीं दुर्गमस्य सुदुर्ज्यः' इत्यज्ञाः पठिता । तस्याददुर्गगजादयो वस्तं कीषय राज्ञा हितास पाचनोशौ । भवतस्तु काषचशाहानिरैवेति भावः ॥ १२ ॥

বাহার স্থশিকিত হস্তীসকল আছে, সে জনী হয়; পৃথিবী তাহারই ভোগ্য হয়। পরস্ত বাহার ধনাগার অকত থাকে, সে অকোভা ভরত্বর তেজ ও পরাক্রম-বৃক্ত হয়; আর যাহার মক্তর্গ-আদি বড়্বিধ তুর্গ থাকে, সে-ই তৃর্জ্জর—জন্মের অবোগ্য; (আপনার কোষ ক্ষর হইতেছে; স্থতরাং আপনার পরাজয় অবশ্যস্তাবী) অত্এব সঞ্চরারা সর্বনা ভাণ্ডার পূর্ণ রাথা অবশ্যকর্ত্ব্য॥ ১৯॥

एवं व्यये दीपं प्रदर्श सचये सर्वजनीनां प्रवित्तं दर्शियतुमाह, —दंवित्यादि।
लोकं व्यवहारलेवम्। धनवतां धनयुक्तानां धने व्या धनिष्पासा धनेच्छा गरीयसै
प्रतिगुर्व्वीति पायो वाह्ल्यमेव। तथाहि खाभाविकत्वाद्युक्तमेतत् प्रयः, —कोटिहयाः
सक्तं हयोः कोश्योः प्रान्तभागयोरासक्तं लग्नं सत् धनुः कार्मुकं लचाय लचं श्ररव्यं
वेदुं लखुं वा चन्तुम्बं भवति। यथाहि कथिक्ननः कोटिहयपरिमितं धनं लख्यापि
प्रपत्कीटिपरिपूत्तं ये पुनर्लचपरिमितधनलाभाग्रेम् चयातो भवति; तहदचितनमिष्
धनुष्पाण्डमिति ध्वयति। त्रतएव भवताप्यभिलापुकेण भवितव्यमिति किं वक्तव्यमिति
भावः। प्रवधनुष्यापितीऽयोल्तरन्यासोऽलङ्कारः। कथिदिसं न प्रथति श्रीकम् ॥२०॥

মহারাজ ! ব্যবহারকেত্রেও দেখুন;—বাহাদিগের ধন আছে, তাহাদিগের ধনপিপাসা অতি গুরুতর, প্রায়শ: এইরূপই দেখা বায় ৷ এটা স্বভাবত: বৃত্তি-সঙ্গতও বটে; দেখুন,—অচেতন ধলু কোটিব্রে (অগ্রভাগদ্বরে) লগ্ন হইরা আবার লক্ষ্নাভার্থ (লক্ষ্যের বেধের স্বস্তু) উন্মুখ হয় ৷ (যেমন কোন ধনী ব্যক্তি দুই राजा च तमाइ,

"दानोपभोगवस्था या सद्विद्धर्या न सुज्यते। पुंसां समाहिता लच्झोरलच्झीः क्रमशो भवेत्"॥ २१ ॥ इत्युक्का राजा तं मन्त्रिणं निजपदाद् दूरीकत्य तत्पदेऽन्धं निवेशयामास, षाह च तन्,

> "बचं महाकवेरेंगं तदधें विबुधस्य च। देगं ग्रामेकमधेस्य तस्याप्यधें तदधिनः" ॥ २२॥

কোটিপরিমাণে ধন পাইয়াও আবার লক্ষণরিমাণ ধন পাইতে উভাম প্রকাশ করে; আচেতন ধনুও যেন সেইকপ আচরণ করিয়া থাকে। অতএব আপনিও যে সঞ্চয়ের জন্ত সেরপ ইচ্ছা ও উভাম প্রকাশ করিবেন, সে বিবয়ে আর অধিক কি বলিব ?)॥ ২০॥

राजा च तं सख्योपदेष्टारं ; मिल्लियमाइ,—दानिष्टादि । दानीपभीगयीर्वन्या चम्पलप्रम्:, दानस्थालप्रसाद: पर्छ उपभोगस्य दक्षिः, तदुभयं न प्रमृते या उच्छीः सन्यति:, या च सुद्दृष्टिमेंवेर्नं भुज्यते न जायते श्रीरिति, चिदवसानी हि भोग इति । उच्छीत्यवहारजनितसुखदु:खानुभविषयो या न भवित, सनाहिता सिखता सापुंसां उच्छी: क्रमग्रोऽव्यवहारात् पद्ध जीर्वं ज्ञीः श्रोभा नास्ति यस्याः, सा पद्धिता ग्रोभाडीना भवेत् । तयाच खच्माः सार्थक्याय दानीपभीगी करणीयो ; न तु सख्यमाविम्ल्यं: । २१ ॥

সঞ্চয়ের উপদেশকারী সেই মন্ত্রীকে রাজা ভোজ বলিয়াছিলেন,—যে-সম্পত্তি
দান ও উপভোগবিষয়ে নিফল, মিত্রগণ যাহার ভোগ করিতে পাবে না, পুরুষের
সঞ্চিত্র সেই লক্ষ্মী ব্যবহারের অভাবে ক্রমে অলক্ষ্মী শোভাগীন হইয়া থাকে।
অভএব দান এবং উপভোগ অবশ্য কর্ত্তব্য । ২১ ।

निजपदात् प्रधानामात्यपदाद दूरीक्षत्य सपसारयन्। भिवेशयामास न्ययोजयत्।

यय मे श्रमात्यादिषु वितरण्निषेधमनाः, स इन्तव्यः। उज्जञ्ज,

> "यहदाति यदयाति तदेव धनिनां धनम्। अन्ये सतस्य क्रीड़न्ति दारैरपि धनैरपि"॥ २३॥

तमप्याह, — ज्ञचिमत्यादि । ज्ञं सुद्राणां महाकविदेयं — यो हि महाकविद्यायापः भोगायं दातव्यं; न तु सम्प्रदातव्यमिति । विवुधस्य पुनः पिछतस्य भोगाय तद्वं ज्ञार्डं देयम् । श्रद्धस्य भाविद्यप्तया श्रद्धकविय, यो हि विद्यसमानो न सन्यग्विज्ञाः नाति, कष्टकविय, तादृणस्य यासैकं एको यासी देयम् भोगायापितव्यम् । तद्विंनी श्रद्धांश्रकविः पादकविर्ज्ञांश्रविद्यय तस्यापि यासैकस्यापि शर्वं एकयामार्वं प्रदेश्यम् । श्रवं तद्यिंन' इति क्षवित् पाटः । विद्याश्र काव्यश्र योऽयंयते, नाप्नोति, तत्याभृतस्य विद्यार्थनः काव्यार्थनयित तद्यः । सर्वया च कोऽपि विफल्लमनीर्यो मा भदिति देयसेव विवेचनया ॥ २२ ॥

এই কথা বলিয়া বাজা তাঁহাকে প্রধান অমাত্যের পদ হইতে অপসাবিত করিয়া তাঁহার পদে অল্ল একজনকে নিয়োজিত করিয়াছিলেন, এবং তাঁহাকে বলিয়াছিলেন,—মহাকবির উপভোগার্থ লক্ষ্য মূদ্রা দিবে; যিনি বিশিষ্টপণ্ডিত; কিন্তু মহাকবি নহেন, তাঁহাকে অর্জনক—পঞ্চাশংসহত্র মূদ্রা দান করিবে। যিনি অর্জ্ব-পণ্ডিত ও অর্জকবি, তাঁহার ভোগের জল্ল একথানি গ্রাম দিবে; আর বে অর্জান্ত্র-পণ্ডিত ও পাদকবি, তাঁহার দেবার্থ অ্র্জ্বগ্রাম-দান করিবে। (ফলকথা, কাহাকেও বিফলমনোরথ করিবে না)॥ ২২॥

मे ममामात्यादिषु मध्ये यय वितरणनिवेधमनाः वितरणस्य दानस्य निवेधो वितरण-निवेधः, तिसन् मनो यस्य, स तथा दानव्याघातवुद्धिः। श्रव जन्मायुत्तरपदत्वा-हाधिकरणवहुत्रौहिर्द्यं हीतः। उक्तच वामनेन,—'श्रवच्यों व्यधिकरणो वहुत्रौहिर् जन्मायुत्तरपदे' द्रति। स हन्तव्यः प्रचाव्यः स्वपदाद, घात्यो वा। उक्तं च यश्वाः

"प्रियः प्रजानां दातेव न पुनर्द्रविणेखरः। श्रयच्छन् काङ्मगते लोकैर्वारिदो न तु वारिधः"॥२४॥

दाचार्थे:,—यदित्यादिना। यत् धनं ददाति पातसात् करोति, यत्त ष्रमाति खयमीव मुक्ते, तदिव दत्तसाधितमेव धनिनां धनम्। यम्मात् कारणात् परित्यन्य सतस्य प्रसः दारै: कलतेण करणेनापि, धनैरिव करणेरने प्रमासः क्रीड़िन खेलिन स्कूर्तिं मनुभवनीत्यदः। श्रतेवमक्षे क्रिच्द्रशीलवादिभिः पद्मते,—'दानोपभोगद्दीनं यत् तद्वनं क्रेयकारणम्' इति। (यद्यात् हतीयंत् धनं दानोपभोगद्दीनं नैव दत्तं, नाष्युपमुक्तस्र, तद्वनं क्रेयस्य कप्टस्य कारणं हितुः; श्रवंनरचणादिना परित्यन्य मरणास महददःखं समुद्रवतीति)। न च तेन तेन तस्य किश्वदिप फलं द्रम्यत इति व्यर्थं दानीपभोगपराद्याखस्य क्रेशैकफलकं सञ्चयकरणमिति भावः॥ २३।

আমার মন্ত্রিপ্রভৃতি কর্মচারীদিগের মধ্যে বাহার মনে দানের ব্যাঘাত ঘটাইতে ইচ্ছা আছে, দে হস্তব্য—হয় কর্মচাত, না হয় ছিন্নস্তক, বা হয়, একরূপ হইবে। কারণ, আচার্য্যগণ বলিয়াছেন, সক্ষরকারী বঞ্চিত হয়। বাহা দান করে ও বাহা ভোগ করে, তাহাই ধনীদিগের ধন; যেহেতু, মৃতব্যক্তির স্ত্রী ও ধন লইয়া অক্তে আমোদ প্রমোদ করিয়া থাকে; (ধনী বাথিয়াই চলিয়া বায়, স্থগভোগ আর ভাহার ভাগ্যে ঘটে না; স্মৃতবাং ক্লেশপূর্বক সঞ্চর করা ব্যা)। (আর বাহা দান ও উপভোগবর্জ্জিত, ভাষা কেবল ক্লেশের হেতু; অর্জ্জন ও রক্ষণাদি করিতে ক্লেশ ভোগ করা হইয়াছে, স্মুখভোগ আর তন্ধারা কিছুই হইল না)। ২৩॥

चित्र सचित्र हियोऽपि भवतीत्याह ; प्रियं इति। प्रजानां जनानां दातैव दानकर्तेव प्रियः प्रीतिपानं, न पुनर्द्रविषेत्ररः धनपतिरदानापि प्रियो भवति। चित्रवान्तरं न्यस्यति, वारिदी जलदी मेघः चयच्छत्रपि वारि न दददपि च खीकैः काङ्गातेऽभिलय्यते, यतः स वारि ददाति ; तु किन्तु वारिधिः जलनिधिः ससुद्रः न काङ्गाते वारि दधदपि। चती यद्धाद दानं पियं ; न तु सञ्चयक्तयाद्दानपराययेन सावित्रव्यमिति भावः । २४ । संग्रहेकपर: प्रायः ससुद्रोऽपि रसातले ।
दातारं जलदं पम्य गर्जन्तं सुवनोपिरः ॥ २५ ॥
दित क्षपणसन्त्रिगासनकया ॥ २ ॥
स्रथ किलिङ्गादिषट् कवीन्द्रकया ।
एवं वितरणगालिनं सोजराजं सुवा किसत किलिङ्गदेगात्

দাতাই লোকের প্রীতিপাত্র, কেবল ধনের অধিপতি হইলে সে প্রিয় হয় না।
দেখ—প্রার্থনাকালে দান না করিলেও জলদান করে বলিরা মেঘকে লোক চায়;
কিন্তু জলরাশির সঞ্যুকারী সমুত্তকে কেহই চাহে না। (অভএব যথন দানই প্রিয়,
সঞ্যুনহে, তথন দাতা হওয়াই উচিত।) । ২৪॥

किञ्च सञ्चयकारिणामधः पतनमपीत्याः ;—संयहैकपर इति। संयहैकपरः सञ्चयपरायणः समुद्रः रवाकरः सागरः, द्वेषात् सुदावान्, प्रायोऽपि वाहुन्त्वेनेव रसातने रसायाः प्रथिव्यासने निसदीं वर्तते इति श्रषः। किन्तु दातारं दानं कुर्वनं जन्नदं जन्नदानकारिणं सेघं सुवनीपरि सून्नोकस्थोपरि कर्वं गर्ज्यनं गर्ज्यनं कुर्वनं प्रथा। अव क्रपणे धनवानपि श्रधनिष्ठति तिरस्कारेणः दाता तु दानजनितात्य-प्रसादन ससुवतिगराः सापराचे महत्वपि पुरुषे गर्ज्यति, तददिमावपीति ध्वन्यते। अव धन्तुत्थापितद्ये पहितुगान्योत्भेचानुष्ठारः॥ २५॥

প্রায়ই দেখা যায় কেবল সঞ্চলপরায়ণ বলিয়াই বেন সমুদ্র রসাতলে থাকে; কিন্তু দাতা বলিয়াই যেন জলদানকারী মেঘ ভূলোকের উপরে থাকিয়া গর্জন করে ॥ ২৫

ইতি কুপণমন্ত্রিশাসনকথা ॥ ২ ॥

षय कलिङ्गादिषटकावीन्द्रकथा।

एवमिति। क्रमणस्य सुख्यासात्यस्य वृद्धिसागरस्य दानप्रतिवन्सकतया प्रियतस्य यासनेन जीकेदिंगि दिशि राजी दानमहिमनि प्रचारित सति, वितर्णयालिनं कविष्पत्य सासमात्रं तस्त्री, न च चौणीन्द्रदर्भनं अवति, श्राहा-रार्थे पायेयसपि नास्ति । ततः कदाचिद्राजा खगयाभिलाषी विहिनिंभैतः॥ २६॥

भीजराजं युवा भीजराजस दानपालिवकयां युवा—न हि भोजी यवणयोग्यः, प्रस्कृपवाभावात्। तसात् 'स्विश्पणे हि विधिनिषेषी विशेषणसुपसंक्रासतः विशेषो वाधित सितं प्रति न्यायात् भीजगुणी वितरणशालिवनेव युधातीः कसं वक्तव्यम्। यद्या 'साव्या वा भरे द्रष्टव्यः योतव्यः' द्रेखादिवत् विधारेण भीजराजं वितरणशालिनं नियत्य कथित् कविः कलिङ्गदेशाद भोजराजसुपेत्य भोजराजस्मीपनागत्य मासमात्रं मासपरिमाणं कालं व्याप्य तस्त्री स्थितं चकार। भवतीति सिर्देशतीते वर्षमानवद्ययद्यारः। एवमस्तीति मन्तव्यम्। पाथेग्रं पिसस्वलं पिष्व्ययम् भाद्यारार्थेशि नास्ति भाद्यारीपथीनि नासि, किं पिष्य कार्यचालनीपथीनि शक्तिश्रस्य चरमसीमाऽऽयातित्ययः। स्व 'न चास्त्रे'ति कथिद समात् पर्वति। ततः यद्देवं व्राह्माणस्य दणा, तदित्ययः। स्वयाभिलापी धरव्येच्छः वनपर्ययनपूर्ववस्यन्वस्थितः विद्विनंगतः विद्विनंरामत्॥ २६॥

মৃথ্যামাত্য বৃদ্ধিনাগৰ কার্পণ্যপ্রকাশদ্বারা দানে ব্যাঘাত ঘটাইয়া দ্বীকৃত হইলে, রাজার দানমহিমা চারিদিকে বিঘোষিত হইয়াছিল। কলিসদেশের একজন কবি রাজার দান করার কথা শ্রবণ করিয়া রাজার নিকটে আদিয়া এক মাস কাল অবস্থান করিয়াছিলেন; কিন্তু রাজদর্শন হইল না। পথথরচ বাহা আনিয়াছিলেন, তাহাও বার হইয়া এমন নি:শেষিত হইল বে, আহারপরিচালনাপ্রোগী সম্বল্প রহিল না। যথন আহ্মণের এই অবস্থা ঘটিল, তথন কোনও এক সময়ে রাজা বনপর্যাটনপূর্কক মৃগ বধ করিতে অভিলাবী হইয়া বাহিরে নির্মিত হইয়াছিলেন : ২৬ য়

स वाविष्ट द्वा राजानसाह,—

"हष्टे त्रीसोजराजेन्द्रे गलन्ति चीणि तत्चणात्।

प्रतो: गस्तं, वावे: वाष्टं, नीवीवन्धो स्गोहमाम्"॥२०॥
इति राजा खर्चं दरी।

हर इति। श्रीभोजराजेन्द्रे शिया: भोजी भोज्य: श्रीभोग्य: राजानिन्द्र: राजा वेन्द्र इव राजेन्द्र; सकलवलबाली राजा, श्रीभीजयासी राजेन्द्रयेति श्रीभीज-राजेन्द्र: सर्वगुणवत्वात् श्रीय सङ्क्ते, न य: श्रियं सिङ्क्ते। यदा श्रिया भोजी सीगस्थानं, धर्मीऽयं: कानय निवर्गसम्पत् यत्र स्थिता शुक्ती स्वाधिकारं, स श्रीभीनिस्तिवर्गसम्पदधिकारी राजा प्रक्रतिरञ्जक इन्द्र: सुरपतिरिव, तिधान हरे दृष्टिं गते स्ति प्रस्ववीक्षते दौषि तत्वणात् तिक्षत्रेव चर्ण गस्ति भयद्याप्रेमीलासै: । कानि वीथि ? तदाह,-श्वीविपचस शक्तम षायुष: खद्रादिर्भवात गलति संग्ते, एतेन प्रवतः प्रतापो दर्भितः। कवेः कारं कात्र्यकर्तुदेखं दयाया गलति नगरति, एतेन गुषवेदनेन गुषवत्त्वनावेदितम्। सगीद्यां इरियोनयनानां सुलीचनानां युवतीनां नीबीवन्दो नीब्या: कटिवस्त्रवस्वनयस्य वेन्धो वस्वनं गलति खालति प्रेमीझासेन प्रसियोगाय। युवतिहिं चाटौयन्यसुन्य परिद्वसती नाता-भिलाषा पुरुषसिधुङ्के इति वाव्यायन: काममुखे प्राष्ट्र। नीबीमीचनं केलि-खार्कतिति। एतेन सीवान्यवन्तं प्रदर्भितम्। षही सीभाग्वं, सहद्देव सुन्धा यवतयोऽभिगुञ्जते राजानमः। यदा नीत्याः पदस्य परपुचवसुखं न पन्नामीति प्रतिज्ञाया वसी बन्दनं सद्वा गल्ति तद्र्पलादखनीहात् प्रचीतित, लां प्रश्ननि ता दुखर्थ:। धड़ी वत खर्य महिमा दर्भनस्य ; न जाने वचनादीनां कीट्य दृति। श्रवाशीलवादिनी 'दरिद्राणां दरिद्रता' इति पाठं कलयनि पाठयनि च ब्रह्मच्याय । अत्र दकार-जकार-तकार-वकार-प्रकार-वकार-ककार्यी: यूखनुप्रासी दृष्ट्यः । दर्भनगत्तनयोः कार्यहेलोः पोर्वापीर्यालयाचातिमयोद्यवद्वारः । २०।

ततस्तिसन् सगयारिन वाजनि कञ्चन पुलिन्दपुत्रो गायित। तहीतसाधुर्येण तुष्टी वाजा तस्त्रौ पुलिन्दपुत्राय पञ्चलकं ददी। तदा कवि: तद्दानसत्व्वतं किरातपीतञ्च दृष्टा नरेन्द्रपाणिकसणस्य-पङ्कासियेण वाजानं वदित ॥ २८॥ "एते हि गुणाः पङ्कज! सन्तोऽपि न ते प्रकाशसायान्ति। यज्ञस्तीवस्तस्त्व, सधुपैषपसुन्धतं कोषः"॥ २८॥ इति। भोजस्त्रसिम्पायं ज्ञाला पुनर्श्चसेकं ददी।

জীমান ভোজরাজেন্দ্রকে দেখিলে তৎফণাৎ তিনটি খালিত হুইয়া যায়। শক্তর শস্ত্র (খড়ুয়াদি), কবির কট, আর সুগ্রমনাদিগের কটিবসনের প্রস্থি॥ ২৭ ॥

सगयारिक सगयारस्के। पुलिन्दप्रतः पुलिन्दी स्नेच्छजातिविशेषः, तस्य प्रतः। गीतमाधुर्येष गीतस्य माधुर्येष चित्रद्रवीगावकरेष गुणविशेषेष । अत्युद्रतम् स्वितप्रच्रम् । किरातपीतस्र व्याधिशयमपि स्वित्तप्रद्रमिति शेषः । नरेन्द्रपाणि-कमलस्यपङ्गजिमियेष राजकरपद्रस्थितपद्रच्छित्। २८॥

ভারপর সেই ভোজরাজ মৃগয়ায় আমোদ উপভোগ করিতে থাকিলে সেই সময়ে একটি পুলিন্দজাতীয় বালক গান করিল। ভাহার সেই গানের মাধুয়া দ্বারা সন্তুষ্ট হইয়া রাজা সেই পুলিন্দপুত্রকে পাঁচলক্ষ মুদ্রা দিয়াছিলেন। তথন সেই কবি সেই দান অভ্যন্ত অধিক; কিন্তু দানের পাত্র বাাধশিশু অভি ক্ষুদ্র দেখিয়া রাজার করকমলে স্থিত পদ্মকে লক্ষ্য করিয়া রাজাকে বলিয়াছিলেন॥ ২৮॥

एत दित । हे पद्ध ज ! प्रत्ययसे षात् हे पद्ध जवन् ! ते तय सन्तोऽि तिहन्तोऽिष एते वहने गुणाः सिम्धमुगन्तित्वादयः प्रकाणं प्रचारं लोकस्य जानिवयतां यत् नायान्ति विख्याता यत्र भवन्ति, तत्कारणं लच्चीवसतेः शोभात्रयस्य तव कोषः पानपातं मधुपरागालयः मधुपैर्ध क्षेत्रपमुज्यते, नान्यैः पिकयकादिभिः । राजपचे च हे पद्ध जधारिन् ! तव एते दथादाचिष्यादयो गुणाः सन्तोऽिष यत् प्रकाशं ततो राजा ब्राह्मणसाह,—

"प्रसुक्षि: पूज्यते विप्र! कत्तेव न क्षत्तोनता।

कत्तावान् सान्यते सृद्धिः सत्सु देवेषु प्रस्नुना"॥ ३०॥

नायान्ति, तय कारणं लक्षीवसतिर्श्वसा धनसम्पत्त्रवंभतरावासस्वष्यस्य तय राजः कीयो धनागारः सभुपैर्मभुमंद्यं "भकरन्दस्य सद्यस्य माचिकस्यपि वाचकः। प्रश्नेद्यंविषणे पाठात् पुंनपुंचलयोर्मभुः॥" द्रश्चेत्रः, तत् पिवन्ति दी, ते तथा, तैर्मद्यवादिक्षिः पतितेत्तुन्द्वेद्वे किरातपुत्रादिक्षित्व चपसुच्यते दवः न त् साड्योः साधुक्षः कविक्षः। तद् योग्यले विवेकस्रीनस्याप्रकाम दित सावः। अत्र गुणादीनां स्थितवाद्यप्रकामस्य च सधुपोपसोगहेतुजन्यतीत्प्रेचणाच स्रोपस्तुगन्यतीत्प्रेचणकः स्रोपस्तुगन्यतीत्प्रेचणकः स्रोपस्तुगन्यत्योत्प्रेचणकः स्रोपस्तुगन्यत्योत्प्रेचणकः स्रोपस्तुगन्यत्योत्प्रेचणकः। १८॥

হে পন্ন! তোমার এত গুণ থাকিয়াও যে প্রকাশ হর না, যেন তাহার কারণ এই যে, তুমি শোভার আবাসভূমি, তোমার কোর মধুপূর্ণ; কিন্তু কেবল মধুপানী ভূদসকলেই তাহা উপভোগ করিয়া থাকে। রাজপক্ষে,—হে পক্ষমধারিন্! তোমার এত দ্যাদাক্ষিণ্যাদি গুণ থাকিয়াও যে প্রসিদ্ধি হইতেছে না; তাহার কারণ এই যে, প্রচুবধনসম্পদের অধিষ্ঠাত্রী লক্ষ্মী দেবীর আশ্রয় হইলেও তোমার ধনভাণ্ডার মত্যপানী পতিত ভূজ্জ শ্লেজ্বাই উপভোগ করিয়া থাকে; স্মভরাং তোমার স্বথ্যাতি ছ্ডাইয়া না পড়াই উচিত ॥ ২৯ ॥

भोज इति । तमिषायं — मत्मिष्ठिषौ पुलिन्युवाय पश्चलचसुद्रादानमनुचित-मिल्येवमिष्टिन्यम् । प्रभुभिदिति । हे विष्र ! प्रभुभिः प्रभावशालिभिदौष्यदैः कला गौतवायादिचतुःषष्टिकलाविद्या पूज्यते एव, न कुलीनता कुले छङ्गवः सत्कुले जन्ममातम् । तथाहि, सत्मु साधुपु निक्तलङ्गेषु देवेषु चन्येषु वङ्गोन्द्रादिषु सुरेषु सत्मु ग्रभुना शङ्गरेण श्रिवेन मूर्त्तिं मूर्वैकदेगे भाले क्रला इति श्रेषः । कलावान् चन्द्रो मान्यते पुज्यते । यत्र देवदेवस्य व्यवस्थेयं, तत्र नरदेवस्य का कथा ? गुण- एवं वदित भोजेऽपि कुतोऽपि पञ्चषाः कवयः समागताः। तान् दृष्टा राजा विलचण द्वासीत्, श्रयीव मया एताविद्यं दत्तसिति। ततः कविस्तमभिप्रायं ज्ञात्वा नृपं पद्मिषेण पुनः प्राह ॥ ३१ ॥

पचपाती हि मनस्तिनां स्वभाव इति भावः। अच पूजावाकामानवाकायीरिकरूपतयेव पर्यवसानात् प्रतिवक्तपमालकारः ॥ ३०॥

ভোজ তাঁহার তাদৃশ অভিপ্রায় জানিতে পারিয়া আবার একলক মৃদ্রা দিয়া-ছিলেন। তারপর সময় বুঝিয়া রাজা রাজাবকে বলিরাছিলেন, দেথ রাজাব। প্রভাবশালী ইবরেরা গীতবাজাদি চতু:ষ্ট কলাবিজার পূজা করিয়া থাকেন; কিন্তু কুলীনতার (সংকুলে উৎপত্তি, সংকুলে জন্মান্তের) পূজা করেন না। সংদেবতা অনেক থাকিলেও তন্মধ্যে কলাবান্ চক্রকেই দেবদেব মহাদেব মন্তকে ধারণ করিয়া সন্মান করিতেছেন। (যথন দেবদেব মহেশবের এই ব্যবস্থা, তথন নরদেব বাজার কথা আর কি বলিব? মনস্বীদিগের স্বভাব এই যে, তাঁহারা গুণেরই কেবল প্রশানী।)॥ ৩০ ৪

एवमिति। भोजेऽपि एवं वदित सित। पश्चषाः पश्च षद् वा संख्या विषां, ते तथा, समागताः पाजग्मुः। यत्काले वदनं ; तत्काले समागम इति द्रष्टव्यम्। प्रयोव मया एताविक्तं दक्तिति विविन्य विलव्य दव विपरीतलच्यः पृथगिल्यंः, प्रमस्त्रो दुयिन्तान्वित इति यावत्। ततस्वयाविधभित्रभावदर्भनानन्तरम्। कविः किल्डिक्वाभै पद्मिषेष पद्मक्तिन ॥ ३१ ॥

থন ভোক্ষ এই কথা বলিতেছিলেন, সেই সময় পাঁচ বা ছয়জন কবি কোনও জনির্দিষ্ট স্থান হইতে আসিয়া উপস্থিত হইয়াছিলেন। তাঁহাদিগকে দেখিয়া ভোক্ষ 'আজ একদিনেই আমি এত ধন দিলাম। আবার ইহাঁরা উপস্থিত'। এই "िकं कुष्यिस कसी च न सीरभशाराय कुष्य निजमधुने। यस्य कर्ते मतपत्र ! प्रतिपत्नं तेऽद्य चन्यते भ्रमरे;"॥३२॥ इति।

প্রকার চিন্তা করিয়া বেন বিপরীতভাবাপন্ন (ছ্শ্চিন্তান্বিত) ইইয়াছিলেন। রাজার [সেই বিপরীতভাব দেখিয়া—তাঁহার অভিপ্রায় বুঝিতে পারিয়া সেই কলিঙ্গবাসী কবি পল্লের ছলে আবার রাজাকে বলিয়াছিলেন॥ ৩১॥

ह सतपत ! ह सतदल । द्येपात् गजवाजिप्रमुखानन्तवाहन ! चय यस कते यदधे यह्न ते तव प्रतिपनं दलं दलं प्रति, द्येपात् गुणचिठिकायां गुणचिठिकायां समरें भूँ हैं:, द्येपात् गुणकामुकें: किनिशः, स्वयते चित्र्यते, तस्ये कर्के च प्रतिर्देष्टाय सीरमसाराय प्रतिमुग्नाय, द्येपात् उपयुक्तसीन्दर्याय, कृष्यिनजमधुने कृष्यं स्वर्ण-रजतिमित्री धातुः, तत्स्वरूपं यत् निजमधु स्वकीयमकरन्दः, चन्यन स्वीयमधुररसः प्रीतिजनको भावः, तस्ये तहानं कर्त्तुं कृष्यि किम् ? प्रि त्वनुचितक्ते कीपः, तस्यात्र कृष्य। न कृष्य इति द्येषः। यस्यात् गुणलुक्याः कवयो व्यवहारमाधुर्व्यणापि परितृष्यं कीति व्यवहारकार्पण्यमकर्णव्यमिति भावः। पत्र द्येषोव्यापित चाद्येपाल्यहारः। चत्र 'किं कृष्यिस कर्ष्ये वा नवसीरमसाराय हि निजमधुने। यस्य क्रते 'सतपत्र ! तेऽद्य प्रतिपनं स्वयते समरेः ॥" इत्येवं कथित् कल्यिका पठित । ३२॥

হে শতদল! (হে অসংখ্যবাহন!) :আছ বাহা লাভ করিবার জন্ম তোমার প্রতিপত্তে (গুণজ্ঞাপক চিঠিতে) ভ্রমরগণ (গুণকামুক কবিসকল) অবেবণ করিতেছে, সেই অনির্দিষ্ট কোন অতি অগদ্ধ (উপযুক্তসৌন্দর্য্যসম্পন্ন) স্থপ বছত ভিন্ন অন্ত ধাতৃষত্ত্বপ নিছ মধু (নিজের মধুর বস) দান করিতে কি কুপিত হইতেছ? (তোমার কোপ করা অনুচিত; যেহেতু কবিসকল মধুব ব্যবহার দ্বারাও পরিতৃষ্ট হন। অতএব তোমার সন্থাবহারে কুপণতা করা উচিত নহে।)। ৩২।

ततः प्रभं प्रसन्नवहनमवलोक्य प्रकाशिन प्राह,—

"न दातुं नोपभोक्षुच प्रक्षोति क्षपणः स्थियम्।

किन्तु स्प्रयति इस्तेन नपुंसक इव स्थियम्" ॥ ३३ ॥

"याचितो यः प्रहृष्येत दस्ता च प्रीतिमान् भवेत्।

तं दृष्ट्राप्यथवा स्थला नरः स्वर्गमवाप्रुयात्" ॥ ३४ ॥ इति।

ततस्तुष्ठो राजा पुनर्पय कलिङ्गदेशवास्किवये लच्चं ददी।

न दातुनिति। श्रम्भोत्तवादिभिनायं हष्टः । नपुंचकः क्षोवः स्वियसिव लपणां जनः श्रियं धनसम्पत्तिं न दातुं समपैयितुं नीपभोक्षुत्र खिद्तुमिप ग्रम्भोति कत्यते । विश्व इस्तेन विवलं स्थाति इसस्पर्णसुखसनुभवति न्यासम् इव पालयतील्ययः । व्यथ हि क्षपणजनधनमिति दानेनायंस्योपभोगः कर्त्तव्यः इति भावः । श्रव पूर्णीपमान्तव्यारः । ३३ ।

সেই কথা শ্রবণ করিয়া রাজার সে বৈলক্ষণ্য ভাব ভিরোহিত হইলে, রাজাকে প্রসন্নবদন দেখিয়া কবি মনের ভাব ব্যক্ত করিয়া বলিয়াছিলেন,—

ক্লীব বেমন জ্রীকে দান কবিতে ও উপভোগ করিতে পাবে না, সেইরপ কুপণন্দন ধনসম্পত্তি দান করিতে বা উপভোগ করিতেও সমর্থ হয় না; কিন্তু একমাত্র ম্পান্তনিত হাতের স্থেই উপভোগ করিতে পাবে। (অতএব কুপণের ধনের কিছুই সার্থকতা নাই; এই হেতু দান করিয়া ধনের উপভোগ করা কর্ত্তব্য।)।৩৩।

यास्वीयवचनेन दातारं स्तिति,—"याचित" इति। यी जनः याचितः प्राधितो-दिर्धिसः प्रदूषेत प्रत्यनं इष्टो भवति, दत्ता च समर्प्यं च धनमधिषः प्रीतिमान् इष्युक्त प्रात्यन्यस्वान् भवेत् भवति, तं दातारं इष्टं दृष्टा प्रवलोका, प्रय्वा युवादिष इष्टस्य दातुर्वृत्तान्तं नरः स्वर्णमवाद्राति। यस्त्रात्र कीवलं इष्टदाद्वदर्धनं, इष्टदाद्यक्यात्रवणमपि स्वर्णप्राप्तकारणं, तस्त्रात् वक्तुमशकां इप्पूर्वकदानस्य किं महिमीत दानं कर्त्तव्यं, प्रीतिय सेव्येति भावः । ३४॥ ततः पूर्वकविः पुरः स्थितान् पट्कवीन्द्रान् दृष्टाऽऽहः, "हे कवयः! भव सहासरः सेतु सूमी वासी राजा यदा सवनं गिम्बित, तदा किमिप ब्रून" इति। ते च सर्वे सहाकवयो-ऽपि सर्वे राज्ञः प्रथमचेष्टितं ज्ञात्वाऽवर्त्तं ना ॥३५॥

প্রার্থিগণ প্রার্থনা করিলে যে অত্যস্ত সন্তুঠ হয়, এবং দান করিয়া প্রীতি উপভোগ করে, তাহাকে দেখিয়া, অথবা তাহার কথা শুনিয়াও মানব স্বর্গলাভ করে। (যেহেত্, কেবল দান করিতে সন্তোহলাভকারী দাতার দর্শন নহে, তাহার কথা প্রবণও স্বর্গলাভের কারণ, দেই হেতু হর্ষপূর্কক দানকরার মহিমা যে কি, তাহা বলিয়া উঠিতে পারা বায় না। এইজন্ম প্রীতিপূর্কক দান করিবে।)॥৩৪।

ततसस्य कलिङ्गकविष्वनयवणानन्तरम्। ततसद्दानानन्तरम्। पूर्वकविगीविन्द-पिछतः। अव ददानी, महासरःसेतुस्मी वासी, महतः प्रकाखस्य सरसः सरो-वरस्य प्रमाकरपुष्करिष्णादेः सेतुस्मी आलिस्वली वस्तीति णिन् वासी वासकारी अवस्थित इत्यर्थः। ददानी किमिप हत्ते नासि, काषय दूरे वर्तते। अती दातुः मसमयी राजा जज्जामिष्यतीति भावः। प्रथमचेष्टितम् अभीष्टसाधकम् अनिष्ट-नायकमनुष्ठानं प्रारक्षम्। अवर्त्तन्त तिक्षान् प्रथमचेष्टिते तस्त्यः, नान्यव जन्मु-रित्यर्थः। ३५॥

কলিপ্রকবির কথা শ্রবণের পর, ভোজরাজ সন্তুঠ হই যা আবার সেই কলিপ্রদেশবাসী কবিকে লক্ষ্ডা দিয়াছিলেন। তাঁহার সেই দানের পরে পূর্বকবি
গোবিন্দপণ্ডিত সম্পুথস্থ কবীক্র ছয়জনকে দেখিয়া বলিয়াছিলেন, হে কবিসকল!
এখন রাজা মহাসবোবরের সেতুস্থলে বাস করিতেছেন। যখন বাটা বাইবেন,
আপ্রারা তখনই কিছু বলিবেন। তাঁহারা সকলেই মহাকবি হইলেও এটি রাজার
যশোলাভার্থ প্রথম উভাম জানিয়া (যশস্ক্রদানের আশায়) অবস্থান করিয়াছিলেন। অভাত্র আর বান নাই)। ৩৫।

तेष्वेक: सरोमिषेण नृपं प्राइ,-

"बागतानामपूर्णानां पूर्णानामपि गच्छताम्।

यद्ध्विन न सङ्घाटी घटानां तत् सरी वरम्" ॥ ३६ ॥ इति । तस्य राजा लचं ददी ।

ततो गोविन्दपण्डितस्तान् कवीन्द्रान् दृष्टा चुकोष। तस्य कोपाभिप्रापं ज्ञाखा दितीयः कविराइ,—

"कस्य द्वषं न चपयसि, पिवति न कस्तव पयः प्रविश्यान्तः। यदि सन्मार्गसरोवर ! नक्षो न क्रोड्मधिवस्रति"॥ ३०॥ इति।

षागतानामिति। यदध्विन यस्य सरोवरस्य षध्विन गसनागमनयोः पृषि षपूर्णानां जलय्त्वानाम् षागतानां ग्रहणाय घट्टम् षागच्छतां तथा पूर्णानां जल-पूर्णानां गच्छतां गमनं कुर्वतां घटानां जलपावाणां कलसानां सङ्घो घर्षणं सङ्घों न मवतीति श्रेषः, तत् सरः सरोवरं वरं श्रेष्ठम्। यथाहि षभावपरिपूर्णाय भिचितुमागच्छन्तस्या भिचां लब्धा गच्छन्तो याचकाः सङ्गीणे पृष्टि परस्परं कल-ष्टायन्ते। तत्र श्रेन दात्रा कृते भिन्ने वा प्रश्चि वा पृष्टि चलन्तो न सङ्घेषिनः स्वरोदाता उत्तम द्रति उद्घूष्यते, तददिति ध्वन्यते। तद्याच्व्यापि तथाऽसङ्घर्षाः साइसङ्गीणः प्रश्वाः कवीनां कर्त्वं व्यक्ति भावः ॥ ३६॥

তাঁহাদিগের মধ্যে একজন রাজাকে সরোবরচ্ছলে বলিয়াছিলেন ;—

বে সবোবরের গমনাগমনের পথে অপূর্ণ বলিয়া আগমনকারী, এবং পূর্ণ হইয়াছে বলিয়া গমনকারী ঘটসকলের পরস্পর সংঘর্ষ (টোকাট্কি) না হয়, সেই সবোবরই শ্রেষ্ঠ। (অতএব যাহাতে কবিসকলের পরস্পর সংঘর্ষ উপস্থিত না হর, সেরপ অসম্ভীর্ষ পথ আপনার কর্ত্তব্য।)। ৬৬।

ततस्य दुरभिविश्वप्रकायानन्तरम्। कवीन्द्रान् प्रवीषान् कवीन्। दृश वुद्धा

राजा तस्मै लचहयं ददी। तच्च गोविन्दपिष्डतं व्यापार-पदाद दूरीक्वत्य "त्वयापि सभायामागन्तव्यं; परन्तु केनापि दौष्ट्यं न कर्त्तव्यम्", इत्युक्ता ततस्तेभ्यः प्रत्ये कं खचं दस्वा स्वनगरमागतः। ते च यथाययं गताः।

चुकीप श्रमुध्यत्। दितीयलेषु षट्सु कवीन्द्रेषु मध्ये। कस्येति। हे सन्प्रार्थ-सरीवर। सन्प्रार्थमनकर्भृत्रेष्ठ ! सत्पर्योपासक, सदनेषिन्, सत्प्रार्थनीय सरीवर ! यदि नकः कुष्मौरी हिंसाकारिजलजन्तुरिव खलीजनलव कीड्म् खात्रसम् छत्सङ्गं मध्यमागं न श्रधिवसित न निविश्रते न ग्रद्धाति, तर्ष्ट् को जनलव श्रन्तकंधं इदं प्रविद्य पयः पेयं यशी जलं न पिवति, कथ लोकस्य वा द्यं न श्रप्यसि न पिपासासुप-श्रमयि ? सर्वेष। सुपजीन्येन हिंसकानां नाश्रयेष भवितन्यतित भावः। यथा करि-द्राजा कविसेवी कदाचित् खलाश्रितस्वयते। पुनः खलस्यको गम्यत एव गुषिभि-स्वदिति ध्वन्यते॥ ३०।

সেই প্রথমকবি গোবিন্দপণ্ডিতের কুঅভিসন্ধি রাজার নিকট কবিতার ঘারা ছলে প্রকাশ করিলে পর, গোবিন্দপণ্ডিত তাঁহাদিগকে প্রবীণ কবি ব্ঝিয়া কুপিড চইরাছিলেন। গোবিন্দপণ্ডিতের স্বার্থহানিই তাঁহার ক্রুদ্ধ হইবার কারণ ব্ঝিয়া দিতীয় কবি বলিয়াছিলেন; হে সাধু লোকের আশ্রয়ণীয় সরোবর! যদি তোমার আশ্রয়ে কুঞ্জীর বাস না করিছ, তবে তোমার মধ্যে প্রবেশ করিয়া কে বা স্থপেয় জল পান না করিছ, আর তুমি কাহারই বা পিপাসা না মিটাইতে? (বে, সকলের:উপজীব্য, হিংসক খলের আশ্রয় দেওয়া তাহার উচিত নহে।)। ০৭।

व्यापारपदात् कस्यचित् कर्मण्यक्तात्, दूरीक्वत्य प्रेषधिता। दीष्यं दुष्टता दोषजनको व्यवहार इत्यर्थः। केनापि सहिति भ्रेषः। भागत भाजगाम। ततः ततः कदाचिद्राजा सुख्यासात्यं प्राचः.—
'विप्रोऽपि यो सवेन्यूर्जः स पुराहि चर्लु स ।
कुश्वकारोऽपि यो विद्वान् स तिष्ठतु पुरे सस''॥ दृति ।
स्रतः कोऽपि न सूर्जीऽसृत् धारानगरे॥ ३८॥

द्रित कलिङ्गादिषट्कवीन्द्रकथा॥ २॥
दित स्रीमद्राजराजिध्वरवज्ञाक्षक्षेतस्रिकते भोजप्रबन्धे
भोजराजस्य पाण्डिल्यप्रवाप्रबन्धो नाम
दितीयः परिस्केदः॥ २॥

स्वनगरागमनानन्तरम्। सुल्यामालं नवीनं प्रधानमन्त्रिणस्। विप्र दति। यो जनः विप्रो-ऽपि ब्राह्मणाऽपि सन् मूर्खो विद्याद्दीनोऽज्ञः भवेत्, स स पुरात् विद्यस्तु विद्यभेवत् संस्रो णान्यस्थापि मं स्थापन्तेः। यः क्रम्भकारोऽपि सन् विद्यान् विद्यावान् ज्ञानी भवेत्, स सम पुरे तिष्ठतुः, ज्ञानिसंस्रगी हि ज्ञानाय भवतीति भावः। द्रति एवं प्राइति क्रिययान्त्यः। स्वतः राज्ञ एताह्याज्ञया शक्षितः कोऽपि जनः धारानगरे मूर्खी नासूत्॥ २८॥

द्रित कलिङ्गाहिषट्कवौन्द्रकथा । ३ ॥

द्रित यौमन्त्रहामसंगपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणभैरवचन्द्रविद्यासागरः

भहाचार्यप्रिम्नुयौक्तप्यांवद्यारतभहाचार्यात्रजयौगङ्गाचरणवेदान्तः

विद्यासागरभहाचार्यक्रतौ भीजप्रवस्थटीकायां भीजराजस्य

पाण्डिल्यप्रयाप्रवस्थी नाम दितीयः परिच्छेदः॥ २ ।

এই শ্লোক শুনিয়া রাজা ভোজ ভাঁহাকে হুইলফ মুদ্রা দিয়াছিলেন। এবং সেই গোবিন্দপণ্ডিতকে কোনও কার্য্যের ছলে পাঠাইয়া আপনিও সভায় আদিবেন, কিন্তু কাহারও সহিত দ্বলীয় ব্যবহার করিবেন না এই কথা বলিয়া সেই স্থানে থাকিয়াই ভাঁহাদিগের প্রভােরক্ত একলক একলক মুদ্রা দিয়া নিজের নগরে আগমন করিয়াছিলেন; এবং ভাঁহারাও সকলে, বাঁহার যেখানে যাওয়া কর্ত্বা, সেইখানে গমন করিয়াছিলেন। রাজা ভোজ নিজ নগরে আদিবার পর কোনও এক সময়ে প্রধান মন্ত্রীকে বলিয়াছিলেন, যে আহ্মণ হইয়াও মূর্য হইবে, সে আমার নগরের বাহিরে যাইয়া থাকুক, এবং যে কুন্তকার হইয়াও বিদ্বান, সে আমার নগরে থাকুক। এই কারণে ধারানগরে কেহই আর মূর্য ছিল না, সকলই পণ্ডিত ও করি হইয়া উঠিয়াছিল। ৩৮॥

ইতি কলিফাদিষট্,কবীক্তকথা ॥ ৩ ॥ ইতি শ্রীমন্ত্রান্তবংগুৰুলালনেন্স্রিবিরচিত ভোজপ্রবংক্ষ ভোজবাজের পাণ্ডিত্যপ্রধানামক বিতীয় পরিছেদ ॥ ২ ॥

हतीयः काव्यविचासप्रवसः।

---00---

तत भद्धर-कालिदासक्या।

ततः क्रमेण पञ्चणतानि विदुषां वरक्चि-वाण-सयूर-रेफण-इरि-शङ्कर-कलिङ्ग-कर्णूर-विनायक-सदन-विद्या-विनोद-कोकि-ल-तारेन्द्रसुखाः सर्वधास्त्रविचचणाः सर्वे सर्वज्ञाः श्रीभोजराज-सभासलञ्चकुः। एवं स्थिते कदाचिद् विद्वहृन्दविन्दिते सिंहा-सनासीने कविणिरोसणी कवित्वप्रिये विप्रप्रियनास्थवे भोजे-प्रवरे द्वारपाल एत्य प्रणस्य व्यज्ञिचपत्,—"देव! कोऽपि विद्वान् द्वारि तिष्ठति" दति। श्रथ राज्ञा "प्रविशय तम्" दित श्राज्ञसे, सोऽपि दिच्योन पाणिना ससुन्नतेन विराजसानो विप्रः प्राह ॥१॥

ततः क्रमेणेति। गोविन्दपिष्डितमारम्य एकेकस्थागमनेन सर्भयास्त्रविचचणाः सर्वशास्त्रकृथानाः सर्वश्वाः जगदानांभिज्ञाः। वरविः, वाणो, मयूरो, रेफणो, हरिः, गहरः, किलङ्गः, कपूरो, विनायको, मदनो, विद्या, विनोद, कोकिलः, तारा, इन्द्रय, ते मुखाः प्राधाना येषां सौताघटकप्रकालिदासादीनाम्, ते पच्यतसंख्यका विद्यां सर्वे योभोजराजन्यभाम् चलच्कः विद्यपानासः। एवं स्थिते पदक्रवीन्द्रान् परितोध्य सनगरमागत्य चवस्थिते, विद्वनृन्द्वन्दिते विद्यां हन्दैः समूर्द्वेन्दिते स्तुते, पिष्डितगणविष्ते। किवीनां शिरोमिष्कंकस्थ्रप इव, तिस्मृक्वियेष्ठे, पत्रपव किविसिये किविलं यियं प्रौतिजनकं यस्य, स तथा तिस्मिन् काव्यास्त्रके, विप्रियासवे विप्राणां प्राह्मणानां प्रिये वास्त्रवे प्रौतिवस्त्रनकारिण मित्रे

कवि:- 'राजनस्यद्योऽसु'

राजा- 'शङ्करकवे ! किं पित्रकायासिदम् ?'

कवि:- 'पद्यं'

राजा- 'कस्य' ?

कवि:- 'तवैव भोजन्यते।'

राजा— 'ततु पळातां',

कवि:— 'पठाते'।

भोजेश्वरे सिंहासने श्वासीन उपिनटः राजकार्यं कर्तुमारखवांसस्मिन् राजकार्यव्याप्रते स्रति, एत्य श्वात्य, प्रणस्य प्रकर्षेण नत्ना, व्यजिद्यपत् विद्यापयानासः। श्वाद्यते स्रति तेन प्रवेशित इति श्रेषः। विराजमानः शोभमानः॥ १।

এইরপ গোবিন্দপণ্ডিত হইতে আরম্ভ করিয়া এক এক জনের আগননে পঞ্চাতসংখ্যক বিদ্বান্, সকলশাস্ত্রকুশল, সর্ব্বজ্ঞ, বরহুচি, বাণ, ময়ুব, বেকণ, হরি, শহর, কালিন্দ, কপুরি, বিনায়ক, মদন, বিদ্যা, বিনোদ, কোকিল, তারা, ও ইন্দ্র, আর সীতা, ঘটকর্পর কালিদাস প্রভৃতি মহাকবিসকল জ্ঞীভোলরাজের সভা বিভ্বিত করিয়াছিলেন। ভারপর সেই ছয়জন প্রবীণ কবিকে পরিতৃষ্ট করিয়া নিজের রাজধানীতে আসিয়া অবস্থান করিলে পর, পণ্ডিতগণস্তত, কবিশ্রেষ্ঠ, কাব্যে আসক্ত, আন্ধণের প্রীতিবন্ধনকারী মিত্রস্বরূপ রাজা ভোল্প রাজকার্যে ব্যাপ্ত হইলে কোনও এক সময়ে দ্বারপাল আসিয়া প্রণামপূর্বক বিজ্ঞাপিত করিয়াছিল, মহারাজ! কোনও এক বিশ্বান্ সিহেরারে অবস্থান করিতেছেন। দ্বারপালের কথা শুনিয়া 'ভাঁহাকে সভার প্রবেশ করাও' রাজা এইরপ আজ্ঞা দিলে, দ্বারপালের সহিত প্রবিষ্ঠ হইয়া আশীর্ব্বাদার্থ উন্নত দক্ষিণহত্তে একথানি পত্রিকা লইয়া শোভমান সেই বিশ্বান্ বলিয়াছিলেন ॥ ১ ॥

एतामामरिवन्दसुन्दरह्यां द्राक् चामरान्दोत्तना-दुदेसद्भुजविस्तक्षणभाषत्कारः चणं वार्ध्यताम् ॥ २ ॥ यथा यथा भोजयभो विवर्धते, सितां विज्वतीसिव कर्त्तुसुद्यतम् ।

राजितित । अध्युद्या धर्मी मङ्गलख । एतामाम् अरिवन्दसुन्दरहणा कमलसम-सुन्दरनयगानां स्त्रीणां द्राक् यीत्रं यया स्वात् तथा चामरान्दीलनात् चामरव्यजनात् चामरिण वायुमञ्चालनात् उद्देशस्य ऊर्द्वाघ उत्थानपतने कुर्वत्या सुजवल्यां वाह-जतायां स्थितानास् अतएव ऊर्दाघ उत्थानपतने कुर्वतां कङ्गणानां करसूपण-विशेषानां सनल्कारः कङ्गणगीतस्यी अव्यक्तसध्रध्यनिविशेषी मनीहरणदचः चणं कालं व्याप्य वार्यतां निवार्यताम् । न स्रोतसिन् भवति जीकमनीहरी सुधागसीऽिष प्रमासमाकपति । तथा स्थामाणकः,—"काव्येन हन्यते शास्त्रं काव्यं गीतन हन्यते । गीतन्तु स्रोविलासिन सर्वे हन्ति दरिद्रता ॥" दति । तस्यात् काव्यरसमास्वदमानेन गौतं वारणीयमिति भावः ॥ २ ॥

রাজন্। মদল হউক! রাজা বলিলেন, ওহে শহুবকবি! পত্রিকায় এ কি ? কবি বলিলেন, একটি পজ; রাজা বলিলেন, কাচার ? কবি বলিলেন, হে ভোজ-রাজ! আপনার সম্বন্ধীয়ই। রাজা বলিলেন, পাঠ করুন; কবি বলিলেন, পাঠ করা বাইতেছে। কিন্তু এই পল্লসমন্ত্রন্দরন্যনা রমণীদিগের অভিক্রন্ত চামরের ঘারা বায়ুসঞ্চালন হেতু উথিত ও পতিত বাহুলতায় স্থিত, স্থতরাং উথিত ও পতিত কহুণসকলের কানংকারধ্বনি কিছুক্রণের জন্তা নিবারিত করুন। (সকললোক্রনেনাহর রমণীর অলল্লারধ্বনি হইতে থাকিলে স্থার গন্ধও পুরুষকে আকর্ষণ করিতে পারে না। কথিত আছে, কাব্যালাপ শাস্তালাপকে নাই করে। পাতালাপ কাব্যালাপকে, গীতালাপকে স্তীবিলাস, কিন্তু দরিদ্রতা সকলকেই নাই করে। অত্তর্বানি কাব্যায়স আস্থাদন করিবেন, তাঁহার উচিত গীতালাপ বারণ করা।) হয়ে বাত্রিব ঘিল্লির ঘুর্বান,—ঘুর্থিন। বিজ্ঞীল্ধী ব্যাঘা জীলালা ধ্বনাছাত্র-

तया तथा में हृदयं विद्यते, प्रियानकानीधवनलग्रह्मया॥ ३॥ इति।

स्त्रिक्तीकी खर्गमर्त्यपातालं मूर्भुवः खः, तां सितां ग्रमां कर्त्तुमिव, प्रमाणोक्षात् प्रमासित्तक्षंग्रक्तताथा दर्णनात्, ज्यतं विदितं भीजयशो भीजस्य यथः, हे भाज! ते यश् द्रित वा, यथा यथा यावद् यावद् वर्दते ज्वयित पूर्यति हित्तं गच्छित द्रित यावत्; एतेनान्येषां ग्रम्मपि समलं यशी धवलीक्षतम्गुक्तम्। च तु हित्तिमातिक्षात्तम्। प्रियालकालीधवल्यभद्ध्या प्रियाथाः पत्नाः चलकानां चूर्णकृत्तलानाम् पाल्याः येखाः धवललस्य ग्रक्षतायाः ग्रद्ध्या भयेनेव मे मम सद्यं मनलाया तथा तावत् तावत् विद्यते खिद्यति परितपतीति यावत्। भवद्यभर्थी विवदंनं समयस्य जगतः ग्रक्षतायै दत्युत्पेच्यते मया। तवापौयमुत्पचा यत्, जगदनःपातिलेन प्रियाथा-यूर्णकृत्तलयेखीऽपि धवलायेदअविष्यन्, तिर्हे नास्त्रास्यत् तामां मनीहारिणौ शोभैव, ययाऽहं दरिद्रोऽपि जीवितः। ततो हतोऽहं ते ग्रसेष यश्मिति कवरागद्धा। एतेन निर्मलं दिगन्तविद्यानस्य थण ज्वम्। तथाच स्कृतिनस्ते यशा वर्दतानिति भावः। च्यतिवस्य कर्त्तुनिविति क्रियाज्पप्रलोत्पेचणाद्त्पेचालकारः॥ ३।

হে ভোজ! ত্রিভ্বনকে শুরু করিবার জন্মই বেন চেষ্টত আপনার বশং বেমন বেমন বৃদ্ধি পাইতেছে, প্রিয়ার অলকশ্রেণী (চ্বিত্তল) ধবল হইবার আশ্রায় আমার হালয়ও জেমন তেমন পরিজাপিত হইতেছে। (তোমার বশং শুরু বলিয়া ভাহার সংসর্গে জগৎও ধবল হইবে। জগতের অস্তঃপাতি বলিয়া, এ দরিত্রের বাঁচিয়া থাকিবার একমাত্র কারণ আমার প্রিয়ার মনোরম অলকবাজিও ত ভাহা হইলে ধবল হইরা যাইবে। ভবেইত দেখিতেছি, ভোমার শুরু বশং আমাকে মারিয়া ফেলিয়াছে। করিব এই হইতেছে আশ্রা। ইহার দ্বারা যশং নির্মান এবং দিগস্তবিশ্রাস্ত বলা হইল। অতএব আপনি স্কৃতী, আপনার বশং আরও বিহিত হউক।)। ৩।

ततो राजा ग्रङ्करकवये हाद्मालचं ददौ। सर्वे विद्वांसय विच्छायवदना बभूवः; परं कोऽपि राजभयात्रावदत्। राजा च कार्य्यवमात् ग्रहं गतः। ततो विभूषालां सभां दृष्टा विवुध-गणस्तं निनिष्टः। "श्रहो तृपतेरज्ञता। किमस्य सेवया ? वेद-मास्त्रविचच्चपेभ्यः स्वास्त्रयकविभ्यो लचमदात्। किमनेन वितुष्टेनापि ? भसौ च केवलं ग्रास्यः कविः ग्रङ्करः; किमस्य ग्राग्रस्थ्यम्" ? दृत्येवं कोलाहकरवे जाते कश्चिदभ्यगात् कनक-

तत इति । तथाभूतप्रसादगुणसम्मज्ञोत्प्रेचितापूर्वं काव्ययवणानन्तरम् । विच्छाय-वदनाः क्षायया विणिष्टं वदनं येषां, ते तथा मिलनसुखा ई्ष्यंयिति शेषः । गतः ष्रामत् । विश्वपाचां भूपाचविरिह्तां सभामिति समासीकारचङारः, सभया भूपाचस्य नायकनायिकाभावकव्यनया कीर्तितलात् । निनिन्द ष्रपावादीत् ष्रजुः गुस्रत निन्दां चकार इति यावत् । वेदशास्त्रविचचणेश्यः वेदादिशास्त्रकुश्लेश्यः । स्वाययक्रविश्यः निजात्रितकविश्यः । वितुष्टेनािव ष्रप्रसद्वेनािष् । गाम्यनागरयो-भंदाद दिविधी लीको नायिका च प्रदर्शिता कामस्त्रे वाक्यायनेन । तत्र गाम्यो कनी हि षसाधारणचीतृय्येहीनः प्रायेण भवतीति श्रीष्ठं प्रताय्येते इत्युक्तम् । प्रागुक्थं पाण्डित्ये कीद्वतं तेजस्तिता किमस्ति ? षपि तु नास्त्रेविति इषा विद्या ।

সেই প্রসাদগুণসম্পন্ন উৎপ্রেক্ষালম্কত অপূর্ব্ব কাব্য শ্রবণের পর রাজা শঙ্কর কবিকে দ্বাদশলক মুদ্রা দিয়াছিলেন। রাজার সেই দান দেখিয়া উর্ব্যায় সকল পণ্ডিতই মলিনবদন হইয়াছিলেন; কিন্তু কেহই রাজার ভয়ে কিছুই বলিতে পারেন নাই। রাজাও কার্য্যবশতঃ গৃহে উঠিয়া গিয়াছিলেন। রাজা উঠিয়া গেলে সভা রাজার বিবহপ্রাপ্ত হইয়াছে দেখিয়া পণ্ডিতগণ তাঁহাকে নিন্দা করিয়াছিলেন। রাজা কি অজ্ঞ ! ই হার সেবার প্রয়োজন কি ? বেদাদিসকলশান্তদক্ষ নিজেক আব্রিত্ত ক্রিদিগকে মাত্র একলক্ষ করিয়া দিয়াছেন। ইনি অপ্রসন্ন হইলেই বা কি ?

सणिकुण्डलभाली दिव्यांश्वनप्रावरणो नृपकुमार इव सृगमद-पङ्गकलङ्कितगातो नवकुसुमसमस्यर्चितिशिराखन्दनाङ्गरागेण विलोभयन् विलास इव स्मूर्त्तिमान्, कवितेव तनुमाखितः, मृङ्गाररसस्य स्थन्द इव सस्यन्दो, महेन्द्र इव महीवलयं प्राप्तो विद्वान्। तं दृष्टा सा विद्वत्यरिषत् भयकौतुकयोः पात्रमासीत्। स च सर्वान् प्रणिपत्य प्राह, "कुत्र भोजन्यः" इति ? ते तस्रुचुः "इदानीमेव सीधान्तरं गतः" इति । ततः प्रत्यो कं तेथ्य-स्तास्युलं दन्ता गजेन्द्रकुलगतो स्रगेन्द्र इवासीत्।

यथा चीक्रम् ;— 'प्रागल्थशीनस्य नरस्य विद्या, ग्रस्तं यथा कापुरुषस्य इसी। न
स्वित्तमुत्यादयते गरीरे, वदस्य दारा इव दर्भनीयाः' ॥" इति। कनकमिषकुष्डलयाली
कनकमयमिणिनिर्मते कुण्डले यस्य, स तथा सुवर्णमयमिणिनिर्मतेकुण्डलयाली
कनकमयमिणिनिर्मते कुण्डले यस्य, स तथा सुवर्णमयमिणिनिर्मतेकुण्डलयुगलवान्। नवेन कुमुमेन समस्यित्तं पूजितं ग्रिरो यस्य, स तथा नूतनपुष्पसृषितमस्तकः ; तथाच ब्राह्मण्डलपे स्वयंते,—'शिरः सपुष्पं चर्षो सुपूजिती' इति।
दित्राग्रकपावरणः दित्यं लीकीत्तरम्, षंग्रकं वसनं, प्रावरणम् स्वर्गीयं यस्य, स
तथा षपूर्ववसनोत्तरीयः। स्गमदपङ्कललिक्षतगावः स्गमदस्य कर्ष्वूर्याः पद्धेन
कर्यमाकारप्रसानुत्येपनेन कलिक्षतानि चिक्रितानि तत्तत्तिकक्षतर्णेन गावाबि
स्राःकपोलादीनि यस्य, स तथा कस्तूरिकापङाङ्कितदेष्टः। षज्ञाः कल्पयन्ति 'स्गमदपङ्गाङ्कितगावः' इति ; व्याचस्ते च 'स्गमदनामकेन गम्बद्रव्यविग्रेषेण यस्य
गाते पद्मानि षङ्कितानि, ताद्द्यः' इति। यहो मौद्यं गोपालानाम्। चन्दनक्रती यो
भक्षद्रपास्तिलकोञ्चलीकर्णं, तेन चन्दनक्रतिलकोञ्चलीकर्णेन विलोभयन् युवितजनमानस्यः प्रलुक्षं कुवैन्। स्यन्दः वेगः चर्षं, सस्यन्तः सविगः, महेन्द्रो मधवा
इन्द्रः, महीवलयं मही पृथिवी वलयो वालयालङःरिवग्रेषस्य प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः माम्बन्तः स्विति सन्त्रसः। सौधान्तरगतः प्रासादमध्यमगच्छत्। ताम्बूलं देखेति नागरकदन्तः

ततः स सन्नापुर्वः यन्नरकविप्रदानेन जुपितान् तान् दृद्धा प्राप्तः, "भविद्धः शहरकवये द्वादशक्षणाणि प्रदत्तानीति न सन्तव्यम् ; श्वास्त्रायस्त राजाः नैव वृद्धः, यतः शङ्करपूजने प्रारखे शहरकविश्लेकनेन नविण पूजितः ; किन्तु तिब्धान् तथाना विश्वाजितानेबादश्वप्रान् ग्रह्मरानपरान्यसूत्तीन् प्रत्यचान् भात्वा नेषां प्रत्येवाशेनीकं नषां तस्त्रे शहरकवय एव शहरकृत्वे प्रदत्तिमिति राजोऽशिप्रायः" दित । सर्वेऽपि चसत्जतास्तेन ।

सतत्। नागरो हि ताब्बूलपोटिकामादाय निगेच्छेदिति वात्यायनवषनम् ।
तिप्रधान् तिवान् श्रहरक्षविदं है निष्ठा श्रविद्यानं येपासेकादश्यद्राणां, तान् श्रहरक्षविदेष्ठाधिष्ठितान्। सद्याना विद्याभितान् श्रहरानपरान् सृत्तींनित्यग्रहः पाटः।
श्रहरानपरस्त्तींन् श्रनपरा श्रपरा निद्या, सा न भवित द्रत्यनपरा श्रमिता सृत्तियस्य
स वापरभूतिः श्रमित्रस्तिः, श्रहरो श्रनपरस्तियेषु, ते तथा, तान् श्रहरापरमृत्तींन्। श्रहरानपरात्मस्तींन् पाठे तु तथेवायः। समासे तु श्रहराद श्रमपरा
श्रमिता श्रना भिन्ना स्तियेषां, ते तथा, तान् श्रहरामप्रस्तिन्। श्रक्ति च
को श्रहत अञ्रहन श्रामात्रविमाता। त्राहिङ्यविष्ठा हेशव कि उद्यादि श्रमपरा
श्रमिता श्रमा भिन्ना स्ति येपां, ते तथा, तान् श्रहरमित्रामित्रस्त्रींन्। श्रक्ति च
को श्रहत अञ्रहन श्रमात्रविमाता। त्राहिङ्यविष्ठा हेशव कि उद्यादि श्रमपरा
श्रह्मात्रविमात्र (क्राह्मात्रविमात्रविमात्रविष्ठ क्रुत्यम्वर्गात्रविमात्रव

ततः कोऽपि राजपुरुषः तिह्वत्स्वरूपं द्राग् राचे निवेदया-यास । राजा च स्त्रसिष्ठायं साचाहिदितवन्तं तं सहिशसिव सद्यापुरुषं मन्यसानः संसामस्यगात् । स च 'स्त्रस्ती'त्याच

ভাজত, আভনব পুশ্রারা তাঁহার মন্তক সুশোভিত, চদ্দন্থারা তাঁহার চিত্রিপ্ত অদসকলের লোভনীর শোভার প্রলুব্ধ করিয়া মৃতিমান্ বিলাদের ভায়, করিছই বেন দারীর পরিপ্রহ করিয়া উপস্থিত, শৃঙ্গাররদের ভায় বেগবান্, পৃথিবীরূপ বলয় পাইবার জন্ম চেন্টিত হইয়াই বেন দেবরাজ ইন্দ্র ভ্তলে অবকীর্ণ (তাঁহাকে দেবিয়া এইরূপ মনে হইতে লাগিল।) তাঁহাকে দেবিয়া সেই বিছৎসভা ভয় ও কৌতুকের পাত্র হইয়াছিল। তিনি সকলকে প্রণিপাত করিয়া বলিয়ছিলেন, ভাজরাজ কোথায় ? 'এখনই প্রাসাদের মধ্যে গমন করিয়ছেন' এই কথা তাঁহারা তাঁহাকে বলিয়াছিলেন। ভায়পর তিনি তাঁহাদিগের প্রত্যেককে ভাস্ল দিয়া গজ্ম্বমধার্গত সিংহের ভায় (দীপ্তি প্রাপ্ত) হইয়াছিলেন।

তারপব সেই মহাপুরুষ শহুরকবির দানে তাঁহাদিগকে কৃপিত বৃথিয়া বলিয়াছিলেন;—আপনারা মনে করিবেন না যে, শহুরকবিকে হাদশ লক মুদ্রা প্রদন্ত হইয়াছে; আপনারা রাজার অভিপ্রায়ই বৃথিতে পারেন নাই। যে হেতু বর্থন শহুরপূজা আরম্ভ করা হইয়াছিল, তথন একলক মুদ্রা হায়াই শহুরকবির পূজা করা হইয়াছিল; কিন্তু শহুরের দেহগত ভেদ থাকিলেও আহাগত ভেদ না থাকায় শহুরেরই মৃত্তিবিশের প্রতাক্ষ একাদশক্রকে তাঁহার দেহে অধিষ্ঠিত ও শহুরনামেই বিরাজিত জানিয়া আরও (একাদশ লক্ষ মূলা) প্রদান করা হইয়াছে। ইহাই রাজার অভিপ্রায়। তাঁহার সেই কথায় সকলেই চমংকৃত হইলেন।

সভাষ এই সকল ব্যাপার ঘটিতে দেখিয়া কোনও একখন রাজপুরুষ সেই পণ্ডিতের স্বরূপ (আকার, প্রকার, কথাবার্ছা প্রভৃতি লক্ষণসকল) অতি সহর রাজাকে নিবেদন করিয়াছিল। রাজাও নিজের অভিপ্রায় সাক্ষাংভাবে বিদিত হইয়া-ছেন বলিয়া তাঁহাকে নহাদেবের ভার মহাপুরুষ মনে করিয়া সভায় আসিয়া উপস্থিত হইয়াছিলেন। সেই ন্যাগত করি 'স্বৃত্তি' বলিয়া রাজাকে আশীর্কাণ করিয়া- राजानं; राजा च तमालिङ्गा प्रणम्य निजकरकमलेन तत्वर-कमलमालम्बा सीधान्तरं गत्वा प्रोत्तृङ्गावाचे उपविष्टः प्राप्तः, "विष्र! भवन्नान्वा कान्यचराणि सीभाग्यावलम्बितानि? कस्य वा देशस्य भविद्यप्तः सुजनान् बाधते?" इति। ततः कविर्णिखति राजो इस्ते "कालिदास" इति; राजा वाच-यित्वा पादयोः पतित।

ततस्त वासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सन्ध्या। राजा "सखे। सन्ध्यां वर्णय" दत्यवादीत् ॥ ॥

भेदाभिदः कार्यकारणानां गुणगुणिनां जातिव्यक्तीनां केवलांशिनाभित्यादिदार्श-निकनये। श्रम्थगात् श्रम्थाजगाम। प्रीत् दुश्ववाचे सन्द्रतवातायने। सीभाग्या-वर्जम्बतानि सीभाग्यं गतानि । कस्य वा देशस्य सुजनान् सञ्जनान् वाधते दुःखा-करोति । कालिदास द्रांत नाम, काल्याः कालीवाउरीत्यास्त्रयामस्य दास दिव देशस्य वाचित्रता सन्दिशन् पठिवित्यथः । श्रवादीत कथ्यामासः ४ ॥

ছিলেন। বাজা তাঁহাকে আলিঙ্গন করিয়া ও প্রণাম করিয়া নিজকরকমলন্বারা তাঁহার করকমল ধারণ করিয়া প্রাদাদের মধ্যে গিয়াছিলেন, এবং কোনও সমুদ্রত বাতায়ন স্থলে উপবেশন করিয়া বলিয়াছিলেন, আহ্মণ! আপনার নামন্বারা কয়টি অক্ষর সৌভাগাপ্রাপ্ত হুইয়াছে ? আর আপনার বিবহ কোন্দেশের স্থজনদিগকে ছ্:থিত করিতেছে। রাজার এই কথা প্রবণ করিয়া তিনি রাজার হস্তের উপর লিখিলেন, 'কালিদাস'। নাম কালিশাস ও কালী (বাউড়ী) দেশের দাস, ইহা রাজা পাঠ করিয়া তাঁহার চরণ্যুগলে পতিত হুইলেন।

এইরপে নানা প্রকার কথাবার্ডায় সেই কালিদাস ও ভোজরাজ, এই ছই জনে সেই স্থানে বসিয়া থাকিতে থাকিতেই সন্ধ্যা হইয়াছিল। সেই সময়ে 'স্থে! সন্ধ্যার বর্ণনা কর' রাজা এই কথা বলিয়াছিলেন ॥ ৪ ॥ कवि: प्राह,—

"व्यसनित इव विद्या चोयते पङ्कात्रीः, गुणिन इव विदेशे दैन्यमायान्ति सङ्काः। कुन्दपतिरिव कोकं पोड्यत्यन्धकारो, धनमिव क्षपणस्य व्यर्थतामित चन्नः"॥ ५॥ इति।

पुनय राजानं स्तीति कवि:,-

"उपचारः कर्त्तव्यो यावदनुत्पन्नसी हृदाः पुरुषाः। उत्पन्नसी हृदानासुपचारः कैतवं भवति'॥ ६॥

्व्यस्तिन इति । हे राजन् । व्यस्तिनः क्रियासकस्य 'स्गयावो दिवाखपः।
परीवादः स्वियो मदः । इत्याय्क्रकामजकीपणं हि दिविधं व्यस्नं क्रिक्रिया, तदतः
पुरुषस्य विद्या इत पद्धज्ञयौः पद्मग्रीभा चीयते अपचीयते, - चौषा भवति, नग्यतौति
यावत् । चत्वत् विदेशे गृषिनः पिष्टता गुणवन्त इत सङ्गा समरा दैन्यं दौनतां
दारिद्रंग्र दुःखम् आयान्ति प्राप्नुवन्ति । कृत्यतिरिव असकारी चीकं प्रजां भुवन्य
पौड्यति व्यययति । क्रपणस्य धनमिव चत्तुः व्यथतां निर्धकत्वमित गच्छतीत्यथः ।
अव उत्प्रेचणीयेथः पद्धन्यीसंसादिश्यः कार्यन्यः सस्याप्राप्तिद्वं प्रस्तुतं कार्यं
प्रतीयते इत्यप्रस्तुत्रशंसावद्वार उत्प्रेचासूलकः ॥ ५ ॥

কালিদাস বলিলেন;—হে বাজন্! কুক্রিয়াসক্ত ব্যক্তির বিভাব ভাষ যেন পদ্মেব শোভা ক্ষয় হইতেছে; বিদেশে গুণবানের ভাষ যেন ভ্রমরগণ দরিস্ততা প্রাপ্ত হইতেছে; কুরাজার ভাষ যেন অন্ধকার লোকসকলকে পীড়িত করিতেছে; কুপণের ধনের ভাষ যেন চকু নির্থকভাকে প্রাপ্ত হইতেছে। (এই সকল কার্যা দেখিয়া বুঝা বাইতেছে, সন্ধ্যা হইয়াছে।)। ৫॥

यावःकालं पुरुषा असञ्चातसीहादांसिष्ठिन, तावत्कालं सेवाग्रयूषा कर्त्तं व्या सीहार्खोत्पादाय। सञ्चातसीहादांनानु तेषां क्लमेव उपचारो भवति, कौतुक-

"दत्ता तेन कविभ्यः पृथ्वी सक्तापि कनकसम्पूर्णा। दिव्यां सकाव्यरचनां कर्म कवीनाञ्च यो विजानाति"॥ ० ॥

करलाद । तथादिदानीमपि तव सेवा न कर्न त्या, परिहासकरन्तु क्लिमेव कर्त्तं व्यम् । न हि रोगोपश्मेऽपि चिकित्सा भवतीति भावः । उन्नच्च कामस्व-कारिण—नायके वा नाथिकायां वा नष्टरागे विभिन्नरागायां वा उपचारप्रयोगेन रागप्रयानयनं कर्त्तं त्यमिति । यदि तथा नष्टरागाः खुन्नहिं तथैवोपचारं प्रयोद्धामः । चय यदि प्रसन्नहृदयान्ति प्रणयकलह्मेव । उच्चतां किष्टगोऽसि नायक इति विभेष प्रस्ति सानानाभिधानादप्रस्तुतप्रभंसालकारः ॥ ६ ॥

কালিদাস সন্ধাবর্ণনা কবিবার পরে আবারও রাঙ্কাকে স্তব করিয়াছিলেন;
বে সকল পুক্ষেরা প্রস্পর পরস্পরেই প্রণয় উৎপাদন করিছে পারে নাই; তাহারা
সেবাক্তশ্রাদি উপচারের প্রয়োগ করিবে; কিন্তু যাহাদিগের একবার প্রণয় উৎপাদ
ইইয়া গিয়াছে, তাহাদিগের তথনকার মত পরিহাসকর ছলই হইতেছে উপচার ১৬৪

यो चपः दिव्यां भावसुभगां सुकाव्यरचनां क्रमच प्रवालीमिप विजानाति, तैन विदुषा चृपेण कविश्यः कनकेन सुवर्णेन सम्पूर्णे परिपूर्णे। क्रत्वा काचनपूर्णेघटिमव कनकपरिपूर्णा समग्रा पृथ्वी चपि दत्ताः, चात्मा तु प्राक् दत्त एव। श्रीमतां दानवैभवेन जायते भवान सत्वविरिति भावः। विशेषोऽवापि प्रस्त्तोऽतिश्रयीक्रिस्तुकः॥ ०॥

বে বাজ। ভাবস্থা প্রকাব্যরচনা ও ভাহার প্রণালী নিজে ভাল করিয়া জানেন, তিনি সেইরপ কবিতা শুনিয়া নিজের আত্মাকে ত দিয়াই থাকেন প্রক্ ছারা পরিপূর্ণ করিয়া সমস্ত পৃথিবীও সেই কবিকে দিয়া ফেলেন। (কেবল কাব্য-রচনা করিলেই কবি হয় না, প্রণালীগুদ্ধ করিয়া করিলেই কবি হইতে পারে। আবার বিনি কবির বিচার করিবেন, তাঁহার সেই রচনা এবং বিশুদ্ধ প্রণালীও ভাল করিয়া জানা আবশ্যক; নত্বা অপাত্রেই দান করিয়া বসিবেন। অভ্যাব এখন আপনি বিবেচনা করিয়া দেখুন, আপনার সেক্ষমতা আছে কি না? বদি থাকে, তবে আমার আর ভাবনা নাই।)। ৭ ৪ "सुकवि: ग्रन्दसीभाग्यं सत्कविर्वेत्ति नापरः । बन्ध्या न हि विजानाति परां दौहृदसम्पदम्" ॥ ८ ॥ इति ।

ततः क्रमेण भोजकालिदासयोः प्रोतिरजायत ।

तत: कालिटासं विश्वालस्पटं जाला तस्मिन् सर्वे हेपं चक्रु:, न कीऽपि तं स्प्रमित ।

श्रथ कदाचित् सभासध्ये कालिदासमालोक्य भोजिन सनसा विन्तितम् "कथमस्य प्राज्ञस्यापि स्तरपीड्राप्रमादः" इति ॥ ८॥

सत्तविरेव सुकवे: यन्द्रवीभाग्यं काव्यस्य मनीस्रसीन्द्रये विजानाति, न चापर: कोऽपि रचनामणाच्यारज्ञानतान्। तघाहि बन्या निष्फला नारी पराम् चत्कृटां दोर्घं दसम्पदं गर्भदोहदं गर्भिष्या: सृहासम्पदं न विजानाति। गर्थिष्प्रेव तु विजानातीति। तथाच भवान् महान् सत्तविरित्याशासि सुविचारी भविष्यतीति भावः। श्रव वेदनविज्ञानशीरैक्यात् प्रतिवक्तूपमालङ्गर: ॥ ८ ॥

স্থকবির কাব্যে বে মনোহর সৌলর্য্য থাকে, তাহা একমাত্র সংকবিই জানিতে পারেন, অল্প কেহই পারেন না। তাহাই ঠিক; দেখা বায় সকলপ্রকার বাঞ্ছার মধ্যে উৎকৃষ্ট যে গর্ভিণীর বাঞ্ছা, তাহাত বন্ধ্যানারী জানিতে পারে না। (আপনিও মহা সংকবি; স্থতরাং কাব্যসোভাগ্য আপনি উত্তম বুঝিবেন আশা হয়) । ৮ ॥

আবেণীভাষা কামবাভাষা গ্রমার্থানের ধাননাতীথ: কথ মবনীনি এছ: । ১ । তারপর ক্রমেই ভোজরাজ ও কালিনানের প্রণয় জ্রমিরাছিল। কিছুদিন পরে কালিনাসকে বেশ্যাতে লম্পট জানিয়। তাঁহার উপর সকলেই থেব প্রকাশ করিয়াছিলেন, কেহই আর তাঁহাকে স্পর্শও করিতেন না।

অনস্তর কোনও সময়ে সভামধ্যে কালিদাসকে দেখিয়া ভোজ মনে মনে চিন্তা করিয়াছিলেন ;—ইনি প্রাক্ত ব্যক্তি; তথাপি ই হার কামপীড়াত্বপ অনুব্ধান্তা-দোব কি করিয়া হয় ? ঃ ১ ঃ सोऽपि तद्भिप्रायं जाला प्राइ,-

"चेतोभुवयापनताप्रसङ्गे का वा कथा मानुषनोकभाजाम्। यहाइग्रीनस्य पुरो विजेतु-स्त्रयाविधं पौरुषमर्डमासीत्"॥१०॥ इति।

ततसुष्टो भोजराजः प्रत्यचरचर्चं ददौ। ततः कालिदासः भोजं स्तीति,—

चेतो सुव इति । इमं कथिदशै लवादी परितत्या । भी राजन् ! चेतो सुवः कामस्य चापलता प्रसिद्ध वापलता प्रविद्य कात्रिता, प्रसिद्ध मैणुनासित्तः, चापलता ज्ञानित प्रसिद्ध मैणुनासित्तिविषये मानुपलीकभाजां मानुपलीकी भूलीकः, तं भजिन ये, ते तथा, तेषां भूलीकवासिनां मानवानां कथा का वा वक्षत्येति प्रेषः । यहाष्ट्र- यौलस्य यस्य कामस्य दाष्ट्री दहनं शीलं सामर्थ्य यस्य मदनदष्टनकारिषः पुरां विजेतु- स्तिपुरष्टस्य प्ररस्य प्रित तथाविषम् प्रवेनारीयहौतम् प्रवें देहावैम् प्रवें यरौरं पौक्षं पुर्वयस्त्रिम्, प्रत्यवावें स्त्रेणं स्त्रीसन्त्रिस्य वभूव । स्वरारिरप्यवेनारीयरी- प्रमृदिति । प्रव कथित् पठित,— कामिविचिष्टितं भीः दिति । कामिविचिष्टितं रित- कनको व्यापारः पार्वत्यां रिरेसा प्रजायतित प्रेषः । दुयरिष्टरी हि कामाधिकारः सकललीकसाधारण दित मियं किमिपं विश्वयकारणं नासौति भावः । प्रवान्वयानुप्पत्तेरप्रतिरोध्यो मानुषकामप्रसङ्ख सररिर्वंनारीयरमूर्त्तियह द्विति विस्व- प्रतिदिन्त्यमितं पर्यवसानान्निवर्णनालद्वारः ॥ १०॥

মদনের অবিষ্ব্যকারিতাছার। সঞ্জাত মৈধুনের প্রতি অফুরাগবিষয়ে মহুব্য-লোক্বাসী মানবদিগের কথাই বা কি (বলিব ?) যে মদনের দাহ কবিতে সামর্থ্য রাথেন ত্রিপুরারি মহাদেব, হে রাজন্! তাঁহারও (সেই শ্রারি ত্রিভ্বনসংহারে "सहाराज! श्रीमन्! जगित यशमा ते धविति, पय:पारावारं परमपुरुषोऽयं खगयते। कपदी कैनामं करिवरसभीसं कुनिशस्त्रत्, कनानायं राहु: कसन्तसवनी हंससधुना"॥ ११॥

সমর্থ হইলেও) রতির জল চেষ্টা হইয়াছিল। (কামের অধিকার সর্বলোক-সাধারণ; সভ্যাং আমার কামণীড়ায় বিশ্বরের কোনই কারণ নাই।)॥ ১০ ॥

महाराजिति । है विवर्गसम्पत्तिया खिन् महाराज ! ते तव विवर्गसम्पत्तस्य यश्मा शौद्यांदिप्रभवेषा ग्रक्षेन सुख्यातिराशिना जगति धविलते धवलं वर्षे प्राप्ते सित (धवलादितच् जातार्थे) श्रयं चौरोदमागरवासी परमपुरुषी नारायणः प्रयःपारावारं चौरसमुद्रं सगयते सर्वेषां धवलत्तसाख्यान् श्रत्वेष्यते क गता में श्रावासम्मीति । कपहीं थिवः कैलासं खावासम्मिं कैलासनामकपर्वतं सगयते दित पूर्वेषान्त्यः । कुलिशस्द वजी धन्द्रः श्रभौसं दिव्यं करिवरं गजराजमैरावतं सगयते । राहसमीग्रहः कलानायं चन्द्रं सगयते । तथा श्रष्टुना कमलभवनी कमलासनी ब्रह्मापि इंसं राजइंसं सगयते । श्रष्टी ते यशोधावल्यं, यन् धावल्य-निदर्शनानि चौरोदसागरकेलासप्वंतरावतगजचन्द्रइंसा श्रपि कुलिखाः ! श्रति-सक्तर्मासि, यत्ते एतादृशं दिगन्तवित्यानं सुविनलं यश दित भावः । श्रव जगदयश्रसी-विक्सिमावाववीधनान्निद्र्शनाम्लो भान्तिमानलङ्कारः ॥ ११ ॥

কালিদাদের এই কবিতা শ্রবণ করিয়া ভোজরাজ প্রত্যেক অক্ষরের পরিমাণে লক্ষ লক্ষ মৃদ্রা দিয়াছিলেন। তারপর আবারও কালিদাদ ভোজকে স্তব করিলেন,—

হৈ শ্রীমন্ মহারাজ ! আপনার যশোঘারা জগৎ ওরবর্গ ধারণ করিলে সকল পদার্থই ওর হইয়া যাওয়ায় ফীরোদসাগরবাসী নারায়ণ ফীরসম্জের অবেষণ করিতে লাগিলেন; মহাদেব কৈলাসপর্কতের অত্সন্তানে ব্যস্ত হইয়া পড়িলেন; "नीरचीरे ग्रहीत्वा निजिबखगततीर्याति नाबीकजन्मा, चक्रं धृत्वा तु सर्वान्टित जलनिधीं बक्रपाणिर्मुकुन्दः। सर्वानु जुङ्ग्यैबान् दहति पशुपतिर्भावनिश्चेण पश्चन्, व्याप्ता त्वत्वोर्त्तिकान्ता विजगति स्पति भोजराज चितीन्द्र"। १२

বজ্ঞবারী ইন্দ্র ঐবাবতের চেষ্টা করিতে লাগিলেন; রাহু কলানাথ চক্রকে এবং এবন ক্নলাসন প্রকাণ্ড রাছহংসের অবেষণে ব্যতিব্যক্ত হইয়া পড়িয়াছেন। (কি আশ্চব্য । আপনার যশঃ এতই ধবল যে, নির্মান শুরুবর্ণের দৃষ্টান্তপ্রল ফীরোদসমূদ্র, কৈলাসপর্বত, ঐবাবত হস্তী, চন্দ্র ও হংস. এ সকলই সেই যশের ক্ষিণত হইয়াছে । ইহাহারা বুঝা যাইতেছে, আপনি বড়ই স্কর্কৃতি; আপনার স্থবিমল যশঃ দিগন্তে যাইয়া বিশ্রান্তিলাভ কবিয়াছে)। ১১।

श्री च "नीरचीर" इति । श्रव द्वाकवयं न प्रयन्ति सवे । हे स्पते ! हे चोशीन्द्र भृतखगतपुरपत ! हे भीजराज ! यदा विजगति विभुवने लान्योत्ति कान्ता लदीया कान्तिव थिया कीर्णि: दानादिम्हकार्यजनिता व्याति: "दानादि-प्रभवा कौर्णि: श्रोव्यादित्रभवं यशः।" दित ष्वरणात्। 'जोवतः व्यातिर्यशो, नत्तव व्याति: कौर्णि (ति कथित, तत्र माधु, एतदादिदर्यनात्। व्याता विग्रद्य सवे श्राप्ता प्रवेगता, तदा तच्छोद्धात् सवे ग्रक्तमभूदिति स्वयाहनं राज्यं विश्वप्रसम्भवीं नाक्षोक्षनमा पद्मजन्मा नद्या भीरचीरे जल्लिश्वितदृष्यं ग्रहीको श्राद्याय परीचित्रें निव्धिखखगतती: सक्तवपित्रमूहान् याति प्राप्नाति। श्रव्युमिर्यं हि प्रयो इत्ताः प्रयक्त क्रय चोरमवाददत इति हि श्रावप्रसिद्धः। तथा चक्रपाणिरिय मुक्तन्द इति नारायण्यकं सन्यानदण्डं धूना चोरोदसारान्वप्याय सर्वान् जल्लिनोन् समुद्रान् प्रवित समित। पग्नपतिमंहादैवः पग्नपतिगीपाल इत नावालक इति भाजनेवे कपालव्यान्य निवान् प्रयुप्तिमंहादैवः पग्नपतिगीपाल इत नावालक इति भाजनेवे कपालव्यान्य स्वान् च्युप्रतप्तेतान् दहात स्वाक्षाति। भाजनेवे हि

संहारकिसित हि तान्तिकप्रसिति:। षष्टी वतायं ते की तें के हिमा यत्, हिहर-विरिच्चथोऽपि सान्ताः किमायक्तर्वन्, सानवानां कथा दूर श्रास्तानिति। तद्याच विमला ते कीर्तिः सत्कार्थमित्यद्वयित्, सीभाग्यच सक्तः पत्नौ। तत्कात् सार्थकः सुक्तती भवानिति भावः। ष्रवापि निद्र्णमास्त्रुती सानित्सानकद्वारः॥ १२॥

হে ভূতপগত স্থবপতে ৷ হে নবপতে ভোজবাজ ৷ বখন তোমার প্রিয়ার ভাষ ম্নোজা কীর্ত্তি ত্রিভূবনে পরিবাাপ্ত হইরাছিল, তথন (তাহার গুরুবর্ণের সংসর্গে সকলট শুরুবর্ণ চট্যা গিয়াছিল: স্মুড্রাং কোনটি হংস, নিশ্চর করিতে না পারিয়া সকলপাকসমূহকে পরীকা করিবার জন্ত) কমলাসন ব্রহ্মা কীরমিশ্রিত ত্বন্ধ লইয়া সকলপফিসমূহের নিকট বেডাইতেছেন। (মনের ভাব এই বে, ছগুনিশ্র জল হইতে যে পক্ষী জল ত্যাগ কৰিয়া ত্বন্ধ থাইবে, সে হংস, ইহা নিশ্চর হইবে। ইতাই কবিপ্রাসিদ্ধি যে, হংসেরা চ্প্রমিশ্রিত জল হইতে জল বাদ দিয়া হ্রম্পনাত্রই থাইরা থাকে।) চক্রপাণি হইলেও মুকুল কিনা, ভাই নারায়ণ মন্থন-চক্র ধারণ করিয়া সকল সমুদ্রের পরীকা করিয়া বেড়াইভেছেন। (মনের ভাব, মন্থন করিলে বেখানে নবনীত উঠিবে,তাহাকে নিশ্চয় কীরসাগর বলিয়া জানা যাইবে।) আর মহাদের পশুপতি বলিয়া (অজ্ঞ গোপালের ছায় বলিয়া) (বেশী বিলম্ব হট্লে আৰ মোটেট চেনা যাইবে না বলিয়া বড় বেশী তাড়াতাডিতে কৈলাসেব অনুসন্ধান কবিতে যাইয়া) (কৈলাস অতি ধবল ও সর্ব্বোচ্চ পর্ব্বত ; সেই শুক্ল বর্ণে ,সকল পর্মতই সমান হইয়াছে বটে : কিন্তু উচ্চতার কৈলাস সর্মশ্রেষ্ঠ আছে : স্থাতবাং ভাষার উচ্চতা দেখিয়াই স্থির করিতে হুইবে বলিয়া, অভ্যুৱত পর্ব্বতসকলকে নিমুনয়নে দেখিয়া স্থির করিতে না পারায়) ভালনয়নম্বারা (উর্ব্ব-নয়নে । দর্শন করিয়া দগ্ধ করিয়া ফেলিতেছেন। (পুরাণাদিতে ইহাই প্রসিদ্ধ যে, হবের উদ্ধনয়নই বিশ্বসংহারক)। (আশ্চর্য্য আপনার কীর্ত্তিমহিমা। যে. হরি, হর, ও হিরণ্যগর্ভ, সকলেই তদ্বারা মুগ্ধ: মানবের কথা ত দুরে থাকুক! আপনার এই বিমলকীর্ত্তি আপনার নানা সংকার্যেরি এবং আপনার স্থপ্রিয়া পড়ীও আপনার সৌভাগ্যের পরিচয় দিতেছে। অতএব আপনি সার্থক স্কুতী জন্মিয়াছেন।) ।১২।

"विद्यन् राजिशिखामणे तुलियतुं धाता वदीयं यथः, कौलामच निरोच्य तत्र लघुतां निचित्रवान् पूर्त्तये। उचाणं तदुपर्युमामहचरं तन्मू द्वि गङ्गाजलं, तस्याये फणिपुङ्गवं तदुपरि स्कारं स्रधादीधितिम्"॥ १३॥

कर्णदधीचिश्रविविक्रभादीनामप्यात सहद् यशः। तत् सममधिकं विति संग्रये, जातायामपि तुलायां, तदीयमेव यशो गुर जातिमत्याह ;— 'विद्वित'ति । हि राजिशिखामणे राजराज। धाता विधाता लाघवगौरविवचारकामी ब्रह्मा कैलासं सर्वतः प्राधान्याद गुरुं पर्वतं केलासं तथा तदीयं यशन्तुलियत् तुलया परिसातुसिय पहत्त: खरीयं यंगी गुन, लचुताच कैलासस्य वीच्य पूर्वये परिवान सुखे कैलामीपरि भारसमताविधानाय निजिन्नवान् निजिचेप। किम् ? उचाणं हषभम् ; तिसन् निचेपेऽपि लघुतां वीच्य इषभोपरि एमासहचरं गौरीसहायं गिवं गीर्या सह निवेशयामास । तवापि लधुतां वी त्य तन्मुर्डि समासहचरशिरसि गङ्गाजलम् गङ्गा पिष्ठावी देवी, तज्जलञ्च, तथी: समाहारसत् निचिप्तवान्। लघतां वीच्य तस्त्राये गङ्गाजलसमीपे फाणिपुङ्गवं सर्पत्रेष्टं निचिप्तवान्। तबापि लघुतां बीच्य तटुपरि फणिपुङ्गवागे स्कारं विशालं सुधादीधितिं सुधाकरं चन्द्रं निचिप्तवान् । न हि कैलासादीनामेकव समवाये कारणमन्यत किञ्चित प्रश्यामः । अही ते गरीयसी व्याति: पारिवाच महीय:, यहाता एभिरतीलयत, न चानेकरिप भारमापकै: सा तुलामगमत्। तथादचालनीययशा भवानिति भाव:। कैं जासादीनामेकव समवायं प्रति धातुर्यश:परिमाणिक वीर्पाया हेतु लेन प्रतीयमान ं लात् हेतुगगयोत्रपेचालद्वार:। स च चपन्तुतानां केलासादीनामेकच निचेपिवा-भिसन्त्रभात्त्वयोगितानुप्रणीत:। वस्तुतस्तु उपमानानां केलासादीनासुपमिया-द्राजयम्बीऽनुक्तहेतुकाया न्यनतायाः, साम्यव्याचिपेण वीधनाच व्यतिरैकाखङ्कारः ॥१३। হে বাজশিথামণে! বিধাতা (লাঘব-গৌরব বিচার করিবার কামনার)

नारद:- 'खर्गांद् गोपाल ! कुल व्रजिस ?'

गोपाल:- 'सुरसुने ! सूतले कामधेनो',-

र्वतस्यानेतुकासस्तृणचय'-

नारदः— सधुना सुग्ध ! दुग्धं न तस्याः' ? गोपानः—'श्रुता श्रीभोजराजप्रचुरिवतरणं व्रीड्शुष्कस्तनी सां', नारदः—'व्यर्थो हि स्थात् प्रयासस्तदिप

तदरिभियविंतं सर्वसूर्याम्'॥ १४॥

ययतां भी खर्गे ऽपि वदीयकीत्तिं कया खर्गोपालनारदसंबादनिवाइ,-खर्गादिति । कामधेनीर्वतस्य चुनिहत्त्वर्थं दणचयम पानेतुकामः पानेतुमिक्दन भूतली ब्रजामीति ग्रेप:। दुग्धं नेति ग्रिरशालनार्थको नञ्। नास्ति किमिति प्रय:। श्रीभोजराजस प्रचुरं तस्याः कामधेनीर्दानमानादिधकतरं वितरणं दानं यता त्रीड्यक्सनी त्रीड्न पृथियां भीजे तिष्ठति अधिकतरप्रयायया न मां কৈলাস ও আপনার যশঃ তুলাদারা পরিমাণ করিতেই যেন (প্রবৃত্ত হইয়া)আপনার যশকে গুরু (ভারি) ও কৈলাসকে লঘু দেখিয়া (লঘু মুখের দিকে কৈলাসের উপরে) মহাদেবের বুবভটিকে ভূলিয়া দিয়াছিলেন। তাহাতেও লঘু থাকিল দেখিয়া সেই বুষভের উপর হরগোরীকে একই দঙ্গে উঠাইয়া দিয়াছিলেন। তাহাতেও লঘু থাকিতে দেখিয়া হবের মস্তকে গঙ্গাদেবী ও গঙ্গাজল উঠাইরা দিরাছিলেন। তাহাতেও লঘু থাকিতে দেখিয়া গঙ্গাজলের নিকটে হবের মস্তকে ও গলে সর্পবরকে উঠাইয়া দিয়াছিলেন। ভাহাতেও লঘু দেখিয়া তাহার নিকটে বিশাল স্থাকরকে (চল্রকে) নিক্ষেপ করিয়াছিলেন। (তথাপি আপনার যশের গৌরবের সহিত তুলায় সে সকল সমান হয় নাই। অতএব আপনার স্বস্থাতি অত্যন্ত গুরুতব, এবং তাহা অতীব পবিত্র। আপনার সেই মহনীয় বশের जुलनाई इब्र ना) ॥ ১७ ॥

तृष्टी राजा प्रत्यचर्चाचं ददी।

ततः कदाचित् युतिसृतिपारं गताः केचिद्राजानं कवित्व-प्रियं जात्वा कचित्रगराद्यष्टः शुवनेखरीप्रसादेन कवित्वं कार्य्यास दृत्यपविष्ठाः। तेष्वेकीन पण्डितस्मन्येन एकयरणी-ऽपाठि "भोजनं टेडि राजेन्द्र" दित । यन्येनापाठि "प्रतस्प-ससन्तितम्।" दित । उत्तरार्डे न स्कुरति। ततो देवताभवनं काब्विटासः प्रणासार्थमगात्। तं वीच्य दिजा जचुः, "यस्माकं

किञ्चित् वाशिद्याचिष्यतिति स्वच्येव गुक्तः नीर्सः दुग्धाभाववान् सनी यसाः, सा तद्याभूता जाता। अवापि दर्णनाद् बीड्णब्दोऽपि पुंखिङी बीड्नं बीड्नं चेति क्षवव्यं द्रष्टव्यम्। चिन्तं भक्ताभावादवरीचिन, स्वचा पृथिव्यानित्यवः। तथाच भवद्दानं कामध्तुनिपि स्वच्यति। अतोऽतुल्नीयं ते कसं च दानिनिति मातः। अव चीपमानादाधिकोनीपसियस्य वर्णनाद् व्यतिरिक्षानुद्वारः। १४॥

নাবদ জিজাসা করিলেন, ওহে গোপাল স্বর্গ পরিত্যাগ করিয়া কোথায় যাইতেছ ? গোপাল বলিল, হে দেবর্থে ! কামধেরুর বংসভরের ভক্ষণার্থ কিছু ঘাস আনিবার ইচ্ছা করিয়া ভূতলে যাইতেছি । দেবর্ধি বলিলেন, আরে মূর্থ ! এখন তার হৃপ্প নাই ? গোপাল বলিল, জীমান ভোজরাজের অধিকতর দানের কথা ভিনিয়া সে লক্ষায় শুরুত্তনি ইইয়াছে (ভোজরাজ পৃথিবীতে :থাকিতে অধিকতর পাইবার প্রত্যাশায় আর কেত আমার নিকট কিছুই যাজ্ঞা করিবে না, এই লক্ষায় বেন তাহার ভনের হৃপ্প করিয়া গিয়াছে ।) নারদ বলিলেন, তা তোমার যাওয়াও নির্থক হইতেছে; কারণ, পৃথিবীতে সে সব ঘাসও তাঁহার অরিসকল চর্ক্রণ করিয়া মারিয়া দিয়াছে । (তাহা হইলে দেখিতেছি, আপনি পৃথিবীর শ্রেষ্ঠ কামধেরু; কারণ, আপনার দান স্বর্গীয় কামধেরুকেও লক্ষা দিয়াছে । অতএব আপনার দান অতুলনীয় অতীব মহৎ ।) 1 ১৪ ॥

समयवेदिवदामिष भोजः किमिष नार्पयित, भवाद्यां हि यथेष्टं दत्ते। ततोऽस्माभिः कवित्वविधानिधयाऽताऽऽगतम्। चिरं विचार्य पूर्वार्वमभ्यधायि, उत्तरार्वे कत्वा देहि, ततोऽस्मभ्यं किमिष प्रयक्त्वति' दृत्युक्षा तत्पुरस्तादर्थमभाणि, स च तक्कृता—

"माहिषञ्च गरचन्द्रचन्द्रिकाधवलं दिधि"॥ इत्याह। ते च राजभवनं गत्वा दीवारिकानू चुः, "वयं कवितां क्षत्वा समागताः, राजानं दर्भयत" इति। ते च कौतुकात् इसन्तो यत्वा राजानं प्रणस्य प्राहुः॥ १५॥

माहिषं महिषद्ग्धजातं ; श्ररचन्द्रचिन्द्रकाधवलमिति कथमन्यधर्ममन्यो वहितिते चिन्द्रकाधावल्यगुषवद्द्धिदानमसम्भवत् चिन्द्रकाधावल्यस्ट्रणं दिधिधावल्यमवगमयत् चिन्द्रकाया दश्रय विम्पप्रतिविम्बभावं वीधयतीति निदर्शनालकारः ॥ १५ ॥

কালিনাসের এই সকল শ্লোক শ্রবণ করিয়া অত্যস্ত সম্ভূত ইইরাছিলেন, এবং কবিতার প্রত্যেক অক্ষর গণনা করিয়া যত সংখ্যা ইইয়াছিল, সেই পরিমাণে অক্ষমুদ্রা করিয়া দিয়াছিলেন।

অনস্তব কোনও এক সময়ে ক্ষতি ও শ্বতিশাল্পের পারদর্শী কোনও পণ্ডিতগণ রাজাকে কাব্যামোদী জানিয়া 'ভূবনেশ্বীর প্রদাদে কবিতা করিব' এইরপ স্থির করিয়া নগবের বাহিবে কোন একস্থানে উপবেশন করিয়াছিলেন। তাঁহাদিগের মধ্যে একজন পণ্ডিতগান্য (বে আপনাকে পণ্ডিত বলিয়া মনে করে) 'ভোজনং দেহি বাজেল্র' 'হে বাজেল্র ভোজন করিতে দাও' এইপ্রকার এক চরণ পাঠ করিয়াছিলেন। 'বৃতস্পানম্বিতম্' 'ঘৃত্তযুক্ত-ভাউলবিশিষ্ঠ' এই প্রকার আর এক চরণ অন্য একজন পাঠ করিয়াছিলেন। শেষ অন্ধ আর ভাঁহাদিগের যোগাইল না। কিছু সময় পরে প্রণাম করিবার জ্বন্ত কালিদান দেবতার মন্দিরে (ঠাকুর

"राजमाषनिभैर्दन्तैः कटिविन्यस्तपाण्यः । द्वारि तिष्ठन्ति राजेन्द्र ! छान्दमाः श्लोकशत्रवः" ॥ १६॥

বাটাতে) আসিয়াছিলেন। তাঁহাকে দেখিয়া বাদ্ধণেরা বলিয়াছিলেন,—আমরা সমপ্রবেদবিং; তথাপি ভোজরাজ আমাদিগকে কিছুই দেন না; কিন্তু আপনাদিগের ছার ব্যক্তিসকলকে যথেষ্ট পরিমাণে দান করিয়া থাকেন। সেইজছ্ম আমরা কবিতা প্রস্তুত কবিবার মানদে এস্থানে আগমন করিয়াছি। বহুকণ ধরিয়া বিচার করিয়া পূর্বাদ্ধি প্রস্তুত করিয়া উঠিতে পারিয়াছি; আপনি শেবাদ্ধি প্রস্তুত করিয়া দেন। তাহা ইইলে ভোজ আমাদিগকে কিছু দান করিবেন। এই কথা বলিয়া তাহার নিকটে সেই অর্দ্ধ বলিয়াছিলেন। কালিদাস তাহা শ্রবণ করিয়া ''মাহিরক শ্রচ্চক্রক্রাধবলং দিও' শরৎকালীন চক্রের কিরণরাশির ছার নির্মান্ধ ধবল মাহিয়া দণিও' এইকপ উত্তরাদ্ধি প্রস্তুত করিয়া দিয়াছিলেন। পরে সেই আহ্মণেরা রাজবাটীতে গিয়া দারবান্দিগকে বলিয়াছিলেন;—আমরা কবিতা করিয়া লইয়া আসিয়াছি। আমাদিগকে রাজার সহিত সাক্ষাৎ করাও। তাহারা ক্রিত্রক্রশতঃ হাস্য করিতে করিতে গিয়া প্রণামপূর্বক বলিয়াছিল। ১৫ ৪

হে রাজেন্দ্র! বরবটার বীজের ভায় শুক্রকৃষ্ণবর্ণমিশ্র দস্তরাজিবিশিষ্ট, (গর্বে) কটিদেশে অস্তহন্ত, আপনার যশের অপছবকারী কতকগুলি বেদাধ্যায়ী শ্রোত্তিয় ব্রাহ্মণ দ্বারদেশে অবস্থান করিতেছেন॥ ১৬॥ इति। राजा प्रवेशितास्ते दृष्टराजसंसदो सिलिताः सन्तः कवितां पठिन्त सा। राजा तच्छुत्वा उत्तराई कालि-दासेन क्षतिसित ज्ञाला विप्रानाह, "येन पूर्वाई कारितं, तन्तुः खात् कवित्वं कदाचिदिप न करणीयम्, उत्तराईस्य किञ्चिन्दीयते, न पूर्वाईस्य" दत्युक्ता प्रत्यचरलचं ददी। तंषु च दिचणायादाय गतेषु कालिदासं वीच्य राजा प्राह्, कवे! उत्तराई लया क्षतम् इति॥ १७॥ कविराह.—

"त्रधरस्य मधुरिमाणं कुचकाठिन्धं दृशोय तैच्छा । कवितायां परिपाकं ह्यनुभवरिको विजानाति॥" १८॥

प्रविभिताः कारितप्रविभाः ; दृष्टराजसंसदः दृष्टे राजा संसत् सभा च यैः, ते तथा। पूर्वार्द्धं येन कारितं जातीपहारं, कार उपहारी जातीऽस्थेति, तत्तथिति। तन्मुखादपादानात् कविलं न कदाचिदपि करणीयं भवनीयसुद्भवनीयं, क्रभ्दसीनां क्रियासामान्यवचनात्॥ १०॥

এই কথা গুনিয়া রাজা আজ্ঞা দিলে, তাঁচারা প্রবেশিত চইয়া রাজা ও রাজসভা দেখিতে পাইয়াছিলেন, এবং সকলে নিলিয়া কবিতা পাঠ করিয়াছিলেন। রাজা সেই কবিতা গুনিয়া, উত্তর্মার্ক কালিদাস করিয়াছেন জানিয়া
রাজ্মণদিগকে বলিয়াছিলেন;—লােকের প্র্রান্ধ যিনি উপহার দিয়াছেন, তাঁচার
মুখ হইতে কখনই কবিতা নির্গত হইতে পারে না; সেই হেতু উত্তার্দ্ধের জন্ম
কিঞ্জিং দেওয়া য়াইতেছে, প্র্রান্ধের জন্ম নহে। এই কথা বলিয়া প্রতি অক্ষরের
পরিমাণে লক্ষমুজা দিয়াছিলেন। তাঁহারা দক্ষিণা লইয়া গেলে, রাজা কালিদাসকে
দেখিয়া বলিয়াছিলেন, 'হে কবে। উত্তরার্ক তােমার করা'। ১৭ য়

षधरस्रीत । मधुरिमाणं माधुर्यं मधुररसं, जुचकाठिन्यं प्यीधरकठिनतां,

राजा च, ''सुकुवे! सत्यं वदसि,

श्रपूर्वी भाति भारत्याः काव्यास्तर्पाले रसः। चर्वर्ष सर्वेसामान्ये स्नादुवित् केवलं कविः"॥ १८॥

हयोनंयनयोः बटाचिक्रिययीय तैष्णंग्र तीष्णतां चिप्रकारितं वेधनौं तीवां यात्तिको-न्मादनाच, तथा मदच, कवितायां कविते परिपाक सौशक्षं निप्रकारं दचलम् भनुमवरिकां भनुभवरस्त्री सुक्तमीगी हि प्रसिद्धं लोके विज्ञानाति स्पष्टमनुभवितः प्रत्यच्योतीति यावत्। ज्ञातासादी हि सद्द्यदर्शीति मर्स्काचेन परिचौवत प्रवित भावः। भवाधरमध्रिमादेः काव्यकौश्रास्त्र चेकविज्ञानिक्रयाभिस्कन्याद्दीपका-सद्धारः। १८ व

কালিদাস বলিয়াছিলেন,—অধবের মাদকতা, প্রোধবের কঠোরতা, নয়নযুগলের কিপ্রকারিক ও কটাক্ষপাতের বিদ্ধ করিবার শক্তি এবং উন্মাদনা, জার
বিলাসিনীর হাবভাব, এবং কবিভবিবয়ে নিপুণতা ভুক্তভোগীই ভাল জানে। (বে
আস্বাদ জানিতে পারিয়াছে, সে-ই তাচাকে ভাল করিয়া চিনিতে পারিয়াছে;
স্বভরাং সেরপ মর্মজ্যের নিকট ত ধরা পড়িবেই) ৪ ১৮ ৪

सल्यमाइ; यत:—'पपूरं' द्वि। भारत्या वाक्षूतलतिकावाः काव्याधतफले काव्यदपरसालफले रसः स्नादः प्रकारादिनंषुरादिय स्नादः प्रपूर्वी लोकीक्त्रो भाति दीयते ज्ञायते द्वित यावत्। यतः चर्वणे कर्मणि सर्वसामान्ये सर्वेषां सामान्ये समानतायां तुल्यप्रयववल्लेऽपि कविः किवलं सादुवित् कविरिव सादुः मधुरं रसं वित्ति, नापरोऽकविः। (मधुरं रसेऽयं पुमान्)। भावस्ववेद्यो हि कवि-कलितमानो महिति सेवादिभज्ञाया द्वित मावः। यत्र काव्येऽस्वतम्बतं, भारत्यां लतात्वस द्व्ययन्, क्रियायां सर्वसन्वयेऽपि कविभिन्नस्य फले सन्वस्थातिष्रयानो प्रपूर्वत्वोक्तस्तुको द्वयकातुप्रकीतो विशेषोत्वयलकारः। १८॥

বাজা বলিয়াছিলেন, ত্রুকবি ! সভাই বলিয়াছ। বেহেতু সরস্বভীরপ চত লভিকার কাব্যরপ অমৃতফলের ভাবরপ মধ্বরস অপূর্ব বলিয়া প্রভিভাত হয়; "सचित्य सचित्य जगत् समस्तं, वयः पदार्था दृदयं प्रविष्टाः। इचीर्विकारा सतयः कवीनां, सुम्बाङ्गनापाङ्गतरङ्गितानि"॥ २०॥ इति शङ्करकविका सिद्धासकया ॥ १॥

कावन हर्सनगालाव मकलाव ममान गड़ शाकिला करन कविहे छाहाव मधुव ৰুদ ছানিতে পাৰে, অৱে নহে। (ভাবুকের ভাব প্রিচিত বলিয়া অভিশীঘ ভাবুকের বোধগম্য হইয়া থাকে: এইজক্ত কবিব নিকটেই কবি ধরা পড়েন) ১১৯॥ बाव पठन्यश्रीलवादिन: श्रीकमिमं-"सखिन्ये "ति । क्षीनां मतयः मननानि निषया: कामानि इति यावत्, इचीर्विकारा: सन्देशादयी मधुररसाकरा भवन्ति, वा मुखाङ्गापाङ्कतरिङ्कतानि सुन्धानां सनीरमाणाम् अङ्गनानां युवतीनां तरिक्तानि खेलनानि भवन्ति वा मत्ततीत्पादनेना-कटाचस क्षंयकरतात् इति समसं जमत् परिधन्य सिचन्य सिचन्य गाढं वितक्यं व्याकुलानां रिसकानाम् एते पदायाम्त्रय एव इदयं प्रविष्टाः ऐचने कैवलं माध्यंम्, पपाङ्गतरङ्गिते उन्मादनाचाञ्चल्यमेव केवलं, काव्ये च माध्यंमुन्मादना-चापन्यश्वीभयमेविति विसंख्यावन्तेन वृद्धिं गता एते वय एव भिन्ना इति निययो नात:। चत्र प्रस्तते काव्ये छपमीय छपमानयोरिचिवकारकटाचया: प्रतिभया संग्रामत्यापयन चय एव पदार्था एते इत्यन्ते नियिन्वन् निययानः सन्दे हीऽखङारः। तञ्चवण्य, "सन्दे इ: प्रकृतं रुवस्य संयय: प्रतिभोलित:" इति । तथाच अनुभव-रसिकः काव्यरसमेव येष्ठ विकानाति इति भावः। असे तु दीपकिम मन्दने। हेतुत्र संगयीत्यापकमञ्द्रप्रवणाभाव द्रत्यचत् ।२०। द्रति गरूरकविकालिदासकया ।१। कविषिरागत कावा (कविछा) इत्रष्ठ हेक्क्विकात (मत्नम बमरागाला) इहेरव ;

कारन, अ त्य मधुववनमञ्ज, अथवा मत्नाहाविणी युवजीनित्तव हक्षत्र अभाक्षको । हे

अय लच्मीधरकवि-कुविन्दक्या।

ततः कदाचिद् दारपानः प्रयम्य भोजं प्राह,—''राजन् ! द्रविड्देशात् कोऽपि लच्चीधरनामा कविद्दौरसध्यास्ते'' इति । राजा ''प्रवेशय" दत्याह । प्रविष्टमिव सूर्यमिव विस्नाजमार्यं चिरादप्यविदितवन्तान्तं प्रेच्य राजा विचारयामास । श्राह च,—

"श्राकारमात्रविज्ञानसम्पादितमनोरथाः।

धन्यास्ते येन मृखन्ति दौना: क्वाप्यर्थिनाङ्गरः" ॥ २१ ॥

বা হইবে; (বেহেতু মন্ততা জন্মাইরা দিরা আকর্ষণ করিরা থাকে।) সমস্ত জগৎ
ঘূরিয়া এইরূপ তর্ক-বিতর্ক করিতে করিতে ব্যাকুল রসিকদিগের হৃদয়ে এই
(ইক্বিকার, কাব্য ও ধুবতীকটাক্ষভিসিরূপ) পদার্থসকল তিনটি রূপেই
প্রেরিই ইরাছিল। (ইক্বিকারে কেবল মাধুর্যুরস, চঞ্চল অপাস্থেলায় কেবল
উন্মাদনার চাঞ্চল্য; কিন্তু কাব্যে মাধুর্য ও উন্মাদনার চাঞ্চল্য, এই উভয় গুণই
আছে, অতএব এগুলি ভিন্ন ভিন্ন তিনটিই পৃথক্ পৃথক্ পদার্থ, এই প্রকার নিশ্চয়
ইইয়ছিল। এই জন্ম অনুভবরসিক কেবল কাব্যকেই শ্রেষ্ঠ বলিয়া জানে।
আর এই জন্মই আমি চিনিয়াছি—উহার শেবার্দ্ধ তোমারই কাব্য)। ২০॥

ইতি শহরকবিকালিদাসকথা ॥ ১ ।

षय लच्चीधर्कवि-कुविन्दक्या।

ततस्या गच्छति काले। द्रविष्ट्यादागत्य दारमध्यासे दारि वस्ति, प्रवा-धिकरणस्य कर्मताऽिषपूर्वकलादासभातीः। षज्ञानघनाकाग्रे प्रविष्टमित्र। षतः चिरादप्यविदितस्यान्तम् प्रप्राप्तसम्बादं पयाद विभाजमानं दीष्यमानं प्रत्य विचारयामास स्त्रेष्ठतः। व्यक्तमबादीश्च,—पाकारितः। षाकारमाविज्ञान-सम्पादितमनोर्णाः पाकारो प्रभिप्रायानुद्वपचेष्टाविस्तर्णं माना धनं यस्, तत्त्रणा स चागल तत राजानं खस्ती लुक्का तदाच्चयोपविष्टः प्राप्त, "देव! इयं ते पिख्तमिष्डिता सभा, त्वच साचादिण्युरिस, ततः किं नाम पाण्डिलं सम ? तथापि किच्चिद्वच्सि—

विज्ञानं चतुर्देशविद्याधारणं, यथाहवीं डाः,—"चतुर्देशानां विद्यानां धारणं हि यथायंतः। विज्ञानितरं विद्याद येन धर्मो विवर्धते ॥" इति । तेन सन्पादिताः सफलोकताः पूर्णाः मनोरधाः मनस्कामनाः येषां, ते तथा निद्धिल्यास्त्रानुशीलन्जितान्दविद्यलाः पूर्णकामाः पिछताः क्वापि कदाचिद्यि चर्यानां धनिनां दौनाः क्रपणाः 'न भवेद याहौ'ति आदातृणि गिरो वचनानि न ग्रण्यन्ति प्रार्थितव्याभावेन धनिगमनाभावात्। चतन्ते धन्याः सीभाग्यशालिनः प्रशंसनीया भवन्तीति । यदा चाकारमावस्य चाक्तिमावस्य विज्ञानेन दर्णनेन सान्पादिताः सफलीकताः पूरिता मनोरद्याः कामा येषां, ते तथा भयभक्त्याद्युद्देककारिष्टपदर्श्वनेनेव पूरित-कामाः सूर्त्तंदर्णनेनेव भिक्तमन्तो धनिनः कामं पूर्यन्ति, ततः क्वापि चार्थनां प्रार्थिनां याचकानां दौनाः क्वत्या चभावप्रस्वित्यो देहीति गिरः कथा न ग्रण्यन्ति स्वयमुक्ता स्वयमपि न ग्रन्वन्तीत्ययः। चतस्ते धन्याः सीभाग्यशालिनः। धनिनामेष स्वभावो यत् प्रार्थनां कोलाइलमुपेन्य क्षमुभगनिवाच्यतीति क्ष्यसीभाग्यं महोयः। चत्रत्व लीकिकानामाभाणकः,—'चग्रा दृष्टिधरी पश्चाद गण्या गुणविचारितेति। चत्रत्व लीकिकानामाभाणकः,—'चग्रा दृष्टिधरी पश्चाद गण्या गुणविचारितेति। चव्यास्य प्रसुताङ्गतयोदान्ताल्वराः। चव्या चव्यास्तिः विच्याः पठिन्त ॥ २०॥

কেবল আকৃতির দর্শন দ্বারা বাঁহাদিগের মনস্থামনা পরিপ্রিত হইরা বার; স্বতরাং বাঁহাদিগকে আর বাচকদিগের 'দেহি দেহি' শব্দের কুপণ বাক্য বলিরা নিম্ন কর্পে প্রবণ করিতে হয় না, (ধনীর 'হবে না, মাপ কর বাবা' ইত্যাদি শব্দের কলহীন বাক্য প্রবণ করিতে হয় না), সেই পুরুষসকলই সোভাগ্যশালী, প্রশংসনীয়। (ধনীদিগের স্বভাবই এই বে, যাচকের কোলাহলকে উপেক্ষা করিয়া রূপসোভাগ্যের অর্চনা করিয়া থাকে। অতএব রূপসোভাগ্যই পূজনীয়। এই জন্ম লোকিক-স্বণ বলিয়া থাকেন,—'সব আগে দৃষ্টি ধরি, তার পরে গুণ বিচারি')। ২১।

भोजप्रतापन्तु विधाय धाता, श्रीविनिरस्तै: परमाणुभि: किम्। इरे: करेऽभूत्पविरस्वरे च, भानु: पयोधेक्दरे क्षषाणुः" ॥ २२ ॥ दृति।

त्व श्वादिण्रि राजलाद्यापकतसायाच यगसा। ततस्तिम् व्यापवे लाय विष्यौ राजि विषये कि मन पाण्डित्यं वेदीञ्चलापि बुडिस्तिविषयि भवितुं नाई हो देति भाव:। भोनेति। धावा विधावा ब्रह्मणा भोनप्रतापं भोनव्र तव प्रतापं प्रभावं कीपदण्डधनसैन्यादिजनितं तेकी विधाय सहा निरसीरकार्ध्यकरतात प्रश्चिप्तै: श्रीपेरविश्रष्टै: परमाण्याभक्तेजसपरिमण्डलै: कारणैकपादाने हेरेरिन्द्रथ करे पविवेचं, प्रत्ययश्चेपात् पवनकत्कोऽसारांशीऽभूत् जातः किम १ अम्बरे च चावाशे, श्रीषाद धातुर्वसने भानु: सूर्य:, श्रोषात् किरवराधिर्निराश्रय:, कि जात: ? पयोधि: समुद्रस्य उदरे जलमध्ये क्रवागुरियः, स्रोपात क्रवी मन्दवीर्थीऽगुः किं नात: ? दिव्यनामसभौमभेदान्त्रिविधं हि तेज: सप्टं हुएं ; तत् सर्वमपि किं लत-प्रतापस्थ्यविष्टप्रचित्रतेज:कणिकाभिजांतिमिति वनप्रतापः साचादत्युयः खयं सूर्यः वजमित्रवां भवतीति भाव: । पत्र उपमानीपमययी: प्रतापसूर्याचीवैयधिकरण्ये ऽपि चयप्रकृतिगीपनभूनो चपमेये भोजप्रतापे एककारणजन्यत्वेन मूर्यायभेदारीपणात. निरस्तितः परमाण्यन्यवाभावेनाधिकस्य वैशिष्यस्य रूपणाञ्चाधिकारुदवैषिष्यसंज्ञक-इपकालङारः । यदा अव मूर्यादीनां निरम्तिजीजन्मनिवेधाभास्य वैचिव्याधायकत्वात भीनप्रतापतेनसी दाइकलातिययो विशेषीऽभिप्रेत इति भवत्याचेपालङार एव ॥२२॥

বিধাতা ভোজের প্রতাপ স্থাই করিয়া বে সকল তৈজস পরমাণু দ্রে নিক্ষেপ করিয়াছিলেন, সেই সকল অসার তৈজস পরমাণু ঘারা কি ইল্রের হস্তেম্থিত বজ্ঞ, আকাশেন্থিত স্থা, ও সমৃদ্রের গর্ভেম্থিত অগ্নি উৎপন্ন হইয়াছিল ? (না, তাহা হইতে পারে না; কারণ, বজ্ঞ ইল্রের হস্ত দগ্ধ করে না; স্থা অম্বরের (বল্লের) ततस्तेन परिषचमल्ता, राजा च तस्य प्रत्यचरत्तचं ददौ। पुन: कविराइ,—"देव! सया सकुटुस्बेनात निवासाया समागतम्।

चमी दाता गुजगाही खामी पुखो न जभ्यते। धमुकून: ग्रचिदैच: कविविदान सुदुर्नभ:॥" २३॥ इति।

দাই কবিতে পাবে না; এবং বহিও সমুস্তকে শুভ কবিতে পাবে না; কিন্তু ভোজপ্রতাপ এ সকলকেই দাহ করিতে সমর্থ। অভএব যে ভেজঃ হইতে ভোজপ্রতাপের স্থাঠি, সে ভেজঃ হইতে এ সকলের উৎপত্তি অসম্ভব। ভোক্লের প্রতাপ অভিশয় দাহক)॥ ২২ ।

परिपचनत्कता सभा विस्मयप्राप्ता वर्णनाचातुर्येगिति श्रेष:। निवासाश्रया वासेच्छ्या, चनी चनावान्, चनाऽपकारसङ्गं तितिचा, मार्ज्जना । खामी प्रधीयरो रामा, पृथ्णेन वलवता ग्रभाहष्टेन । षतुकूल: सदय: सहायीऽतुग्रहकारी । ग्राचः पविच: पापे मतिरहित: श्रोचवांय । दच: कुश्रल: सामर्थ्यवान्, कवि: कवित्ववान् विययकान्तदर्शी पिछत:। विद्वान् विद्यावान् । सुदुर्लभ: प्रत्यन्तं दु:खेन खम्ब ह्रत्यं:। प्रच प्रस्तुतस्य भोजियरस्य माहात्माप्रकटनेन महत पादर्शस्यानिर्दिष्टस्यापि वर्णवसङ्गं वर्णनीयस्य जातमित्यदात्तालङार:॥ २३ ॥

কবিব ঈদৃশ বর্ণনাচতুরতা দেখিয়া রাজসভা বিশায়ে অভিভূত হইয়াছিল। রাজাও তাঁহার ভোগার্থ প্রত্যেক অকরপরিমাণে লক্ষ্মা দিয়ছিলেন। কবি আবারও বলিয়াছিলেন;—মহায়াজ! আমি সপরিবারে এখানে বাস কবিবার ইচ্ছার আসিয়াছি। বেহেতু, ক্ষমাশীল, দাতা, গুণগ্রহণে পটু, সহায়, পবিত্র, সামর্থাসম্পর, কবি ও বিদ্বান্ স্থামী অত্যন্ত হর্লভ; তবে ভভাদৃষ্টের বলে কচিং পাভয়া য়ায়। (আপনি এভাদৃশগুণশালী, এবং এভাদৃশকবিকুলসেবিত বলিয়াও আমি আপনার আশ্রয়ে থাকিতে ইচ্ছা করি)। ২৩ য়

ततो राजा सुख्यामात्यं प्राहः,—"श्रम्मै ग्टहं दीयताम्" दित। ततो निख्निमपि नगरं विनोक्य कमपि सूर्यः ममात्यो नापश्यत्, यं निरस्य विदुषे ग्टहं दीयते। तत्र सर्वत्र स्त्रमन् कस्यचित् कुविन्दस्य ग्टहं वीच्य कुविन्दं प्राह, "कुविन्द! ग्टहां विद्यानेष्यति" दित। ततः कुविन्दो राजभवनमासाद्य राजानं प्रणम्य प्राह, "देव! भवटमात्यो मां मूर्खं कत्वा ग्टहां निःसारयित; लंतु पश्च, सूर्खः पिष्डतो विति,—

काव्यं करोमि न हि चार्त्तरं करोमि, यत्नालरोमि यदि चार्त्तरं करोमि। भूपालमीलिमणिमण्डितपादपीठ!

हे साइसाङ्क ! कवयामि वयामि यामि ॥ २४ ॥

कुविन्द है तन्तुवाय! ग्रहाद्विःस्वर ग्रहादपिह विद्यंच्छ वासं परित्यच्य अन्यव याहि इति यावत्। एष्यति आगिमप्यति वस्तुमिति श्रंषः। मूखं क्रत्या मत्वा निःसारयिव विद्यंगमयित। काव्यमिति। काव्यं किर्वतां करोमि विरचयामि सहजतये ब्रह्मि तर्ष्टं चार्वतां मनोज्ञतरम् अन्यस्य कस्यचित् काव्यात् मनोज्ञं न करोमि विरचयामि; किन्तु यवात् करोमि यदि, तर्ष्टं चार्वतां करोमि, प्रयास्वाङ्गव्यो हि मनोज्ञमन्यस्य कविताया रचयामि। हे साहसाङ ! हे भूपालमोलिः मिष्मिष्डितपादपीठ भूपालानां राज्ञां मौली शेखरे स्थितैर्माष्टिममंख्यतं पादपीठं यस्य प्रणामादिना, हे ताह्य ! अधुना क गतः कवयामि कविरिव आचरामि, वयामि वस्त्रादिकं, यामि च विचारपाय। सर्वधा मै त्वाह्यराज्ञ आव्यवस्थाः सुख्यानये भवतिति भावः। अवानेकपदानां पौनरकत्या लाटानुप्रासो भवित। तथानेकासु क्रियासेककारकामिस्वन्थाहीपकालङ्गरः॥ २४॥

ततो राजा लङ्कारवादेन वदन्तं प्राह्ण "लिखता ते पट-पड्किः, कवितामाधुर्येच शोधनम्; परन्तु कवित्वं विचार्ये वक्षव्यम्" इति । ततः कुपितः कुविन्दः प्राह, "देव ! श्रवो-त्तरं भाति; किन्तु न वदासि, राजधमीः पृथक् विद्वह्मीत्" इति । राजा प्राह, "श्रस्ति चेदुत्तरं ब्रूहि" इति । कुविन्दः प्राह्ण "देव ! कालिदासाहतेऽन्यं कविं न सन्ये । कोऽस्ति ते सभायां कालिदासाहते कवितातत्त्वविद्विद्वान् ? ॥ २५ ॥

তারপর রাজা মৃথ্যমন্ত্রীকে বলিয়াছিলেন, ই হাকে একথানি গৃহ দাও।
রাজার কথা শুনিয়া প্রধানমন্ত্রী সমস্ত নগর পরিদর্শন করিয়া কোনও একটি
লোককে মৃর্থ বলিয়া স্থির করিতে পারিলেন না, বাহাকে গৃহ হইতে ভাড়াইরা
দিয়া সেই বিদ্যান্কে গৃহ দিতে পারা যায়। নগবের সকল স্থান ভ্রমণ করিয়া
কোনও এক ভন্তবারের গৃহ দেখিয়া সেই ভন্তবারকে বলিয়াছিলেন, ওহে ভন্তবার!
ভূমি এই গৃহ ছাড়িয়া অক্তর চলিয়া যাও। ভোমার গৃহে একজন বিদ্যান্
আসিয়া বাস করিবে। মন্ত্রীর কথা শুনিয়া ভন্তবার রাজবাড়ীতে বাইয়া রাজাকে
প্রধাম করিয়া বলিয়াছিল, মহারাজ! আপনার মন্ত্রী আমাকে মৃর্থ স্থির করিয়া
গৃহ হইতে ভাড়াইয়া দিভেছেন। আপনি বিচার কক্তন—আমি মৃর্থ, বা পণ্ডিত।
সহজতঃ কবিতা করিব; কিন্তু ভাগা অপেক্ষাকৃত স্কর করিতে পারিব না।
ভবে যদি বজুপ্রক করি, ভবে অপেক্ষাকৃত মনোহর করিতে পারিব না।
ভবে যদি বজুপ্রক করি, ভবে অপেক্ষাকৃত মনোহর করিতে পারিব। হে
প্রবলপ্রতাপ! হে রাজকুলের শেখরস্থিত মণিছারা অলঙ্কত পাদপীঠ! এখন
আমি কোথার যাই, কবিত্ব প্রকাশ করি, এবং কাপড় বয়ন করি॥ ২৪ ॥

বালা ভোল ভন্তবায়ের কবিতা শ্রবণ কবিয়া ভন্তবায়কে তোতোলা কথায় বলিতে দেখিয়া বলিয়াছিলেন,—ভোমার কবিতায় বিশ্বস্ত পদাবলী অভি স্থান কবিতার মাধুর্য়ও স্থাভেন; কিন্তু ওটি কাব্যলকণাক্রাস্ত কি না, यत् सारस्ततवेभवं गुरुक्तपापीयूषपाकोद्भवं, तक्षभ्यं कविनैव नैव इटतः पाठप्रतिष्ठाज्ञवाम् । कासारे दिवसं वसवपि पयःपूरं परं पश्चिलं, कुर्वाणः कमजाकरस्य जभते किं सीरभं सैरिभः १॥२६॥

ভাহা বিচার করিয়া বলিতে হয়। অর্থাৎ বদায়াক বাক্য না গুরুষায় উহাকে কারাই বলা যায় না। রাজার এই কথায় তন্তবার কুপিত হইয়া বলিয়াছিল, মহারাজ । এ কথার উত্তর আছে; কিন্তু বলিতে পারিতেছি না; কারণ, বিধানের ধর্ম গুলুক্ বিভিন্ন। (অর্থাৎ রাজারা এখর্যামদে মন্ত বলিরা অপ্রিয়-সত্যে উত্তাক্ত হইয়া যথেছে কার্য্য করেন; পণ্ডিতেরা নিজের দোষ সাবিরা লন)। রাজা বলিলেন, উত্তর থাকে ধদি বল। তন্তবায় বলিয়াছিল, মহারাজ । কলিবাস ভিন্ন অন্তর্কে ত আমি কবি বলিয়াই মনে করি না। আপনার এই সভায় একমাত্র কলিবাস ভিন্ন আর কে কবিতার তত্ত্বিৎ পণ্ডিত আছে ? ॥ ২৫ ॥

यदिति। यत् सारखतवैभवं सरखत्या इटं सारखतं रसभावादिकं, तदिव वैभवं विभव एव ऐत्र्यं, सरखत्या ऐत्रयं वाच ऐत्रयं रसभङ्गादिकं गुरुक्तपाणेयूव-पाकीइवं गरी: क्रपैव पौयूपं सुधा, सैव रसः, तस्य पाकेन परिणामेन छइवी खन्य यस्य, तत्त्रया गरोरनुग्रहणेव जन्मवत्। एतेन सारखते वैभवतं प्रव्याद्रृपितं सारखतवैभवे गृरुक्तपाइपसुधारस्याकजगुड्लम् धर्यात् परम्परया दृपितम्। तत् कविनैव खध्यं; नैव न तु इटतः इटात् धलस्यात् गुरुक्तपाव्यतिरिकेणापि पाठ-प्रतिष्ठानुषां पाठिनैव जातां प्रतिष्ठां, पिछतीऽयं जातो यतः पठतीति ख्याति ये जुपन्ते सेवन्ते, तेषामपि तत् खध्यं भवतीति। पठिइः पिछतध्यन्त्रेनं खध्यमित्ययः। अव प्रतिवस्तूपभीयते कासार इति। कासारे सरोवरे पयःपूरं अखराणि परं चवमं स्था स्थात् तथा पिछलं पङ्मयं कुवाणी विद्यत् सैरिभः मध्यः दिवसं समयं दिनं वस्त्रपि निवस्त्रपि कमलाकरक्ष पद्मसूद्धः सौरमं परिमलं विकं समयी.? त्रयं से वाग्युम्फो विश्वदपदवैदन्ध्यमधुरः, स्मुरद्वन्यां बन्ध्यः परहृदि स्नतार्थः कविहृदि। कटाचो वामाच्या दरद्वितनेत्रान्तगवितः,

कुमारे नि:सार: म तु किमपि यून: सुखयति ॥२०॥" इति ।

मसं न खभते, तथा धकविरिप तथाधिकाराभावान् सत्यपि वाक्सके सदिप रस-स्थावादिकं न खभत एवेति कालिदासः कविरन्यन्तु पाठार्थाति न तं राज्ञा पाठार्थिन नापि से कवित्वं विचार्थं वक्षव्यनिति वक्तु प्रकाशित सादः। धव वाक्ययोः प्रविधान-याक्षसारक्षाद्वात् क्रियाया एकद्वपत्वाच प्रतिवक्तूपमालक्षारः ॥ २६ ॥

গুরুর কুপারূপ স্থারসের পাক্ষার। উংপন্ন গুড়ের লাম বে সারস্থত বৈভব (সরস্থতীর [কথার] রসভাবাদিরপ এর্য্যা), তাছা কেবল কবিবই লভা; তদ্বাতীত কেবল যাহার। পাঠ্ছারা জাত স্থ্যাতির সেবাকারী, তাহাদিগের তাহা লভাই নহে। ইহা উচিতও; কারণ, সরোবরে সমস্ত দিন ধরিয়া বাস করিয়াও কেবল জলবানি পদ্ধিলই করে; কিন্তু সেই মহিব কি পদ্মসমূহের সৌরভ লাভ করিতে পারে ? কথনই নহে। (সেই জল্ল বলি, কালিদাসই করি, অল্পেরা কেবল পাঠার্থী (পড়্মা); আপনি সেই পড়্রা হইয়া আমার কবিতায় কাবালক্ষণ আছে কি না, বিচারসাপেক, এই কথা বলেন; ইহা বড়ই পরিভাপের কথা)। ২৬॥

किञ्च पर्थानित । विश्वद्यद्वेदग्धामधुर: विश्वदानाम् प्रकृटिलरसभावादिप्रकाशकतयाऽयेती निम्मेलानां प्रसादगुणवतां पदानां तिङ्नानां सुवन्तानामन्येधाञ्च श्रव्दानां सर्वेदेव पदनौयानामनवीक्रतानां वैदग्धेन खार्धप्रकाशे चतुरतापूर्णपाण्डित्येन चीजस्तितया मधुर: युतो भावादी च सधुररसवान् छिक्तवैचित्रासङ्गावात्, प्रतएव स्कृद्वन्यां स्कृदन् दीव्यमानी वन्धी वैदग्धादीनानां सितृदिव
वाधकी यस्य, स तथा दीव्यमानवाधक: से सम चर्य वाग्गुम्फ: वचनीच्छास:
कविद्यदि कविचित्ते क्रतायं: साधितप्रयोजनी भवति; किन्तु परश्वदि प्रकाविचित्ते
वन्यः प्रसवर्षदितवात् प्रयोजनं यथीपगुक्तरसभावादिप्रदानं नैव साध्यति। क्रव

ततो विद्वज्जनवन्दिता सीता प्राइ,-

"विपुत्तच्चदयाभियोग्ये व्हिद्यति काव्ये जड़ो न सौर्ख्ये खे। निन्दति कञ्चकमेव प्राय: ग्रुष्कस्तनी नारी" ॥ २८ ॥

हष्टानः कटाच इति। वामाच्याः सुलीचनाया युवत्याः कटाचीऽपाङ्गभिङः दरमौबन्मावं दिलतस्याक्षान्तस्य नेवस्य नयनस्य अन्तात् प्रान्तभागादः गलितः रससीतीकृषेण निःस्तः अपि कुमारे भिशी अरिसकजनसमीपे निःसारः निर्धेकः; किन्तु
स एव कटाचः थूनः युवकान् किमिष अपूर्वं सुख्यति सुखाकरीति, रिस्वी
हिस इति। तथा लं राजापि मम किवताकटाचरसयहणे कुमारीऽसि, तथाऽन्यः
किववर्गं ऋते कािजदासात्। ततय 'किवलं विचार्थ वक्तन्य'मिति ते रिक्तं वचः
प्रतिभातीति कुविन्दस्राभिसन्धः। अत प्रस्वविन्तिनःसारलयोक्तया क्रतार्थभवनसख्यजननयोरिनेकक्पलेऽपि प्रिणिधानेन गम्यसायलाह्रष्टानालकारः।॥ २०॥

অকুটিলভাবে বসভাবাদির প্রকাশক বাল্যা সরল পদসকলের চতুরভাপূর্ব পাণ্ডিত্যে মনোহর; স্বতরাং পাণ্ডিতাহীন ব্যক্তির নিকট দীপ্যমান-বাধক্যুক্ত আমার এই বাক্যোচ্ছ্বাস কবির হৃদয়ে নিজের উদ্দেশ্য প্রকাশ করিতে সমর্থ; কিন্তু অকবির হৃদয়ে প্রয়েজনপ্রকাশে অকম। ইহা যুক্তিযুক্তও বটে; কারণ, সলোচনা যুবতীর অলমাত্র কৃষিত নয়নের প্রান্তভাগ হইতে বসপ্রোতরূপে নিংস্তে কটাক্ষ কুমারের নিকট নিংসার; কিন্তু সেই কটাক্ষ যুবকের অপূর্ব্ব প্রথ জন্মাইয়া থাকে। (অতএব তুমি রাজা হইলেও আমার কবিতার কটাক্ষরস-গ্রহণে কুমারই; সেইরূপ কালিদাস ভিন্ন অন্ত কবিসকলও; স্বতরাং 'কবিছ বিচারসাপেক্ষ' এ কথা শূন্তগর্ভ বলিয়া মনে করি)॥২৭।

लमेव नी गुर्वीति विद्यन्तैः कविभिरपरैर्वन्ति। स्तृता सीता नाम काचिद्र विद्वी महिला प्राहः ;—विपुलिति। विपुलहृदयानां महाकवीनाम् चिभयोग्ये पूत्र्ये मान्ये कान्ये रसासके वाक्ये जड़ी मन्दवृद्धिर्मूखंः खिदाति परितपति, कान्यः निदं मन्दिनिति निन्दतिः , न तु स्त्रे स्वकीये मीर्ख्ये सूर्खतायामन्नतायां सूर्खेऽष्टं ततः कुचिन्दः प्राइ,

"वाख्ये सुतानां कलहेऽवलानां सुती कवीनां समरे भटानाम्। खङ्कारयुक्ता हि गिर: प्रश्चस्ताः,

कस्ते प्रभो ! मोइतर: खर त्वम्" ॥२८॥

न विश्व इत्यात्मानं न निन्दतीत्यथं:। षव प्रतिवसूप्मीयते; — निन्दतीति। युक्त-स्तनी नीरसप्तनी चर्यमावायिष्टस्तनी नारी प्रायो वाइन्द्येन कुचुक्तमेव षङ्गरचं निन्दिति शिधिक्तिमिदिमिति, नात्मनः स्तनशोषं, तद्दियमस्य वार्चेति भावः। श्रव काव्यविषयक्षेदकचुक्तनिन्द्योगस्यसाम्यत्वेऽप्येकद्यतया प्रतिवसूपमालङ्कारः॥ २८ ।

তুমি আমাদিগের পক্ষ অবলখন করিয়া ইহার উত্তর দাও, এইরপে কথিত হইয়া বিহুবী মহিলা সীতা বলিয়াছিলেন,—মহাকবিরও মাননীয় কাব্যকে মলবুদ্ধি জড়ব্যক্তি থেদের বিবয় (নিলা) করে; কিন্তু নিজের মুর্যতায় পরিতাপিত হয় না। ইহাই স্বাভাবিক, শুক্তনী নারী প্রায়শঃ কাঁচুলীয়ই নিলা করে; কিন্তু নিজের শুক্ততেরে কছুই দোষ দেখে না; (এটাও ঠিক সেইরপ বলা হইতেছে বে, আমার কাব্য বাহারা ব্ঝিতে না পারে, তাহারা কবিই নহে। ইহা অপেক্ষা আর অধিক মুর্যতা কি আছে ?)। ২৮॥

ततः सीताया उद्या सहैवासेषां कवीनां सस्य लङ्कारवादमालन्त्र प्रयुक्तं सञ्चे पपिरहासादिकमवेत्य कुपित एव कुविन्दः प्राहः,—बाल्य इति। वाल्ये सुतानां ग्रिय्नां स्कुर्णग्रेथिल्यात्, सुरते रितिक्रीड़ाकाले भङ्गनानां नारीनां रसग्रहणव्यग्रलात्, सृतते वर्णनायां कवीनाम् भवसरदायकलात्, समरे युद्धे भटानां योडूणासुन्मत्ततया, लङ्कारयुक्ताः तो-ती-लाः विरः कथाः प्रमत्ताः प्रग्रंसनीया हि प्रसिद्धं भवन्ति। भतः हे प्रभो! ते काव्यलानवधारियतः तव मीइतरः लङ्कारवादकविलानववीधयोर्मध्ये कोऽयमिषकसस्य स्मरलम् भनङ्कलेऽपि कार्यकारकलं स्मर लंराजा। तव यदि लङ्कारयुक्तानववीधसहिं स्तृतौ कवीना-

ततो राजा "साधु भो: कुविन्द" इत्युक्ता तस्याचरलचं दटौ। "मा भेषी:" इति पुन: कुविन्दं प्रान्त ॥ २०॥ इति लच्चीधरकवि-कुविन्दकथा॥ २॥

मिन्यपोद्दः कतः; ष्रष्य काच्यानववीषसर्ष्टं स तवैवेत्यखण्डीकृतं में काच्यम् ।
तत्य खण्डितमपि तेऽज्ञानं यदि पुनः काय्यंकरं भवेत्, स्यादेवापरं तर्ष्टं तस्यानकःतिमित न कोऽपि ते मीद्दतरः। तस्यात् में कवित्वं न विचारसपिचवक्रव्यं; तव
ज्ञानमु विचाय्यं वक्रव्यमित्युत्तरं भातीति भावः। ष्यच वाल्यवित्तसत्तदौनाः
मप्रमुतानां स्तुतिप्रवृत्तकवोनास्य प्रस्तुतानामिकत्वद्वारयुक्तवचनद्दपैकगुणसन्यन्थात्
तथा एकप्रश्रंसामवनिक्यसन्यन्यास्य तुल्ययोगितालङारः। तथा चतुर्थपादे
पाद्धयगतवाक्यस्य हेत्तया हेतीवांक्यायंत्वात् काव्यक्तिः। तथा स्तादौनां
सद्धारयुक्तवचनप्रश्रंसायाः युतिमषुरताद्वात्वारणं विनापि वाल्यादौनां हेत्वेनोक्तः
तथा विभावनावद्याराय्युक्तिमित्तत्त्वया स्वरेति त्वमिति स्वरत्वमिति च श्चेपस्या
समापित्वतेषु कविषु पचपातातिययो विशेषः प्रतिपित्वत द्रति भोद्वतरस्य निषेषाभासत्वादाचिपालङारय साङ्क्यंबावस्थितः । २२ ॥

इति खचीधरकविक्वविन्दक्या । २ ॥

বাল্যকালে শিশুদিগের, রতিক্রীড়াকালে নারীদিগের, বর্ণনাকালে কবিদিগের এবং যুদ্ধকালে দৈনিকদিগের তৃত্বারযুক্ত (তোতোলা) বাক্যসকল প্রশংসনীয় হইয়া থাকে। অতএব হে প্রভা! আপনার অজ্ঞান কিরুপ, ভাহা আপনি অবণ কফন। (আমি ত দেখিতেছি আপনার অজ্ঞান অনম্পের লায় দশাপ্রাপ্ত হইয়াও আপনার উপর কার্য্য করিতেছে; অতরাং এখনও আপনার সেই অজ্ঞানের বন্দীভূত হইয়া থাকা উচিত হয় না। আপনার সভাপণ্ডিভদিগের উপর ষে প্রবন্ধ পক্ষপাত আছে, ভাহা ত প্রকাশ হইয়াই পড়িয়াছে; অতরাং মনে করি, এখন আর আপনার সে অজ্ঞান নাই, যাহা না থাকিয়াও পক্ষপাত্রপ কার্য্য করাইবে।) র ২৯ ৪

अय वागदारिद्राक्या।

एवं क्रमेणातिकान्ते कियत्यपि काले वाणः पण्डितवरः परं राज्ञा मान्यमानोऽपि प्राक्षनकर्मतो दारिद्रामनुभवति। एवं स्थिते न्यप्तः कदाचिद्रातावेकाको प्रच्छन्वेद्यः स्वपुरे चरन् वाणग्यहमित्यातिष्ठत्। तदा निशोधे वाणो दारिद्राद्व्याकुलतया कान्तां विक्ष—"देवि! राजा कियदारं मम मनोरथमप्रयत्। प्रदापि पुनः प्रार्थितो ददात्येव; परन्तु निरन्तरप्रार्थनारमे स्रूखंस्यापि जिल्ला जहोभवति।" इत्युक्ता सुहत्तां मोनेन स्थितः। पुनः पठति—

ভারপর রাজ। 'ওহে কুবিন্দ! তুমি অতি উত্তম কথা বলিয়াছ' এই কথা বলিয়া কুবিন্দের ভোগার্থ শ্লোকের প্রত্যেক অক্ষরপরিমাণে এক এক লক্ষ মূদ্রা দান করিয়াছিলেন। আর কুবিন্দকে বন্ধিয়াছিলেন, তোমার কোন ভয় নাই ॥৩০॥ ইতি লক্ষীধরকবি-কুবিন্দকথা । ২ ।

भय वाणदास्ट्रिकया।

परमधिकं यथा स्थान् तथा राज्ञा मान्यमानीऽपि माननीयोऽपि। प्राक्तन-कर्यतो जन्मान्तरक्षतकर्याणा दारिद्रंग्र दरिद्रभावं दु:खमनुभवित मुङ्क्ते। एकाकी एक एव सहायहीन: प्रक्रव्ययः खेळ्या इपान्तरित: गृद्धक इत्यर्थः। वाख-ग्टहम् एत्य भागत्य भतिष्ठत् भवतस्यौ निशीयेऽवंरावे दारिद्रशत् दरिद्रदु:खाद् व्याकुलतथा व्याकुलभावेन कान्तां पत्नीं विक्त कथयति। कियदारं कितवारं यथा तथा मनीर्थम् भभिलाषम् भपूर्यन् सुफ्लमकरीत्। प्रार्थितो याचितः स राजा

"हर हर पुरहर पद्धं क हलाहल-फल्गुयाचनावचनोः। एकीन तद रमज्ञा सङ्भयरसनारतस्यज्ञा ॥ ३१॥

मया ददालेव यच्छलेव धनं महाम्। निरत्तरः ध्यंष्टेदरहितः प्रायंनाया वाच्नाया रसः सादी यत वचने, ततसियन् याके ध्रनहाय जड़ा भवतीति नहीभवित । सुइत्तार्दम् ध्रवंसुइत्तं यावत् मीनेन तृष्णीभावेन ध्रतितः सन् ध्रिवत्तस्यौ । हरित । हर ! हर ! प्ररहर विप्रारे ! हलाहत्वस्य पत्रमृतः सल्पस्य याचनायाः प्रायंनाया वचसी वाक्यस्य च मध्ये छ कुच हलाहत्वस्य पत्रमृतः सल्पस्य याचनायाः प्रायंनाया वचसी वाक्यस्य च मध्ये छ कुच हलाहत्वस्य पत्रमृतं दरिद्र ! तव हलाहत्वप्रज्ञायाचनावच छपभोक्तुर्मृतं स्व दरिद्रस्य एकेव रस्या रस्ता जिहा तदुभयथो रसस्य वारतस्य जानाति इति तदुभयरस्य तारतस्य जानाति इति तदुभयरस्य तारतस्य जानाति इति तदुभयरस्य वारतस्य जानाति इति तदुभयरस्य वारतस्य पत्रमेव रस्ति । तदुयया एकेव रस्ति । युवती पतिं जारस्य सङ्गमयनौ कचित् पतिं, कचित्र जानाति । तद्वयया एकेव रस्ति गुवती पतिं जारस्य सङ्गमयनौ कचित् पतिं, कचित्र जानाति । स्व उत्तर सं मध्यते, सागहाराच समतामेव हलाहतं पीला कचित्र प्रायंनावचनं सनुष्ट्रस्य जड़ीभवति, मागहाराच समतामेव तयोर्मन्यत इति पाचेपञ्जनः । ध्रव उत्तरात्रवाक्यस्य पूर्वाद्वे हेतृत्या चान्यविद्वा ज्ञारः । तथा प्रायंनावचनस्य पाद्यं प्रस्तुतं हलाहत्वममस्तुतमन्वेतीति दीपकालङारः । तथाचाव दीपकान्याचित्रस्य वाचित्रस्य वाचि

এইরপে কিছুকাল অতীত হইলে পণ্ডিতবর বাণ বালার অত্যন্ত মাননীর হইযাও অদৃষ্টবশতঃ দারিত্য হংথের ভোগ করিতে লাগিলেন। এইরপ হইতে থাকিলে
কোনও এক সময়ে রাত্রিকালে রাজা একাকী প্রজ্ঞারবেশে নিজপুরের মধ্যে
বেড়াইতে বেড়াইতে বাণপণ্ডিতের গৃহে আসিয়া দাড়াইয়াছিলেন। সেইদিন
অধ্বাত্রে বাণপণ্ডিত দারিজাজাত হংথে ব্যথিত হইরা ব্যাকুলভাবে পত্নীকে
বলিতেছেন,—দেখ! রাজা কতবার আমার ইচ্ছা পূর্ব করিয়াছেন। এখনও
আবার প্রার্থনা করিলেই দিতেছেন; কিন্তু নিরব্ছির বাজার আধানময় কথার

देवि,—

दारिचृत्यापरा सूर्त्तियांच्ञा न द्रविषात्यता। षि कौपीनवान् प्रसुद्धयापि परमेखर:॥ ३२॥ सेवा सुखानां व्यसनं धनानां, याच्ञा सुद्धपां सुन्दपः प्रजानाम्।

মূথে বও জিহব। স্পানহীন হইয়া উঠে। এই কথা বলিয়া কিছুক্ষণ তৃফীয়াবে অবস্থান করিয়াছিলেন। আবার পাঠ করিতে লাগিলেন, হর হব! তিপুরারে! যথন একই জিহবা ভোমার সেই উভয় রসের ভারতম্য জানে, তথন হলাহল বিষ. এবং অভি তৃচ্ছ ভিক্লার কথার মধ্যে কোনটিতে ওছ কঠোরতা, হলাহলে, বা তৃচ্ছভিক্লার কথার ! (কোন একটিতে সে কঠোরতা নাই। যথন একই জিহবা উভয়ের বস গ্রহণ করিয়া জড়ীভুভ হয়, তথন উভয়ই সমান।)। ৩১॥

दारिद्राखेति। याच्या प्रार्थना दारिद्रास चपरा स्थि: दरिद्रतावा: परा
पन्या स्ति राज्ञितिन सर्वति दरिद्रतेव बाच्यास्तिः सती देशैति वाचयित, न
द्रिवणाव्यता वनाव्यता दरिद्रताया अपरा स्तिरिति वित्रयोण्तिः। चन निर्धनता
म दरिद्रताया अपरा स्ति रिखेतत् समर्थयित वपीति। चित तथादि सयपि प्रभः
शिवः कीपीनवान् निर्धनलात् संग्रहाचनतया चौरवसनवारो, तथापि परमित्ररः
परमधासौ ईत्ररच एैप्रयंवान् द्रेगराचामित सर्वे वानीचरः सवादित प्रनरित
याचित्रं सवा नितरामयस्वनिविति झावः। चयोत्तराईवास्वारंस विशेषस्य पूर्वंत
सामान्ये समर्थकदित्तवार्षांनरमासावस्वारः। १९॥

দেবি ! ভিক্ষা হইতেছে দ্বিজ্ঞতাৰ অপৰ একটি আফুডি, নিৰ্বনতা নহে। দেখাও যার, যদিও শিব কৌশীনধাৰী, তথাপি তিনি ঈশবেরও ঈশব প্রনেশব সমাট্। (অতএব আমি আর যাচ্ঞা করিতে পারি না) । ৩২।

किञ्च सुखानां भनुकू वदेद नीय देती धर्मा विशेषाणां तथा सुखसाचन विषयीणाञ्च

प्रणष्टभी लख्य स्तः कुलानां, स्तूलावघातः कठिनः कुठारः ॥ ३३ ॥ तत् सत्यपि दारिद्रेग राज्ञी वत्नुं सया खयसभक्यम् । यक्कृन् चणसपि जलदो वज्ञसतासिति सर्वेलीकस्य । नित्यप्रसारितकरः करोति स्र्योऽपि सन्तापस् ॥ ३४ ॥

सेवा भजनं, उपभोगो वा सुखानां मूलावघातः सूलच्छेदी कठिनः कठोरः कठारः परग्नः, सेवा हि कठारम् विधि सुखानि समूलघातसप्रहिन । तथा व्यसनं कामजः क्रोधजो वा दोषः कुक्षियाः धगागां सूलावघातः कठिनः कुठारः । तथा याच्छा भिष्या गुरुषां महतां, तथा कुरुषः कुत्सितो राजा कुनीतिमान् प्रजानां अधिकारस्थ-जनानां, तथा प्रयस्थीलस्य खिल्तस्थावस्य जनस्य सुतः पुत्रः कुलानां वंणानां भव प्रयस्थीलस्ति भन्नाः पठित । नद्यो किस्मिन् पुत्रवे वंश्रघातकता दृश्यत इति स्वावघातः सूलीच्छेदी कठिनः कुठारो भवतीति । सत्यि दारिद्रेग्न राजः सकाशे वक्षं मया ख्रयम्थक्यमित्रुक्त एव भावः । भव भ्रप्रस्तानां सेवादीनां प्रस्ताया याच्छायायैकसिन् मूलावहननेऽभिसम्बन्धात्, कुठारस्य सेवादात्यत्या प्रकृति सखायुच्छेदे छपथीगितया समूलोच्छेदक्तिन दीपकानुप्रणीतीऽधिकाढ्दवैश्रिष्ट्यास्थ-

স্থাবে ভোগ, ধনের কৃক্রিয়া, গুরুর ভিক্ষা, প্রজাদিগের কুনীতিপরায়ণ রাজা, এবং চরিত্রহীন ব্যক্তির পুত্র সমগ্রকুলের সমূলে উচ্ছেদকারী কঠোর কুঠার আর কি। অতএব আমার দরিজতা থাকিলেও রাজার নিকট আমি নিজে বলিতে পারি না।। ৩০ ।

विख वहदानं न सुखाकरं नन्ये प्रत्याष्ट्र यच्छितित । जलदः प्रपाकारी जल-प्रदायी, प्रत्यव मेघः, चयमपि चयकालं व्याप्य यच्छत्रपि दददपि जलं नान्यत्, सर्वेलोकस्य सकलस्य जनस्य, प्रत्यव सकलसुवनस्य, वत्नमतां प्रियतं एति गच्छति किञ्च, देवि ! वेखदेवावसरे प्राप्ताः चुधार्ताः पश्चाद् यान्तीति तदेव से हृद्यं दुनीति ।

दारिद्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा । याचकाशाविधातान्तर्दोद्यः केनोपशास्यते" ॥ ३५ ॥

प्राप्तीतिव। षत वैधर्मेष स्रोपम्ली हष्टानः, निस्ति। निस्तं चणविपरीत-वहुकालं यावत् प्रसारितः दानाय व्याप्तः, षन्यव विष्टमरः करो हस्तीऽन्यव किरणसमूही यस्य, स तथा निस्त्रव्याप्तहसः स्थ्वीऽपि, षन्यव योऽपि स्र् ऐत्रयंश्राली, स इति श्रेपः, सन्तापं दाहं, षन्यव क्रेशं करीति ददातीव। वहुदानी हि सर्व-क्रोशहेतुवध्यते। षतएव षार्गन "षतिदाने विष्वंतः सर्व्यनसन्गर्हितम्।" इति भावः। षत्र वह्नस्तापाति-सन्तापकरणयोः वैपरीत्येन प्रणिधानगम्यसायसायुप-क्रिमी स्रोपस्ती हष्टानः; षवसाने तु षचेतनस्य स्थ्यंस्य ताह्मसनापकत्तं तातुप-पत्तोः सम्भावनीत्यानित्युत्मेचा। तथाच स्रोपस्त्वहष्टान्तीपक्रसोत्मे वाल्वसारः १२४॥

সামাত ছলসত্র করিয়া জলদানকারী ব্যক্তি ক্ষণকালের ছক্ত ছল দান করিয়া সর্বলোকের প্রীতিপাত্র হয়। (অলক্ষণ ধরিয়া মেম জলদান করিয়া ত্রিভ্বনের ভালবাসা প্রাপ্ত হয়।) দেখাও যায়,—(দানের ছক্ত) নিত্যই যাহার কর প্রসারিত (কিরণরাশি বাহার সর্বলা বিস্থনর) সেই স্থাও বেন সন্তাপ প্রদান করিয়া থাকেন (যে অভুল ঐশর্থের অধিস্বামী, অভিমাত্রদানদোবে সেই ব্যক্তিও পরিণানে বাধা পাইয়া ক্লেশের কারণ হইয়া থাকে।)। ৩৪ ম

वैश्वदेवावसरे विशे देवा देवता यस स वैश्वदेवः पचमहायश्वान्तरैतविककं-विशेषस्थावसरो हि कालः। पचमभागे हि दिवस्य विशेषो देवेष्यो विस्ट्रीयते इति वैश्वदेवविकाले प्राप्ता धागता चुधार्याः खुन्पीहिता धतिषयः पद्माह्यान्ति विमुखाः सन्तो गच्छिन्ति। दूनीति परितपति। दारिद्रे तिः; दारिद्रामेव धनली विद्र-सस्य सन्तापः ज्वाला यन्त्रणा, सन्तोषः पूर्ण धाष्ठाद एव वारि जलं तेन श्रानः प्राप्तोप- राजा चैतत् सवें शुला "नदानी किमपि दातुं योग्यः, प्रातरेव वाणं पूर्णमनोरयं करियामी"ति निष्कृान्तः—

> "कारो येर्न च वास्त्री च व्यसनी तं न ये: पदम्। येराक्ससहभी नार्थी किं तै: कार्कीर्वसिर्धने:"॥ २६॥

इति वाणकविदारिद्रमध्या ॥ ३॥

यनः निवतः । सप्यने चिसुखस्थानदाष्ट्रदावगाद्यिनः पुष्याः ज्ञानिनीऽभावजनितदःखबिष्टिकिष्विम् । तिन्तु वाषकानानिविधीनां षाणा भोगनं प्राप्तु निच्छा, तथा
विद्यातेन भद्यनिन जनिती यीऽन्तदांचः सर्व्यपौड़ा, स वीन उपायेनः उपणास्यते
निवच्चते स्या ? षितु स न कैनापि निवत्तं यितुं शक्यते, विध्युत्वच्चलजनितप्रयवायस्य पुष्परिचरतादिति सावः। षवानदांचस्यायकाससुच्छे दत्वेन दुर्व्यिषद्वतं
विश्रेषो विविचत इति प्रस्परितद्वपकानुमणीताच्येपाचकारः ॥ ३५ ॥

অধিক আর কি বলিব? দেখ প্রিয়ে! বিশ্বদেবদিপের উদ্দেশে বলিদান কর্ম হইলে সকল কুষার্ত্ত অভিথি আসিয়া উপস্থিত হয়; তাহাদিগের সংকার করিতে না পারায় ভাহারা বিমৃথ হইয়া ফিরিয়া যায়, সেইজয় ভাহাতে আনার ছালয় পরিতাশে একেবারে আছেয় করে। দরিক্রভারূপ আরায় আলায়য়ৢঀা দর্যোবয়প লগনারা নিবর্ত্তিত হইয়াছে; কিন্তু অভিথির আশাভক্সজনিত মর্ম্মপীড়া কোন্ উপায়ে আমি নিবর্ত্তিত করি? (বিধি আছে, 'অভিথি সংকার গৃহস্থের নিতা অবশাকর্ত্তবা' এই বিধির পালন করিতে না পারায় বে গাপ হয়, ভাহার আর পরিহার হইবার উপায় নাই। এ ছঃথ আমার অপরিহার্য ও বিবম।) । ৩৫৪

योग्यः ऋविवांषः, भवेषसमयप्राप्तलादिति भावः । निष्णुग्नः निष्णुमितुसुदातो । राजा प्राप्तामगतिनिति श्रेषः । ज्ञत इति । यैः वाष्येः सैवितैः स्रिः सैवकी वाष्मी वाषालः वाक्पुदुर्ने ज्ञतः सन्यादितः ; यैथं तनिषगतैवैतैः पदं सर्थादां प्रति स्वती ष्यसनी सर्थादाविलासी न ज्ञतः निष्विति तः ; यैथं प्राप्तिधैनैर्द्यी याचकः

षय राज-चीरदयक्या !

एवं पुरे परिकासमाणे राजनि वर्ळानि चौरद्वयं गच्छति। त्रयोरेक: "शकुन्त: प्राइ,—''सखे! स्मारान्धकारविततेऽपि जगति श्रद्धानवशात् सर्वे परमाणुप्रायमपि वसु सर्वे

षात्मसहणः धनिसमानी धनीव न इतः दानेन समावितः; तैः काव्यैः साहिरै-वैलैंधेनैय किं प्रयोजनम् ? घित् व्यवान्येय तानि काव्यानि, वलानि, घनानि चेति वागस्य कवेदें।रिद्रादरिद्रता नया कल्यमेव विधातव्येति राज्ञो विविचती भाव-विशेषः। चव दीपकानुप्रणीताचेपाकणारः ॥ ३६ ॥ इति वागकविदारिद्राकणा ॥३॥

বাজাও এই দকল কথা শুনিয়া 'এখন বাণকে কিছুই দেওয়া বিধিদলত
মহে। প্রাতঃকালেই বাণকে পূর্ণমনভাম করিব' এই কথা বলিয়া দেছান হইছে
নিজ্ঞান্ত হইবার উল্লোগ করিয়া আজগত বলিয়াছিলেন,—দেবিত যে কাব্যনারা
কাব্যদেবী বাক্পটু বাগ্মী না হয়, দেই-বলশালীর বে বল দেই বলবান্কেই নিজের
পদম্যাদার প্রতি একান্ত আদক্ত না করে, যে ধন নারা বাচককে নিজের ভাষ
ধনী করিতে গারা নায় না, দেই কাব্য, দেই বল ও দেই ধনের প্রয়োজন কি?
(বুধাই দেই কাব্য, বল ও ধন। অতএব কল্য প্রাতঃকালেই বাণের নরিজ্ঞাকে
ভবিক্রভার মুখ দেগাইব, ইহাই রাজার মনোগত ভাব হইয়াছিল।)। ৬৬ ॥

ইতি বাণকবিদবিজ্ঞাকথা । ৩ ।

चय राज चौरहयक्या।

एविनिति। परिस्तामाणे प्रति राजपरिस्तमयचौरदयगमनयी: सम: काल द्रति ज्ञापनार्थम्। श्रक्तन्तः श्रक्तनामा एकशौरः। स्कारास्त्रकारिततेऽपि गभौरास्वकाराच्छन्नेऽपि जगति जगदेकदेशेऽखिन् भूलोके। वसु ४नं, समारग्रहं पश्चामि। परन्तु सन्धारग्रहानीतकनकजातमि न में सुखाय" दित। दितीयो मराजनामा चौर ज्ञाह, "ज्ञाहतं सन्धारग्रहात् कनकजातमि न हितमिति कसाहेतोज्ज्ञतं" दित। ततः प्रकुन्तः प्राह,—"सर्वतो नगररज्ञकाः परिश्वमित्तं, सर्वोऽपि जागरिष्यत्येषां भेरीपरहादीनां निनादेन। तत्यादाहृतं विभन्य खद्धभागागतं धनमादाय प्रोष्ठमेव गन्तव्यम्" दित। मराजः प्राह,—"सर्वे। त्यमनेन कोरिद्यपरिमितमिषाकनकजातेन किं करिष्यिषि दिते श्राकुन्तः—"एतद्दनं कस्रोचिद् दिजन्मने दास्यामि, यथायं वेदवेदाङ्गपारगोऽन्यं न प्रार्थयति"। मराजः—"सर्वे। चार्व।

ददतो युष्यमानस्य पठतः पुसकोऽय चेत्। षात्मनस्य परेषाञ्च तद्दानं पौक्षं स्मृतम्॥ ३०॥

सिकतसक्तं ग्रष्टं 'नाचघर' इति प्राक्तताः। तस्तादानीतं चोर्येण पाष्टतं क्रम्तकातं सुवर्णसुद्रासमूहोऽषि न सम सुखिनिसित्तं भवित इति प्रथः। न हितं हितकरं सुखिसप्रक्रमिति। सर्वतः सर्वासु दिचु। खल्लभागागतं खेन खेन भागेनांग्रेनागतं लखं; यावदन्त्रो न लच्चयेत्, विषय नापतेदिति भावः। अती न सुखायेति मनोगतभावः। कोटिइयपरिसितेन मणिकनकयीजांतन समूहेन। एतेन घारायाः सम्बद्धिग्रालिलं स्चितम्। दिजन्मने विप्राय। चाक मनोजसुक्तिति भ्रेषः। यतो ददत इति। यद्यक्ततः यददानं कुवंतः पु'सः, यदयुष्यमानस्य संयामयतः युदं कुवंतः, ष्य यत् पठतः पाठं कुवंतस्र जनस्य पुत्रक धानन्दोक्कासयेदात्मनः खस्य, च तथा परिवास्त पुत्रक्तवेत् स्थात्, तर्षि तद्व दानं सम्प्रेणम्, चालस्त्यानः, तथाऽचरायंस्त्रक्रप्यहणं पौक्षं पुरुषकारप्रभवं स्रृतं स्रांस्थिते

भनेन दानेन तव कयं पुख्यफलं भविष्यती"ति।

महिंभिरिति भ्रेष: । एतद्दानं करिष्यमायमिष तव मम च पुलककारणं पौरुषच गणयामीति भाव: । अत्र युद्धपाठयोरप्रस्तृतयोदान्स च प्रस्तृतस्य स्वपरपुलकगुणाभि-सम्बन्धाद्दीपकालङ्कार: ॥ १०॥

এইরপে রাজা পুরের মধ্যে পরিভ্রমণ করিতে থাকিলে, সেই সময়ে পথে হুইজন চোর যাইতেছিল। তহুভরের মধ্যে শকুস্তনামক এক চোর বলিল,—দেখ বন্ধ। এই ভলোক গাঢ় অন্ধকারে আছের হইয়াছে। তথাপি এই অঞ্চনের গুণে প্রমাণুর তার অতীব কুদ্র সকল ধনই সকল স্থলে দেখিতে পাইতেছি। সে ত থাক। এই বে নাচ্বর হইতে স্থবর্ণ মুদ্রা সকল আনা গিয়াছে, ইহা ত আমার সুথ জন্মাইতেছে না! মরালনামক বিতীয় চোর বলিয়াছিল,—নাচ্যর হইতে বাহির করিয়া আনা হইয়াছে; তথাপি এ স্থর্বমুদ্রাসকল কিহেতু সুথকর হইতেছে না বলিতেছ ? এই কথা ভনিয়া শকুত বলিয়াছিল, — সকল-দিকেই নগরবক্ষকেরা বুরিয়া বেড়াইতেছে। ইহাদিগের ভেরী ও পটহাদির শব্দে সকলেই জাগিরা উঠিবে। অতএব বাহা আহরণ করা হইরাছে, তাহা বিভাগ করিয়া, নিজ নিজ অংশানুসারে লব্ধ ধন লইয়া সত্রই বাওয়া কর্ত্তব্য। মরাল বলিয়াছিল,—আছে। বন্ধু। তুমি এই ছই কোটি পরিমিত মণি ও ছবর্ণ মুদ্রাদকল দ্বারা কি করিবে ? শকুন্ত বলিয়াছিল, এই ধন কোনও এক ভ্রাহ্মণকে দিব, যদারা সেই বেদবেদাপপরায়ণ ব্রাহ্মণকে আর অক্সের নিকট ভিক্ষা করিতে হইবে না। মরাল বলিয়াছিল, বন্ধু! অভি উত্তম বলিয়াছ। বেহেতু-मानकादी, युद्धकादी, अथरा भाठकादीय आभनात निष्कृत ও भरदद यमि আনম্পোচ্ছাস হয়, তবে সেই দান, সেই যুদ্ধ, ও সেই পাঠ পুরুষকারের পরিচায়ক বলিয়া মহর্ষিরা অরণ করিয়াছেন। (ভোনার এই দান ভোমার নিজের, এবং আমাবও আনন্দোচ্ছাসপ্রদান করিতে উপযুক্ত বলিয়া ইহা ভোমার নিশ্চয় পুরুষ-कारवव পविচायक श्रेरव।)। ७१।

यकुन्तः,—"बस्माकं पिट्यतामद्वीऽयं धर्मः, यखीर्यंण वित्तमानीयते"। सरासः—"शिरच्छेदमद्वीक्षत्यार्जितं द्रव्यं निष्क्रिसमिप कयं दीयते १॥ ३८॥ घर्कुन्तः—

"मूर्जी न हि ददात्यधें नरी दारिद्यू यक्षया। प्राच्चसु वितरत्यधें नरी दारिद्यू यक्षया॥" इति॥ ३८॥ सराज:—

"किञ्चिद्देसयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोसयम्। पात्राणामुक्तसं पात्रं शूट्रावं यस्य नोटरे ॥" इति ॥ ४० ॥

মবাল আবাবও বলিয়াছিল, আছে। এ দানে তোমার পুণ্যকল কিছণে ছইবে ? শকুন্ত বলিল,—আমাদিগের পিতৃপিতামহ হইতে এ-ই চলিয়া আসিভেছে যে, চুরি করিয়া ধন উপার্জ্জন করা। মবাল বলিল,—শিরশ্ছেদ স্বীকার করিয়া দে দ্রব্য উপার্জ্জন করা হইল, তাহার সমস্তই কেন দিবে ?। ৩৮ ॥

यकुत्तः माइ,—''सूर्धं" इति । सूर्खोंऽश्चो नरः दारिद्रायद्वया इदैव मध्यनि विनिष्ठमानदरिद्रताया भयात् न हि अये धनं ददाति ; किन्तु माश्चः पण्डितो नरः परिखन् जन्मनि दारिद्रायद्वया दरिद्रकुल्जन्मभयात् अये धनं वितरित ददाति । वस्मादमुखिन् जन्मनि पुनर्खोभप्रवाणयेव सर्व्वभिष्ठ धनं देयनेव शिर्म्खे दन्तृती- क्रव्यापि । चव खाटानुमासो द्रष्टव्यः । अत्र सूर्खं माश्चमोरदाने दाने च शहेव धेतुरिक एव मोक्त इति व्याधातालद्वारः । १८ ॥

শকুন্ত বলিল, — মূর্থ লোক ইংজন্ম দরিক্র হইবার ভরে ধন দান করিতে পারে না; কিন্ত পণ্ডিত লোক প্রজন্ম দরিক্র হইবার ভয়ে ধন দান করিবা বাকে। (অতএব জন্মান্তরে প্রচুবধনলাভের প্রভ্যাশায় শিরশ্ছের স্বীকার করির অর্জিন্তর সমন্ত ধনই দান করা কর্ত্ব্য।)। ১৯ ৪

मराल: प्राप्त,--"कि खिदि"ति । कि खित पार्व स म्प्रदानपार्च वेदमधं वेदम्ख्

यकुन्तः—"यनि वित्तेन किं करियति भवान्" ?

सराजः—"यखे । कायीवाधी कोऽपि विपवटुरतागात्।
तेनास्प्रत्यातुः पुरः कायीवासफलं व्यावर्णितम्। ततोऽस्प्रत्तातः
बाल्यादारभ्य चौर्यं कुर्वाणो दैववयात् खपाणाविष्ठत्तो वैरान्यात्
सक्रुटुम्बः कायीमेश्वति। तदर्थसिदं द्रविणजातम्।"

यकुन्तः—सन्द्रज्ञान्यं तव पितुः। तथान्ति,—

"वाराणसीपुरीवासवासनावासितासना।
किं सना ससतां यति वराकः पाक्रयासनः॥

विदाध्ययनार्षं ज्ञानादिशिदिंगसक खस्त्रम्यातिया इनात् ज्ञानमयिनित यावत्। कि खित् पावं तपीमधं तपः प्रचुरं तपस्यातिरतिनिति वावत्। एवं निकपितानो पावाखां मध्ये यस्त्रीदरे जठरे ग्रदात्रं नास्ति, तदेव उभमं पावं भवतीति स्कृतेः वेदवेदाङाध्याधिने यद्दानं करिष्यतीतु ग्रक्षं, तचाक् मन्ये इति भावः ॥ ॥ ॥

মরাল বনিল,—কোন সম্প্রদানপাত্র জ্ঞানময়; কারণ, সর্বলা বেদাধারনাদি ধারা (সময়াতিবাহন করে; কোন পাত্র তপোময়; কারণ, সে সর্বলাই তপান্তার নিরত; কিন্তু এই সকল পাত্রের মধ্যে ঘাহার উদরে শুদ্রের আর নাই, সে-ই উত্তম পাত্র, শ্বতিতে এইরপ কথিত হইযাছে। (অত এব তুমি বে বেদবেদায়াগ্যায়ী কোন আহ্মণকে সমস্ত ধন দিতে মনস্থ করিয়াছ, তাহা অতি উত্তম বলিয়া খর্মে করি) ॥ ৪০ ।

विषवटुर्षश्चाचारी ब्राग्ध्याः । चचात्पितुः चचाचं जनकस्य । देववधाद् श्रास्यक्ष्मेष । द्रविचातं चनसमूचम् । वाराचमीपुर्यां वासेन जातया वासनधा छंक्कारेण वासितः संक्कृतः चात्या चित्तं यस्य, स तथा, तेन ग्रना चित सह वराकः सुन्दः चुद्रः पाक्रयासन चन्द्रोऽपि समतां समानवं याति प्राप्नोति वितं ? चित्त ग

जवरं कर्मं ग्रस्थानां चित्रं वाराण ही पुरी।
यत्र संसभ्यते मोचः समं चण्डानपण्डितैः॥
मरणं मङ्गलं यत्र विभूतिय विभूषणम्।
कोपीनं यत्र की भेगं सा काभी केन मीयते ?"॥ ४१॥

ष्यस नात्यात्रमादिभिनं वितो भेदः कायां नालीति भावः। ष्यय कपरिमित।
वाराणसी पुरी काथी कर्मग्रसानां ग्रभाग्रभक्यं कपरस्थानां त्रीधादीनां वीनानां
कपरं षदुरीत्पित्तवाधकयिकमत् चेतं स्थानं भवति। ष्यतएव यत चर्छालपिछतैः
चर्छालैः वेदाध्यायिभिविषय समं यथा स्थात् तथा, भीचः मुक्तः संलुश्यते षमेदेन
प्राप्यते। तथाच न कैवलं समाने गुरुता, फ्लेडिप मीचे समता। ष्यत कपकालङ्कारो विवेक्तव्यः। ष्यय मरण्यमिति। यत्र वाराणसीपुर्यां मर्पं मङ्गलं
निरित्ययग्रभक्तरं, मीचकारणत्वात्। विभूतिभैस्मापि विभूषणम् ष्यलङ्कारः। यत च
कौपीनं कूपस्य योनिकूपस्य दूरं कौषं भिन्नं, तदीयमिदं वासः कौषीनं ष्यन्तवांस्वीरं
कौषयं कीषजातं क्षमिकोषीत्यं पद्रबस्तं भवति, सा काशी कैन पुरेण भीयते छपमौयते ? षितृ तस्या छपमैव नाक्षिति॥ ४१॥

শকুন্ত বলিল, এই ধন দিয়া তুমি কি করিবে ? মরাল বলিল, সথে ! কাশীবাদী কোনও এক আহ্মণ অহ্মচারী এখানে আদিয়াছিলেন । তিনি আমাদিগের
পিতার ইনিকট কাশীবাদের ফল বর্ণনা করিয়াছিলেন । দেই বর্ণনা শুনিয়া
আমাদিগের পিতা বালাকাল হইতে চুরি করিয়া আদিলেও ভাগ্যক্রমে
বৈরাগ্যবশতঃ নিজ্প পাপ হইতে নিবর্ত্তিত হইয়া সপরিবারে কাশী ষাইবেন ।
দেইজ্জ এই ধনসকল (সংগ্রহ করিতেছি।) শকুন্ত বলিল, তোমার পিতার
মহাভাগ্য; কারণ, কাশীবাদে বাস করিলে মনে একপ্রকার শুভসংস্কার জন্মায় ।
দেই সংস্কার দারা বাহার মন ভাবান্তরিত হইয়াছে, সে কুরুর হইলেও, তাহার সহিত
কুত্র (বেচারী) ইক্সও কি সমতাপ্রাপ্ত হন ? নিশ্চয়ই নহে ? কাশীবাম

एवसुभयोः संवादं शुला राजा तुतीष । श्रविन्तयच मनिस,
"कन्धेषां गितः सर्वयेव विचित्रा ! स्मयोरिप पवित्रा मितः"
इति । ततो राजा विनिद्यत्य भवनान्तरे पित्युत्रावपस्यत् ।
तत्र पिता पुत्रं प्राप्त,—"इदानीं परिज्ञातशास्त्रतस्त्वोऽपि द्यपितः
कार्पस्त्रे न किमपि न प्रयच्छिति ; किन्तु,
श्रिथिन क्षवयित क्षवयित पठित च पठित स्तवोन्मसे स्तौति ।
पश्चाद्यामौत्युक्ते सौनी दृष्टिं निमीन्यित" ॥ ४२ ॥

কর্মণান্তের উবর ক্ষেত্র। এইজন্ম চণ্ডাল ও বেদাধ্যায়ী ব্রাহ্মণ, উভয়েই সমানভাবে মোফলাভ করেন। বেথানে মরণই মঙ্গল, ভম্মই অলঙ্কার, এবং বেথানে কৌপীনই প্রত্তিব্রে, সেই কাশী কাহার সহিত উপমিত হইবে ? ৪১॥

कर्मणां ग्रभाग्रभकर्मणां गति: फलं विचिचा भावयंजनकं; यत: पापकर्मंणोक्षमयोरिप चौरयो: पविवा पापग्रमा निसंखा मितः वृद्धिः। निष्ठ पापजनकिति
पापं जनयित कर्म, ग्रमेनोहें जेन वाद्यतवात्। भत्यवीक्षं ''तपी न कल्कीऽध्ययनं
न कल्कः, स्वाभाविको वेदविधिनं कल्कः। निषिद्धकर्मापि भवेत्र कल्कः, तान्येव
भावीपहतानि कल्कः ।'' इति। भवनानरे चन्यद्धिन् रहे। परिकाते यास्त्रतन्ते
येन, म तथा, यास्त्रं परिजाय व्यवहारतन्तं विद्यापि कार्पखेन छेतुना किमिप
किश्वदिष न प्रयच्छित सम्प्रद्याति। तु पुनः किं करोति, तदाह,—'भर्षिनी'ति।
प्राथनाकारिणि जने कवयित कविरिव भावरित रिचतया कवितया परिचयं कुर्विति
स्रावः। पठित च तदीये चरिते पठनीये पाठं कुर्व्यति स्ति पठित प्रार्थंचितमिप स
राजा। सवीन्युखे सवे चन्युखे चयुक्ते सत्यर्धिन स्त्रीत राजाऽधिनी गुणान्
वर्णयित। इदानीं कार्येण व्याप्रतोऽसि, प्रयाद यासि गच्छािन तव समीपिमितुक्ते

राजाप्येतच्छ्ला तसमीपं प्राप्य "मैवं वद" इति स्वगाषात् सर्वाभरणान्यतार्थं दत्त्वा तस्मे, ततो ग्रहमाखाद्य कालान्तरे सभामुपविष्टः कालिदासं प्राह,—सखे !

"क्वीनां भानसं नौसि तरन्ति प्रतिभाष्यसि।" ततः कविराष्ट्र.—

"यत इंसवयांसीय भुवनानि चतुर्दश्य" ॥ ४३ ॥ मतो राजा प्रत्यचरसुक्षाफलनचं ददी। इति राज-चौरदयकथा ॥ ४ ॥

ভक्षवित सक्षिणि मीनी सुनिभाववान् वाग्रहित: सन् दृष्टिं दर्मनं निमीलयित सुद्रयति तन्द्राक्षष्टी लुप्तचान इव सर्वति इति यावत् ॥ ४२ ॥

এইরপ কথোপকখন শুনিয়া রাজা সন্থষ্ট ইইয়াছিলেন এবং মনে মনে চিন্তাও করিয়াছিলেন, সকল রকমেই পাপকর্ম ও পুণাক্ষের গতি বড়ই আশ্চর্যাকর ! ইহারা উভয়ে পাপকর্মে আসক্ত হইলেও ইহাদিপের বৃদ্ধি অভীব পবিত্র নির্মাল । তারণর রাজা অন্ত বাটাতে ঘাইয়া পিতা ও পুত্রকে দেখিয়াছিলেন । তাহাদিপের মধ্যে পিতা পুত্রকে বলিয়াছিল,—বাজা ভোজ শাস্ত্রার্থ ও ব্যবহারতত্ম জানিয়াও এখন কুপণতাবশতঃ কিছুই দান করেন না; কিন্ত প্রার্থিত ব্যবহারতত্ম জানিয়াও এখন কুপণতাবশতঃ কিছুই দান করেন না; কিন্ত প্রার্থিত বাহার বিলার করেন; রাজার চরিত্র ও ক্রিয়াকলাপের যশোগাখা পাঠ করিলে রাজাও তাহার যশোগাখা পাঠ করেন; রাজার ও ক্রিয়াকলাপের যশোগাখা পাঠ করিলে রাজাও গুণগানলারা বর্ণনা করেন; আছা পরে যাইতেছি, এই কথা বলিলে নির্মাক্ হইয়া চক্লু মুক্তিত করেন, (বেন সুমাইয়া পড়িয়াছেন, কিছুই শুনিতে পান নাই, এইয়প ভার প্রকাশ করেন) । ৪২ ৪

चत्तार्या चन्त्रयः। सवीनानिति । सवीनां कावाकृत्यां मानसं मनः नीमि ।

षय क्रीड़ाचन्द्रकविकया।

ततः प्रविश्वति हारपातः, "देव ! कोऽपि कीपोनावश्रेषो विहान् हारि तिष्ठति" इति । राजा—"प्रवेशय" इत्यवीचत् । ततः प्रवेश्वतः कविरागत्य "स्वस्ति" इत्युक्ताऽनुक्त एवीपविष्टः प्राचः,—

लौमि, यत यश्चिन् प्रतिभाव्यसि प्रतिभा कल्यनायिकरिव कथी कलं यत् तथ्या, तस्चिन् कल्यनायिकरूपप्यः पूर्णे मानसे इंसववांसि इंसववांसि इंसववांसि इंसववांनि प्रव चतुर्द्य सुवनानि लोकाः सर्वे तर्मा सस्यानि खेलनौति यावत् । अवएव कवीनां मानं संनीमि मानं चित्तसमुम्रति चित्तस्वीत्वक्षे स्व्यक् सौमीति विन्दुसुतिर- खडारो द्रष्टदाः । कवयो हि महामतयः स्वैद्या पृन्धा दित भावः । अत्र प्रतिमाया- मानस्वारोपलान् मानसे नदीलारीप चार्थः प्रस्तावान्। अत्र द्रपकानुप्यिती- प्रमासुक्षकोदात्तालुदारः ॥ ४३॥ इति राज-चौरहयकथा ॥ ४॥

রাজা এই কথা গুনিয়া ভাষার নিকটে বাইয়া 'একথা বলিও না' এই কথার সহিত গাত্র ছইতে অলস্কার সকল উন্তুক্ত করিয়া ভাষাকে দিয়াছিলেন; এবং ভারণের রাজবাটীতে আসিরা সময়াস্তরে সভার উপবেশন করিয়া, কালিদাসকে বলিয়াছিলেন, কবিদিগের নানসনদীকে আমি স্তব করি, প্রতিভারণ জলরাশির উপরিভাগে খেলা করিয়া থাকে; কালিদাস অবশিষ্ট ভাগ বলিয়াছিলেন,—মেহলে হংস ও কার গুবাদিপক্ষীসকলের স্তায় চতুর্দশ ভ্বন। (এইজন্ত কবিদিগের সেই সমূরত মনের আমি গুণগান করি)। কবির এই কবিভাপ্রণ দারা রাজা সন্তুট ছইয়া প্রতি অক্সরে লক্ষমুক্তা কবিয়া দান করিয়াছিলেন। ৪৩॥

ইতি বাজ-চৌর্ব্রক্থা # 8 #

"इह निवसति मेर्: ग्रेखरो सूधराणा-,

मिह हि निहितसारा: सागरा: सप्त चैव।

इदमतुलमननं सूतलं सूरिस्तो-,

इवधरणसम्बद्धानमस्महिधानाम्"॥ ४४॥

अय क्रीडाचन्द्रकविकया।

कीपीनावमेष: कीपीनमावसम्बल:। चनुक्त एव राजा उपवेष्ट्रम्। उप-विष्टी भूतले स च प्राष्ट्र खगतिनित शेष:। किं, तदाइ,—''इहे"ित:। इह स्रतले भधराणां पर्व्यतां भेष्वरो मीविभूत: येष्ठ इति यावत, नेर: काञ्चनसय: पर्व्यत-विशेष: सुमेत: निवसति निवासं करोति अध्यासी; पहेव अतली सप्त सागराय लवग्रेचुसुरामपिर्देधिदुम्बजलान्तकाः निहितभाराः निहितः स्थापिती आरी निभरी ये हे तथा भारं स्थापथिता तिवित्त हि प्रसिद्धमितत्। इटं हम्समानं अतुलं तुला चपमा साद्यां नास्ति यस एताद्यादितीयस्थानाभावात् तत्त्रया, निरुपसं, अनन्तं श्रन दयत्ता परिच्छेद: सीमा नाश्चि यस्य, तत्तथा, असीमं ; यदा अन्तो नाश: धलनाभाव: स च नास्ति यस, तत्त्रघा धवायं प्रवाहरूपेण धिवनाणि; तथा भरिमतानां बह्ननां प्राणिनां देवादीनामन्यत्रीत्पादात्, उद्भवय जन्म, धर्षं धारणं, तयी: समध सचमं बहुप्राणिजनाधारणिश्ययकार्यातियालि सूतलं पृथिवी-तलमेव भूमितलं प्रव्यदिधानां दरिद्राणां स्थानं खितियीग्यं स्थलम् । ये तु धनादि-गौरवादात्मानं देवानां प्रियं मन्यन्ते, तेवामन्यदेव भवितुमईति ; मानवा: खलु वयं मानवनिवास एवीपविशाम इति भाव: । अव उद्यासनी जीयात्रिगं पोऽप्याङम्बरिपय दति विशेषे प्रस्तुतेऽकहिधदरिद्राणां भूमिरैवासनभिति सामान्याभिधानादप्रस्तुत-प्रथमालकार: १ ४४ ।

তারপর কোনও এক সময়ে ঘারপাল আসিয়া বলিয়াছিল,—মহারাক। কৌপীনমাত্র সম্বল কোনও এক বিহান্ ঘারদেশে অবস্থান করিতেছেন। তাঁহাকে প্রবেশ করিতে দাও, রাজা এই কথা বলিয়াছিলেন। অনস্তর সেই কবি ঘার-

राजा प्राइ—"महाकवें । किं ते नाम श्रभिधत्खं"। किंवः प्राह—"नामग्रहणं नोचितं पण्डितानां, तथापि वदामो यदि जानासि—

न हि स्तनस्ययी वृहिर्गभीरं गाइते वच:। तलं तीयनिधेर्द्रष्टं यष्टिरस्ति न वैणवी ॥ ४५ ॥

পালের সহিত প্রবেশ করিয়া স্বস্তি-বাক্যেরাজ্ঞাকে আশীর্কাদ করিয়াজ্ঞিন। এবং রাজা আসন দিয়া বসিতে না বলিলেও ভ্তলে উপবেশন করিয়া বলিয়াজিলেন;—এই ভ্তলে ভ্লোকের ধারণকারী পর্বতসকলের মৌলিয়ানীয় স্থমেরুপর্বত নিবাস করে; এইঝানেই লবণোদক, ইক্দুদক, স্থরোদক প্রভৃতি সপ্তসাগরও নিজ নিজ দেহভার স্থাপন করিয়া বাস করিতেছে, ইয়াও প্রসিদ্ধ; বছ প্রাণীর উৎপত্তি ও ধারণ কার্য্যে সক্ষম, উপমাবহিত, অসীম ও অবিনাশী এই দৃশ্যমান ভ্তলই আমাদিগের ভায় ব্যক্তির অবস্থান বোগ্য স্থল। (তবে বাহার াধনাদিগৌরবে আপনাকে দেবতাদিগের প্রিয়পাত্ত (মূর্থ পত্ত) বলিয়া মনে করে, তাহাদিগের স্থান অভ্যপ্রকার হইতে পারে; কিন্তু আমরা মানব, আমরা মানবের নিবাসস্থলেই উপবেশন করি। হায় ! রাজসভাতেও আড্স্রপ্রিয় নিত্রিণ মূর্থের এত আদর !!) ॥ ৪৪ ।

नामग्रहणं नीचितिमिति। "श्वात्मनाम गुरीनांम नामातिक्रपणस्य च।
श्रायुष्तामो न ग्रहीयात् च्छेष्ठापत्यक्तवयोः॥" इति स्कृतनांमग्रहणस्य निषिद्वत्यादकत्तंत्र्यमेव नामग्रहणं निज्ञक्षेति भावः। नहीति। स्तनस्यौ वाला बुद्धिः गम्भीरं दुरवगाद्यभावसम्पदं वचः वाक्यं न गाहते नावगाइते न स्नाति नैव विषयीकरीतौति यावत्।
तथाहि तीयनिषेः समुद्रस्य तलं द्रष्टुं वैणवी वेणुनाता वंश्रखखनिस्मिता यष्टिनांसि
समर्था। श्रम भवगाद्यत्ववचनाइचित रसत्वं, क्षविषु रमनिधित्वच व्यञ्चनया द्रप्यते
इति द्रष्टव्यम्। गाहनदर्शनयोर्थत ऐक्यात् प्रतिवम्नूपमाखद्वारः॥ ४५॥

देव ! आकर्णय—

चुतासिन्दोर्सेखां रितकलहभग्नच बन्यं, ससं चक्रीक्वत्य प्रहस्तितसुखी ग्रेन्तनया। ग्रवोच्द्र यं प्रश्लोत्यवतु गिरिश: सा:च गिरिजा, स च क्रीड़ाचन्द्रो दश्चनिक्रस्णापूरिततनुः"॥ ४६॥

রাজা বলিয়াছিলেন, মহাকবে ! ভোমার নাম কি বল । কবি বলিয়াছিলেন, নিজের নাম নিজে গ্রহণ করা পণ্ডিভের অকর্ত্ব্য ; তথাপি বদি জানিতে সমর্থ হন, তবে বলি ; কারণ, অকৃতপরিপাটি বালবুদ্ধি গঞ্জীরভাববিশিষ্ট বাক্যের অর্থ গ্রহণ করিতে পারে না ; তাহাই বটে, বংশগগুনিশ্বিত যৃষ্টি সমুদ্রের তলদর্শন করিতে ত সমর্থ হয় না । ৪৫ ॥

चतामिति । रतिकलहमग्रं रत्यथीं उत्रागहदार्थः कलहः प्रणयकलहः
"ग्रासात्र प्रवर्षे दित्र व्यादिसास्प्रगीमिकाधिकरणकामस्योक्तः, तेन मग्रं दिखिन्तितं वलग्रं अलङ्गारविग्रं, तथा रतिकलहनेव च्युतां आलदिगाद सप्टां रन्दीयन्त्रश्च लिखां अप्रकलां अर्थभागं ससं खाउँ सुखेनेव सुखं मेलियला चक्रीकृत्य
अवक्षीभृतं तदर्वद्वयं पूर्णचन्द्रव्याजेन चक्रीकृत्य चक्षवदाकृतिमत् सन्यादा प्रदृष्टितसुखौ
ह्रष्टानना सती भेलतन्या हैमवती 'प्रश्च' दृति यं अवीचत् कथ्यामास, स गिरिशः
शिवः, सा च गिरिजा हिमालयस्ता गौरी, स च दणनिकरणाप्रिततनुः प्रहासविद्वभूतानां दणनानां दन्तानां किरणेः रिक्रिमराप्रितं ग्राक्तीकृतं तनुः वलयभागस्थदंशो ग्रस्य, स तथा प्रत्यक्तितर्गासः स च क्रीडाचन्द्रः क्रीडायाः रतिक्रीडायाः सन्यत्यो कृतकयन्द्रः अवतु लामिति श्रेषः। स्रोषात् गिरिशः पिता,
गिरिजा माता 'प्रश्च क्रीडाचन्द्रो जात' इति यमवोचत्, स एव क्रीडाचन्द्रस्वामवत्
स्तीतु दति ॥ ४६ ॥

বৃতিকলহে ভগ্ন বল্যুখণ্ড ও ল্লাট হইতে পবিভাঠ চন্দ্রলেখা মূখে সুখে

कान्तिरायः—"यखे क्रीड़ाचन्द्र! चिरात् हष्टोऽसि। कायसीहभी ते दथा सण्डले सण्डले विराजत्विष राज्ञान वहुधनवति ?" क्रीडाचन्द्रः—

"धनिनोऽप्यदानविभवा गख्यन्ते धुरि सहादिरद्राणाम्। हन्ति न यतः पिपासामतः समुद्रोऽपि सत्तरेव ॥ ४७ ॥ विश्व—

মিলাইয়া চক্রাকার করিয়াছিলেন এবং তাহা দেখিয়া হৈমবভী হাসি মুখে 'দেথ কেমন ক্রীড়াচন্দ্র হইয়াছে' এই কথা বাঁহাকে বলিয়াছিলেন, সেই মহেশ্ব, সেই গিরিকুমারী তুর্গা এবং হাস্ত কবার বহির্গত দস্তরাজীব বন্মিদারা পূর্ণাঙ্গ সেই ক্রীড়াচন্দ্র তোমাকে বক্ষা করুন । ৪৬ ॥

सग्छली मण्डली प्रतिराष्ट्र'। बहुधनवित बहुधानी धनवांशित बहुधनवान्,
तिक्षान्'; नतु लखंधारयोत्तर्य मतुप्, न्यायिवगिर्धतलात्। विराजित श्रीममाने
सल्या । क्षीड़ाचन्द्रः प्राइति श्रेषः । धलिन इति । चदानं नाल्ति दानं यस्य, तत्
खदानं दानरहितं विभवं धनं येषां, ते श्रदानविभवा धनदानपराखुखा जना धिनः
नोऽपि धनवन्तोऽपि सहादरिद्राणां दरिद्रतमानां जनानां नध्ये धरि घराया भारिनिमधं
गण्यन्ते भारकारणतया गणनाविषयीभूता धवन्तीत्ययः । यतः यसाद्वेतीः समुद्रः पिपाम
न इन्ति पातुनिच्छां नोपशमयित, चतीऽखाद्वेतीः समुद्रो जलनिषरिप सागरः द्वीषात्
मुद्रया सह विद्यमान्।ऽपि रदाक्षरत्वात् मक्रेव वालुकामयः प्रदेशविशेष एव पिपामाशान्तरकारणत्वसायात् मन्यत इति श्रेषः । चत्र महादरिद्राणां मध्ये गणनाया नक्भावस्य च सायसेव, नलैकक्ष्यमती हष्टान्तालङारः । निष्ट वष्टुधनयित सल्यवि
दारिद्रादशाया षवसादी दादाक्षाविऽपीति भावः ॥ ४०॥

কালিদান বলিয়াছিলেন,—সংখ ক্রীড়াচন্দ্র! বহুকাল পরে দেখা। আছে। ভাই।

उपभोगकातराणां पुरुषाणामर्थं शञ्चयपराणाम् । कन्यायणिरिव सदने तिष्ठत्यर्थः परस्यार्थे ॥ ४८ ॥ सुवर्णयणिकेयूराङ्खरैरन्यभूसतः । कत्वयैव पदं भोज ! तेषामाप्रोति सारवित् ॥ ४८ ॥

প্রতি রাজ্যে রাজ্যে বহু বহু ধনবান্ রাজ। বিরাজমান থাকিতেও তোমার এ অবস্থা কেন ? ক্রীডাচন্দ্র বলিয়াছিলেন ;—সত্যই বলিয়াছ, কিন্তু ধনিসকল ধন দান করে না বলিয়া দারিদ্রকৃত পৃথিবীর ভাষ : মধ্যে গণনীয় হইয়া থাকে। দেখ, বেহেতু পিপানার শাস্তি করে না, সেই হেতু অতি প্রচুর জলের আশ্রয় হইলেও সমুদ্রকে মক্র বলিয়াই মনে হয়। (অতএব বহু বহু ধনবান্ থাকিলেও আমার এ দারিদ্র্য দশার হানি কি করিয়া হইবে ?)॥ ৪৭॥

किसेति। न केवलं महादरिद्रासे नैव ददितः प्रथ्य, श्रन्याप्यसि तेषां दशा,
—श्र्यंसस्वयपराणां धनसस्वग्रेककार्य्याणां स्प्रभोगकातराणां स्प्रभोगे यथेन्द्रव्यवहार कातराणां क्रिप्टानां पुरुषाणां श्र्यः धनं सदने भवने कन्यामणिरिव कन्यारतसिव श्रीभना कन्येव इति यावत्, "न्नातो न्नातो यदुत्क्षष्टं तद्रविति कय्यते" इति
स्रृतः, मणिरव्योरिकार्यकत्वाद्ध, परस्वार्थे तिष्ठति, परित्यन्य सत्तवादिति। श्रतएवोज्ञम्,—"क्रपण्य धर्मं यान्ति विज्ञतक्तरपार्थिवाः ॥" इति। सम्बत्तरिहताः
सन्तः प्रयान्ति परस्वोकिमिति भावः। श्रद्य स्प्रमालक्षरः॥ ४८॥

কেবলমাত্র ধনসঞ্চমশীল; কিন্তু উপভোগে কাতর পুরুষদিগের ধন বাটাতে শোভনা কল্যার লায় পরের জল্মই থাকে ॥ ৪৮ ॥

भाने सनुध्य कथयति कवि: — सुवर्णेत्यादि । है मीन ! धन्यभूसतः चन्ये भूपतयः सुवर्णेमिषक्षेयूराङ्म्बरैः सुवर्णानि काखनानि च मण्यय रवानि च क्रियूराणि च भलकारिविश्रेषात्तेषानाङ्म्बरैनित्यं नवैनेवैर्व्यवहारैः पदं राजपदं राजत्वं प्राप्नुवन्ति; किन्तु तेषां मध्ये सार्वित् स्थिरांग्रज्ञाता राजा कलया चाङ्म्बराणां मात्रया वा

सुधामयनीव सुधां गलन्ति,

विदम्धसंयोजनसन्तरेण। काष्यानि निर्योजसनोहराणि,

वाराङ्गनानासिव यौवनानि ॥ ५०॥

चतुःषष्टिकलाविद्यया करणेन तत्पदं राजलं चाम्नोति । सारजेन कलासेनैव कर्तव्या इति भावः । तत् मन्ये लं सार्विदेव, यत्ने कलावन्तः सहचरा इति कविराययः ॥४८॥ दश् ভाङ । অग्र गरुन बाङावा प्रत्, त्रि, ও কেরুवानि অनङाविदिश्वर आड्परवव সহিত बाङ्गपन मान्या कविया थाकः ; किन्न छान्निरिश्व त्राप्ता व्य गावङ, मिन् हुन्विक्नाव गरिङ मिन् द्वा क्षणान मान्या कवि । (এই জন্ম त्रा कवि, आपिन गावशाहो ; कावन, এই गरुन कानावान् পণ্ডिত আপনাव गरुहव)॥ ८०।

किच सुधित ! चदीलवादिभिरदृष्ट एवः । वाराङ्गर्नानां वेद्यानां योवनानीव योवनद्या इव निर्व्याजमनोइराणि चकपटमनोज्ञानि स्वामाविकसुन्दराणीति
यावत्, चिप च सुधामयानि रसालादिफलानीव चस्तविकाराणि रसप्रचुराणि काव्यानि
रसात्मकवाक्यानि विद्यासंयोजनमन्तरेण विद्यास्य चतुरताप्रयुक्तकौयलवतो रिक्तस्य
संयोजनं सम्बन्धं विनेव सुधामस्तं रसं गलान्ति गालयन्ति चरयन्ति पातयन्ति इति यावत्
भचयन्ति भोजयन्तीति वा सर्वसाधारणजनान् इति श्रेषः । चतः दर्शनसुभगाः
चायन्येऽलङ्कारादयस्याच्याः, रसलानि च काव्यानि ग्राह्याणि । तद्याद्वितात्
कुम्मलोऽसि लानित भावः । चत्र 'सुधा गलन्ती'ति पाठः कर्तव्यः । तथाच रिकत्वनसंसन्धे विना वाराङ्गनानां योवनानीव, सुधामयानि फलानीव च सुधा वृष्टेव गलन्ति
गालयन्ते वृष्टेव नम्मन्तीत्यर्थः । तथाद रसज्ञननसम्बन्धः कर्त्तव्यः काव्यरचार्थनिति
भावः । चवीपमालङ्कारः ॥ ५०॥

বেশ্যাদিগের বৌবনের ভায়, এবং অমৃতাস্বাদ রসালফলের ভার রসজ্ঞব্যক্তির

ज्ञायते जातु नामापि न राजः कवितां विना । कविस्तद्दरतिरेकेण न कीर्त्तः समुरति चिती" ॥ ५१ ॥ सगृरः—

"ते वन्द्रास्ते महात्मानस्तेषां लोके स्थितं यय: । यैनिवसानि काव्यानि ये च काव्ये प्रकीर्त्तिताः" ॥ ५२ ॥

সম্বন্ধ ব্যতিরেকে স্বভাবস্থার কার্যসকল বুধাই নই হইরা যায়। (এইজয়া রসজ্ঞ ব্যক্তিও কাব্যের সহিত সম্বন্ধ রাধা অবশ্য কর্ত্তব্য।) ॥ ৫০ ।

पखनाए—जायत इति । किवतां किवसमूरं विना पाणितकिसमूर्व्यति-रेंकेण राजो नामापि, किंयगः, न जातु कदाचित् जायते जनैरचविषयस्थैरिति ग्रंथः । तद्यतिरेंकेण पाण्योमृतं राजानं विना कवेरिप कीर्त्तः काव्यविनोदयगः चितौ पृथिव्यां न स्पुरति नैव प्रकाशते । प्रती राजा किवः प्रतिपाल्य प्रवेति भावः । प्रव उत्तरवाक्षे तक्कव्यद्श्रनात् पूर्ववाक्षे यक्कव्यप्रधोगे कर्त्वये यत्तक्वव्य-निर्दिष्टवाक्षायंयोर्मदेनान्योऽनुपपदामानो राजः किवसाद्याव्यतिरेकेण नामाजानं राजसाद्याव्यव्यतिरेकेण कवेः कीर्च्यम्बाश्च रविति विम्वप्रतिविन्वमावे पर्य्यवस्यतीति निर्दर्शनावस्थारः । प्रशः॥

কবিদিগের সাহাব্য ব্যতিরেকে কখনই রাজার নামও জানিতে পারা যায় না; সেইরপ রাজার সাহায্যবাতীত ভূমগুলে কবির কীর্ত্তিও প্রকাশিত হয় না। (অতএব কবির প্রতিপালন রাজার অবশাকর্ত্বা।) । ৫১॥

मयूर:प्राह—त इति । यै: काव्यानि निवदानि रचितानि, ये च तिक्षन् काव्ये यिथिते प्रकोतिताः प्राप्तकी र्त्यः काव्यनिक्षित्ता को र्तिव्याप्ता च येषां, तैषां यथो लोकि भक्षोके स्थिरं भवति, धतण्व ते महाक्षानः चदाराः, धतण्व ते बन्द्या बन्दनीयाः सर्वे । धतो बन्दनाकारणं कविः पालनीय इति भावः । धव काव्यलिङ्गालङारः ॥ ५२। प्रवृत्वकित विलिश्न—त्म कथा ठिकः काव्यन, शांहोत्रा काव्य वहना कर्वन,

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वरकचि:-

"पदच्यक्तव्यक्तीक्षतसद्धर्यावस्थलिते, कवीनां मार्गेऽस्मिन् स्मुरति बुधमावस्य धिषणा। न च क्रीडालेगव्यसनपिश्चनोऽयं कुलवधू,-कटाचाणां पत्थाः स खलु गणिकानामविषयः"॥ ५३॥

এবং থাঁহারা দেই কাব্যের রসাম্বাদ করিয়া কীর্ত্তিয়ারা বিখ্যাত হন, ভূমগুলে काँशिक्षित यन: कथनरे नहें रुव ना। काँशवारे महानव विवा काँशवारे वन्त्रीय। (এइक्क प्रकृत लाटक्व वन्त्रनाव कावन कवि निन्ध्य भास्त्रीय।)॥६२। वर्विस्त्रशिष्टं वंभवमां ह-पटिति। पदानां चातं चिति न पदचतेन स्रोक्तच्या स्रीककयनेनेति यावत, व्यक्तीकृतं प्रकाशीकृतं सहद्यानां काव्यार्थभावनापरिपक्कवृद्दीनां रसञ्चानां चावत्वस्य प्रेस: ललितं क्रीडा यश्चिन् प्रसचीमृते कवीनां मार्गे काव्यविलास-पथि वधमावस्य कैवलं रिसकपिन्डितस्य धिषणा वृद्धिः स्क्रिति प्रकाशते, नित्तरस्य तथाहि कीड़ालिय्यसनिपयनः कीड़ा भावदानाय भावयहणायश्व खेलनं, तदेव लीशत: व्यसनं पापकं कर्म, प्रेचणस्य अष्टाइमेशनान्तर्गततया इन्द्रिया-निग्रइस पतनकारकतेन च पापकरतात्, तस्मिन् क्रीड़ारूपनिश्मावपापकसंबि पियन: कूरो न अवति य:, सीऽयं कुलवधूकटाचाणां कुलवधूनां कुलस्वीणां कटाचाणां चपाङ्गानां पत्था विचर्षमार्गः विषय इति यावत् । स च निचापः पत्था गणिकानास-विषय: वेश्यानां कटाचाणां विषयो न भवति । अतः सप्तदयजनः कविय वन्दनीयौ इंत्यिभिसन्धः। अत्र अन्येषां काव्यार्थभावनापरिपक्षवृद्धीनां रसिकानां प्रेची लखितं अयोपां कवीनां काव्यामीदेऽसमावत सहद्यावस्य कवीनां मार्गस्य च विन्धप्रतिदिन्ध-भावं वीधयति। तथाच निर्धानालङ्कारः। तथा बुधमानम्य धिषवायाः स्कृरणं कुलवधूकटाचाणां पत्याय वस्तुत एकद्भप एव पुनश्किभिया प्रथम् ग्रहोत: ; नितु भिन्न: सम इति प्रतिवस्त्रमालकारः। ५३॥

राजा क्रीड़ाचन्द्राय विंग्रतिगजिन्द्रान् ग्रामपञ्चनं च ददी। ततो राजानं कवि: स्तीत,—

"कङ्णं नयनद्वन्द्वे तिलकं करपञ्चवे । यहो ! भूषणवैचित्रंग्र भोजप्रत्यिधयोषिताम्" ॥ ५४॥ तुष्टो राजा पुनरचरलचं ददौ ।

इति कीड़ाचन्द्रकविकया॥ ४॥

বরক্রচি বলিলেন—কাব্যকর্তা ও কাব্যবোদ্ধার ভায় মহাশম্বর্যক্তি অভীব
ঘূর্লভ; কারণ, কবি পদগুলি উচ্চারণ করিয়া সহাদয় ব্যক্তির যে আমোদকে
উল্লাসিত করিয়া দেন, ভাষার ক্রিন্ডার স্থান কবিদিগের এই কাব্যবিলাস মার্গ ।
উহাতে একমাত্র রসজ্ঞ পণ্ডিতেয় বৃদ্ধিই পরিক্ষুরিত হয়, অক্সের নহে। ভাহাই
ঠিক, দেখা ধায়—বেটি ভাবপ্রদানার্থ, বা ভাবগ্রহণার্থ নয়নের খেলারপ লেশমাত্র
পাপকর্ষেও পরাম্মুখ, সেইটিই কুলস্ত্রীদিগের কটাক্ষের বিষয়; কিন্তু সেই
নিস্পাপ পথ বেশ্যান্ত্রীদিগের কটাক্ষের বিষয় নহে; (স্বভরাং কবির উদার ভাব
উদার সহাদয় ব্যক্তিই গ্রহণ করিতে সক্ষম।) ॥ ৫৩॥

षय रामेश्वरकविक्या।

ततः कटाचित् कोऽिय जराजोर्णसर्वाङ्गसन्धः पिन्हितो रामिष्वरा नाम सभामभ्यगात्। स चाइ,— "पञ्चाननस्य सुकविर्गजमांसैर्ट्याय्या। पारणा जायते कािप सर्वेत्रैवोपवास्तिः ॥ ५५॥

प्रभावातिग्यवीधकत्वेन वर्णनाइभिति पर्व्यायीकालङारः । तद्वयोः सम्बन्धादति-ग्रयोक्तिमृतकः पर्व्यायीकालङारः । ५४ ॥

মহারাজ:ভোজ সন্তুষ্ট হইয়া কবি ক্রীড়াচল্রকে বিংশতি শ্রেষ্ঠগল্প ও পাঁচণানি প্রাম দান করিয়াছিলেন। তাহার পরে কবি ক্রীড়াচল্র রাজার স্তব (প্রশংসাবাদ) করিলেন। ভোজরাজের যে সকল শক্র ছিল, তাহাদিগের স্ত্রীসকলের নেত্রযুগলে কল্প ও করতলে তিলক। অহা ! অলক্কারধারণের কি আশ্রুর্য্য পরিবর্ত্তন !
(শক্রুন্তীরা পতিশোকে কাতর হইয়া কপালে :করাবাত করার কল্পবের মহিত
নয়নযুগলের এবং কপাল হইতে উঠিয়া আসিয়া করতলের সহিত তিলকের
(টিকালির) সম্বন্ধ হইরাছে। (ইহা ঘারা বুঝা বাইতেছে, ভোজ এমনই মহাপ্রত্যাপশালী যে, তাঁহার সকল শক্রুই মরিয়া গিরাছে, আর ভাহাদিগের স্ত্রীরা
হাহাকার রবের সহিত কপালে করাঘাত করিতেছে।) ক্রীড়াচন্দ্রের এই কার্য
শ্রুব্য করিয়া রাজা পরিত্র ইইরাছিলেন, এবং তাঁহার স্লোকের প্রতি অক্ষরে এক
লক্ষ মুদ্রা করিয়া দিয়াছিলেন র ৫৪ ॥ ইতি ক্রীড়াচন্দ্র কবি কথা ॥ ৪ ॥

श्रय रामेश्वरकविकया।

कराजीर्धसर्वाङ्गसन्धः जरसा कीर्याः विविज्ञोक्षताः सर्वाणि प्रङ्गानि सन्ध्यय सन्द नाय यस्य, स तथा गलितपलिताङ्गप्रत्यङ्गः सभाम् प्रभ्यगात् प्रगच्छत्। स चाह

वाहानां पिष्डतानाच परेणासपरी जन: । कवीन्द्राणां गजिन्द्राणां याहको तृपति: पर: ॥ ५६ ॥

—पद्यागनस्थिति। पद्याननस्य सिंइस्य, सुकविय सर्व्यव उपवासिन एव सत उपवासं कुर्वतः, चन्यत वासं कुर्वाणस्य इति द्वीपः, क्वापि कुर्वचित् स्थले गनमांसे-स्वया राजलच्या पारणा उपवासवतनमाप्ताङ्गीभृता किया किसिद्दन्तु-सर्वणस्या नायते। च्यत प्राप्तोऽय मे पहरणादिवसः, यन्तामुपागतोऽइमिति सभावया-भौति समेऽर्थे प्रस्तुते सन्ववैवीपवासिनः सक्ववैः उपित्रया क्वापि पारणा जायते इति समोऽर्थोऽभिहितः। इत्यप्रस्तुतपर्धसालङ्कारः। तवाप्रस्तुतस्य पञ्चाननस्य गनमांसेः पारणकाचित्कतायां सर्ववीपवासवनायाचान्वयात् रूपित्रयि सुकवी च विक्रसस्याति-सन्त्वं दीर्जभ्यचोद्दीपयतीति दीपकालङ्कारम् सक्वोऽयम् ॥ १५ ॥

বামেখবকবি বলিলেন,—সিংহের গজনাংস ছারা এবং স্কবির রাজশ্রী ছারা কচিৎ পাবণা হয়; কিন্তু প্রায় সকলস্থলেই উপবাসী থাকিতে হয়। (আপনি রাজা এবং কবিগুণগ্রাহী বলিয়া মনে হয়, আজ আমার পারণার দিন উপস্থিত হইয়াছে: কারণ, আপনার নিকট উপস্থিত হইয়াছি।) । ৫৫।

वाडागिमिति। परेषां अन्येषां वाडानां वाडनानां गोमहिषघीटकादीनां तथा पिछितानाञ्च विदुषां अपरो जनः याडकी भवतीति भ्रेषः। कवीन्द्राणां विदुषां मध्ये ये कवित्याक्तशालिनः, तेषां कविष्रेष्ठानां तथासुकं—"नरत्वं दुर्वभं लीकें विद्या तव सुद्र्वभा। कवित्वं दुर्वभं तत्र शक्तिस्तव सुद्र्वभा।" इति, गजेन्द्राणां श्रेष्ठगणानां समयापटुमत्तमातङ्गानां याडकः परो श्रपतः श्रेष्ठश्यतिभवति; नत् यःकथिद्राजा। तथि पारणा से सम्भवति, यस्ते कवीन्द्राणं पाडको त्रपतः पर इति सामायमतिहितस्। तथाद्रमस्तुतप्रशंसा दीपकम्ला विदित्या। १६॥

অন্ত সকল বাহন ও সাধারণপণ্ডিতদিগের গুণগ্রহণ করিয়া আপনার করিতে:

एवं हि-

सुवर्षे पृह्चेले स घोसा स्वाहारयोषिताम्। पराक्रमेण दानेन राजन्ते राजनन्दनाः॥ ५०॥

ं इत्याकर्षे राजा रामेखरपण्डिताय सर्वीभरणान्युत्तार्थे लच्चद्यं प्रायच्छत्। ततः स्तीति कविः,—

অপর জন সক্ষ ; কিন্তু মন্তমাতক ও স্ক্রিদিগের প্রাহক একমাত্র শ্রেষ্ঠ নূপতি। (বেহেতু এই সকল মহাক্রি শৃথালাবদ্ধ মন্তমাতক্ষের জায় তোমার দারে আবদ্ধ দেখিতেছি। এই হেতু মনে হয়, আপনার এখানে আমার পারণ হইতে পারে।) এ ৫৬॥

प्वं सक्षवित सित इत्यर्थः। न पुनरत्तक्षृतेनात्यना स्थातव्यं; दानंतृ ते कर्तं व्यक्तियाइ—सुवर्षेदिति। सुवर्षेर् तक्षाराकारिय परियतेः काश्वनैः, पृष्ट्वेत्ये तथा पृष्टवस्त्रेवारयीवितां विश्वानां श्रोमा पाक्तिर्त्ताभनीयत्वप्रयोजकां सीन्द्रव्यं स्थाद विश्वता भवेत्। न तथा राज्ञास्। तथाहि राजनन्दना राज्ञामानन्दवर्षनकारियः श्रेष्ठा भूपत्यः प्राक्रमेय विक्रमेण, तथा दानेन गृषोपयुक्तपुरस्कारप्रदानेन राजनी श्रोभते । प्रव श्रीभाभवन-राजनयोरैक रूप्यात् प्रतिवस्त प्रसालकारः ॥ ५७॥

্রিই সকল কাবণে দেখিতেছি আপনার এখানে আমার প্রণার বিশেষ সন্ধাবনা। একেত্ বলি, এ অবস্থার আর আপনার আপনাকেই কেবল অলম্ভ ত রাখিয়া অবস্থান করা উচিত নহে; কিন্তু গুণশোভাবৃদ্ধিকর দান করা আপনাব অবশ্যকর্ত্তব্য চইয়া পডিয়াছে!) বেহেত্ অলম্ভাবরূপে পরিণত কওকটা স্বর্ণে ও পট্রবন্তে বেশ্যার শোভা হয় বটে; কিন্তু পরাক্রম ও দানেই অক্ত রাজার আনন্দর্বইক রাজাদিগের শোভা হইয়া থাকে॥ ৫৭॥

"भोज! त्वलीत्तिकान्ताया नभोभालस्थितं सहत्। कस्त्रोतिलकं राजन्! गुणाकर! विराजते॥ ५८॥

मन्त्रीमर्णान्यतार्थं गुणिनीऽलङ्कर्णाय सूषणान्यलमिति वुन्ता सर्वाण च श्रामर्णानि वीरवल्यादौनि उतार्थं उन्मोचियला दानाय इति भाव:। तत: सर्वा-भर्षज्यक्ष्यसुद्राप्राप्तानन्तरम्। भोजेति। हेराजन् हे भूलोकचन्द्र। हे गुणा-कर गुणानामुत्पत्तिस्थान ; नतु चन्द्रवत् दीपाकर ; लत्कीति कानाया तव कौति कपिखाः कान्तायाः न्विया नभीभाचस्थितं नभीकृपे आकाशकृपे भाचे लनाटे खितं विद्यमानं महत् परिपृषं चयोदयरहितं कलूरोतिलकं कलूयां सगमदस्य क्रण-नीसक्षपिलान्यतमवर्णय तिलकं वर्तुलं पुर्छं चन्द्रब्पं विराजते श्रीभते। पृथिव्या गुणाकरयन्द्रीऽिं। भाकाशे ययन्द्रीऽिल, तस्वीपमानतं न समावति कलिंदितवान, यगस्यपि तथैव। यगय ते सर्वव्यापकं, यस्यायमाकाशी भालम्। कीर्तिय ते प्रेयसी निर्माला। तस्याः कस्त्रीतिल कङ्पितत्वमेव नितरां भीभत इति भाव:। श्रव कीर्ची कानालेन व्यवहरणात् समासीकिरलद्वार:। तथा उत्प्रेच-णीयात् क्रणानी ज किपलान्यतमवर्णवतयन्द्रात् कार्यात् राजगतगुणगतसीन्द्रयेविशेष-व्यस्य कार्णस पम्तुतलादप्रमुतप्रयां सालङ्कारः । अत्र जगह्यापिनी भोजस्य निर्माला कीति रिति प्रज्ञतमेव गयं कारणक्षं वैचिवविश्रेषाधानाय नभोभालस्थितमइ-चन्द्र कर्पन्रीतिलकगोभारूपकार्यदारिणाभिहितमिति कार्यकारणयीर्भयीरिव प्रस्ततवात् पर्यायोकालङारः। तथा राजगुणाकरण्ययोः सामिप्रायविशेषण-लात् परिकरालङ्कार:। तथा राजले समीऽपि गुणाकरलसुत्कर्षकारणमानिप्तच दीपा॰ कर्त्वमपकपंकारणिम्यपमियसाधिकार् व्यतिरेकालङ्कारः । एषु च मुख्यो भवत्येक-दंशिविवित्तं क्षावालकारः, कमूरीतिलके चन्द्रलागीपणसार्थं लाद् गत्यलक्षेवित ॥५८॥

তে ভোজ। হে গুণাকর রাজন্। তোমার কীর্ত্তিরপা প্রেরদীর আকাশরপ ললাটে অবস্থিত বিশাল,পুণ্চন্দ্ররপে কস্তুরীর তিলক শোভা পাইড়েছে। আকাশের

बुधाये न गुणान् त्रूयात् साधु वित्ति यतः स्त्रयम्। स्रूर्खायेऽपि च न त्रूयात् बुधप्रीत्तं न वित्ति सः॥ ५८॥

চক্র দোষাকর, তুমি গুণাকর, আকাশের চক্র রাজা, তুমিও রাজা, আকাশের চক্র কলঞ্চিত বলিয়া, ভোমার নির্মাল কীর্ভিকাস্তার আকাশরূপ ললাটদেশের কুফবর্ণ কস্তৃরীতিলকের সহিত উৎপ্রেক্ষণীয় হইতে পারে; তোমার যশের সহিত কথনই নছে। তোমার যশঃ ও তুমি নিজে এডই নির্মাল বে, তুলনায় চক্র দোষাকর বলিয়া অপকুঠরপেই প্রতীর্মান হয় ॥ ৫৮ ॥

लं गुणाकरसे कीर्तिय वियालिलुके राजः कीर्त्योहेग्रः सम्रातः। तहर्ण्यंतां विभागग्र इति चिहिकलाऽस्य गुणिनी विहत्ते न गुणवर्णनीत प्राम्न,—वृक्षाग्रे इति। वृक्षस्य वीद्धुर्जनस्याग्रे सकाग्रे गुणान् अयमेकस्ते गुणः अवस्वकस्ते गुण इत्येवं विभागग्रो गुणान् न ब्रूयात् नैव वर्णयत्, यतः कारणात् स वृष्ठः पिछतः स्वयं परापचाविर्ण्वित एव तान् गुणान् साधु सुण्रीभनं यथास्यात् तथा वित्तं जानाति। अती गुणवर्णनाऽस्य विभाग भवति। सूखांणां तु वीधाय सा कर्त्तव्येति चेत्, मैविनत्याम्—सूखांग्र इति। मूखंस्य अञ्चस्य वीधरिक्तस्य अग्रे सभीपेऽिष च गुणान् नैव त्रूयात् व्यक्तं कर्ययत्, यतः कारणात् स सूखीं जनः वुष्रप्रोक्तं कथित चतुरया भाषया नापि वित्तं वोद्धं नैव पारय-तीति तहणेनं विहत्सं सद्युपण्णास्त्र चतुरया भाषया नापि वित्तं वोद्धं नैव पारय-तीति तहणेनं विहत्सं सद्युपण्णास्त्र वृष्णायाम् चिति विश्रेषे प्रस्तुतं सामान्याभ-धानादप्रस्तुतप्रश्रं सालङ्कारः। स्व च ट्रष्टान्तालङ्कारम्लकः, प्रणिधानगस्यसास्यत्वात् वृष्पप्रीक्तवीधाभावश्चतुक्तकयनाभावस्य स्वयंसाधुवेदनस्तुककत्वयनाभावस्य च परस्परं तुल्यवेतिति ॥ पृष्ट॥

পণ্ডিতের নিকটে তাহার গুণবর্ণনা করা বিফল ও পণ্ডিতসভার উপহাসকর; কারণ, পণ্ডিত নিজেই নিজের গুণ ভালরপ জানেন। আবার মূর্থের নিকট বলাও বিফল; কারণ, পণ্ডিতের বর্ণিত গুণের কথা মূর্থত ব্বিবেই না। (এই জন্ম तेन चमल्ताः सर्वे । रामिखरकवि :-

"ख्याति समयति सुजनः सुकविविद्धाति क्षेवलं काव्यम्। पुष्पाति कसलमस्थी लच्छारा तु रविनियोजयति'॥ ६०॥

ভোজ পণ্ডিত, গুণী ও গুণগ্রাহী বলিয়া তাঁহার গুণবর্ণনা বিফল। কেবল বিফল বে, তাহাও নহে, এরূপ পণ্ডিতসভায় তাহা নিতান্তই হাস্থকরও বটে।)। ৫৯।

चमत्कृता षायच्यां विता: सम्पादिता:। खाति मिति। सुनितः खमावकविः केंद्रलं तन्त्रावं नान्यत् किच्चिद्रपि, कान्यं रसावकां वान्यं विद्रधाति स्नोतिन उपनि-वस्नाति, न भ्रम्यत् किच्चित् करोतिः किन्तु सुजनः सहदयी जनः ख्यातिं कान्यस्व प्रसिद्धं थमस्करलेन लोके घोषणां कुवंन् गमयित प्रापयित, किविधाँकः कान्यस्व ख्याति गच्छति, सुजनः किवं ख्यातिं गमयित। तथाष्टि भ्रमः सरोवरजलं कमलं पद्मं पुणाति पोषति पोषणं करोति यथा पिता पुत्रं पोषतिः तु किन्तु रिवः सूर्यं कमलं खच्मा श्रीभया नियोजयित स्वीजयित स्वीमत् करोति। भ्रम्यदपेच्या सपिछतो भीज-एव गरोयानिति विभेषे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसालद्वारः । : तथा विधानपोषणयीर्गमनियोजनयीय क्रिययीरैक्यमैव पौनक् व्यनिरास्त्र भिद्मवाचकन्त्रया निर्देशः क्रत दित प्रतिवस्तूपमालद्वारः ॥ ६०॥

স্থকবি বানেখরপণ্ডিত বস, ভাব ও অল্পাবে স্থানেভিত শ্লোক শ্রবণ করাইয়া রাজা ও পণ্ডিতকবিসকলকে আশ্চর্য্যান্থিত করিয়াছিলেন। সকলের এইরপ ভাব দেখিয়া বানেখরকবি আবার বলিয়াছিলেন, স্বভাবকবি কেবল কাব্যই বচনা করেন; কিন্তু স্বদর ব্যক্তিই সেই স্থকবিকে থ্যাতিসম্পন্ন করিয়া থাকেন। অবশ্র মরোবরের জল কেবল পদ্মের পোবণ করে বটে; কিন্তু স্থাই পঞ্চেম প্রকৃতিত করিয়া স্থাকী করিয়া থাকে। (অতএব আমা অপেন্দা এই সকল পণ্ডিত-কবির সহিত মহারাজ্ব ভোজই অধিক ভাগ্যবান্; কাবণ, ইনিই আমার জীবনকে সার্থক্রেলিয়া ব্রাইতেছেন।)। ৩০ ৪

ततस्तुष्टो राजा प्रत्यचरत्वचं ददौ। राजेन्द्रं कवि: प्राह,— "कवित्वं न स्पोलिव कपणः कीर्त्तिवर्ष्णितः। मपुंसकः किं जुन्ते पुरःस्थितस्रगीट्या॥" ६१॥

भोनय कौर्त्तमान् दाति थाह — किविति। कौर्त्तियर्क्तः कौर्क्ता परिवकः क्षपणः प्रदाता किवलं काव्यं रसालाकं वाक्यं नैव प्रणोति दानमञ्ज्या वीधमित्रेररहतित्वात्। तथाहि नपुंसकः क्षोवः, यथा— "न सूत्रं फिनिलं यस्य विष्ठा चाप्य
निमक्ति। सिद्र्वीन्यादयकाश्यां हीनः क्षोवः स उच्यते ॥" इतुक्तलचणः पुरः
स्थितस्यौद्या समुख्यस्थितया प्राप स्यनयनया स्विया किं कुरुते ? प्रापि तु नैव
किमिष कर्तुं पारयित, उपभौगसामर्थाभावात्। तथाच रस्यहफ्तवदर्थनान् ज्ञायते
भवान् रसिकी दाता कौर्त्तिभायित भावः। प्रव भोनः कौर्तिं नान् दाता रस्यविति
विभिष्ठ प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रभंशाचकारः। तथा क्षपणस्य काव्यवहाः
भावी नपुंस्तस्य पुरःस्थयुक्तीचन।हाराकिचन-प्रयोजनासन्पादकत्वसनः प्रविधानिनैव गस्यतः द्रित प्रतिवक्त्यसालङारस्य ॥ दृशः।

বামেশ্বকবির সেই অপূর্ব্ধ মনোহর কাব্য প্রবণ করিয়া বাজা ভোজ প্রতি অক্ষরে লক্ষ্মুলা,করিয়া দান করিয়াছিলেন। দান পাইয়া, রাজা বে তাঁহার কাব্যের ভাব বৃথিয়া প্রীতি লাভ করিয়াছেন এবং ভাহার ফলস্বরূপ দান করিয়াছেন বৃথিতে পারিয়া ভোজকে আবারও বলিয়াছেন। মহারাজ ! কীর্ত্তি বাহাকে অপাত্র বলিয়া বর্জন করিয়াছে, তাদৃশ' কুপণজন করিয় বসভাবসমন্বিত বাক্য প্রবণই করে না। সেটা উভিত্তও ,— সম্ব্রে উপস্থিত স্থলোচনা ম্বতিয়ায়া স্লীব কোন্প্রেজন সিদ্ধ করিতে পাবে ? (অতএব আপনি বর্থন আমার কাব্য প্রবণ করিয়া রসগ্রহের ফলস্বরূপ প্রচুর দান করিয়াছেন, তথন বৃথিতে পারা বাইতেছে আপনি ব্যিক, দাভা ও কীর্ত্তিমান্ পুক্র) ঃ ৬১ ॥

सीता प्राह,-

"हता दैवेन कवयो वराकास्ते गजा श्रिप। श्रोभा न जायते तेषां सण्डलेन्द्रग्टहं विना"॥ ६२॥ कालिदास:—"श्रदाह्यमानसं क्षापि न स्पृथन्ति कवेर्गिरः। दु:खायैवातिवृदस्य विलासास्त्रणीक्षताः"॥६३॥

एतक्कृत्वा स्रोता नाम काचित् विदुषी राजानं स्ववनी प्राष्ट्र,—हता प्रति।
वराकाः शोचनीया दीना नीचाः कवयः गजा अपि दैवेन फलोमुखीस्तप्राक्षनकर्मणा
अदृष्टेनेत्वयंः ; हता विचता दुर्भाग्या प्रत्येत्, यतक्तेषां कवीनां गजानामिप सण्डलिन्द्रग्टहं !विना मण्डलं सामाज्यं चतुः शतयोजनप्रदेयः, तत इन्द्रः अधीयरः ससार्,
तस्य ग्रदं विना व्यतिरिक्षेण शांभा सौन्द्रयंविकाशी न जायते नोत्पद्यते। निह्
समाद् सर्वतेव विद्यते, यत् कवयो गजाय शीभावन्तो भविष्यन्ति ; तस्य कादाचित्कत्वेन प्रायम् सर्व एव विश्वीकाश्रिष्टन्तीत् दुर्भाग्या एव तः। प्रकर्णवलाविज्ञायते
अयस्य दाजाभोजो भाग्यवान्, यत् कवयोऽन्विष्याययन्ति महाभागमिति विशेषे प्रस्तुते
राजाययव्यतिरिक्षेण सामान्यतः कवौनां दुर्भाग्यवन्त्वमाविदित्तिमिति अप्रस्तुतप्रशंसालक्षारः। स च दौपकस्त्वतः। तथा सभावस्रभग्योग्पि गजकव्यो राजशीयः तिरिक्षेण
असाधत्ववर्णनया वैचित्राधानाविनोक्ष्यलङ्कारः॥ ६२ ।

বামেধর ববির কাব্যপ্রবণ করিয়া সীতাদেবী বলিয়ছিলেন, দীন কবি ও গজসকল অনুষ্টরারা বঞ্চিত—বড়ই ছর্ভাগ্য; কারণ, তাহাদিগের শোভা সমাটের
গৃহব্যতিরেকে হয় না। (অবশ্য সমাট্ সকল দেশেই কিছু থাকে না যে, কবি ও
গজসকল সর্মকালেই শোভা পাইবে ? সমাট্ কোনও স্থলে থাকে; স্তরাং কবি ও
গজসকল প্রায়ই বিপ্রী হইয়া থাকে। এইজন্ম তাহারা বড়ই ছর্ভাগ্য। (ইহারারা
এই ভাব বৃষ্কিতে পারা বাইতেছে যে, ভোজবাজ বড়ই ভাগ্যবান্ যে, কবিসকল
অন্তর্মণ করিয়া তাঁহাকে আশ্রয় করিতেছে।)। ৬২।

एतक्त्रता कालिदासः प्राष्ट्र - चदावित्यादि । कवेर्गिरी वाक्यानि रसवन्ति कापि

राजा प्रति पण्डितं लचं दत्तवान् । द्वित श्रीसद्राजराजेम्बर-वज्ञालसेनस्रिविरचिति भोजप्रवन्धे भोजराजस्य काव्य-विलासप्रवन्धो नाम त्यतीयः परिच्छे दः ॥ ३॥

स्वति श्रदातमानसं स्वपण्णननेतः न स्वप्रति न सम्प्रति नैव रसयन्ति । तथासि,—
श्रतिहदस्य सर्वथा वेगसीनस्य सामर्थ्यसीनस्य जराजीर्थस्य पुंस्तस्यपोक्षताः तीक्षवेगसन्पत्रयुवतीसन्पादिता विसासः रितिकीलापभ्रतयो दुःखःधैव सुखिवरीधि दुःखः
सुव्यादियितुमीव अवनीति स्टम्मेतत् । तस्यात् सर्वया चायं भाग्यवान् दानवीरो राजाः
ओजः, यत् कविगिरीऽस्य मानसं स्वन्नीति भावः । श्रव रसवदिगिरामदाद्यनानसस्वर्थाभावस्य, तस्यीक्षतिवत्तासानासित्वद्वजनदुःखज्ञनमस्य च प्रविधानगस्यसास्यवात्
प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । गिरी मानस्यग्रांभिधानात् समासोक्ष्यक्षार्थः । एतन्मूलकोऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । राजा परित्रतं प्रति लवं सुद्राणां दक्तवान् प्रीतः
सिद्रति ॥ ६३ ॥ इति श्रीनन्त्रस्तमस्वीपध्यावपदवाक्षप्रमाणपारावारपारीय-भैरवचन्द्रविद्यासागरभद्दार्थ्यम्हिस्तनश्रीकृष्विवयार्वभद्वाचार्थाग्यज्ञश्रीगङ्गाचर्यवेदान्त-

विद्यासागरभद्दाचार्यं कृती भीजप्रमञ्ज्ञीकायां काव्यविचास-प्रमुखी नाम लृतीयः परिच्छेदः॥ ३॥

, বিহুষী সীতার কথা প্রবণ করিয়া কালিবাস বলিয়াছিলেন,—ক্রির সরস বাক্য কুপণের মনকে কথনই স্পর্শ করে না। নিশ্চয় রসিকা যুবতীর স্বরত্ত্রীড়া অভিশয় যুদ্ধের পক্ষে ছঃথের জনাই হইল থাকে। (মহারাজ ভোজ বপন করির বাক্যে কর্মপাত করিয়া আশাহ্রপ দান করেন, তথন তিনি নিশ্চয় ভাগাবান্ স্থার রাজা, তাহাতে সংশয় নাই। ভোজরাজ এই সকল করিতা প্রবণ করিয়া প্রত্যেক পণ্ডিতকেই লক্ষ্মুতা করিয়া প্রবান করিয়াছিলেন। ৬০॥

ইতি জীমছোজপ্রবন্ধে ভোজরাম্বের কাব্যবিলাসনামক তৃতীর পরিচ্ছেদ । ৩।

यय कालिहासनिवासनप्रवस्थः।

ततः कदाचिद्राजा समस्तादिष कविमण्डलादिधिकं कालिदासमवलोका श्रायान्तं परं विष्यालोललेन चेतिसि खेदलवं चक्रे। तदा, सीता विद्यहुन्दवन्दिता तदिसप्राधं ज्ञाला गाइ,—देव!

"दोषसिप गुणवित जने हृष्टा गुणरागिणो न खिद्यन्ते। प्रोत्येव श्रमिन पतितं प्रस्ति लोक: कलक्षमिण ॥ १॥

श्रय कालिटासनिर्वासनप्रवन्धः।

ततः काव्यविलासेनैव कालंऽतिवास्ति सति। गुणेनाधिकं कालिदासमायानमवलीकापि विश्वालीललन विश्वायां चपलतया विश्वालकतया तस्य, चेतिस खेदबर्धं
धाचेपलीगं परमधिकं चक्रें चकार धामत्। विदुपा हन्देन समुद्देन विन्दिता स्तृता
सौतादेवी तद्दिमिषायं एताहमस्य कवेवेंग्यासिकःः परितापजनिकेति मनीऽभिसिन्धं
चाला प्राहः—दोपमपौति। गुणरागिणो गुणानुरागिणो जना गुणवित लने सगुणे
पु'सि स्त्रीजने च दोपं हहापि न खिद्यन्ते ग परितपन्ते हृष्टा एव तिष्ठनौत्यथः।
तथाहि—लोकः ग्रामिन चन्द्रे पतितं निपतितं किं सेचादिकं सचलमपि दोपं,स्वायिनं
पतितं कलक्षमिष प्रोत्येव सनुरागेणेव हितुना प्रस्तिते सानुरागमवलीकयित। तस्नाद्यं
सदीषीऽपि ग्रीतिभाजन दृति भावः। १ ॥

এইরপ কাব্যবিনাসে কাল অভিবাহিত হইতে থাকিলে, কোন এক সময়ে রাজা সমস্ত কবিমণ্ডল হইতে অধিক প্রতিভাশালী হইলেও বেশ্যালম্পট বলিয়া কালিদাসকে আসিতে দেখিয়া মনে মনে থেদ করিয়াছিলেন। সে সময়ে পণ্ডিত- तृष्टो राजा सीताये लचं ददी। तयापि कालिदासं यया-पूर्वं न सानयति यदा, तदा स च कालिदासी राज्ञोऽभिप्रायं विदित्वा तुलाभिषेण प्राच्च,—

"प्राप्य प्रसायपदवीं को नासाखे तुलेऽवलेपस्ते। नयसि गरिष्ठमधस्तात्तदितरसृचै स्तरां कुष्पे॥" पुनराच-"यस्यास्ति सर्वेत्र गतिः स कस्त्रात्, स्तदेशरागेष चि याति।स्तिदम् ? तातस्य सूपोऽयसिति तुवाणाः, चारं नलं के प्रस्ताः पिवन्ति॥

ततो राज्ञा क्षतासवज्ञां सनिव विदित्वा कालिदासो दुर्मनाः निजवेश्म यथौ ॥ २ ॥

ন ওলীর পৃষ্ণীয় সীতা তাঁহার অভিপ্রার জানিতে পারিয়া বলিয়াছিলেন। মহারাজ ! গুণের পক্ষপাতী লোকসকল গুণবান্ ব্যক্তির দোব দেখিয়াও তঃখিত হন না। চক্রে পতিত কলম্বও লোকে প্রীতিসহকারেই দেখিয়া থাকে । ১ ॥

রাজা পরিতৃষ্ঠ হইয়া সীতাকে লক্ষ্ডা দিয়াছিলেন। তথাপি কালিদাসকে যথন রাজা আর পূর্ব্বের ন্যায় মান্য করিতে থাকিলেন না, তথন সেই কালিদাস রাজার অভিপ্রায় জানিয়া তুলার (দাড়িপাল্টার) ছলে বলিয়াছিলেন, হে তুলে! তুমি পরিমাণ করিবার অবদর পাইয়া ওফতরকে নিয়ে লইয়া যাও, এবং লব্তুমকে অনেক উচ্চ করিয়া থাক, তাহাতে আর তোমার দোব কি? আবারও মনে মনে বলিয়াছিলেন;—য়াহায় সকল স্থলেই যাইবার উপায় আছে, সে কেন স্বদেশকে ভাল বাসিয়া ছংখ পাইতে য়াইবে? কোন পুক্র, শ্রম্প পিতার কই

'श्रवज्ञास्मु टितं प्रेम समीकर्त्तुं क ई खरः ? सिन्दं न याति स्मु टितं लाचालेपेन मौतिकम्॥' ततो राजापि खिन्नः स्थितः। ततो लीलावती खिनं दृष्टा नं विषादकारणमपुच्छत्। राजा च रहसि सवें तस्यै

ततो राजापि खिन्नः स्थितः। ततो बोबावतो खिन्नं दृष्टा राजानं विषादकारणमप्रच्छत्। राजा च रहसि सवें तस्यै प्राहः। सा च राजसुखेन कालिदासावज्ञां जात्वा पुनः प्राह, "देव! प्राणनाथ! सवेजोऽसि। परन्तु कालिदातः कोऽपि भारत्याः पुरुषावतारः। तत् सवैभावेन सम्मानयेनं विद्वद्वरः। प्रथ्न,—

> दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि क निक्षतोऽपि, मिवावसानसमये विहितोदयोऽपि। चन्द्रस्तथापि हरवज्जतासुपैति, नैवास्त्रितेषु गुणदोषविचारणा स्थात्॥" ३॥

বলিয়া লবণাসুপান কৰিয়া থাকে ?— এই সকল ভাবিয়া-চিন্তিয়া কালিবাস রাজাব কৃত অবজ্ঞা মনে মনে ভালজপে বুঝিয়া তৃঃথিতান্তঃকরণে নিজ গৃহে পমন কবিয়াছিলেন ॥ ২ ॥

भवज्ञित । भवज्ञया भवगानेन स्कृटितं चृटितं छित्रं प्रेम प्रौति: समीकत्तं यथापूर्वमिक्तित्वलेन भवस्थापित् क द्विरः समयों भवति १ भिष तु न कीऽपि । तव प्रतिवज्ञूपनीयते सिक्षिति । मौक्तिकं सुक्षाफलं स्कृटितं सत् वाचालियेन वातुलियेन सिक्षं पुनरेकां न याति नाप्रोति विरं हि तत् स्कृटितं तिउतीति सन्धेरामा नासीति सावः । लीलावती नाम भोजपत्रो । पृष्यावतारः पृष्यमूर्त्तां भवत्रर्णं ; मर्वभावन एकाय्यत्या । दोषाकरोऽपि निमाकरो दोषाणामाकर्यः कुटिलोऽपि एकैककलाद्येण वकीऽपि खलब, कलक्षितोऽपि जातगुरुतस्यगमनादिद्यकलक्षोऽपि प्राप्तक्त्वाग्रेऽपि

राजाइ "प्रिये! सर्वमितत् सत्यमेव" इत्यङ्गीकत्य "मा कालिदासं प्रातरेव मन्तीषियणामि" इत्यवीचत्। अन्येद्यू राजा दन्तधावनादिविधिं विधाय निर्वित्तितनित्यक्कत्यः सभां

मित्रावसानसमय स्यांसकाले वसूनां दुरवस्थाकाले च विह्नितोदयीऽपि उदितीऽपि द्याविस्कृतस्वीयप्रभावीऽपि, चन्द्रः (खल इव) तथापि इरवद्मभतां शिवप्रियत्वम् उपैति प्राप्नोति । चतएव चात्रितेषु जनेषु गुणदीविचारणा गुणवान् वा दोषवान् वा द्रत्येवं विचारः न स्यादेवेति ॥ ३ ।

অবজ্ঞা প্রকাশ করিয়া একবার প্রণয়কে ছিন্ন করিলে, তাহা যোড়া লাগাইতে কে সমর্থ হইতে পারে ? মুক্তা ভালিলে তর্ভিত্ব লেপ দিয়া আর বোড়া লাগান বায় না। অতএব রাজার সহিত প্রণয় ভাঙ্গিয়াছে, তাহা যোড়া দিবার আর আশা নাই। এইরপ ভাবিতে ভাবিতে কালিশাস চলিয়া গেলে রাজাও হংখিত হইয়াছিলেন। সেই সমধে মহিধী লীলাবতী রাজাকে তৃ:খিত দেখিয়া বিষাদের কারণ কি জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন, রাজাও লীলাবতীকে সকল কথাই ব লিয়াছিলেন। সেই লীলাবতী রাজার মুখে কালীদাদের অবজ্ঞা করা হইয়াছে স্থানিয়া আবারও বলিয়াছিলেন, হে মহারাজ ৷ হে প্রাণনাথ ৷ আপনি তথাপি বলি, কালীদাস দেবীসরম্বতীর কোনও পুরুষাবভার। সেইজন্ত আপনি একাগ্রভাবে সমস্ত পণ্ডিত অপেক। কালীবাসকে সম্মান প্রদর্শন कक्न। (मध्न, हल माराकत (निशाद कर्डा, माराद चाकत) :रामिछ कृतिन (প্রতিপারাদিতিথিতে বক্রাকার, খল) বদিও কলন্ধিত (গুরুপত্নীগমনাদিরপকলম্ব-শালী, ছারাপাত জন্ত কুদ্র-বৃহ্ং-চিছ্বুক্ত), মিত্রের অন্তকালে (প্র্রোর অন্ত-গমন কালে, বন্ধুব ত্ববস্থার সময়ে) বিহিতোদয় (উদিত হয়, প্রভাব প্রকাশ করে) তথাপি মহাদেবের প্রীতি প্রাপ্ত হইরা থাকে। অত এব আশ্রিত জনে खनदगविकात इटेटके भारत ना 101

प्राप। पिष्डताः कवयस गायका अन्ये प्रक्षतयस सर्वे सभां जग्मः । कालिदासमेकसनागतं वीच्य राजा खरीवकमिकं तदा-कारणाय विद्याग्रहं प्रेषयासास । स च गत्वा कालिदासं नत्वा प्राप्तः, "कवीन्द्र! त्वासाकारयति भोजनरेन्द्रः" इति । ततः कविर्व्यचिन्तयत्, "गतेऽद्धि त्रपेनावसानितोऽच्चसद्य प्रातरेवा-कारणे किं कारणम् ?

यं यं नृपोऽनुरागेण सन्धानयति संसदि।
तस्य तस्थीत्मारणाय यतन्ते राजवस्थाः॥
किन्तु विशेषतो राज्ञा श्रन्वहं सान्यसाने सयि सायाविनो
सत्सराहौरं वोधयन्ति।

রাজা বলিয়াছিলেন; প্রিয়ে ! তুমি যাহা বলিলে, সে সকল সত্যই ।—এই বলিয়া মহিরীর অনুরোধ স্বীকার করিয়া বলিয়াছিলেন; কল্য প্রাতঃকালেই কালীদাসকে সন্তুঠ করিব। পরদিন রাজা দন্তধাবনাদি প্রাতঃকৃত্য সকল অনুষ্ঠান করিয়া নিত্যকরণীর সন্ধ্যাবন্দনাদি সারিয়া সভার গিয়াছিলেন। পণ্ডিতেরা, কবি-সকল, গায়কেরা, অল্য প্রজাপ্ত্র ও সামন্তর্গণ আগমন করিয়াছিল। একমাত্র কালীদাসকে অনুপস্থিত দেখিয়া রাজা নিজের একজন ভৃত্যকে কালীদাসের আহ্মানের জল্প বেশ্যালয়ে পাঠাইয়াছিলেন। সে বেশ্যালয়ে যাইয়া কালীদাসকে প্রণাম করিয়া বলিয়াছিল; হে কবিশ্রেষ্ঠ ! ভোজরাজ আপনাকে আহ্বান করিতেছেন। এই কথা শুনিয়া করি কালিদাস চিন্তা করিয়াছিলেন, কল্য মহারাজ আমাকে অপমান করিয়াছেন; কিন্তু আজ আবার প্রাতঃকালেই আহ্বান করার কারণ কি ? যোধহয়, রাজা সভায় যাহাকে প্রীতিপ্র্বক সম্মানিত করেন, রাজার প্রিয় ব্যক্তিরা ভাহাকে তাড়াইবার জল্প বয় করিয়া থাকে। কেবল তাহাই নহে,

"चविवेकमितर्रे पितर्मेन्तिषु गुणवत्सु विक्रतयीवः। यत्र खनाच प्रवलास्तत कयं सक्जनावसरः १॥"

इति विचारयन् सभामागच्छत्। ततो दूरे ममायातां वीच्य सानन्दमासनादुत्याय राजा प्राइ—"सुकवे! मत्प्रियतम! प्रय कथं विलब्दः क्रियते?" इति भाषमाणः पञ्च षट् पदानि सम्बुखो गच्छिति। ततो निष्विचापि सभा स्वासनादुत्यिता, सर्वे सभासदय चमत्कताः, वैरिणयास्य विच्छायवदनाः वसृवः ततो राजा निजकरकमलीन तस्य करकमलमवलस्य स्वासनदेशं प्राप्य तघ्च सिंहासने उपवेश्य स्वयच्च तदाज्ञया तत्रवेषिविष्टः। ततो राजा सिंहासनाङ्दे कालिदासे वाणकविदं चिणं वाहुसुहृत्य प्राह,—

রাজা আমাকে প্রত্যুহই সম্মান করিয়া থাকেন; কিন্তু সেই দকল মায়াবীরা মাংসর্যারশতঃ আমার উপর রাজার শক্ষভাব জ্মাইয়া দের। বেথানে রাজার বিবেক
বৃদ্ধি নাই, এবং গুণবান্ মন্ত্রির উপরেও রাজা অসন্তর্গ, আরও থলসকল প্রবল,
সেথানে সাধুবাক্তিদিপের থাকিবার অবসর কোথার? এইরপ বিচার করিয়া
সভার আসিরাছিলেন। তারপর রাজা কালিদাসকে দূর হইতে আসিতে দেখিয়া
আনন্দসহকারে আসন হইতে উঠিয় বলিয়াছিলেন; হে আমার প্রিয়তন স্কবে!
আজ এত বিলম্ব করিলে কেন? এই কথা বলিতে বলিতে পাঁচ ছয় পদ সম্মুখে
পোলেন। রাজা উঠিয়া অভ্যর্থনার্থ অপ্রসর হইয়াছেন দেখিয়া সভাম্ব সকলে
নিজ শনিজ আসন হইতে উঠিয়া দাড়াইল। সকল সভাসদই আশ্চর্যায়িত হইল।
কালিদাসের শক্ষরা শুদ্ধমুখ হইয়া গেল। ভারপর রাজা নিজকরকমলভারা
কালিদাসের করকমল ধারণ করিয়া নিজের আসনের নিকট আসিয়া কালিদাসক

"भोजः कचाविद्रहो वा काचिदासस्य माननात्। विदुधेषु क्षतो राजा येन दोषाकरोऽप्यसौ॥" ततोऽस्य विशेषेण विदक्षिः सह वैरानचः प्रदीप्तः॥ ४॥

ततः कैशिद् बुडिसिडिः सन्त्वयित्वा सर्वेदिष विद्विः भोजस्य तास्त्रूचवाहिनी दासी धनकनकादिना सम्मानिता । ते च तां प्रत्युपायसूचुः, "सुभगे! अस्मत्कोत्तिंससी कालिदासो गलयित। अस्तास कोऽपि नैतेन कलासास्यं प्रवहते। वस्ते! यथैनं राजा

সিংহাসনে উপবেশন করাইয়া নিজেও কালিদাসের আজায় সেই আসনেই উপ-বেশন করিলেন। কালিদাসকে এরপ স্থানে স্মানিত করিতে দেখিয়া বাণ-কবি দক্ষিণহস্ত উঠাইয়া বলিয়াছিলেন,—কালিদাস দোবাকর (নিশাকর চন্দ্র, দোবের আকর হুই) হইলেও বে রাজা ভাহাকে বিরুধগণের (পণ্ডিত গণের, দেবতা-গণের) নধ্যে রাজা (অবিপতি, রাজমান) করিলেন, সেই ভোজ কালিদাসের (কালীব স্বায় পত্নীর দাসের, কালিদাসকবির) স্মান করায় কলাবান্ (চন্দ্র-কলাবারী, চতুমইকলাবিধান্) ক্ষত্রের স্থায় প্রতিভাত হইতেছেন। (এতগুলি মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত থাকিতে অশেষ দোবের আকরম্বরপ এই কালিদাসের থাতটা স্মান করা পণ্ডিতরাজা ভোজের উচিত হয় নাই।) এই ঘটনার পরেই প্রতিভাগবের সঠিত কালিদাসের বৈরানল বিশেষরপে জ্লিয়া উঠিয়াছিল। ৪।

এই সকল ঘটনার পর কতকগুলি বুদ্মান্ একব্রিড ইইয়া মন্ত্রণা করিয়া-ছিলেন এবং সকল পণ্ডিত নিলিয়া 'টাকা কড়ি দিয়া' ভোজের তার্লবাহিনী দাসীকে হস্তগত করিয়াছিলেন। তাঁহারা সেই দাসীর নিকট উপার সম্বন্ধে বলিরাও ছিলেন। বলিয়াছিলেন, দেখ স্থভগে! আমাদিগের কীর্ত্তি এই কালিরাস সমস্ত লোপ করিতে বসিরাছে। আমাদিগের মধ্যে কেইই কালিয়ানের देशान्तरं नि:सारयित, तद् भवत्या कर्त्तं व्यम्" इति। दासी प्राप्त, "भवद्गो हारं प्राप्य सया युष्पत्नायं क्रियते। तन्मस् प्रथमं हारो दातव्य" इति। ततः सा तास्वृत्तवाहिनो तैर्दत्तं हारसादाय व्यचिन्तयत्, "तथा हि वृधेरसाध्यं किं वास्ति ?" ततः समितिकासत्स कितपयवासरेषु देवादेकािकािन प्रसुप्ते राजनि चरणसंवाहनादिसेवासस्य विधाय तत्वेव कपटेन नेत्वे निसीत्य सुप्ता। ततश्चरणचलनेन राजानसीपज्जागक्तकं सम्यक् ज्ञात्वा प्राह्म "सिखि! सदनसािनि। स दुरात्मा कािन्दासः दासीविषेण श्वन्तः पुरं प्राप्य लीनादिव्या सह रसयित।" राजा

সহিত কলাবিভায় সমান হইতে পারিতেছেন না। বংসে ! যাহা চইলে বাজা কালিদাসকে কোনও দ্বদেশে নির্ধাসন করেন, তোমায় তাহা করিতেই হইবে। দাসী বলিয়াছিল, আমি আপনাদিগের নিকট একছড়া হার পাইলে আপনাদিগের কার্য্য করিব। অভএব অগ্রে আমাকে হার দিতে হইবে। তাঁহারা হার দিতে সক্ষত হইলে, সেই ভাস্প্লবাহিনী ভাঁহাদিগের দত্ত হার ছড়া লইয়া চিস্তা করিয়াছিল, হায় হায় ! পশুতের অসাধ্য কি বা আছে ? তারপর কিছুদিন গত হইলে একদিন রাজা দৈবাৎ একাকী নিদ্রা বাইতেছেন এবং তাম্প্লবাহিনী রাজার চবণ দেবা করিতেছে। সেই সময়ে ভাস্প্লবাহিনী গুভ অবসর ব্রিয়া রাজার চবণসংবাহনাদি সেবা করিয়া সেই খানেই কপট নিদ্রার ছলে চক্ষ্ মৃত্রিভ করিয়া নিদ্রা গেল। কিছুক্ষণ সেইভাবে ধাকিয়া রাজা পা নাড়িলেন দেখিয়া রাজাকে ইবৎ জাগরক বেশ ব্রিয়া ব্লিয়াছিল—'সবি মদনমালিনি! সেই ছয়ায়া কলিয়াস দাসীবেশে অস্তঃপ্রের মধ্যে য়াইয়া লীলাদেবীর (মহিবীর) সাহিত রমণ

तच्छु त्वा उत्याय प्राइ, "तरङ्गवित किं जागिषे" ? इति । सा च निद्राव्याजुलेव न मृणोति । राजा च तस्या अपध्वनि सुत्वा व्यचिन्तयत्, "इयं तरङ्गवती निद्रायां स्वप्नवयङ्गता वासनावणा-हैव्या दुस्रितं प्राइ । स च स्त्रीविषणान्तः पुरसागच्छतीत्येतदपि सम्भाव्यते । को नाम स्त्रीचरितं वेद" इति । ततसेत्यं विचाध्य राजा परेद्युः प्रातरात्मनि स्त्रिमञ्चरं विधाय प्रयानः कालिदासं इस्रोसुखेन त्रानाय्य तदागमनान्तरं तयेव कीलादेवीचानाय्य देवीं प्रत्यवदत्, "प्रिये ! इदानीमेव स्त्रया पथ्यं भोक्तव्यम्" इति । इत्युक्ते सापि "तयेव" इति पथ्यं ग्रहीत्वा राच्चे रजतपात्रे दस्ता तत्न सुद्गदानीं पर्य्यवेषयत् । ततः राजाि तयोरिक्षप्रायं जिज्ञासमानः स्नोकार्षे प्राइ,—

কবিতেছে ?' রাজা সেই কথা শুনিয়া উঠিয়া বলিয়াছিলেন; তবদবতি ! তুমি কি জাগিয়া আছ ? সেই তাম্প্ৰাতিনী যেন নিদ্রায় মহা ব্যাকুল বলিয়া কিছুই শুনিতে পাইল না। রাজাও তাহার 'নাক ভাকান' শব্দ শুনিয়া চিন্তা করিয়াছিলেন; এ তবদবতী নিদ্রায় স্বপ্লাবেশে পূর্বের সংস্কার অনুসারেই দেবীর স্থশ্চরিত কথা বলিয়াছে। সে কালিদাসও স্ত্রীবেশে অন্তঃপুরে আসিয়া থাকে, এটাও স্প্রবপর হইতে পারে। স্ত্রীচরিত জানিবে, এমন কে আছে ? এইরূপ চিন্তার পর এইরূপ বিচার করিয়া রাজা পরদিন প্রাতঃকালে শরীরে কৃত্রিম জর আনিয়া শয়ন করিয়া থাকিয়াই দাসীর মুখে সংবাদ দিয়া কালিদাসকে আনাইয়া, সেই দাসী ছারাই লীলাদেবীকেও আনাইয়া দেবীকে বলিয়াছিলেন; প্রিয়ে! এথনই আমার কিছু পথ্য ভোজন করিতে হইবে। রাজা এই কথা বলিলেই লীলাদেবীও বলিয়াছিলেন, 'ভাহাই ইইতেছে' এই কথা বলিয়া রহুত পাত্রে করিয়া পথ্য

"सुत्रदानी गदव्यानी कवीन्द्र ! वितुषा कथम् ?"—इति । ततः कानिदासः देव्यां समीपवर्त्तिन्यामपि उत्तरार्डे प्राइ,—

"ग्रन्ध वल्लभसंग्रीगे जाता विगतकचुकी॥" ५॥

देवी तच्छ्रता परि ज्ञातार्थं खरूपा सरखतीव तदधें विदिता स्त्रोरसुखी सनागिव बसूव। राजाप्येतत् दृष्टा विचारयासास, इयं पुरा कालिदासे सिन्धाति, अनेन एतस्यां समीपवर्त्तन्या-

सुद्गदालीति। गदव्याली गदस्य रोगस्य व्याली कालसपी विनाणिका, वितृपा प्रावरणहीना। है श्रन्थ! यह्मभसंगीगे पाचकस्वन्यनिमित्तं विगतकसुकी प्रावरणहीना तुषरहिता जाता; स्त्रियोऽपि वह्मभसंगीगे पत्यासह सन्वेशनकाले मईनहपीपभोगसीकव्यार्थं कसुकौरहिता भवन्ति। तथा च स्त्रीपुंसीररं सन्वेशनस्वभाव: यत् नग्नेनेव नगा रसत इति भाव: ॥ ५ ॥

লইয়া রাজাকে দিয়া সেই পাত্রে (ভিজে) মুগের ডাল পরিবেশন করিরাছিলেন। এই সময়ে রাজাও সেই লীলাদেবী ও কালিদাস, উভয়ের অভিপ্রার জানিবার ইচ্ছার শ্লোকার্ছ পাঠ করিয়াছিলেন; হে করিশ্রেষ্ঠ। রোগের কালসপ্রী মৃদ্গদালী (মৃগের ডাল) কিজল বিতৃষ (থোসা ছাড়ান) হইরাছে ? এই প্রশ্ন শুনিরা দেবী সমীপে উপস্থিত থাকিলেও কালিদাস উত্তরার্ছ পাঠ করিরাছিলেন— অরপনি অন্ধ! ব্রন্ধভের (প্রিয়তমের, পাচকের) সংবোগ (সম্বন্ধ, হত্তের জলাজনী-ক্রিয়া-সম্বন্ধ) ইইয়াছে বলিয়া বিগতকঞ্কী (খোসা ছাড়া, রমণার্থ কাঁচুলী থুলিয়া ফেলা) ইইয়াছে । ৫ ॥

সকল বিষয়ের জ্ঞানস্বরূপা সরস্বতীর জায় লীলাদেবী সে কথা শুনিয়া সেই স্নোকের অর্থ বৃথিতে পারিয়া বেন অলই হাজমুখী হইয়াছিলেন। রাজাও এই ভাব দেখিয়া বিচার করিয়াছিলেন; এ নিশ্চয় পূর্বের কালিদাসের-সহিত প্রণয়স্ত্রে मपि द्रश्यमभ्यधायि, द्रयञ्च स्मेरमुखी बसूव। स्तीणां चरितं को वेद ?—

श्रवध्रुतं वासवगर्जितच्च, स्तीणाच चित्तं पुरुवस्य भाग्यम्। श्रवर्षणचाप्यतिवर्षणच्च, देवो न जानाति कुतो मनुष्य:॥

किन्लयं ब्राह्मणः दाक्णापराधित्वे न हन्त्व्य द्रति। विभेषेण सरस्त्रत्याः पुक्षावतार" दति विचार्थ्य कालिदासं प्राह,—"कवे! सर्वथा अस्मद्देशे न स्थातव्यं; किं बहुनोक्तेन, प्रतिवास्यं किमपि न वक्तव्यम्।" ततः कालिदासोऽपि वेगीनोत्याय विस्थाग्टहमित्यातां प्रत्याह, "प्रिये! चनुत्रां देहि, स्मिथं भोजः कुपितः स्वदेशे न स्थातव्यसित्युवाच। सहह!

আবন্ধ আছে। এ সন্মূথে থাকিতেও এ-ত এইরপ বলিতে পারিয়াছে। ইনিও আবার হাস্তম্থী হইয়াছেন। স্ত্রীচরিত কে জানিতে পারে? অধের গজি, দেবরাজের গর্জন, স্ত্রীদিগের চিত্ত, পুরুষের ভাগা, বৃষ্টি না হওয়া এবং অতি বৃষ্টি হওয়া দেবতাই জানিতে পারেন না, মাহ্য কোথা হইতে জানিবে? কিন্তু এ আহ্মণ, দাহণ অপরাধী হইলেও হস্তব্য নহে; বিশেষতঃ সরস্বতীর পুরুষাবতার। এইরপ বিচার করিয়া কালিদাসকে বলিয়াছিলেন, হে কবে! কোনও রূপে আমার দেশে থাকা হইবে না। বহু কথা বলিবার প্রয়োজন নাই। ইহার উপর কোনও কথা চলিবে না। কালিদাস এই কথা শুনিয়া উঠিয়া বেগে বেশ্যাগৃহে আসিয়া ভাহাকে বলিয়াছিলেন; প্রিয়ে! অফুজা দাও। আমার উপর ভোজ কুপিত হইয়া আমার দেশে থাকিতে পাইবে না, এই কথা বলিয়াছেন; হার হায়!

श्रविटतविटतं घटयित घटितविटतानि दुर्घटीकुरते।
विधिरेव तानि घटयित यानि पुमानैव चिन्तयित॥
किञ्च, विद्वहृन्दचेष्टितमेविति प्रतिभाति। तथाहि—
बङ्गनाम्ल्यसाराणां समवायो दुरत्ययः।
हणैर्विधीयते रज्जुर्बध्वन्ते तेन दन्तिनः॥"
ततो विद्यास्य परं मित्रं यत्न संमामित हयम्।
हण्टे सुखञ्च दु:सञ्च पतिक्कायेव दर्पणे॥

বিধি অঘটন ঘটনা করে, স্থাটনঘটনা হুৰ্ঘট করে, পুৰুষ যাহা চিন্তাই করে না, বিধি ভাহাই ঘটাইরা বসে। এ কেবল বিধাতার ঘটনাও নহে; কিন্তু পণ্ডিত সকলের চেষ্টার ফলও, এইরূপ বৃথিতে পারা যাইতেছে। সেটা সম্ভবপরও বটে; অল্লবলসম্পন্ন বহুর একত্র মিলন হইলে তাহা হঠাং উপেক্ষা করা যায় না। তৃণসমূহ ঘারা বজ্জু নির্দ্ধিত হয়, এবং তজ্বারা হস্তিসমূহও বাধা থাকে। অভএব হুর্ব্বল-

दियत ! सिय विद्यंसानायां किं ते राज्ञा, किं वा राजदत्तेन वित्तेन कार्यों ? सुखेन नि:शक्षं तिष्ठ सद्ग्रहान्त:जुहरे" इति । ततः कालिदासः तत्नेव वसन् कित्पयदिनानि गसयासास । इति श्रीसद्राजराजिष्वरवल्लास्त्रेनस्रिविरचिते भोजप्रवन्धे कालिदासनिर्व्वासनप्रवन्धो नास चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

विद्यासागरभद्दाचाय्यक्षती भोजप्रवन्धटीक्षावां कालिदासनिवासन-प्रवन्धो नाम चतर्थः परिच्छोदः ॥ ४ ॥

চেতা পণ্ডিতেয়া মিলিয়া এই ছ্র্যটনা ঘটাইয়াছে। ইহা এখন আমার পক্ষে অচ্ছেল বিধান হইল। এই সকল আক্ষেপ বাক্য শ্রবণ করিয়া বিলাসবতী নায়ী বেল্ফা কালিদাসকে ববিয়াছিল; বিশ্ব ভাল থাকিলে যেমন দর্পণে ভাল প্রতিবিশ্ব পতিত হয়; আবার বিশ্ব বিকৃত হইলেও যেমন দর্পণে প্রতিবিশ্ব বিকৃত হইয়াই পড়ে, সেইরূপ প্রিয়কে দেখিলে বাহার হলয়ে হয়থ ও ছয়থ, উভয়ই সংক্রামিত হয়, সে-ই ভাহার পরম মিত্র। অভএব হে দয়িত। আমি থাকিতে ভোমার রাজার প্রয়োজন কি ? আর রাজার দত্ত ধনেই বা কি কাজ ? তুমি আমার গৃহাভাতরে নিঃশহুভাবে অথে অবস্থান কর। এই কথা শুনিয়া কবি কালিদাস বিলাসবতীর গৃহের অভ্যন্তরে লুকায়িত থাকিয়াই কিছুদিন কাটাইয়াছিলেন। ৬ য়

ইতি এনি প্রাক্তরাজেখনবর্লালনেনবিরচিতভোজপ্রবড়ে কালিদাস-নির্বাসনপ্রবন্ধনামক চতুর্থ পরিছেদ । ৪:॥

चय कालिदासप्रयानयनप्रवस्य: |

ततः कालिदासे ग्रहाबिर्गते राजानं लीलादेवी प्राह,

"देव! कालिदासकविना साकं निविज्ञतमा मेत्री। तदिदानीमनुचितं कसात् कृतं, यस्य देग्नेऽप्यवस्थानं निषिद्धम् ?
द्योरप्रात् कृतमाः पर्वेषि पर्वेषि यथा रस्विभिषः।

तदत् सज्जनमेत्री विपरीतानाञ्च विपरीता॥

शोकारातिपरित्राणं प्रीतिविस्त्रन्थभाजनम्।
केन रत्नमिदं सृष्टं सित्रसित्यच्चरद्वयम्"॥ १॥

चय कालिदासप्रत्यानयनप्रवन्धः।

ततः कालिदासं प्रति निर्वासनाञ्चाप्रचारानन्तरस्। श्रनुचितं व्यवहारायोग्य-माचरणं कथाद्वेतोः कृतस् ? इचोरिति। रचिर्वश्यः रसस्य तारतस्यन्। सज्जननैयो साधूनां जनानां मिवता पञ्जीण पञ्जीण विचिवा, सूर्ते च गादा। विपरीतानां श्रसा-धूनां श्रदानां विपरोता श्रविचिचा सृत्ते च श्रियिला सर्वति। श्रतय भवतां सैवी कथं सूर्वेऽपि श्रिथलिति भावः। श्रोक एव श्ररातिः श्रवुल्खात् परिचाणं परिवाण-हेतुः श्रोकशान्तेष्पायः; प्रीतिर्विच्यस्य च विचासस्य च भाजनं पातं प्रीतिपातं विचासपावस्य; निवस् इति श्रवरद्यं दृदं रवं रववस्रोसनीयं केन धाना स्टम्? स हि स्वयनिव काष्ट्रिक इति भावः॥ १॥

এইরপে কালিদাদের উপর ভোজবাজ নির্বাদনদণ্ড প্রচার করিলে, এবং কালিদাদও রাজবাটী পরিত্যাগ করিয়া চলিরা গেলে লীলাদেবী রাজাকে বলিয়া-ছিলেন, মহারাজ! আমরা জানি কালিদালকবির সহিত আপনার বজুত খুব राजाप्येतक्षीलारेवीवचनमाकर्ण प्राह, "देवि! केनापि ममेत्यमभ्यधायि यत् कालिदासो दासीविषेण अन्तःपुरमासाद्य देव्या सह रमते इति। मया चैतद्व्यापारिजज्ञासया कपटज्वरेणायं भवती च वौचितौ। ततः समीपविक्तिन्या-मिप ल्युत्तराईमिस्यं प्राह, तचाकर्ण ल्यापि कतो हासः, तत्त्र सर्वमेतत् दृष्टा ब्राह्मणहननभीक्णा मया देशानिः-मारितः। लाच न दाचिण्यं न हन्भीति।" ततः हासपरा देवी चमत्क्षता प्राह,—निःशङ्कं, "देव! अहमेव धन्या यस्यास्वं पतिरोह्यः, यत्वया सुक्तशीलायाः सम सनः कय-मन्यत्न गच्छिति ? प्रहह ।देव! लं यदि मां सतीमसतीं

গাঢ়—দেইজন্য জিজাসা করি; কিহেতু তাঁহার সহিত এরপ ব্যবহারের আযোগ্য আচরণ করিলেন যে, দেশেও তাঁহার অবস্থান করা নিষিদ্ধ হইল ? ইকুর অগ্রভাগ হইতে পর্বের পর্বের ক্রমে ধেমন রস ওরতন ভাবে গাঢ়, সেইরপ সাধুব্যজিদিগের মিত্রতা, শঠবঞ্চাদির মিত্রতা ভাহার বিপরীত। অর্থাং মূল হইতেই শিথিল ভাবের। অতএব আপনার মিত্রতার মূলে এ অশিথিলতা কেন দেখিলাম ? শোকরপ শক্রম আক্রমণ হইতে পরিব্রাণকারী, প্রীতি ও বিশ্বাসের পাত্র, মিত্র, এই অক্রম ঘয়, এই রহ্ব কে স্থাই করিয়াছে ?॥ ১॥

বাজাও এইরপ নীলাদেবীর কথা শুনিয়া বলিয়াছিলেন; মহিধি! কেহ
আমাকে এই কথা বলিয়াছে যে, কালিদাদ দাসীবেশে অন্তঃপুরে বাইয়া মহিধীর
নহিত রমণ করিতেছে। আমিও এই ব্যাপার জানিবার ইচ্ছায় জ্বরের ছল
করিয়া কালিদাদ ও তুমি; তোমাদের ছইজনকে আনাইয়া দেখিলাম। সেরূপ

वा बाला गिसिष्यसि, तह्यं हं सवधा सिरिष्ये" इति। ततो राजापि "प्रिये! सत्यं वदिषि" इति प्राहः। ततः स नृपितः पुरुषेरिह्मानयामास, तप्तं सोहगोसकं कारयामास, धनुष सज्यस्त्रो। ततो देवी स्नाता निजपातित्रत्यानसेन देदीप्यः

यहिं सर्पं विषशचणार्थम् ; यद्याह याजवल्काः .- "एवस्का विषं माईं सच-

येदिमण्डलम् । यस दंगैविना जीयातस ग्रदि विनिर्दिगत् " जीसगीलकं जीस्य लोहितं विग्डम ; यथाह याजवल्का:,-"करी विश्वदितत्रीहिर्दचिवता तती न्यसेत। सप्तायत्वस्य पवाणि तावत् मृत्वेण वेटयेत् ॥" "तस्त्रेत्यक्तवती जीहं पद्यागत्पिकं समय। अधिवर्णं न्यसीत् विष्डं इसयोग्धनयोर्वि । स तमादाय सप्तेव मण्डलानि यनैवं जेत् । योड्याक्तिकं जेर्य मण्डलं तावदन्तरम् । मुकाग्निं सदितवीहिरदन्धः गृद्धिमाप् यात्।" प्रत्वेवसर्यम् । मन्यं धनुय न्या-वाणगुक्तं सण्डलायितं धनुय "नाभि-उद्योदक खस यही लोक जलं विभेत । समकाल सपं चिप्तसानीयाकी जबी नरः। गते तथिन निमग्राङ्गं पञ्चेत्र गुडिमाप्रयात् ॥" दल्वेतद्यंम्। पापसत्तानियायकं স্থলে তুমি সম্পুথে থাকিতেও সেই কবি স্লোকের শেবার্ছি, (যাহা ওরপস্থলে মুখে আনিতে পারা যার না) পাঠ করিল। আবাব তাহা গুনিয়া তুমিও হাত্র করিলে। এ অবস্থায় এই সকল দেখিয়া ব্রহ্মহত্যার ভয়ে আমি তাহাকে দেশ হুইতে নির্দ্ধাসিত করিয়াছি। দাফিণ্যগুণে মুগ্ন হুইয়া তোমাকে কার আমি বধ করিতে পারিতেছি না। রাদার এই কথা শুনিয়া লীলাদেবী হাসিয়াই অন্তির ও আশ্চর্যাবিত ত্রীরা বলিলেন: বাহাই হউক মহারাজ। ভর ভালিয়া গেল। আমি নিশ্চর ধল, বেহেতু আপুনার লার স্বামী আমার। আছে। মহারাজ আপনি আমার প্রীয়লভ স্থভার বিলক্ষণ ভাবে উপভোগ করিয়াছেন। আমার মন অত্যের উপর আর কি করিয়া বাইবে? বেহেতু অক্যান্ত সকল কামিনীরা

साना सुजुसारगाती सूर्थमवलोका प्राप्त, "जगचचुस्त सर्व-षाची सर्व वित्स ।—

जाग्रति स्वप्नकाली च सुष्प्रती यदि मे पति:। भोज एव परं नान्धो सिचित्तो भावितोऽसि न॥ दत्युक्ता ततो दिव्यवयं चक्रो॥ २॥

हि दिव्यं राजा कारियतव्यं स्वाविचायिति याजवल्क्यादयः प्रावः "तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीक विग्रद्धये । सहाभियोगेष्वेतानि भीषंक ख्येऽभियोक्तरि ॥ ८०॥ इति व्यवहाराध्याये। तद्यंभिदमायीजनं कार्यित राजा भीजः । जायतीत्यादि लीलावती-प्रतिज्ञा। जायति जागरणवालि इन्द्रियेविंग्यव्यवहारकालि, खप्रकाचि संस्कारमावेण किवलीन मनसा म्वाविषयस्य व्यवहारकालि, सुप्रतो निद्रायां, दिहिंगो हि एवमवस्याचयं भवति । तास सवांस अवस्थास यदि में भोज एव पतिभावितः, परं सर्वेण भावन मिलियों न अन्यः पुरुषः पतिः पतिकार्यकारी वा स्थाविहं लं स्वीमरणार्यं न भावितीऽपि विन्तितीऽपि स्थाः; इयं स्वी मरिष्यति मत्मतिष्ठी इति चिन्तय। नैव व्याकुलः स्थाः। भीत्रं हि में स्वावनातित भावः। दिव्यवयं पापग्रहिज्ञापक कार्यन्वयं चक्ते कातवती, अनुष्टितयतीति॥ २॥

পতির সহিত সন্তোগকালে আপনাকে খারণ করিয়া থাকে। আপনি কামিনীর
এতই কামনীয় ! অহো মহারাজ ! আপনি পতি, আমি সতী হইলেও যদি
আমাকে অসতী বলিয়া মনে করেন, তাহা হইলে আমি নিশ্চরই মরিব। মহিবীর
এই কথা গুনিরা রাজাও বলিয়াছিলেন; প্রিয়ে ! সত্যই বলিয়াছ। মহিবীর মৃত্যুর
কথা গুনিরা সে ভোজরাজ কতকগুলি জাঙ্গলিক পুরুবদ্বারা সর্প আনাইলেন,
লোহের গোলক তথ্য করিয়া অগ্নির্ধ করাইলেন, এবং ধনুকে জ্যা ও বাণ যোজনা
করিয়া প্রাকৃইভাবে স্থাপন করিলেন। এই সকল কার্য্য সম্পাদন করা হইলে,

ततः ग्रहायामन्तः पुरे जी जावत्यां जञ्जानति गराः न्यतिः प्रयात्तापात् पुरो "देवि! चसन्त पापिष्ठं मां; किं वदा-मी"ति वाययामाच। राजा च तदा प्रश्वति न निद्राति, न च सुङ्को, न केनचिहिक्ता, केवलसुहिन्नमनाः स्थित्वा दिवानिशं प्रविचपति, किं नाम सम जञ्जा, किं नाम दाचिखं, क गान्नोर्थस् १ हाहा! कवि! कविकोटिस् जुटमणे! कालि-

নন: महिष्ण খনায় । বিরাধি অবীধানি সুজুলী আহনি, বিলা ক্ষমনি। ব্যালাদ্দিন্ত্য খনুনাদান্দিন্ত্য নিরাধি অবীধি, সুজুলী আহনি, বিলা ক্ষমনি। আন করিয়া আদিয়া নিজের সভীত্তেজে দেনীপামান হইয়া অকুমারগাত্রী মহিনী স্থাকে অবলোকন করিয়া বলিয়া দর্পভাবে চিন্তিত ও স্থিরীকৃত থাকেন, যদি অল কেহ দে ভাবে আমার সামী বলিয়া দর্পভাবে চিন্তিত ও স্থিরীকৃত থাকেন, যদি অল কেহ দে ভাবে আমার সিত্তে না থাকে, তবে হে জগতের চফুঃ! তুমি সর্প্রমাজী দক্ষই জানিতেছ। তুমি আমার মরণ নেথিতে হইবে বলিয়া ভাবিত হইও না। এই কথা বলিয়া সেই স্থলেই সর্পকে আলিঙ্গন করিয়া বিবপান, অল্লিগনি পিওকে হতে ধারণ ও মহারাজবারা ধ্যুর শ্ব মোচন করিয়া জিলে নিমান্ত ইললেন। (বিষ পান করায় শ্রীরের কোনই বিকৃতিসম্পাদন করিল না; আব গোলক বালক্রীভনকে প্রিণত হইল, হত্ত দল্প করিল না, এবং শ্রও চলিয়া গেল, ধাবক বাইয়া কুড়াইয়া আনিল এবং নিমান্ত দেবীকে জীবিতও দেখিতে পাইল।) এইরপে মহিনী সেই দিবাত্যর করিয়াভিলেন ॥ ২ ॥

মহিথী এইরপে দিব্যত্রেরের অনুষ্ঠান করিয়া সতীত্বের পরীকা দিলে, অন্তঃপুরের মধ্যে লীলাদেবীকে পরিশুক্ক জানিয়া রাজা অনুতাপ করিবার পূর্বেই বলিয়াছিলেন, থেবি! আমি ঘোরতর পাণী। আমাকে ক্ষমা কর, আর কি বলিব ? সেইদিন टाय! हा! सस प्राणसम! हा सूर्खेण किमयाव्यं याविती-ऽसि, धवाच्यसुक्तोऽसि" इति प्रसुप्त इव यहग्रस्त इव साया-विश्वस्त इव पपात। ततः प्रियाकारकस्रकासिकाजनसम्बातः संज्ञः कायसपि तामेव प्रियां वीच्य स्वाव्यनिन्दापरः परस-तिष्ठत्। तती निधानाथहीनेव निधा, दिनकारहीनेव दिनयोः, वियोगिनीव योषित्, धक्ररहितेव सुधर्मा न साति भोजभूपानसभा रहिता कालिदासेन। तदा प्रस्तुति न कास्यचित्रुखे काव्यम्। न कोऽपि विनोदसुन्दरं वचा विक्ता। ३॥

दाचिक्तं कुमलता सर्वेक्षिन् कर्माण पाण्डितं किस्? पापत् किसपि पाण्डितं नालि। प्रवाययालिकः किंग्रन्दः। इन्हिति खेदे। प्रसुप्त दव इतसंज्ञः पपात भूमो। सुधर्षा द्वसभा। कार्यं प्रस्ति॥ ३॥

হইতে বাজা নিজা জান না, ভোজন করেন না, কাহার সহিত কথাও বলেন না। কেবল উথিয় মনে বদিয়া থাকিয়া দিবাবাত্র বিলাপ করেন, হার আমার কি লক্জাই না হইয়াছে ? আমার কিবা দাফিণ্য আছে ? আমার সে গান্তীর্য্য কোথায় ? হার কবি ! তুমি বে কোটি কোটি কবির মুকুটের মণিস্বরূপ! হার আমার প্রাণের ক্রমান প্রির কালিদাস ! হার তুমি এ মুর্থের নিকট কি না অবাচ্য বাক্য প্রবেণ করিয়াছ, কি না অপ্রাব্য বাক্য তোমায় এই মূর্থ বলিয়াছে ! এইরূপ বিলাপ করিতে করিতে নিজিত ব্যক্তির ভায় হতজ্ঞান হইয়া, প্রহল্পত ব্যক্তির ভায় উন্মানভাবে, মারাবিধ্বস্ত ব্যক্তির ভায় অবশ হইয়া ভূমিতলে পতিত হইয়াছিলেন ৷ রাজার এইরূপ অবস্থা দেখিয়া মহিষী লীলাবতী নিজকরকমলে জল দেক করিলে, তন্থারা রাজা সংজ্ঞালাত করিয়া স্ক্রিণাই আত্মনিন্দা করিয়া আর সেই নির্মালচরিত্রা প্রিয়াকে দেখিয়া অতিক্রেই অবস্থান করিয়াছিলেন ৷ সেই

तता गतेषु केष्चिहिनेषु कदाचिद्राकापूर्णेन्दुसग्डलं पम्यन् पुरस नोनादेवीसुखेन्दुं वीच्य प्राष्ट्र,—

तुलणं अण अणुमरइ ग्लोसो सुइचन्द्रस क्खु एदाये। कुत्र च पूर्णेऽपि चन्द्रमसि नित्नविलासाः, कदा वाचो विल-सितम् ? प्रातश्चोत्यितः प्रानविधीन् विधाय सभां प्राप्य राजा विद्वदरान् प्राइ, श्रहो कवयः! इयं समस्या पूर्य्यताम्। ततः पठिति—

"तुलणं चणु चणमरद ग्लीसी सुचचन्दसा क्खु एदाये"

তারপর কিছুদিন অতিবাহিত হইলে কোন্ও এক প্র্নার দিন প্রচন্দ্র ও সম্প্র অবস্থিত লীলাদেবীর ম্বচন্দ্র দেখিয়া বলিয়াছিলেন, ইহার ম্বচন্দ্রের তুলনা দে চন্দ্র অলই প্রাপ্ত হয়। হায় ় কোথায় বা আমার প্রবচন্দ্রনে নয়নের স্থা ? আর কোন্ কালেই বা কথা বলিয়া ত্রথভোগ ? ইহার পর প্রাতঃকালে উঠিয়া প্রাতঃকৃত্যাদিসমাপনের পর সভায় আসিয়াই রাজা সেই সকল শ্রেষ্ঠ প্রতিত- पुनराष्ठ, "ष्रयक्षेत् ससस्या न पृथिते सर्वातः, सद्ये न स्थातव्यम्" पति। ततो भीतास्ते कवयः स्थानि ग्रम्पाख जग्मुः। चिरं विचारितेऽप्यथं कस्यापि नार्थसक्तिः स्फुरित। ततः सर्वे सिंखिला वाणः प्रेषितः। ततः सभा प्राप्याच राजानम् "देव! सर्वे विद्वात्वर्षः प्रेषितः षष्ट-वास्त्रानविध्यसिन् चे हि, नवमेऽक्ति पूर्यप्यन्ति ते। न चे हे भा विश्वाप्य राजा "सम् इत्याच। ततो बाणः तेषां विज्ञाप्य राजसन्देगं, स्वग्रम्यात्। ततोऽष्टी दिवसा भ्रतीताः। भ्रष्टमदिनस्य रावी सिखितंषु तेषु कविषु बाणः प्राचः, "असी! तारुख्यसदेन राजसन्यानसदेन कि स्विद्विद्यासदेन च का खिन

चर्णसङ्गितरिभिप्रायानुक् लोऽयंस्यत्यः स्मुरित वाचा चाविरं वित। गृहायांविस्तारकं वाकां न कायापि मुखादृद्धार्थते। चय वासरान् चाविरं सीमां चांभधेहि
कायय—चर्णी वासराः समस्यापूरणकालः कायाताम्। राजसन्देगं राजवाणां
चिम्तिति राज चार्रिणम्। ताक्ष्यमर्थन यौवनगर्लोण कावीमां युवानो वयमपि
दक्षेवं गर्वेण। चमी सर्वं एव सहाक्षवय इत्येवं काययन् राजा सर्व्यान् समं
सम्मानयतीति प्राप्तराजसम्मानस्याहङारेण वयमपि महाक्षवय इति। वस्तुतस्तु
विश्वक विन्याहित्वन, ७८० कविश्व। ७३ प्रमुण शृद्धक विद्यान् हर्षेत। धरे
कथा विन्या शांठे कदित्वन, 'त्य एक्ष हेर्श्वाद प्रश्वति क्वाच श्रीहित। धरे
व्याद विन्या शांठे कवित्वन, 'व्यावस्त्र प्रश्वति क्वाच श्रीहित। चार्यन्त,
आसाव त्याम धांकित्व शांदिवन ना। बाह्याव धरे कथा छनिया कविश्वन छोष्ठ
हेर्या निष्ठ निष्ठ श्रुद शमन कविद्याहित्यन। वह प्रमण्य धरिष्ठ। हेश्वत व्यर्थव विद्यान्
कवित्वव काश्वति प्रथ विद्या द्यानाव व्यक्ति व्यर्थव व्यवमाकद वाक्ष

दासी नि:सारितोऽभवत्। समे भवन्तः सर्वं एव कवयः, विषमे खाने तु स एक एव कविः। तं निःसार्यं इदानीं किं नाम सहस्वमेवासीत्। स्थिते तस्मिन् कथिमयमवस्थाऽस्माकं भवेत्? तन्नि:सारे या या बुद्धिः कता, सा भविद्वरेव सनुभूयते।

> सामान्यविप्रविद्वेषे जुननामो भवेत् किन । उसाक्पस्य विद्वेषे नामः कविजुनस्य दि"॥

किविदिवामरेन किवित खलाया विद्याया मरेनाइङ्कारेण च। अतएव

व्यरित लौकिका:-'खत्या विद्या भयहरी'ति। समे व्याने। सामान्यविप्र-विदेषे नाचा ब्राह्मणस्य देषे कते स्ति सुलनागी वंग्रलीपो अवतीति किल स्रृतिपुराणादिप्रसिद्धमेतत्। छमादपस्य छमाया दुर्गाया दपिमव महासरस्तती-चप्तिव रूपं यस, स तया, तस सरस्तीसरपस, छक्तं हि 'सरस्त्याः प्रपानतार, বহির্গত হর নাই। তারপর সকলে মিলিয়া বাণকবিকে পাঠাইয়াছিলেন। বাণকবি সভায় আসিয়া বালাকে বলিলেন, সকল কবি মিলিয়া আমাকে পাঠাইয়াছেন যে, আট দিন সময় থাকিল, আপনি এইকথা বলুন। নবম দিনে তাঁহারা সমস্থার পুরণ করিবেন। যদি না পারেন, ত' আপনার দেশ ছাড়িয়া চলিয়া राहेर्दन । वानकविद এই আবেদন শুনিয়া বাজা বলিয়াছিলেন, আছো ভা'ই হউক। বালার আজা পাইয়া বাণকবি তাঁহাদিগের নিকটে বাজার আদেশ জানাইয়া নিজের গৃহে আদিয়াছিলেন। ভারপর আট দিন ভ কাটিগা গেল। रमहे चडेम नित्नव बाल छै।हावा मकल मिलिछ इटेल वानकवि विलिलन, আমরাও যুবককবি, এইরপ অহতারে; রাজাও আমাদিগকে মহাকবি বলিরা विरागव मात्रान करतन, এই त्रभ । अहतार ; छात्रभव किछु क्लिव गर्व्स वर्षे, আপনাদিগছারা কলিদাস নির্কাসিত হইয়াছে। সম স্থানে আপনারা সকলেই ततः सर्वे गाढ़ं कत्तवायन्ते सा सयूरादयस्य ॥ ४ ॥ ततस्ते सर्वोन् कलवानिवार्ये सद्यः प्राव्हः, "ब्रद्येवाविधः पूर्णः । कालिदासमन्तरेण न कस्यचित् सामर्थं मस्ति समस्या-पूर्णे ।

संग्रामेषु अटेन्द्राणां कवीनां कविसण्डले । दीप्तिवां दीप्तिश्वानिर्वा सुङ्क्तेनेव जायते॥ यदि रोचते ततोऽदीव सध्यरावे प्रसुद्तिचन्द्रमसि निगृद्र-

इति । स्ययंते च—''लिलता भारती वाली एक्षेव भगवत्यमा" इति चण्डीरइस्ववये । कथिदाइ 'उमादपस्य पार्व्यतीसद्वयस्य—'श्रन्द्वजातमग्रयन्तु धने सर्व्यस्य वद्याभा । इति स्यरणात् कवे: कालिदासस्य साधात् उमाद्यद्वपत्वम् । तत्र, श्रन्द्वद्वपत्वेऽपि श्रवतारस्वद्वपस्याप्राप्तेः । किस्त श्रन्द्वद्वपत्वे विश्वेषग्रहणं, तत्र विद्यः । तत्यात् चण्डीरइस्थान्नमेव श्रेयः । तस्य सरस्वतीद्वपस्य कालिदासस्य विद्वेषे भाते कविकुलस्य सर्व्योषां क्योनां नागो भवतीति हि प्रसिद्धं जातिमदानीमैवीति ॥ ॥

সমান কবি; কিন্তু বিষম স্থানে সে একমাত্র শ্রেষ্ঠ কবি। তাহাকে নির্বাসিত করিয়া এখন কি মহন্ত প্রকাশ হইল। সে থাকিলে কি আমাদিগের এইরপ অবস্থা হর ? তাহার নির্বাসনে আপনারা যে যে বৃদ্ধি অবস্থান করিয়াছেন, এখন আপনারা তাহা বিশেষ ভাবে অফুভব করিতে পারিতেছেন। সামাত্য একজন ত্রাহ্মণের উপর বিদ্বেষ করিলে নিশ্চয় কুলনাশ হয়; কিন্তু উমার মৃত্রিবিশেব মহাস্বস্থতীর অবভাবের উপর বিদ্বেষ করিলে সকল কবিরই নাশ নিশ্চয়—এই কথা তানিয়া মযুবপ্রভৃতি সকলে গাড়ভাবে পরম্পার কলহ আরম্ভ করিয়া দিয়াছিলেন। ৪।

भेव गच्छाम: सम्पत्तियश्वारमादाय। यदि न गम्यते, श्वो राजसेवका श्रम्मान् बलाजि:सारयन्ति, तदा देहमात्रेणैवास्माभि-गैन्तव्यं, तद्य मध्यरात्रे गमिष्यामः" इति सर्वे निश्चित्य ग्टह-सागत्य बलीवर्दव्यूदेष् शक्तटेषु सम्पद्मारमारोप्य रात्राविव निष्कुग्नाः। ततः कालिदासः तत्रैव रात्री विलासवतीसदनो-द्याने वसन् पिय गच्छतां तेषां गिरं श्रुत्वा विध्याचेटीं प्रेषित-वान्, "भद्रे! पम्य, क एते गच्छन्ति ब्राह्मणा इव"। ततः सा समत्य सर्वानपथ्यत्, स्पेत्य च कालिदासं प्राह,—

মন্বাদি সকলে প্রশাস কলছ করিছে থাকিলে, তাঁহারা সকলেই আবার সকলকে কলছ করিছে নিবারণ করিয়া তৎকণাৎ বলিয়াছিলেন, অন্থ সমস্তা-প্রণের শেষ সময় পূর্ণ হইয়া গেল। কালিদাসবাভিরেকে সমস্তা পূরণ করিছে কাহারও সামর্থ্য নাই, সৈনিকপ্রেষ্ঠ ব্যক্তিদিপের মুক্কালে, এবং করিসমূহে প্রশাভিত্ত সভার মধ্যে করিদিগের এক মুহুর্ত্তেই প্রভাব প্রকাশ হয়, বা যায়। যদি আপনাদিগের অভিপ্রায়ে হয়, ভবে অন্থই মধ্য বাত্তে চন্দ্র অন্ত গেলে পরে, আমরা সম্পত্তিসম্ভার লইয়া লুকাইয়া চলিয়া যাই। যদি না বাওয়া হয়, ভবে কাল রাজার সেবকেরা আসিয়া আমাদিগকে বলপ্রকৃ বাহির করিয়া দিবে। তবন কেবল দেহটি লইরাই বাইতে হইবে। সেইঅন্ত (আইস) অন্ত মধ্যবাত্তেই বাহির হই গিয়া। এইরপ নিশ্চর করিয়া সকলে বাটাতে আসিয়া বলীবর্দ্ধবাহিত অনেক শকটে সম্পন্তার চাপাইয়া রাত্তেই বাহির ইইয়াছিলেন। পণ্ডিভেরা বাহির হইলে কালিদাসও সেই রাত্তে বিলাসবভীর বাটীর উন্তানে থাকিয়া গমনকারী সেই সকল পণ্ডিভের কথা ভনিয়া একটি বেল্ঞাচেটী (দাসীকে) পাঠাইয়াছিলেন, এবং বলিয়া দিয়াছিলেন, দেখ ত প্রিয়ে! এ কাঁহারা বাইভেছেন; যেন আন্ধাৰের ভায় মনে হইভেছে। ভার পর সেই বিলাসবভী আসিয়া সকলকে

"एक्नेन राजहंसेन या शोसा सरसोऽसवत्। न सावकास्त्रसेण परितस्तीरवासिना॥

सर्वे च बाणसयूरप्रसुखाः पत्तायन्ते नात्त संगयः" इति । कालिदासः—"प्रिये! वेगेन वासांस्त अवनादानय, यथा पत्तायसानान् विप्रान् रचासि ।

> कि पौरुषं रचित यो न वाऽऽर्त्तान्, किं वा धनं नार्थिजनाय यत् स्थात्। सा किं क्रिया या न हितानुवद्धा, किं जीवितं साधुविरोधि यहे"॥

 ततः य कालिदासयारणवेषं विधाय खज्जमुद्दहन्, क्रोगार्धसुत्तरं गला तिषामिससुख्मागत्य सर्वाक्षिक्ष्य "जय" दत्यागीवेचनसुदीर्यं पप्रच्छ चारणभाषया, "प्रष्ठो विद्यावारिधयः!
भोजसभायां सन्माप्तमप्तत्वातिगयाः, हृष्टस्पतय दव सन्भूय ज्ञव
जिगमिषवो भवन्तः. कचित् कुगलं वः? राजा च कुग्रसी?
सद्याभिः कागोदेगादागम्यते भोजदर्गनाय वित्तस्पृष्टया च"।
ततः परिष्ठासं कुर्वन्तः सर्वे निष्कान्ताः। ततस्तेषु किष्तत्वः
गिरमाकर्ष्ये तष्ट चारणं मन्यमानः कुत्रस्तेन विपिष्टत् प्राष्ट्र,
"श्रहो चारण! श्रुण, त्वया प्रषादिप श्रोष्ट्रत एवः; स्रतो मया

বইনির ছহনী ধাধুনা परিভাগনিব ন মন্তবিদেরে মাব:। কছিবির কার্রি দ্রমী। বিলক্ষ্যুভ্যা ধন্দারীক্ষয়। বির্দ্ধি বিল্লান্তবা। বির্দ্ধি বিল্লান্তবা। বিশ্বের দেশের চার্না বিল্লান্তবা কথার বিলাসবতী ছুটিয় বাইয় 'কাপড়' আনিয়া দিল। কালিদাস চারণের বেশ ধারণ করিয়া একথানি থড়া লইয়া অর্কক্রোশ পরিমাণে অরসর হইলেন এবং ফিরিয়া আবার তাঁহাদিগের অভিমুখে আসিয়া সকলকে দেখিয়া জয়শকে আশীর্কাদ করিলেন এবং চারণভাষার জিল্ডাসা করিলেন, রো: হো! আপনারা বিভার সাগর; ভোজের সভার থাকিয়া অভিশ্র মহন্ত লাভ করিয়াছেন; আপনারা যে বৃহস্পতির লায় দেখিতেছি; আপনারা সকলে মিলিয়া কোথার ঘাইতে ইছো করিয়াছেন ? আছো, আপনাদের মঙ্গল ত ? রাজাও বেশ কুশলে আছেন ? কিছু ধন পাইবার আশার ভোজের দর্শনের জ্বল্ব আমি কাশীদেশ হইতে আসিতেছি। এই কথা শুনিয়া সকলে পরিহাস করিতে করিতে চলিয়া গেলেন। ভাহাদিগের মধ্যে কোন পশুত ভাহার কথা শুনিয়া ভাহাকে চারণ মনে করিয়া কুত্হলবশতঃ বলিলেন, ওহে

श्रद्येवोच्यते, राजा किलेभ्यो विद्वज्ञाः पूरणाय समस्योत्ता, तत्पूरणायत्ताः कुपितस्य राज्ञो भयात् देशान्तरे कचिन्निग-सिषव एते नियक्षमुः"। चारणः प्राह—"राज्ञा का वा समस्या प्रोत्ता ?" ततः पठति स विपश्चित्—

"तुल्यां अणु अयुसरद ग्लीसो सुइचन्द्रस्म क्लु एदाये।" चारण: प्राइ, "एतलाध्वेव गूढ़ायंम्। एतत् पूर्वेन्दुमण्डलं वीच्य राज्ञाऽपाटि। एतस्योत्तरार्वेमिटं भवितुमईति,—

"प्रणुद्दि वस्यदि कहं घर्णिकिदि दस्स पिडिपिट चन्दस्स।" सर्वे शुल्वा चम्नत्क्षता:। तत: चारण: सर्वोन् प्रणिपत्य निर्ययौ। तत: सर्वे विचारयन्ति स्म, "श्रहो! द्रयं साचात् सरस्ततो

চারণ ! শোন। তুমি পরেও শুনিতে পাইবে, এইজন্ম আমি আজই বলিতেছি, পূরণ করিবার জন্ম একটি সমন্তা রাজা এই সকল পণ্ডিতকে বলিরাছিলেন। ই'হারা তাহার পূরণে অশক্ত হইয়া কুপিত-রাজার ভয়ে অন্ত কোন দেশান্তরে বাইবার ইচ্ছায় বাহির হইয়াছেন। চারণ বলিল, কিবা সমন্তা রাজা বলিয়াছিলেন ? তারপর সেই পণ্ডিত পাঠ করিলেন, 'সেই চন্দ্র ইহার ম্থচন্দ্রের তুলনা অন্তই পারে।' চারণ বলিল,—এটা অতি উত্তম গৃঢ়ার্থ। পূর্ণচন্দ্র-মণ্ডল দেখিয়া এটি রাজা পাঠ করিয়াছিলেন। ইহার উত্তরার্দ্ধ এ-ই হইতে পারে—'তুলনা অন্তই পাইতে পারে, এরপ বর্ণনা করিতেছি কেন ? না, সে চল্লের বে প্রতিপং তিথিতে ক্তু আকার দেখা বার; এ ম্থচন্দ্রের ত কথনই ক্তু আকার নাই।' ইহা শুনিয়া সকলে চমৎকৃত হইয়াছিলেন। তারপর চারণ সকলকে প্রণাম করিয়া বাহির হইয়া চলিয়া গিয়াছিল। চারণ চলিয়া গেলে সকলে বিচার

पुंक्षिण सर्वेषाम् चस्नाकं परित्राणायागता, नायं भवितुमहित सनुष्य:। चद्यापि किसपि केनापि न ज्ञायते। ततः भीव्रमेव ग्टहसाधाद्य भक्तटेभ्यो भारसुत्तार्थ्य प्रातः सर्वेरपि राजभवन-सागन्तव्यं, न चेचारण एव निवेदियष्यति। ततः क्षटिति गच्छासः' इति योजयित्वा तथा चक्रः। ततो राजसभां गत्वा राजानमानोक्य 'स्वस्ति" इत्युक्ता विविद्यः। ततो बाणः प्राहः 'दिव! सर्वेज्ञन यन्त्वया पळाते. तदीष्वर एव वेद, केऽमी वराका उदरक्षरयो हिजाः ? तथाय्युच्यते—

तुलगं त्रणु त्रणुसर्द ग्लौसो सुहचन्द्रसा क्लु एदाये। व्यणुद्धि वस्यपिद कहं त्रणुकिदि दस्स प्याड्रिपदि चन्द्रसा ॥

तुखणं इति ।

तुलनामखनुसरित ग्री: स सुखचन्द्रस्य खल्वेतस्याः। चिखित वर्ष्याते कथमगुक्रतिनस्य प्रतिपदि चन्द्रस्य ॥ इति च्छाया।

स जी: राकाया: पूर्णयन्द्रः एतसा चौचायत्या सुखन्नन्द्रस्य सुखनिव चन्द्रः, तस्य तुलना साह्य्यमणु अन्तर्भव यथा स्थात्, तथा अनुसरित प्राप्नोति ; राकाचन्द्रो हि एतन्सुखचन्द्रस्य साह्य्यमन्त्रमेव प्राप्नोति, इत्यव अणु इति अन्यमिति कथं वर्ष्णं ते ? यतः तस्य राकाचन्द्रस्य प्रतिपदि तिथी, पटं पटं तिथि तिथि प्रति प्रतिपदादिसन्त्रांसु तिथिन्तेव वा अण्कति चुद्राकारो ह्य्यत एव, नास्य सुखचन्द्रस्य तथाऽण्कृति-कदियाहिलन, ७८३। এ गान्तरः गृत्यकीरे व्यामानिरात्र गृकरणत्र प्रतिबाद्यात्र स्मृत्य पूक्तिकार्ण व्यामित्राहिलन। अमृत्य रहेर्ड भाष्य ना। अथने ६ द्र्य क्वित्र स्मृत्य सम्मृत्य समृत्य सम्मृत्य समृत्य सम्मृत्य समृत्य सम्य समृत्य समृत

राजा च यथाव्यवसितस्याभिप्रायं विदित्वा 'सर्वया कालि-दासः दिवसप्राप्यस्थाने निवसति । उपायैय सर्वे साध्यम् ।' इत्याच । ततो बाणाय स्काणां पञ्चदग्रस्वाणि प्रादात् । सन्तोषभिषेणैव विदद्वन्दं स्व' स्व' सदन' प्रति प्रेषितम् ॥ ५ ॥

गते च विद्यन्त पहले भने दीरपालायादिष्ट' राज्ञा, ''यदि केचित् दिजन्मान चायास्त्रन्ति, तदा ग्रहसध्यसानेतन्याः"। ततः सर्वसिप वित्तसादाय स्वग्रहं गते बाणे केचित् पण्डिता चाहुः, "सहो! बाणेनानुचितं व्यवधायि, यदसाविप चसाधिः सह

চারণই বলিয়া ফেলিবে। অতএব চল শীঘ্র যাই। ইহা বলিয়া শকট ফ্রাইয়া সেইরপ করিয়াছিলেন। প্রাক্ত:কালে রাজসভায় যাইয়া রাজাকে দেখিয়া স্বান্তরাক্যে আশীর্মাদ করিয়া সভায় প্রবেশ করিলেন। তারপর বাণ বলিলেন, মহারাজ! আপনি বে সমস্তা পাঠ করিয়াছেন, তাহার অর্থ এক মাত্র ঈশ্বরই জানেন। আমরা কে? আমরা ত অতি তুছে উদরপরায়ণ রাজ্যণমাত্র। তথাপি কিছু বলি; 'সে চন্দ্র, ই হার মুখচন্দ্রের তুলনা অল্লই পাইতে পারে। অল্লই পাইতে পারে, এরূপ বর্ণনা করিতেছি কেন? না, সে চন্দ্রের যে প্রতিপং তিথিতে ক্ষুদ্র আকার দেখিতে পারিয়া যায়।' বাজা ভোজ নিজের গৃঢ় অভিপ্রায় বৃধিতে পারিয়া মনে মনে বলিলেন, একদিনে পাওয়া যাইতে পারে, এরূপ স্থানে নিশ্চয় কালিদাস বাস করিতেছেন। উপায় দারা সকলই সিদ্ধ করা যায়। বাজা সেই পূরণ শুনিয়া বাণকবিকে পঞ্চনশ লক্ষ্ম স্বর্ণমুদ্রা দিয়াছিলেন, এবং সম্বোধ্র ছলে সকল পণ্ডিতকেই নিজ নিজ বাটিতে পাঠাইয়া দিয়াছিলেন ॥ ৫ ॥

र्द्धं ग्रात इति तुल्णामण्डे वानुनरति राखाचन्द्र इति वर्ण्यत इत्युपनानादाधिक्यसुप-मैयस्य दर्शितम्। तचानित्रपम एष सुखचन्द्र इति भावः ॥ ५ ।

नगराजिष्कान्तोऽपि सर्वमेव धनं ग्रहीतवान् । सर्वधा भोजस्य वाणस्कष्णं ज्ञापिययामः, यथा कोऽपि नान्धायं विश्वत्ते विद्यसुः । ततस्ते राजानसासाद्य दृहगः । राजा तान् प्राह्न, "एतत्स्वरूपं ज्ञातसेव । भवज्ञिर्यथार्थतया वाच्यस् ।" ततः तैः सर्वसेव निवेदितम् । ततः राजा विचारितवान्, "सर्वधा कालिदाससारणविषेण सज्ञयान्त्रदीयनगरसध्यास्ते" । ततः साङ्गरचकानादिदेश, "श्रहो ! पलाय्यन्तां तुरगाः" । ततः

दिजन्मानी ब्राह्मणाः। ततः राज्ञी ग्रहमध्यगमनानन्तरम्। व्यवधायि विश्वित-व्यवितिनिति यावत्। भीजव्य समीपामिति श्रेषः। ज्ञातसेव भविद्विरिति श्रेषः। अध्याले अधिवस्ति। पत्ताव्यनां तुरगाः अवपालैः पश्चत तिष्टन्तिव्यर्थः।

পণ্ডিতেরা সকলে চলিয়া গেলে, রাজা ধারপালকে বীরে (আন্তে আন্তে)
আদেশ করিলেন, যদি কোন রাজণেরা আদেন, তবে গৃহমধ্যে আনিবে। রাজা
এইরপ আদেশ করিরা গৃহমধ্যে চলিয়া গেলে, এবং বাণকবি সমস্ত ধনগুলি লইয়া
নিজের বাটাতে গেলে কোন কোন পণ্ডিতেরা বলিলেন, ওঃ! বাণ এটা অফুচিত
করিরাছেন; কারণ, উনিও ত আমাদিগের সহিত নগর হইতে বাহির হইয়াছিলেন।
যাইয়াও সমস্ত ধনই আত্মসাৎ করিলেন। যে কোন উপায়েই হউক, ভোজের নিকট
বাণের ব্যবহার আমরা জানাইয়া দিব, যাহা হইলে আর পণ্ডিতদিগের নিকটে
কেহই অভায় ব্যবহার করিতে পারিবে না। এইরপ পরম্পার বলাবলি করিয়া
রাজার নিকট যাইয়া রাজদর্শন পাইলেন। রাজা তাঁহাদিগকে বলিলেন,
এ ব্যাপারটার সমস্তই আপনারা জানেন; স্মতরাং বথার্থ কি, তাহা আপনারা
বলুন। বাজার কথা গুনিয়া তাঁহারা সমস্তই বলিয়ছিলেন। তাঁহাদিগের নিকট
গুনিয়া রাজা মনে মনে বিচার করিয়া স্থির করিলেন, যে কোন উপায়ে হউক,
নিশ্চয় কালিদাস আমার তয়ে চারণের বেশ ধরিয়া আমার নগরেই বাস করিডেছে।

क्रीड़ोद्यानप्रयाण पटइध्वेनिरक्षवत्, "श्रहो ! इटानीं राजा देवपूजाव्यय इति ग्रुयुमः, पुनरिदानीं क्रीड़ोद्धानं गमिष्यति' इति व्याकुलाः सर्वे भटाः सम्भूय पद्याद् यान्ति । ततो राजा तैर्विद्विद्धः मह ग्रम्थमातृष्ट्य रात्री यत्न चारणप्रसङ्घः समजनि, तत्प्रदेशं प्राप्तः । ततो राजा चरतां चौराणां पदज्ञान-निपुणानाह्य प्राह, "श्रनेन वर्त्वना यः कोऽपि रात्रौ निर्गतः, तस्य पटानि श्रद्धापि दृश्यन्ते, तानि पश्यन्तु' इति । ततो राजा प्रतिपण्डितं लचं दस्वा तान् प्रेषयित्वा च स्वभवन-मगत्। ते च पदज्ञा राजाज्ञ्या सर्वत्ययन्तोऽपि तमन-विद्यमाणा विस्तृदा इवासन्। तत्य लक्ष्यमाने स्वितरि

এইরপ স্থিব কবিয়া অন্বব্দকদিগকে আন্সে কবিনে, ওচে (দেখ ভ) ঘোটক গুলি (বুলি লইয়া) পলাইল। এইরপ আদেশ কবিয়া জীড়োজানে যাইবার অভিপ্রায় প্রকাশ কবিলে 'রাজা জীড়োজানে যাইতেছেন' এইরপ সঙ্কেত কবিয়া পটহশন্দ হইল। 'ওঃ হো এখন্ই শুনিলাম, বাজা দেবপূজার বাপ্র ইইরাছেন। আবার এখনই জীড়োজানে যাইবেন' এই কথা বলিয়া সৈনিকসকল ব্যাকুলভাবে মিলিত হইয়া পশ্চাং পশ্চাং যাইতে থাকিল। তারপর বাজা অথে আবোহণ কবিয়া দেই সকল পণ্ডিতের সহিত, বাত্রে যেখানে চারণের সহিত 'দেখাসাকাং কথাবান্তা' হইয়াছিল, সেহলে উপস্থিত ইইলেন। উপস্থিত ইইয়া বহু পদ্চিহ্ন দেখিয়া, বিচরণকারী চোবের পদ্চিহ্ন দেখিয়া অবস্থিতিস্থান জানিতে দক্ষ বাজি সকলকে ডাকিয়া বলিলেন, এই পথ দিয়া যে কেহ বাত্রে বাহির হইয়া গিয়াছে, ভাহার পদ্চিহ্নসকল এখনও দেখা বাইভেছে। চিহ্নসকল (কোথার গিয়াছে) দেখা তা বাজা ভাহাদিগকে এই আজা দিয়া প্রতি পণ্ডিতকে লক্ষ লক্ষ মূদ্রা দিয়া বাটীতে পাঠাইয়া দিয়া নিজেও বাটীতে আসিয়াছিলেন। সেই সকল পদজ্জেরা CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कामि दासीसेकं पदवाणं वृदितमादाय चर्मकारवेश्स गच्छनीं दृष्टा तृष्टा द्वासन्। ततस्तत् पदवाणं तया चर्म-कारकरे व्यस्तं वीच्य, तैय तस्याः करान्मिषेणादाय, रेखपूर्णे पिय सुक्का, तदेव पदं तस्येति ज्ञाला, ताञ्च दासीं क्रमेण विश्या-भवनं विश्वन्तीं वीच्य, तस्याः मन्दिरं परितो विष्टयामासः। तत्य तैः चणेन भोजञ्चवणपथिषयम् प्रभिज्ञानवार्ताः प्रापिता। ततो राजा सपौरः सामात्यः पद्भामेव विनास-वतीभवनसगात्। ततस्तच्छुला विनासवतीं प्राष्ट कालि-दासः, "पिये! मत्क्षते किं कष्टं ते पश्य"। विनासवती प्राष्ट;—"सुक्रवे!

রাজার আজার চারিদিক ঘ্রিয়াও তাহাকে দেখিতে না পাইয়া চিত্তবিকারগ্রন্থের কারে হইয়াছিল। এইরপে অনেক সমর কাটিয়া গেলে, প্রা অন্ত বাইবার কালে কোনও একটি দাসীকে একথানি ছিন্ন পাছকা লইয়া চর্মকারের বাটাতে বাইতে থেবিয়া বেন তুঠের আর হইয়াছিল। দাসী সেন্থান হইতে বাইয়া সেই ছিন্ন পাছকা আনি কর্মকারের হস্তে দিল দেখিয়া তাহার। তাহার হস্ত হইতে ছলপ্র্বাক লইয়া ধ্রিপূর্ণ পথে দেখানি চাপিরা দেখিল সে প্রচিহন্ত তাহারই। ক্রমে সেই দাসীকৈ বেজাবাটীতে প্রবেশ করিতে দেখিয়া তাহার। বেক্সার বাটার চারিদিক বেইন (বেরাও) করিয়াছিল। ঘেরাও করিয়াই তাহার। তৎক্ষণাং অভিজ্ঞান-সংবাদ ভোজের কর্ণে পৌছাইয়া দিল। রাজা সেই সংবাদ পাইয়া পৌরবর্গ ও অমাত্যান্দ্রের সহিত পদে হাটিয়াই বিলাসবভীর বাটাতে আসিয়াছিলেন। এই সকল ক্টিবার পর যাজা স্বয়ং আসিয়াছেন প্রবণ করিয়া কালিদাস বিলাসবভীকে বলিদেন, প্রিয়ে! আমার জন্ম কি ক্র ছোমার দেখ। বিলাসবভী বলিল, হে

उपस्थित विश्वव एव पुंसां, समस्तभावः परिमीयतेऽतः। श्रवाति वायो न हि त्वराधे-गिरेय कश्चित् प्रतिभाति भेदः॥ सित्रस्वजनबन्धूनां वुद्धेर्भियेख चास्मनः। श्रापित्रकाषाणी जनो जानाति सारताम्॥ श्रपार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनः। सुखानि च तथा सन्धे देन्यसतातिरिचते॥

चपिखत प्रति । पुंची विष्ठवेऽषस्यानिपर्ययदुःखे चपिस्यते सति समस्यामः सन्ध-भावादि: सर्व एव भाव: अत: असिद्रेव जीवने परिसीयते परिसाण्विपयीकियते द:खोन वस्ता। हि तथाहि वायी अवाति सति काटिकायासप्रवहन्यां सत्यां मुलराभेगिरेय कथिहेदी न प्रतिभाति स्थिरतयेव उभयीरवस्थानात् समी मान: प्रसीयते इति भान:। जन भागानी बुद्दे धैर्यस, तथः निवस्तजन-बुद्धेर्थेयः च सारतां वलवताः जापन्निकषपाषाणे जापटेक निक्षप्रायां सर्पप्रीचकः प्रक्षरः, तिवान् निकयः जानाति। समदुःखिलमेवः हि वस्त्विति भाव:। अप्राधितानि श्रयाचितानि दु:खानि यथा येन प्रकारिणा-क्रान्त देखन: स्दीरिषसचेद तेमैव प्रकारिकायानि सखानि च ; न हि सुखदु:खप्राप्ती স্থকবে ৷ পুরুষদিগের হৃঃথের অবস্থা উপস্থিত হইলেই বন্ধুবান্ধবের সহিত কিব্রুণ ভাব, ভাহা ইহজীবনেই পরিমাণ করিয়া লইতে পারা বায়। অবশ্র রুড় না বহিলে তুলরাশি এবং পর্বতের কিছুই ত ভেদ পরিলফিত হয় না। আপদরপ নিক্ষপারাণে (ক্টিপাথরে) মিত্র, বজন, ও বজুর বুছির ধৈর্যা, এবং আপনাক নিজের বৃদ্ধির বৈর্যোরও বল মানব জানিতে দক্ষম হর। দেহধারী ব্যক্তির ছঃবঙ ব্দেপ অপ্লার্থিত ভাবে আদিরা থাকে, রথও সেইরণেই আদিয়া থাকে। এই सुकावे! राज्ञा त्विय सनाङ् निराक्तते वचसापि, सया खहेद दासी हन्दं प्रदीप्तवज्ञी पतिष्यति"। कासिदासः प्राह, "प्रिये! नै वं सन्तव्यं, सां दृष्टा विकासी कतास्यो भोजः पादयोः पतिष्यति" इति। ततो वेश्याग्टइं प्रविश्य भोजः कासिदासं दृष्टा समस्त्र समाज्ञिष्य पादयोः पति। स राजा पठित च—

"गच्छतस्तिष्ठतो वावि जायतः स्वपतोऽवि वा । सा भूषानः कदाचिको त्वया विरिहतं कवे !"॥ कालिदासस्तच्छुत्वा बोड़ावनताननस्तिष्ठति । राजा च कालिदाससुखसुत्रसयाह,—

हुए कि जित्त कारणं प्रशानि। षहरन्तु कारणम्। श्रव श्रनधोरागमनधोर्मध्ये दुःखागमने देन्यं दीनता कथनिदमागतं दुःखनिति दुःखनिति स्वायत्तान् हुःखागमने देन्यं दीनता कथनिदमागतं दुःखनिति दुःखनिति माग्यक्तता- हृःखादितिरक्तं दुःखनिदं मन्ये मम मतम्। मुद्देनेव खेच्छ्या दुःखनितिरक्तः सर्व्यतौति दुःखकरणमृत्तिविति भावः। से मम मनियत्तं कदाचित् त्या विरिष्टितं माभृत् त्वदीयणृतिग्रन्यं न भृतं, श्रभीच्यनिव खरामि इति भावः। छूटेष्टिद व्यानिताद श्रिष्ठ हृष्टेकादेश दिक्क्ष्ट्रे नाहे, श्रमृष्ठेरे कादणः ; श्रव्यताः द्राः दक्त व्यामात्र व्यानित वित्रा द्राः कराष्ट्री श्रिष्ठ वित्रा श्रामि प्रति भावः। श्रिष्ठ व्यामात्र वित्रा द्राक्षा कथावादाश्च द्यामाद विद्रा श्रामि परित विद्रा । द्रामाद विद्रा विद्रा । द्रामाद परित्र । क्षानिमान वित्रत्न, श्रिष्ठ श्रेष्ठ श्राप्त अध्वान विद्रा । व्यानाद द्रामाद विद्रा न्यानाद द्रामाद विद्रा । व्यानाद द्रामाद विद्रा न्यानाद विद्रा विद्रा न्यानाद विद्रा न्यानाद विद्रा न्यानाद वि

"कालिदास ! कलावास ! दासवचालितो यदि । राजमार्गे व्रजन्नत परेषां तत्र का त्रपा ? ॥ धन्यां विलासिनीं मन्ये कालिदासो यदेतया । निवदः स्वगुणैरेष यक्षन्त इव पन्तरे"॥ राजा नेत्रयो: इषीयु मार्जयित करास्यां कालिदासस्य।

कवायास कवा चतुःपष्टिकचा, तासामावास पावाससूमी! यदि प्रइं परेषां प्रोरादीनां समीपत एव प्रव विवासनतीविष्याभवने दासवत् दास इस राजमार्गे व्रवन् प्रयंटन्, न तु यानेन चरन्, त्वया चालितीऽइं नापवपे, तर्हि तव पन्तःपुरमध्ये स्थितेन मया निव्वासितस्य तव निर्वासनविषये वपा च्या का ? प्रितृ कापि ख्या स्थितेन मया निव्वासितस्य तव निर्वासनविषये वपा च्या का ? प्रितृ कापि ख्या स्थिते नाईसेव इति भावः। स्वगुर्थः प्रेमिकतागुर्वे रूळाभिरिव। निवदः

কবে! যাইতে বা বিসতে, জাগিয়া থাকিতে বা নিজা যাইতে আমার মন ভোমা ছাড়া কথন হয় নাই। কালিদাস তাহা শুনিয়া লজ্জায় মুখ অবনত্ত করিয়া দাঁড়াইলেন। রাজাও কালিদাসের মুখ উচ্চ করিয়া তুলিয়া বিলিসেন, গীতবাছাদি চতু:বিলিলার আবাসভূমি হে ফালিদাস! যদি আমি পর এই পৌরাদি সকলের সমুখে ভূভ্যের ছায় রাজমার্গে পায়ে ইটিয়া এই বেছার বাটাজে উপস্থিত হইয়াও লজ্জা না পাইয়া থাকি, তবে সেই অন্তঃপুরের মধ্যে আমাকর্তৃক বিহিত নির্বাসনে তোমার আর লজ্জা কি! আমি এই বিলাসিনীকে ধল্ল বালিরা মনে করি থে, পিঞ্জবমধ্যে পক্ষীর ভার ইহাধারা, ইহার নিজন্তুণছারা এই বজ্ব স্থিবভাবে বন্ধ হটয়া বহিয়াছে। এই কথা বলিয়া বাজা নিজ কর বারা কালিদাসের চুই চকুতে আনন্দাঞ্চ মার্জন করিয়া দিলেন। ভারপর বাজা কালিদাসকে পাইয়া প্রেরায় হইয়া রাজ্যণাদিগের প্রচ্ছাক্তেক লক্ষমুদ্ধা করিয়া হান, করিয়াছিলেন। ततः तत्राप्तिप्रसन्तो राजा ब्राह्मण्थ्यः प्रत्येकं बचं ददी, निजतुर्गे च कालिदासमारोध्य सपरिवारो निजग्टहं ययौ ।

दित श्रीमद्राजराजेश्वरवज्ञालसैनस्रिविरचिते भोजप्रवन्धे कालिदासप्रत्यानयनप्रवन्धी नास पञ्चमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

स्थिरतया सम्बद्धः। पत्रत्य विखासवती वेध्यां धन्यां सन्य इति राजा स्वापकर्षः प्रदर्भिती विध्याया गुणैविति।

श्रीमन्महोमहोपाध्यायपदवाकाप्रमाणपारावार पारीण-भैरवचन्द्रविद्यासागर-भट्टाचार्थ्यमूरिसून-श्रीकणविद्यारत्नभट्टाचार्थ्यात्मन-श्रीगङ्गाचरण-वेदान्तविद्यासागरभट्टाचार्थ्यक्तती भोजप्रवस्यटीकायां कालिदासप्रत्यानयनप्रवन्ती नाम पद्मस: परिच्छेद: ॥ ॥ ॥

এবং কালিদাসকে নিজেব ঘোটকে উঠাইরা সপরিবাবে নিজ বাটীতে প্রমন ক্রিয়াছিলেন।

> ইতি শ্রীমন্তোজপ্রবন্ধের কালিদাসপ্রত্যানয়নপ্রবন্ধনামক পঞ্চম পরিচ্ছেদ 🛭 ৫ 🛭

षय काव्यप्रकाशप्रवस्यः।

ष्यथ कियत्यपि कालेऽतिकान्ते राजा कदाचित् खन्धा-सालोक्य प्राच्च ;—"परिपतित पयोनिधी पतङ्गः,

ततो वाणः प्राह,—"सरसिकहासुदरेषु सत्तरुङः।

ततो सहित्रकाविः,—"उपवनतक्कोटरे विहङः,

ततः कालिदासः प्राह,—युवतिजनेषु धनैः धनैरनङः॥"

इति। तृष्टी राजा लचं लचं ददीः, चतुर्धचरणस्य तु

सचद्द्यं ददी॥१॥

श्रय कदाचिद्राजा विहक्ष्यानमध्ये सागे प्रत्यागच्छन्तं समिप विप्रं ददर्भ। तस्य करे चर्ममयं कमग्डलुं वीच्य

पतङ्गः स्थः प्यीनिधी ससुद्रे परिपतित सम्पूर्णे प्रविश्रति । सरिस्हा पद्मानां, प्रनङ्गः काम इति ॥ १ ॥

বছির্বালন্থ নিচনিনি গ্র্ম:। নান বালনান গুনি। অর্থন্থ অর্থনিনিনি অন্থর কিছুকাল অতিবাহিত হইলে, রাজা কোনও একদিন সন্ধ্যা উপস্থিত দেখিয়া বলিয়ছিলেন, ত্র্যা :সম্পূর্ণভাবে সমৃদ্রে প্রবেশ করিতেছেন। সেই চরণ তনিয়া বাণকবিও বলিয়াছিলেন, ক্মলদিগের: উদরমধ্যে মত্তভূদ আবদ্ধ হইছেছে। সে চরণ তনিয়া মহেখরকবি বলিলেন, পক্ষিসকল উপবনস্থ বৃদ্ধ রাজির কোটরে আশ্রর লইতেছে। তাহা তনিয়া কালিদাস বলিলেন, কামদেব ধীরে ধীরে যুবভিজনের হৃদয়ে বাইয়া বসিতেছেন। রাজা এই সকল চর্ণ তনিয়া সন্তুই হইয়া প্রত্যেককে একলক করিয়া মৃত্যা দিলেন; কিছু চতুর্বচরণের জন্ত কালিদাসকে হুইলক মৃত্যা দিলেন এ ১ ৪

तश्वातिदरिद्रं ज्ञात्वा, सुखिया विराजमानं चावनीक्य तुरङ्गं तटग्रे निधायाः "विष्ठ! चर्मपात्रं किमधे पाणौ वहसि" ? इति। य च विष्ठः "नृनं सुखिशोभया, स्टूह्ह्या च भोज" इति विचार्याः "देव! वटान्यिग्रिसणौ भोजे पृष्टीं ग्रासित लोहतास्त्राभावः समजनि। तेन चर्मसयं पात्रं वहासि" इति। राजा प्राह, "भोजे ग्रासित लोहतास्त्राभावे को हितः" ? तदा विष्ठः पठित,—

"त्रस्य श्रीभोजराजस्य दयमैव सुदुर्लसम् । धातूणां शृङ्खलेलीं हं तास्त्रं धासनपत्रकें:॥" ततसुष्टो राजा प्रत्यचरं सर्चं दरी ॥२॥

विराजनानं कविलेन भोभनानन्।— प्रस्य त्रीभोजराजस्य विषये द्रति भेषः। प्रतिभयोक्तिरियम्। राजो दानमानधीरिय भक्ता वर्णनया घष्रमस्तप्रशंसा ॥ र ॥

অনন্তর কোনও একদিন রাজা বাহিরের উতানের মধ্যে থাকিয়া দেখিলেন
যাজপথ দিয়া কোনও একজন প্রাহ্মণ আদিতেছেন। তাঁহার হতে চর্মনির্মিত
কমণ্ডলু দেখিয়া তাঁহাকে অত্যন্ত দরিজ বলিয়া বুঝিলেন, এবং মুখশোভার
শোভমান দেখিয়া তাঁহার সম্মুখে ঘোটক রাখিয়া বলিলেন, প্রাহ্মণ। কিজল
চর্মপাত্র হতে করিয়া বহিতেছ ? সে প্রাহ্মণ, মুখের শোভাও মূহ বাক্যমারা
তাঁহাকে ভোজরাজ বিবেচনা করিয়া বলিয়াছিল, মহারাজ। বদালপ্রেষ্ঠ ভোজ
পৃথিবীকে শাসন করিভেছেন বলিয়া লোহ ও তাত্রের অভাব ঘটিয়ছে। সেইজল
চর্মনির্মিত পাত্র বহন করিতেছি। রাজা বলিলেন, ভোজ পৃথিবীকে শাসন
করিতেছেন বলিয়া লোহ ও তাত্রের অভাব হওয়ার কারণ কি ? তথন ব্যাহ্মণ
পাঠ করিলেন, এই প্রীমান ভোজরাজের রাজ্যে শক্রদিগের শৃত্যল পরান ঘারা
লোহ, থবং দানের শাসনপত্র নির্মাণ হারা ভাষ ক্রাইয়া গিয়াছে বলিয়া এই

कटाचिद् हार्पालः प्राह, "धारेन्द्र! दूरदेशादागतः कि विहित तिष्ठित तत्पत्नी च, तत्पुत्रः खपत्नीकः। धतः प्रतिपवित्नं विहत्तुदुखं हारि तिष्ठति" इति। राजा चिन्तयासास, "श्रहो गरीयसी शारदाप्रसादपहितः"। धिस्तवसरे गजेन्द्रपाल धागत्य राजानं प्रणस्य प्राह, "भोजेन्द्र! सिंहलदेशाधीखरेण सपाद्यतं गजेन्द्राः प्रेषिताः षोड्य सहासण्यस्थ"। ततो बाणः प्राह,—

"स्थितिः कवीनासिव कुन्तराणां, स्वसन्दिरे वा नृपमन्दिरे वा । ग्रहे ग्रहे किं सथका दवेते, भवन्ति भूपालविभूषिताङ्गाः" ॥३॥

भतः सपत्रीक्रयोविद्वोः पितापुत्रयोदेवात समागमाञ्चे तीरतिपवितं पविवतमं विदित्कृट्यं विदान् परिवारः। गरीयसी गरिष्ठा मारदाया महासरस्तीद्भाया दुर्गादेव्याः प्रसादस्त्र प्रसन्नतायाः परितृष्टेः पञ्चतिः रीतिः। स्थितिरिति। स्वमन्दिरे निजालये गहनादौ वा नृपमन्दिरे वा क्वीनामिव गजानां स्थितिरवस्थानं इङ्गिरे अञ्च पूर्वे रहेशाहः। बाक्षा এই क्विण अनिया प्रस्ते रहेशा अध्याकं स्वस्ति प्रितिराहः। बाक्षा এই क्विण अनिया प्रस्ते रहेशा अध्याकं स्वस्ते प्रतिभाग्या क्विया अनान क्विणाहित्यनः। २ ॥

অনস্তর কোনও একদিন ছারাপাল বলিল, হে ধারাধিপতি মহারাদ্ধ! কোনও একজন বিধান্ দ্বদেশ হইতে আসিয়া ছারে অবস্থান করিতেছেন; তাঁহার পত্নীও আসিয়াছেন, এবং তাঁহার প্রেও সপত্নীক আসিয়াছেন। অতএব একটি পবিত্রভন বিধান্ পরিবার ছারে রহিয়াছেন। রাদ্ধা সেই কথা গুনিয়া বলিয়াছিলেন,— ও: মহাসরস্থতীর্লিণী হুর্গাদেবীর প্রসন্ধ হইবার বীতি কি গুরুতর। সেই অবসংই গল্পেলাল আসিয়া বালাকে প্রণাম করিয়া বলিল, মহারাদ্ধা সিংহলদেশের ततो राजा गजावलोकनाय विहरगात्। ततस्तं विहत्कुटुस्वं वीच्य चोलपण्डितो राज्ञः प्रियोऽहमिति गवें टधार।
यन्यया राजभवनमध्यं गस्यते; विहत्कुटुस्वं तु हारपालज्ञापितस्रिप विहरास्ते। तटा राजा तचे तिस् गवें विदित्वा चोलपण्डितं सीधाङ्गणात् निःसारितवान्। कामीदेयवासी कोऽपि
तण्डुलदेवनामा राज्ञे "खस्ति" इत्युक्ताऽतिष्ठत्। राजा च तं
पप्रच्छ, "सुमते! कुल निवासः" ? स प्राह,—

हष्टचरम्। अधुना त भ्रपालविभृषिताङ्गा रूपालङ्गतदेसा एते गजाः कि समसा सूत्र ग्रहे ग्रहे खिता सर्वनि ? तहि जातमङ्गतिनित वाणसार्थसा । ३।

অধীধর সাদ্ধিত শ্রেষ্ঠ হস্তী পাঠাইয়াছেন; আর বোলটি মহামনিও। প্রজেন্দ্রপালের কথা শুনিয়া বাণ বলিলেন, হয় নিজালয়ে (গহনকাননাদিতে) না হয় বাজার আলয়ে কবিদিগের ছায় হস্তীদিগের অবস্থিতি, (ইহাই ত স্বভাবতঃ দেখা যায়); কিন্তু এই সকল হস্তী ভোজরাজ কর্তৃত্ব সালস্কৃত হইয়া দত্ত হইলে ষে ঘরে ঘরে মশকের ছায় বিরাজিত হইবে; (স্বভরাং এ যে একেবারে নৃতন ব্যাপার হইল দেখিতেছি)। ৩ ॥

ভাৰপর বাজা হস্তিসকল দেখিবার জন্ম বাহিরে গিয়াছিলেন। বাজার সহিত চোলদেশীর একটি পশুত্রও গিয়াছিলেন; কিন্তু সপরিবারে সেই পশুত্রকে বাহিরে অবস্থান করিতে দেখিয়া 'আমি বাজার প্রিয়; কারণ, আমি বাটার মধ্যে বাভারাত করিতে পারিলাম; আর এই বিধান্ পরিবার উপস্থিত বলিয়া ধারপাল রাজাকে জ্ঞাপিত করিলেও বাহিরেই রহিয়াছে' এই ভাবিয়া অহস্থারকে আশ্রম করিয়াছিলেন। সে সমরে রাজা চোলপশুতের চিত্তে একটু গর্ম্ম জনিতে পারিয়া ভাঁহাকে সেই হর্ম্মের চত্তর (উঠান) হইতে তাড়াইয়া বিয়াছিলেন। সেই সমরে কাশীদেশবাসী তত্ত্বদেবনামক কোনও এক পশুত্ত

"वर्त्तते यत सा वाणी क्षपाणी रित्तणाखिनः। श्रीमन्मालवभूपातः! तत देशे वसास्यहम्॥" तुष्टी राजा तस्मै गजेन्द्रसप्तकं ददी। ततः कोऽपि विद्वानागत्य प्राष्ट्र,— "तपसः सम्पदः प्राप्यास्तत्तपोऽपि न विद्यते।

येन लं भोजकल्पहु दृंगोचरसुपैष्यसि"॥ तस्मै राजा दम गजेन्द्रान् हदी।

वर्तत इति। हे त्रीमन, लन्तु खरं श्रीभमानीऽसि ; किन्तु माखव माया खन्त्राः संसारवच्य पल्लवादिलतशीभाया खन हे छेदन ! श्लेषात् माखनदेश-'প্রস্কার মঙ্গল হউক' বলিয়া অবস্থান করিয়াছিলেন। রাজা তাঁহাকে জিজ্ঞাসা ক্রিলেন, হে সুমতে। নিবাস কোথায় ? তিনি বলিলেন, হে ভোজ। হে সংগার বুক্ষের শোভাকর পত্রপুসাদির উচ্ছেদছারা শোভানাশকারিন্! হে মালব-দেশের অধীধর! আপনার কৃত সেই মৃণ্ডিত সংসার-বৃক্ষের (মুড়োগাছের) উচ্ছেদপটু অসির তার সরস্বতী বেস্থানে বাস করেন, সেই দেশে আমি বাস করি। (আপনি জ্ঞানবিতরণ করিয়া সংসারবৃক্ষের সমস্ত শোভা নষ্ট করিয়া 'মুড়ো' করিয়াছেন, সেই মুড়ো গাছের উচ্ছেদার্থ অসিম্বরূপা সরম্বতী যে দেশে বাস কবেন, আমি সেই দেশে বাস করি। স্মৃতিতে কথিত হইয়াছে 'সংসার অধত্ব বৃক্ষ একটি ইত্যাদি' (গীতা) ইহার নাশ জ্ঞানরূপ অসি দ্বারা করিতে হয় (গীতা); কাশীতে যে বাস করে, অন্নপূর্ণা তাহাকে অন্ন দেন, সরস্বতী জ্ঞান দেন, শিব মুক্তি দেন। অতএব আপনার বিভাচর্চা দেখিয়া মনে হয় আপনি সরস্বতীর প্রায় সমস্ত কর্ত্তব্য এইখানে বসিয়াই সাবিয়া দিভেছেন। এচেত আপনিও অবতীর্ণ সাবস্বত পুরুষ। আমি এইরূপ মর্নে করি। কবির এইরূপ মনের ভাব) এই ক্বিতা ভ্রনিয়া বাজা সন্তুষ্ট হইয়া ভাঁহাকে সাতটি শ্রেষ্ঠ গল দান ক্রিয়াছিলেন।

ततः कि विद्वाद्मणपुत्रो भूश्वारवं कुर्वाणोऽभ्येति। ततः खर्वे सन्भान्ताः। कयं भूश्वारवं करोतीति राज्ञा खटग्योचर-सानीतः एष्टः। स प्राचः,—

"देव! त्वहानपाघोधी दारिद्रस्य निमज्जतः। न कोऽपि हि करावस्यं दत्ते मत्तेभदायक ॥" ततस्तुष्टी राजा तस्ये विंग्रह्मजेन्द्रान् प्रादात्। ततः प्रविगति पत्नीसहितः कोऽपि विकोचनो विद्वान्। "स्वस्ति" इत्युक्का प्राह,—

লাননাদালৰ, ঘলাধী ধৃণালয়, নহা, पল্লবাহিন্ননামান্দ্রহিল্ ই লংগন !

যন ইন্ম যা বাখী ধংলানী হিন্নগাল্লিনী মুন্তিনম্ন মাহ্বেষ্ট্রহল্ জণাখী অধিভাবপর কোনও একজন বিহান্ আসিয়া বলিলেন, হে ভোজরাল্প! তপত্তা
ছইছে সম্পদ্ সকল পাওয়া যাইতে পারে; কিন্তু তুমি কল্লতক (সকল সম্পদ্রে
দাতা; তোনার সে তপত্তা থাকা অসম্ভব। তাই বলিয়া তোমার) সে তপত্তাও
কি নাই, যন্দারা চক্রুর উপর বিচরণকারীকে দেখিতে পাইবে? (গোচারণক্রের
পাইতে পার ?) রাজা এই শ্লোক শুনিয়া ভাঁহাকে দশটি শ্রেষ্ঠ হন্তী দিয়াছিলেন।
ভারপর কোনও এক ল্লান্নপুত্র ভ্রারব করিতে করিতে আসিতেছিল। সে
শব্দ শুনিয়া সকলেই চমংকৃত হইল। তাঁহাকে রাজার নিকটে আনিলে রাজা
তাঁহাকে জিল্লামা করিলে, তিনি বলিলেন, মহারাল্ল! তোমার দান করিবার
জল সঞ্চিত হইয়া সাগ্র হইয়া গিয়াছে, আর সেই সমুদ্রে দরিক্রতা ভ্রিয়া
মরিতেছে; কিন্তু হে মন্ত ইভ (হন্তী) দানকারিন্! ভূমি সকলকেই করী দাস
করিতেছ; আর কেইই ভাহাকে (শ্রিয়মাণ দরিক্রতাকে বাঁচাইবার জন্তা) কর্থানিও
অবলমন করিতে দিতেছ না। ভাই বলিতেছি 'হল ভাল'। রাজা সন্তিই হইয়া
তাঁহাকে লিম্টি শ্রেষ্ঠ হন্তী দিলেন।

"निजानिप गजान् भोजं ददानं प्रेच्य पावंती।
गजिन्द्रवदनं पुत्रं रचत्यद्य पुनः पुनः ॥"
ततो राजा सप्तगजान् तस्मै ददी ॥ ४ ॥
ततो राजा विद्वत्कुटुम्बं तदैव पुरतः स्थितं वीस्त्र ब्राह्मणं
प्राह्म.—

"क्रियासिडि: सच्ते अवति सच्तां नीपकर्णे।" वृडिक: प्राच,—

> "घटो जन्मस्थानं स्गपरिजनो सूर्जवसनं, वने वासः कन्दादिकसमनसेवंविधगुणः। श्रमस्यः पाथोधिं यदक्षत कराश्वीजकुहरे, क्रियासिहः सत्त्वे अवति सहतां नीपकरणे॥"

खरुपा वर्तते, तब देगेऽइं वसामीति । तथाच खृतिः "श्वतं द्यादत्तपूर्णा चानं स्यात् सरस्तती । देशाने मुक्तिदाताऽहं काग्यां तदभावना कृतः ॥" --- प्रति ॥ ॥

তারপর কোনও এক অন্ধপণ্ডিত পত্নীর সহিত আসিয়া সেইস্থলে প্রবেশ করি-লেন। তিনি 'রাজার মঙ্গল হউক' বলিয়া বলিলেন, মহারাজ! পার্বজী আজ ভোজকে নিজের হস্তিসকলও দান করিতে দেখিয়া নিজ পুত্র গজাননকে বারবোর লুকাইরা রাখিতেছেন! এই শ্লোক শুনিরা রাজা তাঁহাকে সাত্টি হস্তী দান ক্রিয়াছিলেন ॥ ৪ ॥

ভাষণৰ ৰাজা তথনই সম্প্ৰ বিদ্যান্ পৰিবাৰকে উপস্থিত দেখিয়া ব্ৰাজ্ঞণকে
লক্ষ্য কৰিয়া বলিয়াছিলেন, 'বীৰ্য্য থাকায় মহৎদিগের কাৰ্যাদিদ্ধি হয়, উপক্ষণ
থাকায় নহে' এই কথা শুনিষা বৃদ্ধবাহ্মণ বলিলেন,—কৃষ্ণ হইতেছে অগস্ত্যের
উৎপত্তিস্থান, পৰিবাৰ (যাহার সহিত সর্বাদা বসবাস কয়া যায়) হইতেছে বনের
মুগসকল, বসন ইইতেছে ভৃদ্ধিপত্র, বাস হৈতেছে বনে, কলম্লাবি হইতেছে

ततो राजा बहुमूखानिप घोड़गमणीन् तस्मे ददी।

ततस्तत्पत्नीं प्राह राजा,—"ब्रख्य! त्यमिप पठ"।

देवी—"रथस्में कं चक्तं सुजगनिमताः सप्तत्रगा,

निरालस्वो मार्गंचरणविकतः सार्थिरिप।

रिवर्यात्वेवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः,

क्रियासिष्टः सन्ते भवति महतां नोपकरिष ॥"

राजा तृष्ट: सप्तद्यगजान् सप्तरयां य तस्य ददी। ततो विप्रमुतं प्राप्त राजा,—"विप्रमुत! त्वमिष पठ"। विप्रमुत:—"विजेतव्या लङ्का चरणतर्णीयो जलनिधि,- विपन्न: पौलस्यो रणभुवि सहायाच नप्यः। पदातिर्भस्योऽसी समलमनधीद्राचसकुलं, क्रियासिंह: सन्ते भवति सहतां नोपकर्णे॥"

ভোক্তা অর, অগন্তা এবংবিধন্তণশালী হইয়াও যে হস্তপদ্মের মধ্যে সমুদ্রকে (পানার্থ) করিয়াছিলেন; স্মত্তাং মহৎদিগের বীর্যা থাকিলেই কার্যাসিদ্ধি হয়, উপকরণ থাকায় নহে। বাজা য়োক শুনিয়া সেই যোলটি মণি বছমূলা হইলেও তাঁহাকে দান করিয়াছিলেন। ভারপর বাজা তাঁহায় পদ্পীকে বলিলেন, মা । ভূমিও একটি পড়। দেবী পাঠ করিলেন,—সুধ্যের বথেব চক্ত ও বটি, তার সাতটি ঘোটক; কিন্তু ভাহারা রিদ্মিত্বরূপ সর্পরাবা সংয়ত হইয়া চলিভেছে; চলিবার পথ আকাশ, ভাহাতেও আশ্রর করিবার কিছুই নাই; সার্থিও আবার পদহীন; ভথাপি স্ব্যা প্রভিদ্নি এই অপার আকাশেরও ও পারে যাইতেই আছেন; স্মত্রাং মহৎদিগের বীর্যা থাকায় কার্যাসিদ্ধি হয়্

छ्लक्वन बाकाव नरह। अहे स्नाक छनिया वाका छुट्टे बहेवा छाशास्त्र

तुष्टो राजा विप्रस्ताय अष्टाद्यगजेन्द्रान् प्रादात्। ततः सुकुमारमनोज्ञनिखिलावयवालङ्कातां शृङ्काररमोपजातस्रिन्धिनिव चम्मकलतामिव लावस्यगावयष्टिं विष्रद्धाषां वीच्य "नूनं भारत्याः कापि लीलाक्षतिरियम्" इति चेतसि नमस्कृत्य राजा प्राह,—"मातः! लमप्याभिषं वद।" विष्रद्धाषा प्राह,—"देव! शृग्रु,—

धनुः पौष्पं सौर्वो सधुंकरसयी चञ्चलहयां, हयां कोणो वाणः सुद्धदिप जड़ाला हिसकरः। खयं चैकोऽनङ्गः सकलस्वनं व्याकुलयित, क्रियासिन्धः सच्चे अवित सहतां नोपकरणे॥

স্তর্টি হস্তী এবং সাতথানি রথ দিয়াছিলেন। তারপর রাজা রাজনের পুত্রকে বলিলেন, রাজনকুমার! তুমিও পাঠ কর। রাজনপুত্র পাঠ করিলেন,—লঙা বিজয় করিতে হইবে, সমুদ্র পদদ্বারা পার হইতে হইবে; শক্রু ত সেই জিলোক-বিজয়ী পুলস্তাশ্ববির পুত্র বাবণ; আর রণক্ষেত্রে সহার হইতেছে বানরসকল, তাহায়াও আবার পদাতি (পায়ে চলা) সৈত্র, নিজেও ত মানব; কিন্তু তথাপি য়ামচক্র সমস্ত রাক্ষসকুল ধ্বংস করিয়াছিলেন; স্বতরাং মহৎদিগের কার্যাসিদ্ধি বীর্যা খাকায় হয়, উপকরণ থাকায় নহে। রাজা তুই হইয়া অষ্টাদশ শ্রেষ্ঠ হস্তী রাজ্মণপুত্রকে দিয়াছিলেন। তারপর স্বকুমার ও মনোহর অবয়বসকল দ্বারা বিভ্বিত, শুলাররস দ্বারা যেন সেম্র্ত্তি বিনির্থিত, চম্পকলতার ত্যায় বেন দেখিতে স্কঠাম, বেন সমস্ত অকই লাবণ্যদারা প্লাবিগ্রহ ইনি' এই মনে করিয়া মনে মনে প্রণাম করিয়া দালা বলিলেন,—মা! তুমিও জাশীর্বাদেক একটি লোক বল। আন্মণের পুত্রবধু

चसत्कतो राजा लोलादेवीभूषणानि सर्वाखादाय तस्यै हदी, जनर्खां च सवर्णमीक्तिकवैद्र्यप्रवालां च प्रदरी ॥ ५ ॥ ततः कदाचित् सीमन्तनामा कविः प्राह,—

"पत्याः संचर दीर्घतां, त्यज निजं तेजः कठोरं रवे !
श्रीमन् विस्थगिरे ! प्रसीद सदयं सद्यः समीपे भव ।

इत्यं दूरपलायनश्रमवतीं दृष्टा निजप्रेयसीं,
श्रीमन् भोज ! तव दिषः प्रतिदिनं जल्पन्ति सूर्क्कन्ति च ॥

যদিলেন, মহাবাজ ! প্রবণ করুন,—মদনদেবের ধন্ত ত পুশানকলছার। বিরচিত, দেই ধন্তর নৌর্বা (ছিলে) আবার মধুমন্দিকাদকল ছারা বিনির্দ্মিত; তাহার বাণ হইতেছে চঞ্চলনয়ন। যুবতীদিগের চফুর কোণ (কটাফ), তাঁহার স্মহৎটিও আবার জড়দেহ চক্র; নিজেও ত একাকী, তাও আবার নিজের কোন অসই নাই—অনদ; তিনি এরপ হইয়াও এই চতুর্দ্ম ত্বনকে ব্যাক্স করিয়া তুলিয়াছেন। দেইজক্স বলিতে হর বে, মহৎদিগের কার্য্যদিন্ধি বীর্য্য থাকাতেই হয়, উপকরণ বাকায় নহে। এই শ্লোক শুনিয়া রাজা আক্র্যাহিত হইয়াছিলেন, এবং নীলাদেবীর সমস্ত অলম্বারগুলি লইয়া তাঁহাকে দিয়াছিলেন; আর অম্ল্য স্থবর্ণ, মুক্রা, বৈদ্বা, ও প্রাবলসকলও তাঁহাকে প্রদান করিয়াছিলেন। ৫ ।

তারপর কোনও এক সময়ে সীমন্তনামক কবি বলিয়াছিলেন, হে জ্রীনন্ মহারাজ্ব তোজ । তোমার শত্রুগণ দ্বনেশে পদক্রজে পলায়ন কালে উপজাত পরিপ্রম বারা কান্ত নিজের প্রেয়সীকে দেখিয়া বলিতেছে, হে পথ। তোমার দীর্ঘতা তুমি পরিহার কর (পথ। অন হও), হে ক্র্যা! তোমার নিজের কঠোর তেজঃ ত্যাগ কর, (একট্ট্রাণ্ডা বেজি দাও), হে সর্বশোভার আশ্রয় বিদ্যাপর্বত । তুমি দ্বা করিয়া প্রস্কু হও—এখনই নিকটে আইস ; এইরপ ক্লানা করিতেছে, আর সেই পথিশ্রমে ক্লান্ত প্রেয়সীকে দেখিয়া মূর্ছ্যা বাইতেছে। (মহারাজ! আপনি দোর্ঘণ্ডপ্রতাপদানী।)

तिस्र नेव चणे कथित् सुवर्णकारः प्रान्तेषु पद्मरागमणि-मण्डितं सुवर्णभाजनमादाय राज्ञः पुरो सुमीच। ततो राजा सीमान्तकविं प्राइ,—"सुकवि! ददं भाजनं कामपि त्रियं दर्भयति।" ततः कविराइ,—

"धारेश! त्वस्रतापेन पराभूतिस्विषां पितः।
स्वर्णपात्रव्याजेन देव! त्वामिव स्वति॥"
ततसुष्टो राजा तदेव पातं सुक्षाफलैरापूर्य्य प्रादात्॥ ६॥
कदाचिद्राजा स्म्गयारसेन पुरःपलायसानं वराषं दृष्टा
स्वयमेकािकतया दूरं वनान्तमासादितवान्। तन कञ्चन दिजसरमविशेक्य प्राप्तः, "दिजः! कुत्र गन्तािसि"? दिजः प्राष्ट्र,
"धारानगरम्"। भोजः प्राष्ट्र,—''किमर्थम् ?" दिजः प्राष्ट्र,—
"भोजं दृष्टुं द्रविषेच्छ्या, स पिष्डताय दत्ते, श्रष्टमिष सूर्वे

এই লোক পাঠ করার সমসময়েই কোনও এক স্বর্ণকার প্রাস্তভাগে পদ্মরার (চুনী) ঘারা অলম্বত একথানি স্বর্ণপাত্র লইয়া রাজার সন্মুখে রাখিল। তাহা দেখিয়া রাজা সীমন্তকবিকে বলিলেন, স্কবে! এই পাত্রটি কি আক্র্য্য শোভাই দেখাইতেছে! কবি তাহা শুনিয়া বলিলেন,—হে ধারাধিপতি মহারাজ! ডোমার প্রভাপের তাম্বতায় পরাজিত হইয়া স্ব্যাদের সমস্ত দীপ্তির স্বামী হইলেও স্বর্থ-পাত্রের ছলে তোমাকেই সেবা করিতেছেন। (আমি মনে করিতেছি এটি ভোমার কীর্ত্তির পরিচায়ক।) রাজা ইহা শুনিয়া তুই হইলেন, এবং সেই পাত্র মুক্তাঘারা পরিপূর্ণ করিয়া তাঁহাকে দান করিলেন ॥ ৩ ॥

কোনও একসময়ে বাজ। মৃগরা করিতে যাইয়া সমূব বিরা একটি পলারমান শুক্র পেবিলেন, এবং মৃগরার জত্যন্ত আসক্ত বলিয়া তাহার অনুসরণ করিয়া নিজে न याचे।" भीज: प्राप्त, "विष्त! तिर्ह त्वं विद्वान् कविवीं'। हिज: प्राप्त,—"सहाभाग! कविरहम्।" भोज: प्राप्त,— "तिर्ह किमिष पठ"! हिज: प्राप्त,—"भोजं विना सत्पद-परिषां न कोऽषि जानाति"। राजा प्राप्त,—"ससाप्यसरवाणी-परिज्ञानसस्ति, राजा च सिय सिद्धाति, त्वहुणच्च आविय-प्यासि, किमिष कनाकीयनं दर्थय"। विष्र: वदति—"किं वर्णयासि ?" राजा, "कनमानेतान् वर्णय।" विष्र: प्राप्त,—

"क्तलमाः पाकविनस्त्राः सूत्ततलाव्राणसुरभिक्तल्हाराः। पवनाकस्पितिशरसः प्रायः क्तविन्त परिमलस्त्राघाम्॥"

একজন রাজ্যকে দেখিয়। বলিয়াছিলেন—ওহে রাজ্য ! কোধার বাইবে ? রাজ্য বলিল,—ধারানগরে। ভোজ জিল্রামা করিলেন, কিজ্ঞ ? রাজ্য বলিল, ধনের আশার রাজাকে দেখিতে। তিনি পণ্ডিতকে ধন দিরা থাকেন। আমিও মুর্থের নিকট কিছুই প্রার্থনা করি না। ভোজ বলিলেন, ওহে রাজ্য ! তাহা হইলে তুমি বিয়ান, না কবি ? রাজ্য বলিলেন, মহাভাগ ! আমি কবি। রাজা—তবে কিছু পাঠ করুন। রাজ্য—ভোজ বিনা অভ কেইই আমার পদের অর্থ বুরিতে পারিবে না। রাজা—আমারও দেবভারা জানা আছে। আর রাজ্যও আমাকে খ্য ভাল বাসেন, ত্রেহ করিয়া থাকেন। তোমার ওবের কথাও রাজাকে শুনাইব। কিছু কলাকোশল দেখাও না ? রাজ্য—কি বর্ণনা করিব ? রাজা—এই কলমওলিকে বর্ণনা কর । রাজ্য —এই শালিধান্তাকল পাকিয়া যে মন্তক অবনত করিয়াছে,তাহাতে মনে হইতেছে ধে, ম্লভলে (গোড়াম) অবস্থিত স্বর্থিভ কলারে আল্লা করিয়া প্রনর্থনা ইম্ব

राजा तसी सर्वाभर्षाख्युत्तार्थ ददी। ततः कदाचित् कुकाकारवधू राजग्रहमेत्य हारपानं प्राह, "हारपान! राजा दृष्ट्यः।" स साह, "िकं ते राजा कार्थ्यम्?" सा चाह "न रिऽभिधास्मासि, नृपाय एव कथ्यासि।" स सभायासागत्य प्राह, "देव कुकाकारप्रिया काचिद्राज्ञो दर्भनकाङ्किणी। न विक्ति सत्पुरः कार्य्यं, त्वत्पुरतः कथित्यति।" राजा प्राह—"प्रवे-यय"। सा चागत्य नमस्क्रत्य विक्त,—

"देव । सत्खननादुदृष्टं निधानं वस्त्रभेन से । स प्रथमेव तत्रास्त्रों, त्वां ज्ञापयितुमस्यगाम् ।"

राजा च चमत्कतो निधानक जयसानयासास । तदुहार-सुहाव्य यावत् प्रस्थति राजा, तावत्तदन्तर्विति द्रव्यं सणि-

তার পর কোনও একসময়ে একটি কুপ্তকারবধূ রাজবাটি আরিয়। ছারপালকে বিলিয়াছিল। ওহে ছারপাল। রাজাকে দেখিতে চাই। সে বলিল,—রাজায় তোমার কি কাজ ? সেই বধু বলিল,—আমি তোমার নিকট বলিব না। রাজার সম্প্রে বলিব। ছারপাল সভায় আসিয়া বলিল, মহারাজ! কোনও একটি কুপ্তকারের স্ত্রী রাজার দর্শন আকাজ্যা কবিল; কিন্তু আমার নিকট তাহার কার্যের কথা বলিতে চাইলে না। আপনার নিকটে বলিবে। রাজা—প্রবেশ করাও। সে স্ত্রী আসিয়া প্রণাম করিয়া বলিল, মহারাজ! আমার স্বামী মাটি খুঁড়িতে খুঁড়িতে একটি নিধান কলন (পোতা টাকার কলসী) দেখিতে পাইয়াছেন। তিনি তাহা ক্রেমিতেই সেথানে থাকিলেন, আমি তোমাকে ছানাইতে আসিলাম। রাজা এই

না,—এমন গন্ধ আর নাই।') এই লোক গুনিয়া রাজা তাঁহাকে নিজের সমুক্ত আভরণ খুলিয়া দিয়াছিলেন।

प्रभासग्डलसालोक्य कुश्वकारं एच्छिति, "किमेतत्, कुश्व-कार ?" स चाह,—

> "राजचन्द्रं समालोका तां तु भूतलमांगतम्। रत्नमेणिमिधासन्धे नचतास्त्रभ्युपागमन्॥"

राजा जुन्धकारसुखात् स्रोकं कोकोत्तरमाकर्षः चमत्कतः तस्त्री सर्वे ददी॥ ०॥

ततः कदांचिद्राजा रावाविकाकी सर्वतो नगरचेष्टितं पाछन् पौरगिरमाकर्णयन् चचार। तदा क्षचिद्याय्यः वैष्यः स्विप्रयां प्राप्तः, "प्रिये! राजा स्वत्यदानरतोऽपि उज्जयिनीनगराधिपते-विक्रमाकंस्य दानप्रतिष्ठां काङ्कते, सा किं सोजेन प्राप्यते? केंचित् स्तोत्रपरायणैसंयूरादिकविधिर्माष्ट्रमानं प्रापितो सोजः; परन्तु भाजो भोज एव। प्रिये! युग्,—

ক্ষা শুনিয়া আশ্চর্যাঘিত হইলেন এবং দেই নিধানকলনী আনাইয়াছিলেন। তাহার মুথ থুলিয়া বেমন দেধিবেন, আর অমনই তাহার মধ্য স্থিত মণিকাসকলের প্রভামগুল দেখিতে পাইরা কুছকারতে জিজ্ঞানা করিলেন, ও কুছকার! এ সকল কি ? কুছকার বলিল,—ভূতলে আগত রাজচল্র ভূমি, তোমাকে দেধিরা লক্ষ্ত্রসকল রন্ধ্রেণীর ছলে মনে হর আদিয়া উপস্থিত হইয়াছে। রাজা কুছকারের মুখে লোকোত্তর (অপূর্ব্ধ) স্লোক শ্রবণ করিয়া আশ্চর্যাঘিত হইলেন, এবং সে সকলই তাহাকে দিলেন ॥ १॥

ভারপর রাজা কোনও একদিন যাত্রে একাকী চারিদিকে বেড়াইরা নগবের লোকেরা কে কিরপভাব প্রকাশ করে, ইহা জানিয়া বেড়াইতে বেড়াইতে এক-থাফীতে কথাবার্তা বলাবলি করিতে গুনিতে পাইয়াছিলেন। সেই সময়ে জোনও श्राबद्धाविसस्टाजिटिनांस्थितिः, रारोपितो यदि पदं दृगवैरिणः श्वा। सत्तेभक्तस्थतटपाटननम्पटस्य, नादं करित्यति कयं इरिणाधिपस्य ?॥

राजा शुला विचारितवान्, श्रमी खत्यमिव वदति । ततः धुनः पुनर्वदन्तं श्रणोति,—

"श्रापन एव पातं देही खुद्धारणं न वेदुष्यस्। डपपन्नसेव देयं त्यागस्ते विक्रमार्क किन्नु वर्ण्यः॥ विक्रमार्कः! त्वया दत्तं श्रीसन्! यामग्रताष्टकस्। ऋर्थिने दिजपुत्राय भोजे त्वस्तिमा कुतः॥

এক বৈশ্ব নিজের জীকে বলিভেছে,—প্রিয়ে! ভোজরাজ অল্লানে নির্ক্ত থাকিয়াও উজ্জান্ত্রনীনগরের অধিপতি বিক্রনার্কের দানবশের ছায় নিজের দানবশের প্রতিপত্তি কামনা করিছেলে। সে প্রতিষ্ঠা কি ভোজ পাইতে পারেন ? মর্বাদি কতকণ্ডলি স্তোত্রপরায়ণ কবিয়ার বর্ণনায় মহিমা লাভ করিলেও ভোজ ভোজই খাছেন। শোন প্রিয়ে! শোন—কুত্রেম জটা জুড়িয়া হন্ধদেশ জটিল করিয়া যদি কুর্করকে মুগবৈরী সিংহের পদে আরোহণ করান যার, তাহা হইলে সে মত্ত হতীর কুজুল পাটন করিছে সক্ষম মুগাধিণতি সিংহের নাদ কি করিয়া করিবে? রাজা খনিয়া বিচার করিয়াছিলেন, এ জ সভাই বলিভেছে। তারপার সে বরাবর বলিতে লাগিল, রাজা ভনিলেন—হে বিক্রমার্ক। ভোনার দান কি করিয়া বর্ণনীয় হইবে? করেণ, যে ভোনার নিকট উপস্থিত হইত, সে-ই ভোনার দানের পাত্র ছিল। দাওঁ এই করা উচ্চারণ কর্নানতে বে পাণ্ডতা প্রকাশ পায়, ভাহা ভোনার ছিল না। ভোমার দানের সময় বাহা ষাহা মনে পাড়ত, তাহাই ভোমার দেয় ছিল। ধে বিনার দানের সময় বাহা ষাহা মনে পাড়ত, তাহাই ভোমার দেয় ছিল। ধি বিনার দানের সময় বাহা ষাহা মনে পাড়ত, তাহাই ভোমার দেয় ছিল।

प्राप्नोति कुष्पकारीऽपि सिहसानं प्रकापते:। यदि भोजोऽप्यवाप्नोति प्रतिष्ठां तव विकस !!"

राजाऽचिन्तयत्— "लोके सर्वोऽपि जन: स्वग्टहे निःगङ्गं सत्यं वदति। मया वा अन्येन वा सर्वया विक्रमार्कप्रतिष्टा न यक्या प्राप्तुम्" ॥ ८ ॥

भय कदाचित् कचित् कवि: राजदारं समागत्यादः, "राजा द्रष्टन्यः" दति। ततः प्रविधितो राजानं "खस्ति" दृत्युक्षा तदाज्ञयोपविष्टः पठति,—

> "कविषु वादिषु भोगिषु देसिषु, द्रविणवत्सु सतासुपकारिषु । धनिषु धन्तिषु धर्मधनेष्वपि, चितितन्ते न हि भोजसमो खपः॥

ছিল, তুমি ভাষাকে আটশত গ্রাম দান কবিয়াছিলে; স্থতবাং ভোজ বলি ভোমাব প্রতিষ্ঠা লাভ কবে, তবে কুন্তকারও বিশ্ববিধাতার মহিমা পাইবে পারে। রাছা স্থগত বলিলেন,—লোকে দেখা যায়, সকল লোকই নিজের বাটীতে নি:শঙ্কভাবে সভ্য বলিয়া থাকে। আমি, বা অহা, কেইই বিক্রমার্কের প্রতিষ্ঠা ও প্রতিপত্তি কোনও প্রকারে লাভ করিতে পারে না । ৮ ।

ভারপর কোনও একদিন কোনও এক কবি রাজ্বারে আসিয়া বলিরাছিলেন, রাজাকে দেখিতে চাই। ভারপর হারপাল কর্তৃক প্রবেশিত হইয় রাজার নলল হউক বলিয়া রাজার আজাক্রমে উপবেশন করিলেন, এবং পাঠ করিলেন,—কবির মধ্যে, বাদীর (ভবজানেছার বাহারা বিচার করে, ভাহারা বাদী) মধ্যে, ভোগীর মধ্যে, শরীরধারীদিগের মধ্যে, ধনবান্দিগের মধ্যে, সাধুদিগের মধ্যে, উপকারকারীদিগের মধ্যে, ভবংরু ধমুর্বারীদিগের মধ্যে, এবং ধর্মপরার্য ব্যক্তিদিগের মধ্যে ভূতলে CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

राजा तस्मे लचं प्रादात्। सर्वाभरणान्युत्तार्थे तश्च तुरगं दही।

ततः बदाचिद्राजा क्रीड़ोचानं प्रस्थितो सध्येमार्गं कामपि सिंबनां ग्रुक्तवसनां सुलोचनां लोचनाभ्याम् त्रालोक्य पप्रच्छ, "का त्वं पुति ?" सा च तं त्रीभोजभूपालं सुखित्रया विदित्वा प्राह,—"नरेन्द्र ! लुट्यकानधू ।" हर्षसभूतो राजा तस्याः पट्रप्रवन्धानुनन्धेनाह, "हस्ते किसेतत् ?" सा चाह,—"पलस् ।" राजाह, "हासं किस् ?" सा चाह,—

> "सहजं ब्रवीसि ल्याते ! यद्यादरात् श्रूयते । गायन्ति त्वदरिप्रियाश्च-तिटनीतीरेषु सिद्धाङ्गना-, गीतान्था न त्वणं चरन्ति हरिणास्तेनाभिषं दुवैसम्॥"

ভোজবাজের ভার বাজা নাই। বাজা তাঁহাকে লক্ষ্মুদ্রা প্রদান করিয়াছিলেন। স্বার অঙ্গ হইতে থুলিয়া সকল আভরণ ও একটি অব তাঁহাকে দিয়াছিলেন।

ভারপর কোনও একদিন রাজা ক্রীড়াকাননে গিয়াছিলেন। ষাইবার সময়
পথের মধ্যে মলিন-স্ক্র-বসন পরিধানা, তীক্ষরশ্যি তপনদেবের কিরপে বিদর্মমূর্বপন্না, স্লোচনা কোনও এক ব্যাধবধ্য ক্ষর শোভায় তাঁহাকে ভোজরাজ
করিলেন, বংশ্রে! তুমি কে ? সেই ব্যাধবধ্ মূথের শোভায় তাঁহাকে ভোজরাজ
জানিতে পারিয়া তুই ইইয়া বলিল,—নরেক্র! আমি ব্যাধবধ্। হর্পপ্রভ, (আফ্রাদে
আট খানা ইইয়া) রাজা ভাহায় কবিতার কৌশলে নিজের কবিতা-কৌশল
মিলাইয়া বলিলেন—হস্তে কি এটা ? সে কহিল, মাংস। রাজা বলিলেন—ক্ষীণ
কেন ? (ত্ব ত্ব কেন ?)। সে বলিল, মহারাজ! সভ্য বলি, যদি আদর
CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

राजा तस्यै प्रत्यवरं लर्च प्राटात्॥ ८॥
ततो ग्रहसागत्य गवाचे उपविष्टः। तत्र चासीनं भोजं
दृष्टा राजवर्त्मीन स्थित्वा कश्चिदाह,—"देव सक्तसस्त्रीपाल!
स्थाकर्णय,—

इतस्रेतसाहिविधिटिततटः सेतुक्दरे, भरिती दुर्नेङ्गा वस्त्तिस्याङ्गो निरिस्यम्। ददानी निवृत्ते करितुरगनीराजनविधी, न जाने यातारस्तव च रिपवः केन च पया॥"

तुष्टो भोजो वर्त्मीन स्थितायैव तस्त्री वंग्यान् पञ्चगनान् ददी।

করিয়া শ্রবণ করেন। তোমার শত্রুর প্রেয়নীদিপ্রের অঞ্চ দারা সঞ্জাত নদীর ভীবে বিদিয়া দিদ্ববৃতীরা পান করে। হরিণ সকল সেই পানে মুগ্ধ হইয়া তৃণ থার না। সেইজের এই মাংস এত ক্ষীণ হইয়াছে। রাজা তাহার প্রত্যেক অকরে লক্ষুদ্রা ক্রিয়া প্রদান করিয়াছিলেন ॥ ১ ॥

তথা হইতে গৃহে প্রত্যাবর্ত্তন করিয়া কোনও এক সময়ে রাজা গবাক্ষয়ারে উপবেশন করিয়াছিলেন। ভোজকে দেখানে বসিয়া থাকিতে দেখিয়া বাজপথে ক্রিডাইয়া কেই বলিয়াছিল,—মহারাজ! আপনি সকলপৃথিবীর অধিহার। প্রবণ করুন,—সমুদ্রের মধ্যে সেতু আছে সভ্য; কিন্তু সমুদ্রের জলে তাহার এদিক ওদিকের ভটভাগ নই ইইয়া গিয়াছে। এই পৃথিবীও (ভারতবর্ধ) গুল্জ্যা; কারণ, ইহার মধ্যে হিমপত্বে পরিপূর্ণ এই প্রবৃত্ত (হিমালয় প্রাচীবের ক্রায়) রহিয়াছে। এইজন্ত তোমার হস্তী ও ঘোটকের নীরাজনোৎসব (অখগজাদির পূজা-বিশেষ) সম্পাদিত ইইলে পর, জানি না এখন তোমার শ্রুসকল কোনু প্র ধিয়া

कदाचिद्राजा सगयारमपराधीनो हयमारु प्रतासे ।

'ततो नदीं ससुत्तीणें शिरस्थारोपितस्थनम् ।

विषेण ब्राह्मणं जात्वा राजा पपच्छ सत्वरम् ॥'

"कियसानं जलं विष्र!"

स चाह,—''जातुद्रघ्नं नराधिप" ।

चमत्कतो राजाह,—''ईट्टगी किसवस्था ते ?"

स चाह,—''न हि सर्वे भवाट्याः ॥''

राजा प्राह कुत्हलात् "विहन् ! याचक को शाधिकारिणं लचं दास्यित सहचरा।" ततो विहान् काष्ठं सूसी निचिष्यं को शाधिकारिणं गता प्राह, "सहाराजेन प्रेषितोऽहं लचं से दीयताम्।" तत: स हसन्नाह,—"विष्र! सवन्त्र तिं कं नाहंति।"

চলিয়া ৰাইবে। ভোজ তুঠ হইর। পথে অবস্থিত তাহাকে পাঁচটি শ্রেষ্ঠ হস্তী দান করিয়াছিলেন।

কোনও এক সময়ে রাজা মৃগ্রাসজ্জির বশীভূত হইয়া অখে আরোহণ করিয়া প্রস্থান করিয়াছিলেন। তারপর দেখিলেন একজন মন্তকে কার্দ্র লইয়া নদী পার হইতেছে। বেণ দেখিয়া তাহাকে আজাণ বলিয়া জানিতে পারিয়া বাজা শীন্তই তাহাকে জিজাসা করিলেন,—আজাণ ! এখানে কি পারিমাণ জল ? সে বলিল,—নবেশ্বর ! জান্ (ইট্) পরিমাণ ৷ বাজা আশ্চর্যাধিত হইয়া বলিলেন,—তোমার অবস্থা এরপ কেন ? সে বলিল,—ভবাদৃশ ত সকলে নহে ৷ বাজা কৃত্হলবশতঃ বলিলেন,—বিশ্বন ! কোবাধিকারীর নিকট প্রার্থনা কর সিয়া ৷ আমার কথার লক্ষ্মা তোমাকে দিবে ৷ তারপর সেই বিশ্বান কার্দ্র ভ্নিতে ফেলিয়া কোবাধিকারীর নিকট গিয়া বলিয়াছিল, মহারাজ আমাকে পাঠাইয়াছেন ৷ লক্ষমুদ্রা আমার দাও ৷ কোবাধিকারী হাসিয়া বলিল,—আক্ষণ ! আপনার এ মূর্জি লক্ষ পাইবার বোগা নহঃ ৷

ततो विषादो स राजानसित्याह, "स पुनईसित, देव! नार्ष-यति।" राजा कुतृहनादाह,—"लचद्यं प्राध्य, द्रास्त्रि।" पुनरागत्य विष्र: "लचद्यं देयम्" इति राज्ञोक्तसित्याह। स पुनईसित। पुनरिप भोजं प्राप्याह, "स पापिष्ठो सां हसित, नार्पयित।" ततः कौतृहलो लोलानिधिर्सहीं ग्रासन् श्रीभोज-राजः प्राह, "विष्र! लचच्यं याचल, ष्रवस्यं स दास्यति।" पुनरित्य प्राह, "राजा से लचत्रयं दापयित।" स पुनईसित। ततः कान्नो विष्रः पुनरित्याह, "देव! स नार्तयत्येव।

> राजन् ! कनकधाराभिस्विय सर्वेत वर्षति । यभाष्यच्छत्रसंच्छने सयि नायान्ति विन्दवः॥ त्विय वर्षति पर्जन्ये सर्वे पन्नविता द्रुसाः। घसाकसक्षेत्रचाणां पूर्वेपतेषु संगयः॥

দেকথা ওনিয়া বিষয় হইবা কিবিয়া আসিয়া বাজাকে বলিল,—মহারাজ ! সে হাসিল, দিল না। কৃত্যলবিশতঃ বাজা বলিলেন,—ছইলক প্রার্থনা কর, দিবে। আবার আসিয়া ব্রাহ্মণ বলিল,—লফস্বর দিবে, এই কথা রাজা বলিয়াছেন। সে কোষাধিকারী আবার হাসিল। ব্রাহ্মণ আবারও কিবিয়া আসিয়া বাজাকে বলিল,—সে পাপিঠ আমাকে দেখিয়া হাসিল, দিল না। তারপর কৌত্যলের বশীভূত হইয়া লীলানিধি শ্রীমান্ ভোজরাজ পৃথিবীর শাসন করিতে উপস্থিত বলিয়া বলিলেন, ব্রাহ্মণ ! তিন লক্ষ প্রার্থনা কর। অবশ্য সে দিবেঁ। তিনি আবার আসিয়া বলিলেন, বাজা আমাকে তিনলক্ষ মুলা দিতে বলিলেন। কোষাধিকারী আবারও হাসিল। তারপর ব্রাহ্মণ ক্রুর হইয়া কিবিয়া আসিয়া বলিলেন, মহারাজ ! সে দিবই না। মহারাজ ! তুমি সর্ব্যে স্বর্থপারার বর্ণন করিতেতঃ;

एकमस्य प्रतिकश्चयमं, निस्त्रपत्वमप्रस्य वस्तुनः । नित्यमुण्यमस्या निरस्यते, नित्यमन्यतससं प्रधावति ॥" ततो राजा प्रास्

"क्रीधं मा कुरु महाक्याहत्वा कीशाधिकारिणम्। लचत्रयं गजेन्द्राय दश प्राष्ट्रा त्वया हिज !"॥ ततस्त्वद्गरचकं प्रेषयति। ततः कीशाधिकारी धमप्रहे लिखति,—

> 'बर्च बर्च पुनर्वं सत्ताय द्य दन्तिन:। दत्ता भीजेन तुष्टेन जानुद्यप्रभाषणात्'॥ १०॥

কিন্তু আমি অভাগ্যরূপ ছত্রধারা আছাদিত বলিয়া তৃইচারি বিন্দুও আমার নিকট পড়িল না। তুমি গর্জনের ফার বর্ধণ, করিলে সকল মুক্তই পল্লবপ্রাপ্ত ইইরাছে; কিন্তু আমরা অর্কবৃক্ষের ফার বলিয়া আমাদিগের পূর্বপর্ণের উপরও সংশর উপস্থিত (পাকে কি, না)। উপ্রতেজা আপনি ইহার একটা উত্তমকে রিরস্ত করিতেছেন, মে অপর একটি উত্তমকে প্রাপ্ত হইতেছে; স্বতরাং ছোট বস্তর কি নির্লজ্ঞ ব্যবহার! ইহা হওরাও উচিত; উপ্রতেজা স্থ্য নিত্যই তীক্ষ করে অন্ধকারকে বিনষ্ট কর্বেন; কিন্তু সে প্রত্যহই তীক্রবেগে আসিয়া উপস্থিত হয়। তারপর বালা বলিয়াছিলেন,—ক্রোধ করিও না। আমার বাক্যে কোষাধিকারীর নিকট গিয়া তিনলক্ষ মুদ্রা ও প্রেষ্ঠ হস্তী দশটি তুমি নিজে লইবে। এই কথা বলিয়া একজন অন্ধর্মকককে পাঠাইয়া দিলেন। আম্বন আসিয়া সেই সকল লইয়া গেলে কোষাধিকারী ধর্মপ্রতে লিখিলেন,—এক্রার প্রকলক্ষ, আর বার আর একলক্ষ, আর প্রকাশ, আর এক বার আর একলক্ষ, শেববার দশটি মন্তহন্তী, এই তিন লক্ষ মুদ্রা ও দশটি মন্তহন্তী একমাত্র 'জামুদ্রু' শন্ধবলায় গুরুষ্ট ইইয়া রাজা ভোল আম্বাণকে দান করিয়াছেন ॥ ১০ ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तत: सिंइासनमसङ्घर्वाणे श्रीभोजन्यती दारपाल श्रागत्य प्राइ. "राजन ! कोऽपि ग्रुकदेवनामा कवि: दारिद्र-विडिब्तितो दारि वर्त्तते।" , राजा वाणं प्राह—"पिख्डितवर ! तत्त्वं विजानासि ? वाणः प्राह—"देव! शुक्तदेवपरिज्ञान-सामर्थाभित्र: कालिदास एव, नान्य:।" राजा प्राइ-"सुकवे! सखे कालिदास! किं विजानासि शुकदेवकविम्?" षाच कालिदास:.-"देव !

> सकविहितयं जाने निखिलेऽपि सहीतले। भवभूतिः गुक्रश्वायं वाल्यीकिस्त्रितयोऽनयोः ॥"

तता विद्वद्वन्दिता सोता प्राच,-

"काका: किं किं न क्षविन्ति क्रोड़ारं यत तत वा। शुक एव परं विता नृपच्छोपलालित: "" त्रतो सयर: प्राइ,-

এইরপে জীমান ভোজরাজ সিংহাসন অল্ডার করিতে পাকিলে এক সময়ে ছারপাল আসিয়া বলিল,-মহারাজ! তকদেব নামে কোনও এক কবি দারিদ্রা ছঃখে বিভম্বনা পাইয়া ছারদেশে উপস্থিত হইয়াছেন। বাজা বাণকে বলিলেন,— পণ্ডিতবর। হে সুকবে। ই হার স্বরূপ জান কি ? বাণ বলিলেন,—ভকদেব কবির স্বরূপ জানিবার শক্তির সহিত পরিচিত একমাত্র কালিদাস, অল্য কেই নহে। वाका विलालन,—हरू जूकरव। मृत्य कालिमाम। छकरमय कविरक कि छान कविया জান ? কালিদাস বলিলেন,-মহারাজ! সমগ্র পৃথিবীতলে স্কবি ঘুইটিকে জানি এক ভবভূতি, আৰ এই ওকদেব : আৰ এই ছুই স্ক্ৰির ব্রিভর ইইতেছেন বালিকি। এই কথা তনিয়া পণ্ডিতদিগের বন্দনীয় সীতাদেবী বলিলেন,-

"घष्टस्तु नरः किञ्चित् यो द्वृते राजसंसदि। न केवलससम्बानं लभते च विङ्खनाम्॥

देव! तथायुच्यते,

का सभा ? किं कविज्ञानं ? रसिका: कववय के ? भोज! किं नास ते दानं ? शुक्तसुच्यति येन सः॥

तथापि भवनहारसागतः ग्रुकदेवः सभायासानितव्य एव ।"
तदा राजा विचारयति "ग्रुकदेवसासध्य मुला हपैविषाहयोः
पात्रसासीत्, सहाकविरवसोक्तित इति हर्षः, श्रुको सल्वविकोटिसुकुटसण्ये किं नास देयसिति च विषादः । सवतु
हारपाल ! प्रविगयः । तत श्रायान्त श्रुकदेवं दृष्टा राजा

কাকসকল কি কি না করে? বেথানে দেখানে কি ক্রোপ্রার (কা-কা বর) করে না? কিন্তু শুক নরপতির হস্তে লালিতপালিত হইয়া থাকে, এবং উংকৃত্ত পাঠও করে। সে কথা শুনিয়া মর্ব বলিলেন,—রাজসভাব মধ্যে অজিজ্ঞাসিত হইরাও বে মানব কিছুমাত্রও বলে, সে বে কেবল অসমান লাভ করে, ভাষা নহে, বিড়ম্থ- মাও ভোগ করে। মহারাজ ! তথাপি বলা যাইতেছে,—একি সভা, না এই ক্রিদিগের জ্ঞান করিন্দিগেরই জ্ঞান ? কাহারাই বা বুসিককবি ? তে ভোজ ! জোমার দানই বা কি, যদ্বারা সেই শুক প্রিতৃত্ত হইবেন ? তথাপি বাটীর হারে আসিয়া উপস্থিত হইয়াছেন বলিয়া শুকদেবকে সভায় আনয়ন করিভেই হইবে। তথন রাজা বিচার করিতে লাগিলেন,—আমার আত্মা শুকদেবের সামর্থ্য শুনিয়া হর্ষ ও বিষাদের পাত্র হইয়াছে। মহাক্রি দেখিতে পাওয়া গেল, এই জ্ঞা হর্ষ; এই কোটি কোটি সংক্রির মুকুটমণিকে দেয় আমার এমন কি আছে ? এইজ্ঞা

রিষাদ। তা হউক, ধারপাল! প্রবেশ করাও। তারপর শুকদেবকে আমিতে CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri धिंहासनादुदतिष्ठत्। सर्वे पण्डितास्तं शुक्तदेवं प्रणस्य स्विनयसुपरेश्यक्ति। स च राजा तं सिंहासने उपविश्व खयं तदा त्रयोपविष्टः। ततः शुक्रदेवः प्राष्ट्र, "देव घारानाथ! श्रोविक्रसनरेन्द्रस्य या दानस्क्तीः, त्वासेव स्विते, देव! सासवेन्द्र एव धन्यो नान्ये भूभुजः, यस्य ते कालिदासादयो सहाक्षवयः सुत्रव्दाः प्रचिष इव निवसन्ति।" ततः पठति,—

"प्रतापभीत्या भोजस्य तपनो बिवतासगात्। घीर्व्यो वाड्वतां घत्ते तड्ति चणिकतां गता॥" ११॥

प्रतापित । भोजस प्रतापभीत्या प्रतापस्य चमतायाः प्राख्येष चलुवप्रभावस्य प्रवापस्य भीत्या भवेन तपनः दिन्यो विष्ठः मूर्यः भिततां मितनाम चगात् प्रावनान् हो पात् तापकारी शतुरिव वस्तां गतः । तथा तपनः तापकारकः मूर्यः भिततां गतः, न च लद्राच्ये किदिवि तापयात । लं जितमार्त्त्यकेत्रा चिम् इति भावः । विष्ठ चौद्धः पृथिवोज्ञाती भामा विष्ठरिव वाङ्वतां वङ्वान्त्रतां समुद्रान्तः प्रविष्टरुपतं चन्ते भारयित । श्वेषात् वङ्वान्त्रातिवयः घोटकष्यं धला लासुपासते प्रताप- दिश्या वाङ्या निःशान श्रेटेट छित्रिय गेष्ठारेत्वन, अवः मक्त अश्वराय प्रताप- दिश्या वाङ्या निःशान श्रेटेट छित्रिय गेष्ठारेत्वन, अवः मक्त अश्वराय विवदः निःश्वराय स्वराय विवदः विवदः निःश्वराय स्वराय द्वारा क्ष्यर्थन क्ष्या है अश्वराय छेश्वर्यन क्षिर्यन्त क्ष्या है प्रतापन विवद्य छेश्वर्यन क्ष्या है प्रतापन क्ष्या है प्रतापन विवद्य स्वराय है । प्रशेष व्यव्य छेश्वर्यन विवद्य विवदः । स्वर्या । प्रशेष व्यव्य विवदः विवदः । स्वर्या विवद्य विवदः । स्वर्या विवद्य विवदः । स्वर्या विवद्य विवदः । स्वर्या विवद्य विवदः । स्वर्या विवदः विवदः । स्वर्या विवदः विवदः । स्वर्या विवदः विवदः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः विवदः । स्वर्यावः विवदः । स्वर्यावः विवदः । स्वर्यावः विवदः । स्वर्यावः । स्वर्यावः विवदः । स्वर्यावः । स्वर्यः । स्वर्यावः । स्वर्यावः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

পুৰাও মিজতা শ্বীকাৰ কৰিয়াছেন, ভাপপ্ৰদ শক্ষয় ও পূৰ্বেই মিজতা শ্বীকাৰ

राजान्न,--"तिष्ठ सुकवे ! नापर: श्लोकः पडनीयः ।"
'सुवर्धकलम्मं प्रादात् दिव्यमाणिकासकृतम् ।
स्रोजः सुकाय सन्तुष्टो दन्तिनस चतुःमतम् ॥'

इति पुर्ख्यपत्ने लिखिला सव दस्ता कोशाधिकारी सुकं प्रस्थापयासास । राजा स्वदेशं प्रति गतं सुकं ज्ञाला तुतीय । साच परिषत् सन्तुष्टा ।

चन्यदा वर्षांकाले वासुदेवो नाम कविः वासिदागत्य राजानं दृष्टवान् । राजा प्राह,—''सुकवि ! पर्जन्यं पठ ।'' ततः कविराह,—

स्वेन। तिहत् विद्युत् नामसी विद्रः चिणकतां चणस्थायितां वितिहयतां गता प्राप्ता स्वातुमयत्ता। षद्दी मनान् मद्दाप्तापद्यालीति किं वर्णनया द्दित सावः ॥११॥ 'क्विताहे विम्हाहः। जात शृथिवीकां ज्ञाबि ट्वाह्मत्र अञालित ज्ञाब्द जालित एत्र जीज हरेशा ममूज्य गर्ड न्वाहेशा वाष्ट्रवत्त्वश्र शत्र विद्याहः; द्विवन जाहाहे नारः, ट्वाह्मत्र द्वाहेकीत गर्ड क्वित्रशा द्वाहित्वत्र काश्य क्वित्रज्ञ गण्य इहेशाहः। ज्ञात्र विद्युद्ध क्वित्र क्वित्र ज्ञाहेश्य हहेशा थाद्यः; कात्रवः, ज्ञावक्यन थावित्वः मक्ष हहेशा मित्रशाहे बाहेद्दं, जाहाद ज्ञ ज्ञाहि क्वित्वः। (महात्राङ्गः। ज्ञाश्याने महान् व्यञ्गलमानी। ज्ञाश्याद वर्षना ज्ञात्र कि कवित्वः। ॥ ३०॥

বাজা বলিলেন,—হে ত্মকবে ! থাক, আর অপর লোক পাঠ করিবেন না।
ইহার পরে—'অপূর্ব জ্যোভিদান মাণিক্য (পদ্মরাগ, চূনি) পরিপূর্ণ স্মবর্ণকলনী,
এবং চারিশত হস্তী সমুঠ হইয়া ভোজ শুক্দেবকবিকে দিয়াছিলেন' কোষাধিকারী
এই সমস্ত দিয়া পুণাপত্রে এই শ্লোক লিথিয়া শুক্দেবকবিকে স্বদেশে পাঠাইয়া
দিলেন। শুক্দেবকবি স্বদেশের অভিমূবে গমন করিয়াছেন জানিয়া রাজা পরিতৃত্ব
হইয়াছিলেন। আর সেই পরিষদ্ও সমুঠ হইয়াছিল।

"नो चिन्तासणिभिन कत्पत्तिसनी कासधेन्वादिसि-, नी देवैय परीपकारिनरतै: स्पूर्वेन स्कौरिप । प्रभीदेह निरन्तरं जनभरेस्तासुर्वरां सिखता, भीरियेण धुरं लयाऽच वहता सन्ये जगज्जीवित ॥" राजा लचं ददी ॥ १२ ॥ कदाचिद्राजानं निरन्तरं दीयसानमानोक्य सुख्यामास्त्रो

कदाचिद्राजानं निरन्तरं दीयसानमालीका सुख्यामात्याः वज्ञुमग्रज्ञो राज्ञ: ग्रयनमवनभित्ती व्यक्तान्यचराणि लिखितवान्,—

অন্ত এক সময় বর্ধাকালে বাহ্মদেবনামক কোনও এক কবি আসিয়া রাজাকে দেখিয়াছিলেন। রাজা তাঁহাকে বলিলেন,—হে স্কবে! পর্জক্তকে অবলম্বন করিয়া একটি প্লোক পাঠ কর। সেই কথা শুনিয়া ভিনি বলিলেন,—

को चिन्ति । हे सभीद सेघ ! एहं वपांस जलभरैजें दर्शाशिक्षः निरम्तरं तो निदावे सतप्रायां एवंदां पृथ्वाँ सिम्नता खापयता धुरं भारं जीवनभारं बहता धारयता धीरैयेण भारवाहिनां चपादीनां श्रेष्ठेन त्वया, श्रेषात् भीजेन, प्रवा जगत् प्राणिजातं मन्ये जीवति प्राणिति सुखं भवती खुत्भेचा ॥ १२ ॥

বহু চিন্তামণি থারা নয়, বহু ক্রবুক্ষারা নয়, কামধের আদি থারা নয়, প্রোপকারপরারণ বহু ত্রা দেবতা থারা নয়, সুল্দেবতাথারা নয়; হে জলধর। এই বর্ধাকালে প্রচুর জলবর্ধাথারা নিরন্তর সেই ওজপ্রার পৃথিবীকে স্থাপিত করিয়া ভারবহনকারীরূপে বিরাজমান এবং ভারবাহী (নৃপ)দিগের মধ্যে প্রের্ঠ এক তোমা। (ভোজ) থারা আজ মনে হয় এই জগৎ জীবিত হইল। প্লোক ওনিয়া বাজালক্ষমূলা নিয়াছিলেন ॥ ১২ ॥

কোন এক সমতে ৰাজাকে নিবস্তব দান ক্রিতে দেখিয়া প্রধানসূচিক বলিতে

"अपदर्ध धन' रचेत,"

राजा प्रयनादुत्यितो गच्छन् शिक्ती तान्यचराणि वीच्य स्वयं दितीयचरणं लिखेख,—

''श्रीमतामापदः कुतः ?''

श्रपरेयुरमात्यो दितीयं चरणं लिखितं दृष्टा ख्रयं हतीयं लिखिल,—

"सा चेदपगता लच्छो:,"

परेद्युः राजा चतुर्थे चरणं लिखति,— "सञ्चितार्थो विनम्सति॥"

ततः सुख्यामात्यः राज्ञः पादयी पतित,—"देव ! चन्त्र यो-इयं समापराधः"॥ १३॥

चान्यदा धाराधीष्वरसुपरि सीधभूमी श्रयानं मत्वा कश्चिट् डिजचीर: खातपातपूर्व राज्ञ: कोशग्ट हं प्रविष्य वहान विविध-

অসমর্থ হইয়া রাজার শরনগৃহের ভিত্তিতে (দেওয়ালের গায়) অক্ষরগুলি ব্যক্ত (মোটা) করিয়া লিখিয়াছিলেন, আপং নিবারণার্থ ধন সক্ষর করিবে। রাজা শরা। হইতে উঠিয়া যাইতে যাইতে ভিত্তিদেশে সেই অক্ষর করটি দেখিয়া নিজে খিতীর চরণ লিখিলেন—এমান্দিগের আপং কোথায় । পরদিন প্রধানসচিব বিতীর চরণ অক্স ভার লিখিত নেখিয়া নিজে তৃতীর চরণ লিখিলেন,—সে লক্ষী মদি ছাড়িরা বায় । পরদিন রাজা চতুর্থ চরণ লিখিলেন,—তাহা হইলে দক্ষিত অর্থও বিনষ্ট কর। পরদিন প্রধানসচিব রাজার পায়ে পড়িলেন, এবং বলিলেন,—মহারাজ! আমার এ অপ্রার্থ করা করিতে হইবে ॥ ১৩ ॥

অন্ত একদিন ধারার অধীধর সোধের উপরে শরন কবিয়া আছেন মনে করিয়া কোনও এক ব্যক্ত্রণ চোর সন্ধিথনন (সিঁধ ধৌড়া) পুসরক রাজার কোবসূহে रहानि वैद्र्यादीनि इत्वा तानि तानि परलोक ऋणानि मत्वा तहीव वैराग्यमापनो विचारयामास,—

> 'यदाङ्गाः कुष्ठिनश्वान्धाः पङ्गवश्व दरिद्रिणः । पूर्वीपार्जितपापस्य फलमञ्जन्ति देहिनः ॥'

ततो राजा निद्राचये दिव्यगयनिस्ततो विविधसणिकङ्गा-लङ्कतं दियतवर्गे दर्भनीयमालोक्य गजतुरगरयपदातिसामग्री च चिन्तयन् राज्यसुखसन्तुष्टः प्रमोदभरादाह,—

> "चेतोहरा युवतयः सृहदोऽनुकूलाः, सद्दात्यवाः प्रणयगर्भगिरस सृत्याः। सैन्यानि दन्तिनिवहास्तरलासुरङ्गाः,"

द्ति चरणवयं राज्ञोक्तम्। चतुर्धचरणं राज्ञो सुखाव नि:सरति। तदा चौरेण युत्वा पूरितम्,—

প্রবেশ করিয়া বৈদ্ধ্যাদি অনেক প্রকার রব্দকল চুরি করিয়াছিল, এবং দে দকল আবার লোকাস্তবে ঋণের স্বরূপ মনে করিয়া দেই স্থলেই বৈরাগ্যলাভ করিয়া বিচার করিয়াছিল,—এই বে বিকলাদ, কুইব্যাধিগ্রস্ত, অন্ধ, পদ্ধ, দরিদ্র, ইচারা ইহকালে দেহধারণ করিয়া দেই প্র্ভিছয়ে উপার্জিত পাপের ফলভোগ করিতেছে। ভারপর প্রাতঃকালে নিদ্রা ভাদিলে রাজা দিব্য-শব্যার থাকিয়াই নানাপ্রকার মণি ও কছণ-দ্বারা অলম্বত প্রিয়ন্তনসমূহ অত্যন্ত দৃষ্টিমভাগ দেখিয়া, আর হস্তী, ঘোটক, রথ, ও পদাতিপ্রভৃতি ব্যবহারদামগ্রীসকল চিন্তা করিয়া রাজ্যমণে দন্তোবলাভপূর্বক ফুর্জিভরে বলিলেন,—এই সকল মুব্জীরা কি মনোহর, স্মন্তংসকল আমার কতই অমুক্ল, বান্ধবসকল সাধুপ্রকৃতি, ভূত্যসকলের প্রধ্যমাথা কি কথা, সৈত্যসকল, হিন্তিসমূহ, এবং মধ্যকলও কার্য্যে অতীব কুশল;—এই পর্যন্ত তিন্টি পাদ রাজা

"समीलने नयनयोर्ने हि किश्विदस्ति॥"

ततः यथितयस्थे राजा चौरं वीच्य तस्ते वीरवलयसदात्।
ततस्तकारो वीरवलयसादाय ब्राह्मणग्टहं सत्वा शयानं ब्राह्मणसुर्याप्य तस्ते देखा प्राह्म, "विष्र! एतद्राज्ञः पाणिवलयं बहुस्त्रूल्यम्, श्रूच्यमृत्येन न विक्रेयम्।" तती ब्राह्मणः पख्ववीय्यां
तिहिकीय दिव्यसूषणानि पट्टदुक्नानि च जयाह। तती राजकीयाः केचन एनं चौरं सन्यसानाः राज्ञो निवेदयन्ति। ततो
राज्यनिकटे नोतः। राज्य प्रच्छति, "विष्र! धार्य्यं पटमिष्
नास्तिः अद्य प्रातरेव दिव्यकुर्ण्डनासरणपट्टदुक्नानि कृतः" ?
विष्र: प्राह्म,—

পাঠ করিতে পারিলেন; কিন্তু চতুর্থ চরণ বাজার মুখ হইতে আর বহির্গত হইল না। ওদিকে চোর-আমাণ ছিল, সে উহা ওনিয়া পূরণ করিল,—'চমুগর মুদ্রিত হইলে ত' আর কিছুই নাই।' রাছা গুনিয়া বৃষিলেন শ্লোকের পাঠ মুন্দর মিলিয়া গিয়াছে। তথন রাজা চোরকে দেখিয়া তাহাকে বীরবলয় দান করিয়াছিলেন। তারপর চোর বীরবলয় লইয়া কোনও এক আমাণের বাটা পিয়া আমাণকে শ্রা। হইতে উঠাইয়া, তাহাকে বীরবলয় বান করিয়া বলিল,—আমাণ! এটি রাজার হস্তবলর; ইহার মূল্য বহু; অল্ল মূল্যে বিজয় করিবে না। আমাণ সেই বলয় পাইয়া পণাবীধীতে (বাজারে) বিজয় করিবে না। বামাণ সেই বলয় পাইয়া পণাবীধীতে (বাজারে) বিজয় করিব। বিজয় করিবে না। আমাণ সেই বলয় পাইয়া পণাবীধীতে গুলুছের লইল। তারপর বালকীয় কোন গুগুচর এ আমাণকে চোর মনে করায় প্রায়াক্ষ নিকটে নিবেদন করিল। রাজার আজা হইলে, রাজার নিকটে চোর আমাণকে লইয়া গেল। রাজা ভাহাকে জিল্লানা করিলেন, আমাণ! তোরায় প্রিধ্যের বল্পত নাই; অধ্যুজ প্রান্ত কালেই অপূর্বক্ত প্রস্তৃতি অল্লান্য, এবং

"भिकै: कोटरशायिसमृतियव स्थान्तर्भतं क स्हि।, पाठीने: पृथुपङ्कपोठलुठनाद्यस्मिन् सुहुर्मू स्हितम् । तस्मिन् श्रष्कसरस्यकालजलदेनागत्य तस्रेष्टितं, यत्नाजुन्धनिसम्बदन्यकारिणां यूथै: पय: पोयते॥"

तुष्टो राजा तक्षे वीरवलयं चोरप्रदत्तं निश्चित्य स्वयच नर्जं दही॥ १४॥

अन्यदा कोऽपि कवी खरो विष्युष्यः राजदारि समागत्य तै: प्रविधिती राजानं दृद्दा स्वस्तिपूर्वकं प्राप्त,—

> "धाराधीय! धरामहेन्द्रगणनाकीतृह की यास्यं, वैधास्वतणने चकार खटिकाखण्डेन रेखां दिवि।

পট্রবন্ত্রসকল কোথা হইতে হইল ? ব্রাহ্মন বলিলেন,— মধ্যে অবস্থিত ভেকগণ বেন মরিয়া গেল, বচ্ছপদকল পৃথিবীর মধ্যে প্রবেশ করিল, যাহাতে থাকিয়া পাঠীনমংস্যাকল (বোয়ান মাছ) ভকপ্রায় পদ্ধের উপর লাফালাফি করায় বেন মৃদ্তিত হইয়া গেল; সেই ভক্সরোব্রে কোথা হইতে অকালের মেয উপস্থিত হইয়া দেইরূপ বর্ষণ করিয়াছে, বেখানে কৃষ্ণপর্যন্ত নিময় করিয়া (ড্বাইয়া) বল হস্তিয়্থে জল পান করিতে পাবে। এই মোক ভনিয়া রাজা দত্তই হইলেন, এবং এ বীরবলয় ভায়াকে দেই চোর প্রদান করিয়াছে বৃহিতে পারিয়া নিজেও আবার লক্ষ্মনা দান করিলেন ॥ ১৪ ॥

অভ এক সমরে বিজ্ঞানক কোনও এক শ্রেষ্টকবি রাজহারে আগমন করিয়া ছারপালদিগকর্ত্ক সভার প্রবেশিত হইয়া রাজাকে দেখিলেন, এবং আধিবাদপূর্বক পাঠ করিলেন, হে ধারার অধীধর! বিধাতা কিতিতে কয়ট মহেল আছেন, তাহার গণনার কোতৃহলাকান্ত হুইয়া আকাশনওলে একথও ধড়ি ধারা सैवेर्य त्रिद्यापमा समभवश्वनुष्यभूमीधरा-भावान्त त्यजति स्म सीऽयमवनोपीठे तुषाराचलः ॥"

राजा लोकोत्तरं श्लोकमाकर्षं कि देयमिति व्यक्तियत्।
तिस्मन् चणे तदीयकिवलमप्रतिद्दन्दमाकर्षं सोमनायाख्यः
कियमुंखं विच्छायमभवत्। ततः स दौष्याद्राजानं प्राह, देव!
श्रमी सुकविभवति; परमनेन कदापि न वीचिताऽस्ति
राजसभा, यतो दारिद्रावारिधिरयम्, अस्य च जीर्षमपि
कीपीनं नास्ति। ततो राजा सोमनायं प्राह,—

"निरवद्यानि पद्यानि यद्यनायस्य का चितिः ? भिचुणा कचनिचिप्तः किमिचुनीरसो भवेत्॥"

একটি রেখা দিয়া ভোষাকে প্রথম এক গণনা করিয়ছিলেন। সেই রেখাই ঐ পরনদী মন্দাকিনী হইয়াছিল; কিন্তু ভোষার ভুলা আর রাজা নাই বলিয়া গণনা আচল হওয়ায় সেই ঋড়ীখণ্ড কেলিয়া দিয়াছিলেন। ভাই এই ভ্পুঠে পতিত হওরায় হিমালয় হইয়া গিয়াছে। (ভোষার কীর্ভি লোকোত্তর)। এই অপূর্বে প্রোক ওনিয়া রাজা 'কি দেওয়া রার' এইরপ চিন্তা করিতে লাগিলেন। ভংকাগাং তাঁহার কবিভায় কেহই প্রভিদ্দী হইতে পারে, এরুপ অবসর নাই দেখিয়া সোমনাথনামক করির মুখ বিকুতছায়াপ্রাপ্ত হইরাছিল। ভারপর সোমনাথ হঠতা করিয়া রাজাকে বলিল, মহারাজ! ইনি স্কর্বি হইতে পারেন; কিন্তু ইনি কথনও রাজসভা দেখেন নাই; বেহেতু ইনি একেবারে দারিজ্যের সাগার যে, ইহার জীর্ণ একখানি কোপীনও নাই ? সে কথা গুনিরা রাজা সোমনাথকে বলিলেন, বদি কোন অভ্যন্ত দরিজের পভা নির্দেশ্য হয়, তবে ভাইার ছেল যে বিদাৰ থাকে, ভাইারে তাহার কৃতি কি ? বলি ভিক্ষুকের কক (বগল)

ततः सर्वेभ्यः ताम्बूलं दत्ता राजा सभाया उदितष्ठत्। ततः सर्वेरप्यन्योऽन्यमित्यभ्यधायि, श्रद्ध विश्युक्तवेः कवित्व-माक्षः सोमनाथेन सम्बग्दीष्ट्यमकारि। ततः समुख्यितां विद्युपरिषत्। ततो विश्युक्तविरेकं पद्यं पत्ने लिखित्वा सोम-नाथकविद्यस्ते दत्त्वा प्रगम्य गन्तुसारभत "श्रत्न समायां त्वमेव चिरं नन्द"। ततो वाचयति सोसनाथकविः,—

> "एतेषु हा! तक्षमाक्तध्यमान-, दावानलै: कवितिष् सहीक्ष्य । श्रक्षो न चेत् जलद! सुश्वसि मा विसुश्च, वर्ज पुन: चिपसि निर्देय! कस्य हैतो: ?॥

ततः सोमनाथकविः निखिलमिप पट्टदुक् लिवत्ति इरख-मयौं तुरङ्गमादिसम्पत्तिं कलस्रवस्तावशेषं दत्तवान्। ततो

হইতে নিদিপ্ত (পতিত) ইফু কি বসহীন হইবে ? রাজা এই কথা বলিরা সকলকে তামুল দিয়া সভা হইতে উঠিয়া গিয়াছিলেন। রাজা উঠিয়া গেলে, সকলেই পরস্পরে এই কথা বলিতে লাগিলেন, আজ বিক্ত্কবির কবিত দেখিয়া সোমনাথ বড়ই হুইতা প্রকাশ করিয়াছেন। তারপর পণ্ডিতদিগের পবিবং ভগ্গ হইয়া গিয়াছিল। তারপর বিক্তৃকবি একটি পদ্ম একথানি পত্রে লিগিয়া সোমনাথকবির হস্তে দিয়া প্রণাম করিয়া যাইতে আরম্ভ করিয়াছিলেন। আয় বলিয়াও ছিলেন, এ সভার তুনিই চিরকাল আনন্দ কর। সোমনাথকবি পাঠ করিতে লাগিলেন, 'হায় মেঘ ! এই বৃক্তস্কল প্রবল বায়ুদ্বায়া উদ্ধীপিত দাবানলের কবলগত ইইয়াছে। তা' ধদি তুনি ইহার উপর জলবর্ষণ না কর, বর্ষণ কবিও না ; কিন্তু হে নির্দ্ধণ ! কিন্তেতু আবার বজ্প নিক্ষেপ করিতেছ ?' এই প্লোক পাঠ

ক্রিয়া গোমনাথকবি নিজের প্টবন্ত্রসকল, 'টাকাকড়ি'সকল, আর ঘোটক, হস্তী CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri राजा स्गयारसप्रहत्तो गच्छन् तं विषाुक्तविमासोका व्यक्तित्त यत्, "सयाऽस्मे भोजनसपि न प्रदत्तम्। सामनाहत्य अयं सम्पत्तिपूर्णः स्वदेशं प्रति यास्यति ! प्रच्छामि, विषाुक्तवे ! कुतः सम्पत्तिः प्राप्ता ?" कविराह,—

> "सोमनाथेन राजेन्द्र देव ! त्वद्ग्यह्मित्तुणा। ग्रद्य ग्रोच्यतमे पूर्णे मयि कत्यद्रुसायितम्॥"

राजा पूर्व सथायां युतस्य स्नोकस्य अचरतचं ददी। सीम-नाथेन च यावहत्तं, तावदिष सीमनाथाय दत्तवान्। सीमनाथः प्राह,—

> "किसनंयानि क्ततः कुसुमानि वा, क्क च फन्नानि तथा वनवीक्धाम्।

প্রভৃতি যানবাহন সকল তাঁহাকে দিয়াছিলেন, কেবল স্ত্রীর পরিধের শাটামাত্র অবশেষ রাখিয়াছিলেন। এই ঘটনার পর রাজা মৃগয়ায় আসক্ত বলিয়া মৃগয়া করিতে বহির্গত হইয়া যাইতে যাইতে সেই বিফুক্বিকে দেখিয়া বিশেষভাবে চিস্তা করিলেন, ওঃ আমি ইইাকে ভোজন করিতেও বিভু দেই নাই; কিস্ত এখন ও আমাকে ঘৃণা করিয়া ইনি সম্পত্তিশালী হইয়া স্বদেশে বাইভেছেন আছে। জিজাসা করি, ওহে বিফুক্বি! সম্পত্তি কোথায় পাইয়াছ? করি বলিলেন, মহায়াছ! সোমনাথক্বি, আপনার গুড়ে ভিন্ফা করিয়া আছ আমাকে শোচনীয়তম দেখিয়া পত্তিপ্রভাবে কয়বুলের ভায় আচরণ করিয়া আছ আমাকে করা ভানিয়া রাজা, সভায় থাকিয়া যে শ্লোকনীরতম দেখিয়া পরিস্বভাবে কয়বুলের ভায় আচরণ করিয়াছে। এই কর্যা ভানিয়া রাজা, সভায় থাকিয়া যে শ্লোকনীর তেন প্রিমাণ দিয়াছিলেন। আর সোমনাথ যে পরিমাণ দিয়াছিলেন,

সোমনাথকেও সেই শরিমাণে দান করিয়াছিলেন। তখন সোমনাথ একটি CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri चयसकारणकार्याको यदा. न तरतीह पर्यामि प्रवीदरः॥"

तती वियाकवि: सोमनायदत्तेन राज्ञादत्तेन च तुष्टवान्। तदा सीमन्तकवि: प्राह,—

"वहित सुवनश्रेणीं श्रेषः फणाफलकस्थितां, कमठपतिना सध्येष्टष्ठं सदा स च धार्यते। तमपि कुरुते कोड़ाधीनं पयोनिधिरादरात्, श्रह ह! सहतां निःसीमानयरिव्रविभूतयः॥"१५॥

कदाचित् मीधतले राजानमित्य भृत्यः प्राह, "देव! अखिले-ष्विप कोग्रेषु यहित्तजातमस्ति, तत्सवै देवेन कविभ्यो दत्तम्; परन्तु कोशग्रहे धनलेशोऽपि नास्ति। कीऽपि कविः प्रत्यहं

প্রোক পাঠ করিলেন, যখন অকারণ দয়াশীল মেঘ এই বনে বারিবর্ষণ না করিরাছিল, তখন এই বনবুক্ষের পল্লব কোথা ছিল? পুসাই বা কোথার ছিল, আর
ফলই বা কোথার ছিল? এই শ্লোক শুনিয়া বিকৃক্ষি সোমনাথের লানেই বিশেষ
সন্তোব প্রকাশ করিরাছিলেন। রাজার দানেও ভূট হইয়াছিলেন। তখন
সামিস্তক্ষি বলিলেন, অনন্তদেব কণাকলকে অবস্থিত ভূবনসকলকে বহন
করিতেছেন; কিন্তু তিনিও কৃষ্মশ্রেষ্ঠ হারা পৃষ্ঠদেশে করিয়া বাহিত হইতেছেন।
আবার সমৃত্র আদর করিয়া তাঁহাকে কোড়ে করিয়া হাবণ করিছেছে। অহাে
মহৎদিগের উদার আচরণসমূহের মহিমা অসীম।। ১৫ ঃ

কোন একদিন একটি ভূত্য পৃত্যধ্যে আদিয়া রাজাকে বলিল, মহারাজ ! সমস্ত ধনভাগুবেই বে সকল ধন ছিল, মহারাজ সে সকল কবিদিপকে দান কবিয়াছেন ; ফিন্তু এখন আৰু কোবগুহে কিছুমাত্রও ধন নাই। কোনও এক কবি প্রভাৱ हारि तिष्ठति। इतः परं कविविद्वान् वा, कोऽपि राज्ञे न प्राप्य, इति सुख्यामात्येन देवनित्रधी विज्ञापनीयम्, इत्युक्तम्।" राजा कोशस्यं सर्वे दत्तमिति जानन्नपि प्राह्न, श्रदा हारस्यं कविं प्रवेशय। ततो विहानागत्य "स्वस्ती" ति वटन् प्राह्न,—

> "नमसि निरवलम्बे सीदता टीर्घकालं', त्वदिभमुखिवस्रष्टोत्तानचञ्चूपुटेन। जलधर! जलधारा दूरतस्तावदास्तां, ध्वनिरिष मधुरस्ते न युता चातवेन॥"

राजा तदाकर्ष "धिग् जीवितं ! यदिदांसः कवयस हार-मागत्य सीदन्ति" दित तस्त्री विप्राय सर्वास्थाभरणान्युत्तार्थ्य ददी । ततो राजा कोगाधिकारिणमाह्नय चाह, भाग्हारिक ! सुद्धराजस्य तथा मे पूर्वेषाञ्च ये कोगाः सन्ति, तेषां मध्ये रत्न-

স্বারে আদিয়া থাকেন। ইতঃপঠ কবিই ইউক, আর বিধান ইউক, কাহাকেও বাজার নিকট লইয়া হাওয়া হইকে না, এই কথা মহাবাজের নিকট জানাইতে হইবে, ইহা প্রধানমন্ত্রী বলিয়াছেন। কোরে বাহা ছিল, সমস্তই দেওয়া হইরাছে, ইহা আনিয়াও রাজা বলিলেন,—পাজ ছারে অবহিত কবিকে প্রবেশ করাও। রাজার অজার ভত্তঃ তাঁহাকে প্রবেশিত করিলে, বিধান শুভাশীর্ষাদ করিয়া বলিলেন,—হে মেয়! তোমার দিকে প্রদাহিত হাকরা চঞ্ (ঠোট) পুটে দীর্ষকাল ধরিয়া আশ্রয়হীন আকাশে থাকিয়া চাতক প্রবন্ধ হইয়াছে; একবিন্দু জল দুকে থাক, তোমার মধ্ব ধ্রনিও শুনিতে পার নাই। রাজা এই লোক শুনিয়া জাবনে ধিকৃ! বে, বিজ্নুকল ও কবিসকল ধারে আসিয়া স্বব্যাদ্যান্ত হন' এইরপ্রে আন্ত্রাকে দিলার নিয়া নিজের সমস্ত প্রস্কার গুলি ধ্রিয়া দেই ব্যাক্ত্রাকে দিলেন চ

पूर्णी: कल्या: कुत ?" तत: काश्मीरदेशान् चुकुन्दकविरागत्य "स्वस्ति" दत्युक्का प्राइ,—

"लद्ययोजनधी भोज! निमजनभयादिव। स्र्येन्ट्रविस्वसिषतो धत्ते कुश्मद्वयं नभः॥" राजा तस्मै प्रत्यचरं लचं ददौ। पुनः कविराष्ठ,— "श्रासन् चौणानि यावन्ति चातकाश्रूणि तंऽस्वद! तावन्तोऽपि त्वयोदारं न सुक्ता जन्नविन्दवः॥" ततो राजा तस्मै यततुरगानपि ददौ। ततो भाण्डारिकः— 'सृचुकुन्दाय कवये जात्यानम्बान् यतं ददौ। भोजः प्रदत्तनचोऽपि तनासौ याचितः पुनः॥" ततो राजा सर्वनिषि वेश्म प्रेषयित्वाऽन्तर्गेच्छति॥१६॥

তারপর রাজা কোষের অধিকারীকে আহবান করিয়া বলিলেন,—আছো ভাণাবিক। মুঞ্রাজের এবং পিতার বে সকল কোষ আছে, ডাহার মধ্যের রত্বপূর্ণ কলসিগুলা কোথার গেল। ভাণারিক প্রাচীনধনরত্বস্থারের আদেশ পাইরা চলিরা
গেলে, কাশ্মীরদেশ হইতে মুচ্কুন্দনামে এক কবি আসিয়া রাজাকে শুভাশীকাল
করিয়া বলিলেন,—হে ভোজ! ভোমার যশ:সমুদ্রে নিমন্ন হইবার (ভূবিরা
বাইবার) ভয়েই বেন আকাশ চক্রবিস্থ ও স্ব্যুবিষের চলে তুইটি কলসি ধারণ
করিতেছে। রাজা শ্লোক শুনিয়া তাঁহাকে অকরের পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা দিয়াহিলেন। কবি আবারও পাঠ করিলেন,—হে অস্বুদ্র মেন্। (চাতক ভোমার
উদ্দেশে বতগুলি অভিনীণ অঞ্চবিন্দু বিস্ক্রন করিয়াছিল) ভোমার নিকটেই
চাতকের বতগুলি ক্ষীণ অঞ্চবিন্দু পরিত্যক হইয়াছিল, তুমি উলাবভাবে ভতগুলি
ফলবিন্দুও বর্ষণ করিলে না। (চাতক নিভান্তই হুর্ভারা।)। এই শ্লোক শ্রবণ
করিয়া রাজা তাঁহাকে আরও এক্শত ঘোটক প্রনান করিয়াছিলেন। ভাণ্ডারিক

ततो र। जयामरयाहि गी प्राह,—

"राजन्! मुच्चकुलप्रदोप! मकलच्यापालचूड़ासणे!

युक्तं सच्चरणं तवाइतमणिच्छत्नेण रात्नाविष।

सा भूष्वद्दनावलोकनवणात् त्रोड़ाभिनस्त: ग्रगी,

साभूचेयमक्सती भगवती दु:णीलताभाजनम्॥"

राजा तस्य प्रत्यचरं लचं ददी॥१०॥

प्रन्यदा कुण्डिननगराहोपाली नाम कविरागत्य स्त्रस्तिपूर्वकं प्राइ,—

"त्विचित्ते भोज ! निर्धातं द्यं त्याकणायते । क्रोधे विरोधिनां सैन्धं प्रमाटे कनकोचय:॥

বাজার সহিত চামর ব্যক্তন করিতে করিতে নাইবার সময়ে চামরগ্রাহিণী এক ব্রকী বলিল,—হে মৃপ্রকুলপ্রদীপ হে সকলপৃথিবীপতির চ্ডান্থিত মণিশ্বরূপ নরপাল ভোজ! রাত্রেও ভোমার আশ্চর্যায়নক মণিমণ্ডিত ছত্র ধারণ করিয়া সক্ষণ করাই (বেড়ান) যুক্তিযুক্ত; বেন ভোমার মুখ দর্শন করিয়া পূর্ণচন্দ্র লচ্জার আছের ইইয়া না বান, এবং এই ভগবতী অক্কভীও হুশ্চরিত্রের পাত্র না হইয়া পছেন। (এইজক্ত বলি।) রাজা তাঁহাকে প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা দিয়াছিলেন। ১৭॥

অভ এক সময়ে কুণ্ডিননগর হইতে গোণালনামে এক কবি আসিয়া

राजा युवाि तुष्टो न दासित, राजपुरुषै: सह चर्चां कुर्वाण्स्तिष्ठति। ततः कविः व्यचिन्तयत्, "किसु राजा नायािव ?" ततः चणेन ससुद्रतमेवावकोक्य राजानं कविराह,—

"हे पाथोद! यथोद्रतं हि भवता दिग्वाह्नता सर्वतो, ! मन्ये धोर! तथा करिष्यसि खलु चौराव्यितुच्यं सर:। किन्त्वेष चमते न हि चणमिष ग्रीक्षोक्षणा व्याकुनः, पाठीनादिगणस्वदेकशरणस्तद्वपं तावत् कियत्॥"

সেইরপ বর্ষণ করিয়া সরোবরকে কীরোদসাগরের তুল্য করিবে ; কিন্তু একমাত্র CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri राजा कविष्ट्रदयं विज्ञाय—"गोपालकवें! दारिद्राग्निना नितान्तं दग्धोऽसि'' इति वदन्, शोड्शमणीननध्योन् शोड्श-दन्तीन्द्रां यदी ॥ १८॥

एकदा राजा धारानगरे विचरन् क्रचिच्छि वालंगे प्रसुतं पुरुषद्यमपश्यत्। तयोरेको विगतिनद्रो विज्ञा, "श्रहो! त्वं समास्तरासन एव! कस्त्वम्? प्रसुत्रोऽसि, जागिष नो वा?" ततस्त्वपर श्राह, "विप्र! प्रणतोऽस्त्रि, श्रहमपि ब्राह्मणः पुत्तः, त्वामत प्रथमरात्री श्रयानं वीच्य प्रदीप्ते च प्रदीपे कमण्डन्पवीतादिभिर्वाह्मणं ज्ञात्वा अवदास्तरासन एवाहं प्रसुत्तः। इदानीं त्वितरमाकर्ष्यं प्रवृद्धोऽस्ति।" प्रथमः प्राह,—

एवं पाठीनादिगणः वीदालादिमत्यस्वकलस्वदिकारणः त्वमेत एकः नान्गोऽपरः गरणं रिवता यस्य, स तथा, श्रीयस्य स्पाणा तापेन व्याकुलः पौड्राचपलः चणमपि विख्यं न चमते सहते। तसस्याद्वेतीः कियत्तावत् किश्चित्परिसाणमपि अर्थे वर्षं सिश्च। दारिद्रपीड्तिऽध्यि महाराज! किश्चिद्यमेव इति आवः ॥ १८॥ जूनिहे यादाद दक्षाकादी, त्रहे बहे शाठीन (दायान मध्य) श्रेष्ठ्र मध्यप्रकल खीत्पत्र जात्म दहेशा क्ष्मकाल दिनस्य प्रकृ कदित्व शादित्वहृत्व । व्याक्त किश्च स्वत्व द्वारा क्ष्मकाल दिनस्य प्रकृ कदित्व शादित्वहृत्व । व्याक्त किश्च स्वत्व द्वारा द्वारा दिनस्य प्रकृत व्याव । विद्यान्ति स्वत्व । विद्यान्ति । विद्यान्ति । विद्यान्ति । विद्यानिष्ठ । व

এক সময়ে রাজা ধারানগরে বিচরণ করিতে করিতে কোনও এক শিবমন্দিরে নিজিত তুইজন পুক্ষকে দেখিতে পাইয়াছিলেন। তাহাদিগের মধ্যে একজন জাগরিত হইয়া বলিল, ওরে! তুমি আমার আন্তরণের উপর পড়িয়াছ! কে তুমি? নিজায় আছ, না জাগিয়া আছ? এই কথা তনিয়া অপর বলিল,

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

"वत्य! यदि त्वं प्रणतोऽिंस, ततो दीर्घायुभेव। वद कुत
ग्रागस्यते ? िकं ते नाम ? ग्रत चिकं कार्य्यम् ?" िहतीयः
प्राह,—"वप! भास्तर इति नाम, पिष्यमसमुद्रतीरे प्रभासतीर्यसमीपे वस्तिसम, तत्र भोजस्य वितर्णं वहुभिः व्याविर्णतं,
ततो याचितुमागतः। त्वं सम हद्यतात् पित्यकत्योऽिंस, त्वमपि
सुपरिचयं वद। स ग्राह,—''वत्स! ग्राकत्य इति से नाम,
सया एकिंगलानगर्थ्या ग्रागस्यते भोजं प्रति द्रविणागया।
वत्स! त्वयानुक्तमिप दुःखं त्विय ज्ञायते, कीट्टगं तदद।"
ततो भास्तरः प्राह,—''तात!

ব্রহ্মণ ! আমি প্রণাম করিতেছি। আমি একজন ব্রাহ্মণপুত্র; প্রথমগাত্রে গ্রেমাকে এখানে শরন করিতে দেখিয়া এবং প্রদীপ জালিলে কমন্তলুও যজোপরীতাদি বারা ব্রাহ্মণ জানিয়া আপনার আন্তরণের (চল্ভি শ্যার) উপর পড়িয়া আমি নিদ্রা গিয়াছিলাম। এখন আপনার কথা তুনিয়া জাগরিত হইলাম। প্রথম ব্রাহ্মণ বলিল,—বংস! যদি তুমি প্রণাম করিয়া খাক, তবে দীর্ঘায়ুহও। বল কোথা হইতে আসিতেছ? তোমার নাম কি! প্রথানে কি কাজ? দ্বিতীয় বলিল, ব্রাহ্মণ! ভাস্বর, এই নাম আমার। পদ্বিসমূদ্রের তীরে প্রভাসতীর্থের নিকটে আমার বাসতি। সেখানে বহু লোকে ভোজের বর্ণনা করে। তাই ব্রহ্মণ করিতে আমি আসিয়াছি। তুমি বুদ্ধ বলিয়া আমার পিতৃত্বা তে তুমিও ভাল করিয়া পরিচয় দাও। সেই বৃদ্ধ বলিয়,—বংস! শাক্ষ্য এই নাম আমার। ভোজের নিকট ধনের আশার আমিও একশিলানগরী হইতে আসিয়াছি! বংস! তুমি না বলিলেও তোমার হুঃখ জানিতে পারা য়াইতেছে। তবে সে হুঃখটা কিরপ, তাই বৃদ্ধ। তারপর ভাস্কর বলিল,—

ज्ञुत्वाभाः गियवः यवा दव स्थां भन्दायया बान्धवा, लिप्ता भर्भरघधरी जतुलवेनी मां तथा बाधते। गीहिन्धास्तुटिताग्रकं घटयितुं काला सकाकुस्मितं, कुप्यन्तो प्रतिवंध्म लोकग्रहिणा स्चिं यथा याचिता॥' राजा खुला सर्वाभरणान्युत्तार्थ्य तस्त्रे दस्ता प्राह,— "भास्तर! सादन्यतीव ते बालाः ; भाटिति देणं याहि"। ततः श्राकस्यः प्राह,—

"श्रत्युषृता वसुमती दिस्ति । (दिवर्गः) स्नोड़ी सता बस्तवता विस्ति । एकत जन्मिन सते यदनेन यूना, जन्म नये तदनरोत् पुरुषः पुराषः ॥"

तती राजा याकल्याय लचत्रयं दत्तवान् ॥ १८ ॥

বাবা। ছ: থ আর কি বলিব ?— কুণায় শুক্ক ঠ শিশুগণ জীবন্তেও মরার ভার হইয়া বহিয়াছে! বন্ধু-বাদ্ধর সকলেই মলাণয় (ছই প্রকৃতি, ফাকি দিবার কুটুর) অর্থ বি ও বর্থরী (থাল ঘটিবাটী) লাক্ষাবিল্পু হারা লেপ দেওয়া। ভা' সে সকল আমাকে সেক্ষপ কইলায়ক বলিয়া বোধ হয় না, বেরপ গৃহিণীর ছিল্ল বন্ধ্র সেলাই করিয়া পরাইবার জভ্ত কাকুভিসহকারে ঈ্বং হাল্ল করিয়া প্রভি গৃহে ক্ষি চাছিলে লোকের গৃহিণীরা কুপিত হইয়া কইপ্রদ হইয়া থাকে। রাজা শুনিয়া সকল আভরণ থুলিয়া ভাহাকে দিয়া বলিলেন, ভাহ্মর। ভোমার বালকগণ অভ্যন্ত অবসম্ম হইয়া পড়িতেছে; অতি সম্ম দেশে বাও। রাজার এই কায়্ম দেশিয়া শাকল্য বলিল,—বল্লমতী অনেক উচ্চে উদ্ভ করা হইয়াছে, অরিবর্গ সকলই দলিত কয়া হইয়াছে; বলবান্ হইয়াবলির (বলি দানবের, বা বলবান্

श्रन्यदा राजा सगयारसेन विचरन्। तत्र पुर:-समागत-इरिखां वाणेन विदायामपि वित्ताशया कोऽपि कविराइ,—

"श्रीभोजे सगयां गतेऽपि सहसा चापे समारोपिते-, ऽप्याकर्णान्तगतेऽपि सृष्टिगलिते वाणेऽङ्गलग्नेऽपि च। स्थानानेव पतायितं न चलितं नोलाम्पितं नोत्झुतं, स्थाया सहसगं करोति दियतं कामोऽयिमत्याभया॥" राजा तसी लचत्रयं प्रयच्छति॥ २०॥

রাজার) রাজলক্ষ্মীকে জ্বোড়ে করা হইয়াছে; এই মৃ্বক একই জ্বা বৌবনকালের মধ্যে বাহা করিয়াছেন, বৃদ্ধপুক্ষ বিষ্ণু (অতি বৃদ্ধ ইইয়াও) ভাই
তিন জ্বামে করিয়াছেন। (মহায়াজ তোমার বােশ বস্থমতী প্রকৃতই অতান্ত
উচ্চে স্থান পাইয়াছেন। তোমার প্রতাপে শক্র নাই। দানে বলিকেও
চারাইয়াছ। তুনি মহাপুক্ষ।) এই স্লোক গুনিয়া য়ালা শাকলাকে লক্ষ্রের
মুদ্রা দিয়াছিলেন ॥ ১৯ ॥

অস্তু এক সময়ে রাজা মৃগয়ার আসক্তিবশতঃ জ্রমণ করিতেছিলেন, এমন সময় সেধানে সম্মুধে আগত একটা চরিণীকে বাণধারা বিদ্ধ করিলেও কোনও এক করি ধনের আশার বলিলেন, জ্রীনান্ তোজ মৃগয়া করিতে ঘাইলেও, হঠাৎ ধর্ত্ক জ্যারোপণ করিলেও, বাণ আকর্ণ আকর্ষণ করিলেও, মৃষ্টি হঠতে বাণ চলিয়া গেলেও, বাণ অকে আসিয়া লাগিলেও, ইনি কামদেব আমার প্রাণনাথকে আমার বশীভ্ত করিবেন, এই আশায় মুগবর্ সেলান হইতে পলায়ন কবে নাই, চলিয়াও যায় নাই, ভবে কম্পিত হয় নাই, বাউল্লেনও কবে নাই। (ধত রাজার স্কেপ-মৃষ্টি!)। বাজা এই ল্লোক শুনিয়া ভাঁহাকে তিন লক্ষ মৃদ্যা দান করিয়া ছিলেন। ২০ ৪

श्रन्यदा सिंहासनमनङ्गर्वाणे श्रीभोजन्तपती, दारपाल श्रागत्य श्राह, 'देव! जाङ्मवोतीरवासिनी काचन व्हब्राह्मणी विदुषी दारि तिष्ठति"। राजाह "प्रवेशय।" तत श्रागच्छन्तीं राजा प्रणमति। सातं "चिरञ्जोव" दत्युक्काह,—

"भोजप्रतापाग्निरपूर्व एष, जागिर्त्तं भूस्रत्कटकस्थलीषु । यिस्मन् प्रविष्टे रिपुपार्थिवानां, त्रणानि रोहन्ति ग्टहाङ्गणेषु ॥" राजा तस्ये रत्नपूर्णं कलग्रं प्रयच्छति । ततो लिखति भाण्डारिक:,—

> "भोजेन कलसो दत्तः सुवर्णमिषसमृतः। प्रतापसुतितुष्टेन हन्नायै राजसंसदि॥" २१॥

অন্ত একসময়ে শ্রীমান্ ভোজরাজ সিংহাসন অল্ডার করিতে থাকিলে, ঘারপাল আসিয়া বলিল, — মহারাজ ! প্রসাতীরবাসিনী বিদুধী কোনও এক বৃদ্ধপ্রান্ধণী হাবে অবস্থান করিতেছেন। রাজা বলিলেন, প্রবেশ করাও। বৃদ্ধ প্রান্ধণী ঘারপালের সহিত আসিতেছেন দেখিয়া রাজা তাঁহাকে প্রণাম করিলেন। চিরজীবী হও,তিনি রাজাকে এই আশীর্কাদ করিয়া বলিলেন, ভোজের এই প্রতাপদ্ধপ অন্তি অলৌকিক; কারণ, পর্বত ও (লবণাযুপ্রাবিত) কটকস্থলীতেও (হোগুলাবনেও) প্রভাপদীও হইমাই বর্ত্তমান থাকে। (রাজাদিগের সৈক্তশিবিরেই অধিক উদ্দীপিত হয়।) আর যাহা প্রবিত্ত ইইলে শক্ত রাজাদিগের গৃহপ্রাঙ্গলেও তৃণরাজ্ঞ উভূত হইতে, থাকে। (রাজকুল বিধ্বত হয়, রাজ্বানী জঙ্গলে পরিণত হয়।) রাজা তাঁহাকে রত্বপূর্ণ একটি কল্লি প্রদান করিলেন। দানের পত্রে (থাতার) ভাণ্ডাবিক লিখিল,— রাজসভার মধ্যে প্রতাপের হুতিতে সন্তুষ্ট হইয়া রাজা বৃদ্ধাকে সূবর্গ ও ম্পিপূর্ণ কল্যি একটি দিয়াছেন। ২১॥

श्रन्यदा दूरदेशादागतः कशिचौरो राजानं प्राह, "देव! सिंहलदेशे मया काचन चागुण्डालये राजकन्या दृष्टा। सा च मां दृष्टा, मालवदेशदेवस्य महिमानं बहुधा श्रुतं त्वमपि वदेति पप्रच्छ। मया च तस्या देवगुणा व्यावणिताः। सा चात्यन्ततोषा-च्यन्दतरोनिकपं गर्भखण्डं दत्त्वा यथास्थानं प्रपेदे। देव! गुणाभिवणनप्राप्तं तदेतहृहाण। एतत्प्रस्ततपरिमलभरणे सृङ्गा भुजगाश्व समायान्ति। राजा तहृहीत्वा तुष्टस्तस्त्रे लचं दत्त्वान्। ततो दामोदरकविस्तन्त्रिषण राजानं स्तीति,—

"श्रीमचन्दन हच ! सन्ति वच्च स्ते याखिनः कानने, येषां सीरभमावनं निवसति प्रायेण पुष्पश्चिया ।

त्रोमहित । त्राखिन: त्रृतिशाखाध्यायिनी हचाय । पुष्पविया पुष्पवत्या लच्मा षप्रसिद्धह्मया षत्र्येषामस्प्रश्चदेद्या सम्पत्ता च सह सौरभमावतं यशःसौरभ-लेग एव । ष्रतएव ग्रविना प्रविवेष प्रसिद्धात्मना विख्यातस्वरूपेण सहितः ख्यात्य

অন্ত এক সময়ে কোনও এক চোর দ্ব দেশ হইতে আদিরা-রাজাকে বলিল,—
মহারাজ! সিংহলদেশে আমি চাম্ভার মন্দিরে কোন এক রাজকল্যাকে দেখিয়াছিলাম। সে আমাকে দেখিয়া বলিল,—মালবদেশের মহারাজের মহিমা বহ
প্রকারে শুনিয়াছি, তথাপি তুমি জান যদি বল। এইরপ শুনিয়া আমি তাহার
নিকট মহারাজের গুণগান বর্ণনা করিলাম। সে অত্যন্ত সন্তই হওয়ায় চন্দনবুক্ষের নিরুপম গর্ভসার একথণ্ড দিয়া যথাখানে গিয়াছিল। মহারাজ!
আপনার গুণবর্ণনা হারা প্রাপ্ত বলিয়া এথানি আপনি গ্রহণ করুন। ইহা এতই
মনোহরগন্ধবিশিষ্ট যে, ইহাকে ঘর্ষণ করিলে এবং সেই গন্ধ ঢাবিদিকে ছড়াইয়া
পড়িলে, ভৃষ ও ভ্রম (নর্গ) আপনা হইতে ইহার নিকট ছুটিয়া আসিবে। রাজা
তাহা লইয়া সন্তই হইয়াছিলেন, এবং তাহাকে লক্ষ মুলা দিয়াছিলেন। সেই

प्रत्यक्षं सुक्षतेन तेन ग्रुचिना ख्यातः प्रसिद्धात्मना, योऽसी गन्धगुणस्त्रया प्रकटितः सासाविह प्रेच्यते ॥" राजा खसुतिं वृद्धा लच्चं ददी ॥ २२ ॥ ततो द्वारपांत श्रागत्य प्राह, "देव! काचित् स्त्रधारी स्त्री द्वारि वर्त्तते।" राजा,—"प्रविश्यय।" ततः साऽऽगत्य राजानं प्रणिपत्याऽऽह,—

"बिलः पातालिनिलयोऽधः क्षतिस्वस्र निम् ? श्रधः क्षतो दिवस्थोऽपि चित्रं कल्पहुमस्वया॥" राजा तस्यै प्रत्यचरं लचं ददौ।

तेन सुक्रतेन पुर्खेन हेतुना, प्रत्यक्षं सर्व्याङ्गे गम्भो गुष: लया, राजा च प्रीतिपूर्ष: सम्बन्धपाष: प्रकटित: प्रकाशित:, क क्षत्र असी देहम् दृष्ट जगित प्रेच्यते स्थाते ? अपित नेव ह्याते । अतप्रव धन्योऽसि लं गुष्पगाष्टीति भाव: ॥ २२ ॥ श्रीनित्क प्रिया नात्मानव्रकि छाटाव हाल बाजात्क छव कित्रलग, — ८२ ब्यामा हन्मनवृक्ष ! कानत्न त्प्रक्रभ खात्क वृक्ष्य खात्क, वाटानिश्वव भूष्प्रव भावाव अध्याः त्रोवेड वाम करव ; किन्छ भूष्रभुक्षस्त्रकृतिवाल भविष्य अधिकृत

স্বরূপে প্রত্যেক অংক বিখ্যাত এই যে গদ্ধগুণ তুমি প্রকাশ করিলে, এখানে আর কোথায় সেরূপ দেখিতে পাওয়া বাইবে ? এটি রাজার নিজের স্তৃতি বৃদ্ধিতে পারিয়া রাজা কবিকে এক লক্ষ মুদ্রা দিয়াছিলেন ॥ ২২ ॥

ভারপর ধারপাল আসিয়া বলিল, মহারাজ! কোনও এক স্ত্রধারী থ্রী (ছুভোবের মেয়ে) ধারে রহিয়াছে। রাজা বলিলেন, প্রবেশ করাও। তারপর সে আসিয়া প্রণাম করিয়া বলিল,—মহারাজ! তুমি পাভালবাসী বলেকে অধ্যক্ত (ছোট) করিয়াছ, ইহাতে আর আম্চর্যা কি আছে? ভবে বে স্বর্গন্ত কর্ত্বক্তে অধ্যক্ত করিয়াছ (নিচে ফেলিয়াছ, ছোট করিয়াছ) ततः वदाचिन्मृगयापित्यान्तः राजा कवित् सहकारतरोरथसात्तिष्ठति सा। तत्र मिल्लायाख्यः कविरागत्य प्राहः,—
"शाखायतयतवितताः सन्ति कियन्तो न कानने तरवः।
परिमन्तभरमिन्दनिन्तुन्तदन्तितद्नाः प्राखिनो विरनाः॥"
ततो राजा तस्त्री हस्तवन्तयं ददी॥ २३॥
तत्नेव यासोने राज्ञि कोऽपि विद्यानागत्य "स्तस्ति" इल्ज्ञाः
माहः, "राजन्! काशोदेशमारभ्य तौथयात्रया परिश्वस्यते चोगादेशवासिना सया।" राजाहः,—"भवाद्यानां तौथवासिनां

ইহাই আশ্চর্যোর বটে। শ্লোক শুনিয়া রাজা তাহার প্রতি অক্ষর পরিমাণে, লক্ষমুলা করিয়া দান করিয়াছিলেন।

তারপর কোনও এক সময়ে মৃগয়। করিতে গিয়া পরিশ্রমের অপনোদনার্থ রালা কোনও একস্থানে অতি স্থরতি আত্রক্তলে অবস্থান করিয়াছিলেন। নলিনাথনামক কোনও এক কবি সেখানে আসিয়া বলিলেন,—শত শত শাখার বিস্তৃত হইয়া কত কতই না বুক্ল কাননে আবস্থান করে; কিন্তু প্রগাঢ় পরিমল দ্বারা আরুষ্ট হইয়া মিলিত মধুমক্ষিকারাজীর পদপিষ্ট পত্র ধারণ করিতে সক্ষম, একপ বুক্ষ (শাখাধারী) অতি অলই। (ধন্যানবাহনাদিবিভ্ষিত রালা অনেকেই আছে; কিন্তু আপনার ভার যশসী ও দানবীর রালা অতি অল ; স্তরঃ মহারাল! আপনি ধভা!) রালা প্রাক শুনিয়া তাঁহাকে হস্তস্থিত বলয় দান করিয়াছিলেন। ২০।

রাজা সেইখানে বসিয়া থাকিতে থাকিতেই কোনও এক বিহান্ আসিয়া বাজাকে নদলাশীর্কাদ করিয়া বলিলেন,—মহারাজ! আনার দেশ ঘর কিছুই নাই, জামি কাশীদেশ হইতে আরম্ভ করিয়া, তীর্থবাজাপ্রসঙ্গে পরিজ্ঞমণ করিতেতি। রাজা বলিলেন,—আপনাদিগের ভাষ ভীর্থবাসীর দর্শনে আমি কৃতার্থ ইইলান। दर्भनात् क्षतार्थोऽस्मि।" स भाइ,—"वयं मान्तिकाय।" राजाइ,—"विप्रेष्ठ सर्वं सस्थाव्यते।" राजा पुनः प्राइ,—"विप्र! मन्त्रविद्यया यथा परलीके फलप्राप्तः, तथा किमिह लोकेऽ- प्यस्ति" ? विप्रः,—"राजन्! सरस्रतीचरणाराधनादिद्यावाप्ति- विश्वविदिता; परं धनावाप्तिर्भाग्याधीना।

गुणाः खलु गुणा एव न गुणा भूतिहेतवः । धनसञ्चयकर्तृ णि भाग्यानि पृथगीव हि॥

देव ! विद्यागुणा एव लोकानां प्रतिष्ठाये अवन्ति ; न तु क्षेत्रलं सम्पदः । देव !

> श्वात्मायत्ते गुणयामे नैर्मुखं वचनीयता। दैवायत्तेषु वित्तेषु पुंसां का नाम वाच्यता॥

ব্রাহ্মণ,—আমি মান্ত্রিকও বটে; আমার মন্ত্রসিছিও আছে। রাজা বলিলেন,—
ব্রাহ্মণিদিগের সকলই সন্তবে। রাজা আবারও বলিলেন,—ব্রাহ্মণ ! মন্ত্রবিভাষারা
বেমন পরলোকে ফলপ্রপ্তি ঘটে; ইহলোকেও ফলে; এরপ কিছু কি আছে? (বিদি
থাকে, ওবে তুমি দবিদ্র কেন? তন্থারা ও ধনী হইতে পারিছেঁ।) ব্রাহ্মণ
বলিলেন,—মহারাজ! সরস্বতীর চ্রণসেবা করিলে বিভালাভ হয়, ইয়া
বিশ্ববিদিত; কিন্তু ধনলাভ ভাগ্যের অধীন। গুণসকল ধনসম্পদ্ লাভের
একটা গোণ কারণ বটে; কিন্তু গুণ কথন ধন সম্পদ্ লাভের মুখ্য কারণ হইতে
পাবে না; প্রচুব ধন উপার্জ্জনের দ্বায়া ধ্নী হওয়ার একমাত্র কারণ ভাগ্য;
তায়া বিভা হইতে একেবারে পৃথক্ পদার্থ। মহারাজ! দেখুন একমাত্র বিভাগণ
লোকের প্রতিষ্ঠাপ্রতিপত্তি জন্মাইতে সক্ষম হয়; কিন্তু কেবল সম্পত্তি ভাষা
গাবে রা। এইজভ বিল মহারাজ! গুণসমুহ লাভ্ কয়া আ্ল্বায়্বত; এ ক্লের্ব্বে

देव! सन्ताराधनेनाप्रतिहता यक्ति: स्यात्, देव! एवं कुत्इलं यस्य। सया यस्य भिरसि करो निधीयते, स सरस्रती-प्रसादेन अस्वितिविद्याप्रसाद: स्थात्।" राजा प्राह,—"सुमते! सहती देवतायिक्तः।" ततो राजा कामपि दासी-माकार्थ्य विप्रं प्राह,—"हिजवर! अस्या विश्वाया: गिरिं करं निधिहि।" विप्रस्तस्या: भिरिं करं निधाय तां प्राह,—"देव! यद्राजाऽऽज्ञापयित तहद।" ततो दासी प्राह,—देव! अहमद्य समस्तवाञ्चयजातं इस्तामलवत् प्रस्थासि; देव! आहमद्य किं वर्णयािस ?" ततो राजा पुर: खद्धं वीच्य प्राह,—"खद्धं से व्यावर्णय" इति। दासी प्राह,—

যদি প্রথম গুণহীন হয়, তবে সে নিন্দনীয় : ধন ভাগ্যের অধীন বলিয়া যদি পুরুষ ধনবান্না হইতে পারে, তবে তাহাতে নিন্দা কি ? মহাবাজ ! মত্রের আরাধনার ছারা শক্তি প্রতিঘাতহীন (বাধারহিত) হয়। শক্তির প্রতিঘাতের (বাধার অভাবের, স্বাধীন শক্তির) কৌতুক এইরূপ অনেক মহারাজ ! এইরূপ অনেক। (এই দেখুন না) আমি বাহার মন্তকে হন্ত স্থাপন করিব, সরস্থতীর প্রসাদে সে বিভার প্রাহ্য শেষ বিষয়টা পর্যন্তও অক্ষুভাবে গ্রহণ করিতে সক্ষম হইবে। রাজা বলিলেন,—হে মতিমান্! দেবতার শক্তি মহতী! প্রাহ্মণ বারা রাজা অনুকৃত্ব হইয়া কোনও একটি দাসীকে আহ্বান করাইয়া প্রাহ্মণকে বলিলেন,— হে ব্রাহ্মণ এই বেখার মন্তকে হন্ত স্থাপন কর। ব্রাহ্মণ তাহার মন্তকে হন্ত স্থাপন কর। ব্রাহ্মণ তাহার মন্তকে হন্ত স্থাপন করিয়া তাহাকে বলিলেন,—দেবি! বাজা বাহা বলিতে আত্রা করেন, তাহা বল। তারপর দাসী বলিল,—মহারাজ! আমি আজ সমন্ত শব্দমহ শান্ত, উপশান্ত প্রতৃতি হন্তন্থিত আমলকীকলের ভায় অতি বিস্পাইভাবে দেখিতে পাইতেহি। অতথ্য মহারাজ! আদেশ কর্মন, কি বর্ণনা করিব ? দাসীর

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

"धाराधरस्वटिसरेष नरेन्द्र! चित्रं, वर्धान्त वैरिवनिताजनजोचतानि। कोशेन सन्ततमसङ्गतिराहवेऽस्य, दारिद्रामभ्युदयित प्रतिपार्थिवानाम्॥" राजा तस्यै रत्नकल्याननर्घान् पञ्च ददौ॥ २४॥

धारित। है नरिन्द्र! एव लदिसः तव खड्गः चितं षाययं यथा, तथा धाराधरः धारा तीन्तायधारत्या धरी धारतः, धाराया वा नगयं। धारतः परिन्धेदेन धारयित इति । श्चेषात् धाराधरो जलधर इति । तथा चित्, प्रस्मोदये किं भवित ? प्रक्षित्र चिदिते सित वैरिवनितानन-लीचनानि वर्षति कैवलमण्णूणि, वौरखामी सत इति । तथाच प्राय्यधिनंदं यद्धितस्त्रयं, वर्षणं कुर्व्वत्ति च यतुस्त्रीपरिजनस्त्रलानां नयनानि । तथा प्रन्यद्धि चित्रं प्रम्म, प्राहवे युद्धकालि प्रस्म खड्गस्य सन्तं निर्न्तरं कीशेन प्राधारपावेष, श्चेषात् यत्रूणां धनभाण्डारेण सह प्रसङ्गतिरसन्त्रमः, निह्न युद्धे प्रितिनिपात्य खड्गं कीषे स्थापयसीति हद्मुष्टिरसीति, पचे नचायं श्वीभाण्डारं प्रविद्यति, यहण्णाय नापि च यतते, तथापि प्रतिपाविवानां प्रतिदन्तिनां राज्ञां दारिद्र्यं दरिद्रता प्रम्युद्धति चपस्थितं भवित, श्चेषात् प्रम्युद्धं करोति 'पात्तां खड्ग ते सित, कथा एनिया यहावात्र प्रमुर्थ थ्रका प्रविद्यां वित्रत्न, —श्वामात्र अहे थ्रकाशानित्रक्ष वर्षना कत्र । मानो विनन, —

মহারাজ! আপনার এই খড়া আশ্চর্য্য রকমের ধারাধর, (ভীক্ষধার, বা ধারানগরীবক্ষক, জলধারাধর মেঘ) (বাহার উদয়ে) শত্রুদিগের কামিনী ও পরিস্থনবর্গের
নয়নসকল (কেবল অঞ্চ) বর্ষণ করিতে থাকে। (এটা বড়ই আশ্চর্য্য যে, ভোমার
থড়া ধারাধররূপে উদিত হয়, আর বর্ষণ করে শত্রুর জীদের নয়ন, ভয়্যতিরিজ্জ্
আরও আশ্চর্য্য এই বে) যুদ্ধকালে ইহার কোষের সহিত সঙ্গতি (সম্বন্ধ) নাই;
কিন্তু প্রতিম্বন্ধী রাজাদিগের দরিত্রতা উপস্থিত হয়। (যুদ্ধকালে ভোমার থছুরা

ततस्तिस्मिन् चणे कुतिस्चत् पञ्च कवयः समाजग्मुः। तानवलोक्य देषिच्छायमुखं राजानं दृष्टा महेश्वरकविः हच-मिषेणाऽऽइ,—

"ितं जातोऽिस चतुष्यये ? घनतरच्छायोऽिस ितं छायया, क्रवसेत् फिलितोऽिस ितं फलभरैः ? पूर्णोऽिसं ितं संनतः। हे सहच ! सहस्व सम्प्रति चिरं प्राखाश्चिषाकर्षण-, चोभामोटनभन्द्वनािन जनतः स्वैरेव दुसेष्टितेः॥"

ततो राजा तस्मे लचं ददी ॥ २५ ॥

मन्त्रया लब्धं स्थानिभिति। तथाव इदमप्यहुतं विवं यद्यं युद्धे सङ्गतिहीनी भवति; तथाच हितो: ग्रव्भविति दरिद्र इति। तथाच बीरशेष्ठोऽसि महाराज! शिचा च ते महीयसी, खड्गव ते सार्थकियवमितः: भवृष् समूखघातनुपहनीति भपूर्वोऽयं खड्ग इति भाव: ४ २४ ॥

সঙ্গতিহীন হয়; কিন্তু শক্রু বাজারা হয় দবিজ ! আবার আশ্রর্যা এমনই বে শক্রদিগের নিকট দবিজ্ঞা উপস্থিত হইয়া ভোমার থড়োর অভ্যুদয় [মঙ্গলকামনা] করে বেন বলে,—হে থড়া ! ভোমার মঙ্গল হউক বে, ভোমার দ্বারা আমি থাকিবার স্থান পাইয়াছি। অভএব মহারাজ ! আপনি বীরের শ্রেষ্ঠ ; আপনার অসিচালনাশিকাও অহীব পূজনীয় ; আপনি ও এ থড়া অভি অপুর্বে!)। রাজা এই শ্লোক ক্ষনিয়া আহ্মণকে অম্লা রত্বপূর্ব পাঁচটি কলশি দিয়াছিলেন॥ ২৪॥

তারপর সেই ক্পণেই কোনও দেশ হইতে পাঁচজন কবি সমাগত হইয়াছিলেন।
তাঁহাদিগকে দেখিয়া রাজার মুখ ঈবং বিবর্ণ হইয়াছে দেখিয়া মহেশ্বরুকবি
বুক্ষের ছলে রাজাকে বলিলেন, হে সদ্ধ । তুমি কেন চতুম্পথের মধ্যে জন্মিয়াছ ?
বিনিই বা জন্মিলে, তবে কেনই বা প্রগাঢ় ছায়া ধারণ করিয়াছ ? হইলেই
বা ছায়ায় আছের, তথাপি ফল ধারণ করিলে কেন ? ফলিলেই বা, রাশি বাশি

ततस्ते दिजवराः पृथक् पृथगाशीर्वचनमुदीर्थे यथाक्रमं राजाज्ञया कम्बन उपविष्य मङ्गनं चकुः। तत एकः पठितः,— "क्र्मः पातानगङ्गापयसि विचरतां तत्तरीरूद्रमुस्ताः, मादत्तामादिपोती शिथिनयतु फणामण्डनं कुण्डनीन्द्रः। दिद्यातङ्गा खणानीकवननकनां कुर्वतां पर्वतेन्द्राः, सर्वे स्वरं चरन्तु त्विय वच्चति विभो। भोज। देवीं धरितीम् ॥"

है विभी भीज! घरितों एळीं देवीं वहति लिय तव एथिवीवहनकाले कूर्यः सम्झ्यः पातालगङ्गापयिस भीगवतीजले विहरतां विहरता । श्राहः पोती पोतं एकरमुखागं, तहान् वराहावतारः भीगवतीतटजातसुम्नकं ग्रहातु । स्यालीकवलनकालां स्थालभन्त्यान्वे पणं कुर्ळतां करीतु । सर्व्वे पर्ळतेन्द्राः श्रेष्ठाः पर्ळताः खेरं ययंच्छं चरन् व्यवहरन् । नास्ति तेषां भारवहनिचनिति भावः । दोई ग्रवतापश्चालितया लिय स्रोतेऽपि एहती वहसि एळीं लिमित दुष्टा विग्रह्मलियतुं नाहिन्त । पापपयीधी करन भविभूवं इटेल दकन ? इटेलटे या क्लभूवं, छथांभि कनलदा नक इटेश भिहत्त किन ? वशन निरक्षत्र प्रमुठीय अङ्गभ इटेशाइ, छश्चन विद्रकालव कन्न ध्यम गांधावम करन्त्र निक्ते भाषात्र व्यवह व्यवहर्म, त्याल (व्वाभिया वाथा), व्यात्माहेन (त्याव्या), व्यात्माहेन (त्याव्या), व्यात्माहेन (त्याव्या), व्यात्माहेन (त्याव्या), व्यात्माहेन (व्याव्याः), व्यात्माहेन (व्याव्याः), व्याद्याः व्याव्याः व्याव्याव्याः व्याव्याः व्याव्याव्याः व्याव्याः व्याव्याव्याः व्याव्याः व्याव्याव्याः विवावित्याः व्याव्याव्याः विवावित्याः व्याव्याः विवावित्याः व्याव्याः विवावित्याः विवावित्यायाः विवावित्याः विवा

তারপর সেই বিজ্ञবরসকল পৃথক পৃথক ভাবে আশীর্কাদবাক্য পাঠ করিয়া রাজার আজ্ঞান্ত্রমারে বথাক্রমে কম্বলে উপবেশন করিয়া মঙ্গলবাক্য পাঠ করিয়াছিলেন। সেই মঙ্গলশ্লোক ভাঁহাদিগের মধ্যে এক জন পাঠ করিলেন,—

হে মহাবাজ ! তোমার পৃথিবীবহন কালে কুর্মাবতার পাতালগদার জনে বিহার করুন ; কারণ, তোমার এমন দোর্ফগুপ্রতাপ স্কে তুমি নিদ্রা গিয়াও এই পৃথিবীকে পৃঠে করিয়া বহন করিতেছ, ছঠেরা ত তথনও বিশৃত্বলা ঘটাইতে পারে না। বরাহাবতার দেই ভোগবতীর তীরে উৎপন্ন মুস্তা থাইবার জক্ত সংগ্রহ করিতে राजा चमत्कतः तस्मै शताखान् ददौ। ततो भाष्डारिकी निखति,—

> "क्रोड़ोद्याने नरेन्द्रेण प्रतमस्त्रा मनोजवा:। प्रदत्ताः कामदेवाय सहकारतरोरधः॥" २६॥

ततः कदाचिद्वोजो विचारयति स्म, "मत्महणो वदान्यः कोऽपि नास्ति" इति । तद्गवे विदिला मुख्यामात्यो विक्रमा-

নিন্দ্যান্দি লম্বং নি যথা ই যান্তন্ন। বিধিবই জলেনল নিয়ন জ্যাধিনিয়ন। বিদি বিদি আদিনে: মুমান্তন:। অয় বিমান্ত বিদ্যান্ত কল্লায় কলিব পাপসমূত্রে নিমগ্ন পৃথিবীকে যথায়থ শাসনপ্রভাবে তুমি উদ্ধার করিতেছ। অনন্তদের ফণামণ্ডল শিথিল করুন; কারণ, তোমার বিধিবদ্ধ অনন্ত নির্মের উপর পৃথিবী এখন স্থাপিত ইইয়াছে। দিগ্গজসকল ভক্ষণযোগ্য মুণালের অয়েবণ করিতে থাকুন; কারণ, তুমি প্রতিদিকেই দিগ্গজের জ্ঞার শাসকসকলকে স্থাপিত করিয়াছ। ভ্রুরগণও ইচ্ছা অয়ুসারে যে কোন বাবহার করিতে পারেন; কারণ, তুমি নিছেই বেগে পরিচালিত করিয়া যে কক্ষার পৃথিবীর জন্ম করা কর্ত্তব্য, তাহা করাইতেছ; স্তত্ত্বাং পৃথিবীর ভার বহনের জন্ত এ সকল এখন নিপ্রায়েজন। রাজা এই ল্লোক শুনিয়া আশ্বর্যানিত ইয়াছিলেন, এবং তাঁহাকে একশত অধ্ব দান করিয়াছিলেন। দেওয়া ইইলে ডাণ্ডারিক পুণ্যপত্রে (দানের থাতার) লিখিল,—ক্রীড়াকাননে সহকারব্যক্ষর তলে বসিয়া ভোজরাজ কামদেবপ্রতিতকে মনের জার বেগশালী শত অধ্ব দিয়াছেন॥ ২৬ ॥

ভারপর কোনও এক সময়ে ভোজরাজ মনে মনে চিন্তা করিয়াছিলেন, আমার ভার উদার দানশীল কেহই নাই। রাজার সেই অহঙ্কার জানিতে পারিয়া প্রধানমন্ত্রী মহারাজ বিক্রমার্কের পুণ্যপত্র (দানের খাতাপত্র) ভোজকে প্রদর্শন করাইরা- कंस्य पुरायपतं भोजाय प्रदर्भयामास । भोजस्तत पते कश्चिन् प्रस्तावमपत्र्यत् । तथाहि विक्रमार्कः विपासया प्राह,—

"खच्छं खज्जनिक्तवज्ञघुतः दीनार्त्तंवच्छीतलं, पुत्रालिङ्गनवत्त्रयेव मधुरं तद्दाच्यमञ्ज्ञव्यवत् । एलोगीरलवङ्गचन्दनलम्प्लर्ण्रकस्तूरिका-, जातीपाटलिकेतकः सुरिमतं पानीयमानीयताम् ॥"

ततो सागधः प्राइ,-

"वक्कामोजं यरखत्यधिवसित सदा घोण एवाधरस्ते, बाहु: काक्कत्स्यवीर्ध्यसृतिकरणपटुर्टिचणस्ते ससुद्रः। वाहिन्यः पार्श्वमेताः कथमि अवतो नैव सुञ्चत्यभीर्षां, खच्छे चित्ते क्षतोऽभूत् कथय नरपते! तेऽम्बुपानाभिसाषः ?"

ततो विक्रमार्कः प्राच्च,—तथाद्वि,—

ছিলেন। ভোজ সেই পত্রে কোনও একটা প্রস্তাব দেখিলেন। তাহা এই,—
বিক্রমার্ক পিপাসা হওয়ায় বলিলেন,—সজ্জনের চিত্তের স্থায় স্বচ্ছ, (নির্ম্বল) দরিদ্রকে
পীড়া দেওয়ার ন্থায় লঘ্ডর (থ্ব হাল্কা), পুরের আলিঙ্গনের ন্থায় শীভল, আর
সেইরূপ বাল্যকালের সঙ্গীদিগের সহিত পরস্পর গল্পগুলেপর স্থায় মধ্ব, এলাচ,
উদ্দীর (বেনাম্লা), লবঙ্গ, চন্দনসংমিশ্রিত কপ্র, মৃগনাভি ও জাতিপুন্প, পাটলিপুন্প,
এবং কেতকপুন্পে স্বরভিত (স্থান্ধকৃত) পানীয় জল আনয়ন কর। মাগধ (বন্দনাগায়ক) এই কথা শুনিয়া বলিল,—হে নরপতে! সরস্বতী (দেবী, নদী) আপনার
মুবপদ্মে বাস করিভেছেন, আপনার অধর (নিয়ের ওঠ) সর্ব্বদাই শোণ (নদ,
লোহিত) আপনার দক্ষিণ বাহু সমুত্র (মূলা অঙ্গুরীয়ক, ভদ্বায়া স্থশোভিত, এবং
দক্ষিণ সাগব); কারণ, সে বাহু কাকুংস্থ রামচন্দ্রের বীর্যা শ্বতি করাইতে সক্ষম
CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

"ग्रष्टी चाटककोटयस्तिनवितम् ताफलानां तुनाः, पञ्चाश्रन्थमत्तमधुपाः क्रोधोदताः सिन्धुराः । श्रम्बानामधृतं प्रपञ्चचतुरं वाराङ्गनानां श्रतं, टत्तं पाण्डान्टपेण यौतुकमिदं वैतालिकायार्ष्यताम् ॥"

ततो भोजः प्रयमत एव श्रह्तं विक्रमार्भेचरितं दृष्टा निज-गर्वे तत्याज ॥ २०॥

ततः कदाचिडारानगरे रात्री विचरन् राजा किसंखिद देवालये गीतालुं ब्राह्मणसिखं पठन्तसवलोक्य स्थितः।—

(সেতৃবন্ধ দেখিলে রামের বাছর কথা মনে হর, আপনার বাছ দেখিলেও মনে হয়; স্থতরাং বাছ দক্ষিণ সমৃদ্র)। বাহিনীসকল (সেনাবিভাস, এবং নদীসকল) কোনও-রপে আপনার পার্থ পরিত্যাগ করে না। আপনার চিত্ত সকল সময়েই স্বছ্ন। অত-এব বলুন, আপনার জলপানের অভিলার কি হেতু ইইরাছে? এই লোক শুনিরা বিজ্ঞার্ক বলিলেন,—তাহা এই,—হে ভাণ্ডারিক! আটকোটি হাটক (অলম্বার বিশেষ), ভিরনকটি মৃক্তাকল, সমান পঞ্চাশটিহন্তী, যাহাদিগের গণ্ড হইতে ক্ষরিত মদের গন্ধে মধুম্ফিকা মন্ত হইয়াছে, এবং যাহারা সকল সময়েই ক্রোধে উন্ধত-প্রকৃতি হইরাই রহিয়াছে, এক অমৃত্ত (দশ হাজার) অস্থ, বিলোলভঙ্গিপ্রকাশে চতুরা শত বেল্ঞা, পাণ্ডারান্ধ বে এই বেত্তিক দিরাছিলেন, ইহা এই বৈতালিককে (মাগথকে, বন্দিকে) দাও। এই লোক পাঠ করিয়া প্রথমেই অভ্ত রক্ষের চরিত্র দেখিয়া নিজের অহকার ত্যাগ করিলেন। ২৭॥

তারপর কোনও একদিন রাত্রে ধারানগরের মধ্যে বিচরণ করিতে করিতে দেবালয়ে কোনও এক আহ্মগকে শীভে পীড়িছ হইয়া এইরপ পাঠ করিছে দেখিয়াছিলেন,— "श्रीतेनाध्युषितस्य माघजनविचन्तार्णवे मज्जतः, यान्तारनेः स्मुटिताधरस्य धमतः चत्वामकुचेर्मम । निद्रा क्वाप्यवमानितेव दियता संत्यच्य दूरङ्गता, सत्त्यात्वप्रतिपादितेव कमना नो चीयते श्रवेरी ॥"

योतनित। यौतन षश्युपितस्य क्रताधिष्ठानस्य ग्रीतार्गस्य इति यावत्, ष्रतएवं चिन्तार्णये मज्जतः सानं कुर्व्यती जनस्य माघजलवत् माघमासस्य जलिमव भयद्वरं, यथाहि ग्रीतालुः पुमान् माघे मासि सातुं गती जलं हृष्टा चिन्तार्णये मज्जति क्रयमिद्यमङ्ख्याप्यस्थ्यं करकवर्षः सानीयमिति सातुं नैव पारयित, चिन्तयस्थेव केवलं, ताह्यस्य मम ताह्योऽयं कालः, यहाऽर्णये मज्जतियन्तेव ; किञ्च शान्ताग्रे : निव्वापित-विकः पुंतः चुत्वामकुचेः चुधाचीषप्राणजठरस्य पुनः स्कृटिताधरस्य धमतः पूत्कारिणाप्रसंथीगं कुर्वत इव ममः ; यथा भीजनाय व्याकुलात्या पाकाय चुक्की व्यालयप्रपि निर्व्यापयन् दुर्व्वलप्राणतया चौषं चौषं पूत्करीति ; किन्तु स्कृटितावोष्टी इति पूत्वारी नैव निःसरित, नश्चस्येव केवलं, नाग्निः प्रव्यवति, क्रिग्नाति च, ताह्यस्य मम ग्रान्ताग्रिरिव निद्रा नायाति ; किञ्च श्रवमानिता क्रतावमानना दिवता कात्वा इव ताह्यस्य मम निद्रा सन्त्यच्य मां परित्यच्य क्रापि कुञ्चापि कार्वे दूरं देशः गता प्राता। क्रिञ्च श्रव्यते रातिः सन्ताव्यतिपादिता सन्तावसात्रका क्रम्ता चच्चीरिव नी स्वीविधाता, यदियं तेन विश्वाला रजनी

মাঘ মাসের জলের ভায় ভয়স্কর এই কাল, ঐ সময় স্নান করিতে গিয়া বেমন
টিস্তার সাগরে ড্ব দের, দেইরপ সমস্ত শীত আসিয়া একেবারে আমায় অধিকার
করিয়া বসিয়াছে, আমার মহাভাবনা হইয়াছে, বৃদ্ধি একাল আর কাটে না!
আমি এখন অপার চিস্তাসাগরে পড়িয়া কেবল ড্বই দিতেছি। আমার আগুন
নিভিন্ন গিয়াছে; ফুঁ দিয়া জালাইবার চেষ্টা করিতেছি; কিন্তু ফুধায় উদর শুক্
হইরা গিয়াছে, ফুঁরে জোর হইতেছে না, তাহাতে আমার ওষ্ঠ ফাটিয়া গিয়াছে,
সকল বাতাস ফুঁরের সঙ্গে বাহিরেও আসিতেছে না; বড়ই অসুবিধার পড়িয়া

द्रित श्रुला राजा प्रात: तमाह्रय पप्रच्छ,—"विप्र! पूर्वेद्युः
रात्री लया दाक्णः शीतभारः कथं सोढ़ः ?" विप्र श्राह,—
"रात्री जानुर्दिवा भानुः क्षणानुः सन्ध्ययोद्देयोः।
एवं शीतं मया नीतं जानुभानुक्षशानुभिः॥"
राजा तस्त्री सुवर्णकाश्रत्रयं प्रादात्। ततः कविः स्तौति,—
"धारयित्वा त्वयात्मानं सहात्यागधनायुषा।
सोचिता विक्तिणांद्याः स्वयशोगुप्तकन्भैणः॥"
राजा तस्त्री लचं ददौ॥ २८॥

मस्यं प्रतिपादिता; नतु कमलेति द्वेष:। नूनसय स्विये द्वित भाव:। महानि स्थागधनायूंषि यस्य, यदा महादानप्रस्थातं षायुर्यस्य। स्वस्य यमसा गुप्तं रिवतं कस्यं येषां, ते तथा, अतएव ते षमरा जाता:। षदा ते सीचिता सुक्तिं गतास्त्रया स्वाद्वर्शन नवीनेनाप्तरेण द्वित भाव:॥ २८॥

গিয়াছি। এই ত আমার অবস্থা; তা নর একটু নিজা আমক। তাও কি হইবার উপায় আছে। অপরানিতা ভাষ্যার তার নিজা আমাকে পরিত্যাগ করিয়া কোথায় দূর হইয়া চলিয়া গিয়াছে। আর এই রাত্রিটা সংপাত্রে অর্পিত লক্ষীর তার একেবারে কর হইতেই চাহে না। (বিধাতাকে ধতবাদ বে, এই বিশাল রাজ্রিটা আমার দিয়া পাঠাইয়াছেন; কিন্তু লক্ষ্যটা আর দিতে পারিলেন না। হায়! নিশ্চর আজ মরিব দেখিতেছি।) রাজা এই কথা তুনিরা চলিয়া গেলেন, এবং প্রাতঃকালে তাহাকে আহ্বান করিয়া জিজ্ঞাসা করিলেন; আহাণ! প্রকাদন বাত্রে দারণ শীতভার তুমি কিরপে সন্থা করিলে; আহাণ বলিল, — রাজ্ঞিলালে ভান্থ (হাটু), দিনের বেলার ভান্থ (হাটু), প্রাতঃসন্ধ্যাও সাহসেন্ধ্যার কৃশায় (অগ্রি)। এইরপে ভান্থ, ভান্থ ও কৃশায় ঘারা আমি শীত কাটাইয়াছি। এই কথা তুনিয়া রাজা তাঁগিকে তিন কলনী অবর্ণমূলা দান করিলেন। ধন গাইয়া ক্বি রাজাকে কর করিলেন, আপ্রার দান, ধন ও আয়ুং, ও সকলই মুহুঙ্

एकदा क्रीड़ोद्यानपात आगत्य एकमित्तुद्ग्डं राजः पुरो सुमोच। तं राजा करे ग्टहीतवान्। ततो मयूरकविः नितान्तपरिचयवशात् आत्मिनि राजा क्षतामवज्ञां मनसि निधाय द्रच्यमिषेणाह,—

"कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसाञ्चलोऽसि,
किञ्चासि पञ्चगरकामुकमदितीयम् ।
दक्षो ! तवास्ति सकलं परमेकसूनं,
यत् सेवितो भजसि नीरसतां क्रमेण ॥"
राजा कविहृदयं ज्ञाला मयूरं समानितवान् ॥ २८ ॥

(অথবা আপনার জীবন মহাদানেই বিখ্যাত)। অবএব আপনি এরপ দানশীল, ধনবান অনর আত্মাকে ধারণ করিয়াছেন বলিয়া নিজের বশোরাশি ধারা রক্ষিত হইয়া থাহাদিগের কর্ম জনসমাজে প্রচারিত হইত, সেই বলি ও কর্ণাদি বিখ্যাত মহাত্মারা আজ আপনা কর্ত্বক মুক্তিপ্রাপ্ত হইলেন। (আপনার বশে ভাঁহাদিগের যশ আচ্ছাদিত হইয়া গিয়াছে; স্মতরাং তাঁহাদিগকে বাঁচাইয়া (অমর করিয়া) রাথিবার যোগ্য কর্মপ্ত জনসমাজে প্রচরক্ষপে আর থাকিবে না। ভদ্মারা তাঁহাদিগের অমরত্বও আজ বিনষ্ট হইয়া গেল)। রাজা এই ল্লোক শুনিরা তাঁহাকে লক্ষ মুদ্রা দিয়াছিলেন॥ ২৮।

এক সময়ে ক্রীড়াকাননপাল আসিয়া একগাছি (আক) ইক্দণ্ড রাজার সম্প্রে আনিয়া রাখিল। রাজা সেইগাছি হতে করিয়া লইরাছিলেন। তাই দেখিয়া মর্বকবি ঘনিষ্ঠ পরিচয় হওয়ায় নিজের উপর রাজার কৃত অবজ্ঞা মনে চাপিয়া রাখিয়া ইক্র ছলে রাজাকে বলিলেন;—হে ইক্দণ্ড! তুমি দেখিতে কমনীয়; নিতাই মধ্ব; রসেও আকুল বটে; কেবল তাহাই নহে, তুমি কামদেবের অবিতীয় ধন্ত বটে; অতএব তোমার সকলই আছে; কিন্তু একটি অল্ল দেখি যে, ततः कदाचिद्रात्री सीधोपरि क्रीड़ापरी राजा गगाङ्ग-सालोक्य प्राइ,—

"यदेतचन्द्रान्तर्जनदन्तनोन्नां वितन्तते, तदाचष्टे नोन्नः शयक दति नो मां प्रति तथा।" तत्याधोभूमी सीधान्तरप्रविष्टः कथिचोर चाह,— ''यहं लिन्दुं मन्ये लदरिविरहाक्तान्ततक्यी-, कटाचोल्कापातव्रयक्षयक्तन्तक्षाङ्किततनुम्॥"

यदिति। यदेतत् वन्तु चन्द्रस्य अन्तर्मध्ये जलदलबस्य लेगिनतमेवस्य लीलो भएषा चुद्राकारेण अवस्थिति वितन्ते विकारयित प्रतिपदादितिधिमारस्य चतुर्देग्यादितिथी, लोकसदन्तु ग्रथक दित आवष्टे कथ्यति, यतो भवति ग्रगाङ इति। किन्तु
मा प्रति नी तथा मम समीपे ताद्वक् न प्रतिभातीति ग्रंपः। चोरः प्राह—
श्रद्धमिति। तु किन्तु असं चोरकविः दन्तुं चन्द्रं तव प्रवृभूतस्वामिनी युद्धारौ
मरणादिना जातन विरद्धण विधागिन आक्रान्तानां पत्रीभृताना तक्षणीनां युवतीनां
कुद्धाः कटाचाः एव चन्का ज्वलत्नोहितिग्रस्वादिपिख्डानि, तेषां पातन पत्रनेन चन्द्रसीपरि जातानां ज्ञणानां दास्जवतानां कणपरिभितैः कलङ्गरिद्धतं चिद्धतं तनु ग्ररीरं
यस्य, तथाभूतं ज्ञाणिताङ्गं मन्ये चन्द्रभे न्ये । नेयमुत्पेचा, किन्तु वितकमावित्यएङाभाव त्रदा कृदिङ शिक्टल जूमि कृद्भ नीवन शहेटङ शाक् । वाङ्ग अहे स्माक्
कृतिश्च कृदिव श्वन्द्रकार वृद्धिक भावित्रा ग्रामाना कृदिग्राहिद्यन । २०।

কোনও এক সময়ে রাত্রে সৌধের উপরিভাগে ক্রীড়া করিতে কারতে রাজা চন্দ্রমণ্ডল দেখিয়া বলিলেন,—এই বে চল্লের মধ্যে ক্রুল ক্ষুদ্র মেঘের লীলা বিস্তার করিয়াছে, লোকে ভাহাকে বলে শশক; কিন্তু আমার নিকট ভাহা সেরপ প্রতিভাত হয় না। সেই স্থানের নিয়ে সৌধের মধ্যেই প্রবিষ্ট কোনও এক চোর বলিল;—আমি কিন্তু চন্দ্রকে ভোমার শক্রর বিরহে আক্রান্ত যুবতীদিসের

राजा तत् युत्वा प्राह, "श्रही सहाभाग! कस्त्वसर्वरात्रे कोशग्रहसध्ये तिष्ठिषि"? इति। स श्राह, "देव! श्रभयं नो देहि" इति। राजा तयेति प्राह। ततो राजानं य चोरः प्रणस्य स्ववृत्तान्तसक्ययत्। तुष्टी राजा चोराय दशकीटिः सुवर्षस्याष्टी सत्तान् गजेन्द्रांय ददी। ततः कोशाधिकारी धर्मापत्ने सिखति,—

> "तदस्मै चोराय प्रतिनिह्तसृख्युप्रतिभिये, प्रभु: प्रोतः प्रादादुपरितनपाद्दयक्कते । सुवर्णानां कोटीदेश दश्यनकोटिचतिगरीन्, गजेन्द्रानप्यष्टौ सदसुदितक्क्जन्सधुलिहः॥" ३०॥

विदान् प्रसावं साहित्यद्र्षणकदाह । पाठवैक व्यसप्यनु याद्यसेव । तदस्या दित । तथा चिरताय, प्रतिनिहतस्त्युप्रतिभिये प्रतिनिहता विनिम्यिता स्त्योः प्रतिभीः प्रतिद्विभयं जीवनं स्रमथस्य येन, ताइस्थय । स्व्याः पठितः 'प्रतिनियते'ति । तद्य साधु, निहता निघाता विधना स्वस्थक्षाविनी, प्रतिनिहता हि विधिप्रप्रावस्यस्थाव-विद्याः स्वत्यव क्षतिनिमया दित भवित । चरणद्यं हि पठता चौरेण दण्डस्याने पुरस्तारी विनिमयः क्षत दित । दश्वयोदं न्योः कोटित्यां स्वाप्यां चता विश्वसा गिरयो येः, तथाविधान् सदेन गण्डचरित्रसेन सुदिता हृष्टाः पुनकिता स्वत्यं गर्दाण कोक्ष्वले छेदाणिरश्वरं भाष्यां मधील क्ष्युः प्रवित्वता स्वत्यं गर्दाण कोक्ष्वले छेदाणिरश्वरं भाष्यां मधील क्ष्यः प्रवित्वता स्वत्यं । स्वाप्यां मधील क्ष्यः प्रवित्वा विद्यः (मार्ग) स्विद्यां यित्र वित्वा प्रति । दोष्टा द्वाप्यां चित्र भाषां स्वत्यां वित्वान,— श्वर्षां प्रवित्वां । द्वाप्यां स्वाप्यां चित्र विद्यां विद्यां । स्वाप्यां प्रवित्वां विद्यां । स्वाप्यां चित्र विद्यां स्वाप्यां चित्र विद्यां । स्वाप्यां प्रवित्वां विद्यां । स्वाप्यां प्रवित्वां स्वाप्यां चित्र विद्यां । स्वाप्यां स्वाप्यां प्रवित्वां विद्यां । स्वाप्यां प्रवित्वां स्वाप्यां स्वाप्

ततः कदाचित् द्वारपाल श्रागत्य प्राह, "देव! की धीनाव-श्रीवी विद्वान् द्वारि वर्त्तते" दति। राजा—"प्रवेशयं" दत्याह। ततः प्रविष्टः स कविभी जमालोक्य, "श्रद्ध से दारिद्रानाशी अविष्यति" दति मत्वा तुटो हर्षाश्रूषि सुमोच। राजा तमा-लोक्य प्राह, "कवे! किं रोदिषि" १ दति। ततः कविराह, "राजन! श्राकर्षय मदुग्टहस्थितिम्,—

> श्रये लाजा उचै: पथि वचनमाकर्ख रहिणी, श्रिशी: कर्णी यतात् सुपिहितवती दीनवदना।

कुजन्ती मधुर श्वनिं कुर्वन्ती मधुलिही नधुवतर विधु, तथाभूतान् गजेन्द्रानप्यटी प्रादात् प्रदरी प्रीत: प्रभुरिति ॥ ३० ॥

আটটি মন্ত শ্রেষ্ঠ হস্তী দিয়াছিনেন। দেওবা হইলে ভাণ্ডাবের অধিকারী ধর্মপত্তে (ধর্মকর্মের থাতার) লিখিল, —নিমের পাদধর প্রণ করার জন্ম প্রভূ সন্তুষ্ঠ হইয়া নিশ্চর মৃত্যুদণ্ডের আদেশ ইবার ভয়ে ভীত সেই চোরকবিকে বিনিমরে দশকোটি স্বর্ণমূলা, এবং দন্তের মগ্রভাগ ধারা পর্বতকেও ক্ষত করিয়াছে ও মনের গক্ষে পুল্রকিত হইয়া গুল্লাকারী মধুম্ফিকাসকলধারা পরিব্যাপ্ত আটটি শ্রেষ্ঠ হস্তীও দান করিয়াছিলেন ০০ ।

ভারপর কোন্ত এক সময়ে ঘাবপাল আসিয়া বলিল,—মহারাজ ! কৌপীন মাত্র অবশিষ্ট আছ, এমন একটি বিদ্যান্য ঘারে রহিয়াছেন। রাজা বলিলেন,— প্রবেশ করাও ঘারপাল যাইয়া প্রবেশ করিতে বলিলে সেই কবি সভার প্রবিষ্ট হইয়া রাজারে দেখিয়া 'আজ আমার দারিজ্যকট ঘ্টিয়া যাইবে' এই মনে করিয় বুব হাট হল্লাছিলেন, এবং আনলাক্র বিস্কৃতিন করিয়াছিলেন। রাজা ভাঁচাকে ভথাবিধ শথিয়া বলিলেন,—হে করে ! তুমি কেন বোদন করিতেছ ? রাজায় প্রশ্ব ভারি। কবি বলিলেন,—মহারাজ ! আমার সংসাবের অবহা প্রবণ করুন ;— मिय चीणोपाये यदकत हमावश्ववहुले, तदन्तः मच्यं से त्वससि पुनक्दन्तुं सुचितः ॥

राजा "भिव भिव कषा कषा" इत्युदीरयन्, प्रत्यचरत्तं दत्त्वा प्राह्न, "सुकवे! लिरतं गच्छ ग्रहं, लदुग्रहिषो विना-ऽभूत्" इति॥ ३१॥

ततः कदाचिन्स्रगयापरियान्तो राजा कस्यचित्रसाहाहचस्य हायामायित्य तिष्ठति सा। तत्र शास्त्रवदेवो नाम कविः कथिदागत्य राजानं स्वसिषेणाह,—

"बामोदैर्मक्ती खगाः किम्बयोक्षासैस्वचा तायसाः, पुष्पै: षट्चरणाः फलेः मञ्जनयो घर्माहिताम्कायया।

'চাই থৈ। এইরূপ থৈবালার চীৎকারশব্দ প্রবণ করিয় দারিদ্রারেশের অভিব্যক্তিকর মানমুথে শিশুপুত্রের কর্ণন্ধ যত্ত্বসংকারে দৃঢ়ভাবে আছানন করিয়া ধরিলেন।
আমি যে নেত্রন্ধর অঞ্চপূর্ণ করিয়াছি, তাহার কারণ অমার অন্তরে একটি শল্য
(অশেবক্ষেশকর ঝোঁটার ভাষ হঃখপরস্পরা) বিদ্ধ হইয়া অছে; আপুনি শক্তিশালী, উচিত আপুনি আমার সেই অন্তঃশল্য উদ্ধার করেন রাজা 'শিব শিক
কৃষ্ণ কুষ্ণ', এইরূপ কর্ণগুদ্ধি ও মানসগুদ্ধিকর নাম উচ্চারণ করিয়া প্রোকের
প্রতি অক্ষরের পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা করিয়া দিয়া বলিলেন,—সংক্রে! শাভ্র গৃহে
বার । ভোমার গৃহিনী থেদে অভিভূত হইয়া পড়িরাছেন ॥ ৩১॥

তারপর কোনও একদিন রাজা মৃগযায় পরিপ্রান্ত ইইয়া কোনং একটি মহাবুক্ষের ছায়। আপ্রয় করিয়া অবস্থান করিয়াভিলেন। সেই স্থলে শাস্তবদেব
নানে কোনও এক জন কবি আগমন করিয়া রাজাকে বুক্ষের ওলে কিলেন,—
স্ক্রান্ত্রিকের সুগ্রেমে সমস্ত বারু, নবপদ্ধবন্তদ্ভে মৃগ্যকল, বন্ধলে পৃস্থিগদ,

स्त्रन्धेर्गन्धगजास्त्रयेव विहिताः सर्वे क्तर्तार्थास्तत,-स्त्रं विश्वीपक्ततिचमोऽसि सवता भग्नापदोऽन्येहुमाः ॥" विश्व,—

ष्वविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमित मधुधाराम् । ष्रमधिगतपरिमलापि च हरित हर्णं मालतीमाला ॥" ताथ्यां श्लोकाभ्यां चमत्क्षतो राजा प्रत्यचरं लचं ददी ॥३२॥

আমার এখন কিছু উপায় (উপার্জন) নাই। দেই জন্ম আমার গৃহিণী পথে भूत्र मंश्रूकत्रमपृह, फंनवाता शिक्कून, छात्रावाता बीयश्रभी छि उाक्तिता, यह-দ্বারা গ্রুসুগুদুকল (বানরবিশেষ) এ দকলকেই ভূমি কৃতার্থ করিয়াছ ! অভএব তুমি বিখের উপকারে সক্ষম হইতেছ। অধিক কি বলিব, একমাত্র ভোমা ঘারাই অন্ত সকল বুক আজ নিরাপৎ হইয়াছে। (অথবা, তুমি অন্ত সমস্ত বুক্ষের পদ পর্যান্ত ভাদিরা দিরাছ, সকলেই অচল হইরা পড়িরাছে। আনি লারিজ্যানিলাবক্লিই; আমারও একটু ছায়ালান হর। (আছা, তুমি কি ক্রিয়া জানিলে যে, এ সকল গুণ বুক্ষের আছে; তুমি ইহার নিকট এইমাত্র আসিলে; কিন্তু এ সকল ত একই সময়ে সংশাধিত হয় না ? ইহার উভরেই ছেন কবি বলিলেন), —আরও দেখুন—সংগক না পাইলেও **নালভীপুল্প**নাল। চকুৰয়কেও আকৰ্ষণ করে। ইহাই স্বাভাবিক বে সংক্ৰিয় বাক্য গুণতঃ পরিচিত না হইলেও সকলের কর্ণেই মধুব ধারা ঢালিয়া দিয়া থাকে। (অভএব মহারাছ ! দমস্ত বিবয় পরিচিত না হইলেও বস্তশক্তির এমনই অপুর্ব প্রভাব বে, দে ভাগকে প্রিচিত ক্রিবেই। সেই জন্ম বলিয়াছি, হে সদ্ক ! ভুমি বিশ্বের উপকারে লক্ষ।) রাজা এই লোকরর ধ্বণ করিয়া আশ্চর্যারিত হইরাছিলেন, এবং क्षिक अक्षरबंद পरिवार लक्ष्मूजा मान कदिलन ॥ ७२ ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्रन्यदा त्रोभोजः श्रोमहेश्वरं नन्तुं शिवालयमभ्यगात्। सदा कोऽपि ब्राह्मणो राजानं शिवसिवधौ प्राह,—"देव!

षर्षं दानवविरिणा, गिरिजयाप्यर्षं ग्रिवस्याहृतं, देवेत्यं जगतीतले पुरहराभावे ससुन्मोलति । गङ्गा सागरसस्वरं प्रशिकता नागाधिपः स्मातलं, सर्वेञ्चलसधीम्बरत्वसगसत् त्वां सां तु सिचाटनम् ॥"

राजा अचरलचं ददी ॥ ३३॥

ततः कदाचिद् हार्पाल ग्रागत्य प्राप्त, "देव! कोऽपि विद्वान् हारि तिष्ठति" इति। राजा—"प्रवेशय" दत्याह। ततः प्रविष्टो विद्वान् पठित,—

श्रीवर्णव दकानत कर नमस्य श्रीवर्णात स्रामिश विश्वन मुहाबीच दिनाश

অন্ত এক সময়ে শ্রীমান ভোক্ত শ্রীমন্তগবান্ মহেখরকে প্রণাম করিতে শিবাং গদরে গমন করিয়াছিলেন। সেই সমরে কোনও এক ব্রাহ্মণ রাজাকে শিবের নিকটেই রলিলেন, —মহারাজ! শিবের অর্দ্ধিভাগ দানববৈরি হয়ি লইরা হবিহর হয়াছেন, আর অর্দ্ধভাগও গিরিজা উমা লইরাছেন (উমামহেখরের মৃর্জি ধারণ করিয়াছেন)। মহারাজ! এই ভাবে অগহীতলে (সমস্ত ব্রহ্মাণ্ডের মধ্যে) মহালেবের অভাব সমাক্ভাবে উপস্থিত হইলে পর (ভাহার ভ্ষণ ও ওণসকল কি হইল? লা,) গলা মাগরকে বাইয়া অবলম্বন করিলেন, অন্ধচন্দ্রকলা আকাশকে, সর্পরাজ পাতালকে, সর্পজ্ঞতা আর সর্বেশ্বতা আপনাকে আশ্রয় করিল; কিন্তু আমাকে আশ্রয় করিল ভিন্দাহর্যা! (আপুনি লক্ষী ও সরস্বতীকে একই সলে সেবা করিভেছেন; আপুনিই ধন্ত!) এই ল্লোক শুনিয়া ব্যাহা। প্রতি অন্তর গ্রিমাণে লক্ষ্মণ্ডা দিয়াছিলেন। ২৬১

"चणमप्यनुग्रह्णाति यं दृष्टिस्तेऽनुरागिणी।
दृष्टीव त्यजत्याग्र तं नरेन्द्र! दरिद्रता॥"
राजा चर्चं ददी। पुनरिष पठित कवि:,—
"कैचिन्म्नाकुनाशाः कितिचिद्रिष पुनः स्क्रन्थसम्बन्धभाजः,ऋषायां कैचित् प्रपन्नाः प्रपदमिष परे पन्नवानुचयन्ति।
श्रान्ये पुष्पाणि पाणौ द्धिति तदपरे गन्धमातस्य पातं,
वाग्वच्याः किन्तु सृद्यः फन्नसम्हः! न हि दृष्टमप्यमहन्ते।"

चणिति। हे नरिन्द्र! ते दृष्टिः क्ववादृष्टिरनुरागिणी चासका सती गुणसीमाद यं गुणिनं चणमिष अनुग्रलाति चांशिष्यित सङ्गमयित च, यं दयते इत्ययः।
तं गुणिनं क्ववादृष्टिनावकं दृष्यंयेव चम्यवेव चम्यदेश्यमिति दौषाविष्करणिक्वयेव
द्रिद्रता नायिका चाग्र योत्रं खजति जिहीते। उत्येचाम् कक्षमासीकिरियं
कवेः। केविदिति। स्नेन चाक्कला व्याक्कला चाया चाकाङा येषां, ते स्वलाभपूर्णमनीरयाः। प्रपटं पदायम्। पत्नवानुत्रमय्य नयित नयनप्यम्। वाग्वलाः
वाक्ततायाः सरस्वयवतारम् राजः। उद्युक्तने प्रयतने। तत् किमचमि स्दो
धक विचान् चाद चवन्ना कविर्द्धहन। बाक्ष विनान्न, अद्युक्त कवाः।
छावनव प्रचा अविष्ठं इत्या प्रदे विचान् भांत्रं कवित्तन,—द्य नयक्षः।
छावनव प्रचा अविष्ठं इत्या प्रदे विचान् भांत्रं कवित्तन,—द्य नयक्षः। एवानाव
पृष्टि चस्वािंगी उत्या क्व कात्वव छज्ञ वाद्याक च्याद्य कर्वः यान व्येगा
कविग्राह् चि भोष छात्राक पाविष्या भविज्ञान कर्वः। स्नोक छनित्रा वाक्षा
छात्राक्त नक्षम् । त्रित्तन। कवि चावावव भांत्रं कवित्तन,—द्य त्कृत्या वाक्षा
छात्राक्त नक्षम् । त्रित्तन। कवि चावावव भांत्रं कवित्तन,—द्य त्कृत्वा वाक्षा
(वाक्षक नक्षम् । त्रित्तन। कवि चावावव भांत्रं कवित्तन,—द्य त्कृत्वा वाक्षा
विग्राक्त नक्षम् । त्रित्तन। कवि चावावव भांत्रं कवित्तन,—द्य त्कृत्वाव विव्यव विव

एतदाक्ष वाणः पाइ,-

"परिक्क् नसारोऽस्तगुड्मधुन्नौड्वयमां, कराचिचाभ्यासाङ्गजित ननु वैरस्टसधिकम्। प्रियाविस्बोष्ठे वा क्चिरकविवाक्षेऽप्यनवधि-, नैवानन्दः कोऽपि स्मुरति तु रहोऽही निक्पमः।

यत् फलं द्रष्टमलमिति साव:। परीति। परिच्छत्र: परिच्छदयुक्त चाहत: ससीम इति

यावत्। अज्ञाः कलयन्ति 'परिच्छित्र' प्रति ; न हि जानन्ति परस्परभेदज्ञाने यदावरणज्ञानं कारणं भवतीति। चारी हि स परिच्छद:। तत्तारतस्यानुभवाद्वि परसारं भित्रतया जायनी । भेदयान्यसम्बन्धे गति, इति पाप्तं ससीमलस् । अभ्यासा-हेती: पौन:पुन्धेन सेवनात हेती: कदाचित अधिकं यथा खात तथा वैरसं विरस्तां विक्रतिमिति यावत्, ननु भन्नति प्राप्नीव्यपि । किन्तु प्रियाया विस्तीष्ठे विस्ववदा-रक्ताधरे, अथवा रुचिकरे मनीचे कविवाको कीऽप्यसी लीकी चरोऽणं रसः अनव-घिरशीम: निकपम:, तथा नवानन्द: सन् नवं नवसानन्दं कुर्वन् स्क्रित देदीव्यते । অগ্রভাগত কেহ প্রাপ্ত হইয়াছে; অল কেহ কেহ পল্লৰ পাইয়া উন্নভ করিয়াও দেখিতেছে, অভ কেহ পুষ্পাদকল হত্তে করিয়া ধারণ করিতেছে, দেইখানেই অপরে ভাহার কেবল গলের পাত্র হইতেছে: কিন্তু হায় ৷ মুঢ় ব্যক্তিরা কথন ভাহার ফল দেখিতেও (সক্ষম হইল না) প্রমন্ত:কবিল না ! এই শ্লোফ শুনিয়া বাণকবি ৰলিলেন,—অনৃত, গুড়, মধু, দ্রাক্ষারস ও ছথ্বের আস্থাদ সীমাবদ্ধ। অভ্যাস-বশতঃ কথন কথন অভিঞ্জি বিবস হইয়া থাকে; কিন্তু প্রিয়ার বিস্বোঠে (টুক্ টুক্ে অখবে), অথবা কবির মনোরম বাক্যে (সকল সময়েই নুভন আনন্দ, এবং ভাহা সীমাবন্ধও নয়, অসীম; তভিন্ন ভাহাতে আরও একটি অপূর্ব নিক্পম বদ দেশীপামান আছে) সীমাধীন, নতন আনন্দলায়ক, উপমারহিত तती राजा लचं दत्तवान् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्राजवाजेश्वरवज्ञानसेनस्रिविरचिते भोजप्रवस्थे काव्यप्रकाशप्रवस्थो नाम पञ्चमः

परिच्छेदः ॥ ५॥

तमात् हे कवे ! नालि च राज्ञोऽरुचि: फलप्रदर्भनाय; मूल्यन्वे तावदेवेति तावत् दत्तमिति ॥ ३४ ॥

त्रीमन्मसामधीपाध्यायपदवाक्यप्रसाणपारावारपारीण-भैरवचन्द्रविद्यासागरभद्यार्थं स्रिस्तु-त्रीक्षणविद्यारवभद्याचार्थ्यात्मन-त्रीमङ्गाचरणवेदानविद्यासागर-शद्वाचार्यक्षती भीजप्रवस्यटीकायां काव्यप्रकाणप्रवस्यी नाम पञ्चम: परिच्छेद: ॥ ५ ॥

অতি অপূর্ব এক বস ক্তি পাইল থাকে। এই লোক গুনিয়া বাজা আর এক সক্ষ মুদ্রা: দিয়াছিলেন। ৩৪।

ইতি শ্রীমন্তাজরাজেখরবল্লালসেনস্রিবির্চিত ভোজপ্রবন্ধে কাব্যপ্রকাশ-প্রবন্ধনামক পঞ্চম পরিছেদ । ৫ ॥

BULLET N. TO THE

AND THE REAL PROPERTY OF THE PARTY OF THE PA

भवभूतिकालिदासयोः प्राधान्यपरीचाप्रवस्यः।

ततः कदाचित् सिंहासनमलङ्कुर्वाणे श्रीभोजे हारपान श्रागत्य प्राहः, "देव! वाराणसीदेशादागतः कोऽपि भवभूति-र्नाम कविद्वारि तिष्ठति" दति। राजा प्राहः, "प्रवेशय" दति। ततः प्रविष्टः सोऽपि सभामगात्। ततः सभ्याः सर्वे तदा-गमनेन तुष्टा श्रसूवन्। राजा च भवसूतिं प्रेच्च प्रणमति स्म। स च "स्वस्ति" दत्युद्धा तदाच्चया उपविष्टो भवसूतिः प्राहः,—"देव!

नानीयन्ते मधुनि मधुपाः पारिजातप्रस्नैः, नाभ्यर्थन्ते तुहिनक्चिनश्चन्द्रिकायां चकोराः।

ततः काव्यिविचासिनैव काची श्रतिवाहिते सितः। सीऽपि सः भवभूतिरिषं हारपालयः। प्रथमित का प्राग्युषपरिचितलाहेतोः। छपविष्ट उपवेष्टुसुदातः प्रासः। नानीयन्ते द्रति। सधुनि मधुनिनित्तं 'चर्माण द्वीपिनं हत्ती'तिवत्। तथाच मधुपान-निनित्तं नानीयन्ते नाम्यर्थाने सधुपा सङ्गाः। तुहिनकविनयन्दिकापानवानिनः।

তাবপর কোনও এক সময়ে ঐভোজরাজ সিংহাসন অলকার করিয়া বিরাজ করিতে থাকিলে দারপাল আসিয়া বলিল, মহারাজ । ভবভ্তিনামে কোনও এক কবি কাশীদেশ হইতে আসিরা দারদেশে অবস্থান করিতেছেন। রাজা বলিলেন, প্রবেশ করাও। তারপর দারপাল ও ভবভৃতি উভয়েই সভায় আসিয়াছিল। রাজসভায় ভবভ্তির আসমন দারা সভাসকল তুই হইয়াছিলেন। বাজা ভবভ্তিকে দেখিয়া প্রণাম করিলেন। ভবভ্তিও রাজাকে স্বস্তিবাক্যে আশীর্কাদ করিয়া তাহার আজাক্রমে উপবেশন করিসেন এক উপবেশনের

श्रसादाद्वाधिरमधरमापद्य पूर्वावताराः, सोझासाः स्यः स्वयमिष्ठ वृधाः तिं सुधाभ्यर्थनासिः ॥ नास्मानं गिविका, न कापि कठकाद्यालङ्किया सत्क्रिया, नोत्त ङ्वस्तरगो न कथिदनुगो नैवाब्वरं सुन्दरम् । किन्तु स्मातलवर्ष्यं भेषविदुषां साहित्यविद्याज्ञ्यां, चेतस्तोषकरी गिरोनतिकरी विद्यानवद्यास्ति नः ॥"१॥

सुधांग्रना इति शेष:। पूर्वावतारा: चर्झा सभायां ये पूर्वे कविलेन प्रव्याताः सरस्त्याः प्रवावतारा इति, ते वुधाः पिछताः कवयः चर्छदाद्याधुरिमधुरं चन्धाकं वाचां स्रोकस्य माधुरिनः मधुरभावस्य धुरं भारं मधुरभावप्रवाई भाषय प्राप्य स्वयं स्रोज्ञासाः चज्ञासवन्तीऽक्षदागमनेन स्वः, तेषामुज्ञास एवास्यदम्पर्यनाः स्तरामिङ पुनर्मुधा स्वयाऽभ्ययेनाभिः विं प्रयोजनम् ? हयैवाध्ययेनाइस्वरः। चत्र हितुनोस्नाकः मिति। अनवदा अनिन्दनीया पूच्या इति यावत्। तयैवाध्यितस्य व्यक्तिगताध्ययेनाः निष्मस्विति भावः । १ व

উল্লোপের সঙ্গে সঙ্গেই বলিলেন,—মহাবাজ। মধুব নিমিত্ত মধুক্রনিগকে পারিঘাতপ্রপের অভার্থনা করিয়া আনিতে হয় না; জ্যোৎস্থাপানকানী চকোর-কেও স্থাংশু চল্লের চল্লিকায় অভার্থনা করিতে হয় না, আপনার সভায় বাঁহারা পূর্বে সরস্থতীর পূক্ষাবভার বলিয়া বিখ্যাত; সেই সকল পণ্ডিত আমার পঠিত স্লোকের স্মধুর ভারপ্রবাহের আসার পাইয়া নিজেরাই উল্লাস প্রকাশ করিবেন; ভায়াই অভার্থনা; স্তত্যাং র্থা আর অভার্থনার প্রয়োভন কি ? অবশু আমানিপের শিবিকা (পাভী) নাই সত্য; কটক কুণ্ডলাদি অলঙ্কারের সাজসক্ষাও নাই; বৃহদাকারের ঘোটক নাই; কোনও অনুগমকারী ভৃত্য নাই বা স্কর্শর বস্তুও নাই সত্য; কিন্তু কাব্যবিভার সেবাকারী ভৃত্যবাসী বিদ্যান সকলের মানসসস্তোধকারিনী, নত্তক অবনত ক্রাইতে সক্ষমা পুলনীয়া বিভা আমানিপের আছে।

द्रत्याकर्यं वाणपण्डितपुत्तः प्राच, "याः पाप! धराधीय-स्थायामचङ्कारं सा क्रयाः।

निश्वासोऽपि न निर्याति बाणे द्वटयवर्ष्मिन ।
किं पुन: प्रकटाटोपपदवडा सरस्वती ? ॥"
ततो सवसूतिः पराभवससहसानः प्राह,—
"इटादाक्कष्टानां कतिपयपदानां रचियता,
जनः स्पर्डालुये दहह ! कविना वश्यवचसा ।
भवेदय खो वा किसिह बहुना पापिनि कली,
घटानां निर्मात्स्मिस्नवनिधात्य कलहः ॥"

(অতএব তদারাই ত আনাদিগের সর্বত্ত অভ্যর্থনা হইয়া থাকে। তবে আর বুখা অভ্যর্থনার (অবশ্য ব্যক্তিগত) প্রয়োজন কি ? (আপনার ব্যক্তিগতভাবে অভ্যর্থনা নিক্ষল)। ১॥

এই কথা শুনিয়া বাণপণ্ডিভের পুত্র বলিলেন; — কি পাপ! আরে
মহারাজের সভায় থাকিয়া আর অহস্কার প্রকাশ করিও না। বাণ (বাণকবি,
শর) স্বদরপথে থাকিতে নিশাসও বাহির হুইয়া যাইতে পারে না; প্রকাশ্ত
আফালনকর পদসম্হলারা বিরচিত বাক্যের কথা আর কি বলিব ? (বাণকবি
বর্তমান থাকিতে ভোমার আফালন নিতান্ত হাশুকর!) বাণপুত্রের এই কথা
শুনিয়া ভবভূতি নিজের পরাজয় বার্তা সম্থ করিতে পারিলেন না, বলিলেন, —
ইঠাৎ আসিয়া উপস্থিত কতকগুলি পদের রচনাকারী জন যদি বাগ্বাদিনীর
বিশ্ববণকারী কবির সহিত স্পদ্ধি করিতে অগ্রসর হয়, ওহো তবে আর অধিক কি
বিলব ? এই পাপ কলিতে আজই হউক, বা কালই হউক, কতকগুলি ঘটের
স্থিশক্তা কুন্তকারের ত্রিভূবনের, নিশ্বাতা বিধাতার সহিত নিশ্যুর কলহ উপস্থিত

पुनराह-

"कालिटासकविर्वाणी कटाचित्रहरा सह। कलयत्वर्धसास्यं चेद्वीता भीता परे परे ॥"-

ततः कालिदासः प्राह, "सखे अवसूते! महाकविरिस, श्रव किसु वक्तव्यम् ?

एषा धारेन्द्रपरिषक्म हापण्डितमण्डिता।
श्रावयोरन्तरं वेस्ति राजा वा धिवसन्तिभः॥"२॥
तच्छुत्वा राजा प्राप्त, "युवाभ्यां रत्यन्तो वर्षनीयः" दति।
भवभूतिः प्राप्त,—

"मुक्ताभूषणिमन्दुविस्वसजनि व्याकीर्णतारं नभः, स्नारं चापमपेतचापलमभूदिन्दीवरे मुद्रिते।

रत्वनः सुरतक्षीड़ावा चवसानिको व्यापारः ; नासी कामस्वीक्तरतावसानिक इति । सुक्ताभूषणमिति । इन्दुविन्वं चन्द्रमण्डलं सुक्ताभूषणं सुक्तं त्वक्तं चाभूषणं हास्यापात्रभद्मादिकं भूषणं येन, ताहणं चजिन जातं सुखेन भद्मा प्रकाशित जानन्द हरेदि । जावे विनित्त,—कानिनामकदिव कागुकथा जामाद कागुकथाद मिक प्रमान जर्ष ७ जावे विनि कथ्न ७ व्यक्तं कद्द्र, ज' कवित्वि भादा ; किन्नु भूदा भादा । (व्यक्तं कथा धामि धविष्टे ना ।)

ভবভূতির এই কথা শুনিরা কালিদাস বলিলেন,—সথে ভবভূতি ! ভূমি মহাকবি, ইহাতে আর বক্তব্য কি আছে ? ধারাধিপতির এই পরিবং (সভা) মহামহোপাধ্যায়পণ্ডিতগণ দারা অলম্বত ; কিন্তু ভথাপি আমাদিগের সুইজনের পার্থক্য এই শিবসদৃশ রাজাই জানিতে সমর্থ, অন্তে নহে॥ ২॥

সে কথা ত্রিয়া রাজা বলিলেন, — আপনারা হুইজনেই স্থয়তক্রীড়ার শেষ

व्यानीनं कनकण्डमन्दरिष्तं मन्दानिनेर्मन्दः, निष्यन्दस्तवका च चम्पकलता साभूव जाने ततः॥"

ततः कालिदासः प्राइ,—

"खिनं मण्डनमेन्दवं विजुन्तितस्वभारनदं तमः, प्रागीव प्रथमानकैतकि शिखानी नाथितं सुस्मितम्।

उपखेरनिविं ए इति प्रभातचन्द्रवनालुमभृदित्यर्थः। नभः पानाण्यस्त्रगीसकं व्याकीर्यतारं व्याकीर्या वाह्याद्विच्यानविं चिप्ता तारा तारका यस. तत्त्रया खद्य-सप्टेव नेवतारा लानाऽपतत : यहा विपरीतग्रद्वारामक्रतमा वचनो हारसरी विचित्री जात:। खारं कामसन्वित्व चापं धनुकृतता चपेतचापलं नष्टचाञ्चल्यं चभुत् प्राप्तम्, श्राचिपविचेपय्चा वभूव। इन्होबरे नायिवाया नीलकमन्त्वत लीचनयुगलं सुद्रिते रसावेगादाच्छादिते। मन्दानिलै: चोणै: यासै: रसाखादव्यग्रत्या मन्दिरं नातमन्दवेगं कलक एउमन्दर्णितं कलक एउनां कपीतानां मन्दं रणितसिव रणि यने साधनस्य गमनागमनजनितीऽव्यक्तमघरध्वनिः व्यानीनं शानं शुक्रागमस्पर्धन-सुखसभीगव्यग्रतात्। सा च चम्पकलता पूर गौराद्वी निप्पन्दसवका स्थिरशिर:-पुष्पगुक्का च रमव्यगतयाऽभूत । ततल्लात परं न जाने किं इत्तमिति । काखि-दास: प्राइ,-बिन्निनित । ऐन्दर्व इन्द्रसम्बन्धि मण्डलं सुखं खिनं प्राप्तिवेदं सानं कातम्। सनां मालानां भारेण नदुमावद् तमिलिनिरपुत्रं केथपाशः विलुलितं ভাগটা বর্ণনা করুন। ভবভৃতি বলিলেন,—চক্রমণ্ডল অলম্বারপরিত্যক্ত ইইল (মুখমণ্ডল প্রসন্মভাব ও হর্ষাদি ভ্যাগ কবিল); আকাশে ভারকা ছড়াইয়া পড়িল (ফ্রন্থের মুক্তাহার ছডাইয়া পড়িল, বা চক্ষের ভারা শিখিল হইয়া পড়িল); মন্ত্রের ধরু চাঞ্চল্য পরিভ্যাগ করিল (জ্রনতা চঞ্চলতা ছাড়িল); ইন্দীবর্ষয় মুদ্রিত হইল; (নেতাখ্য বুঁজিয়া আদিল); ক্ষীণ (মলরজ) বায়ুবেগ মন্দ হট্যা व्यानित कलकर्छत युद् यथुत गय विल्लाल लाहेल, (अधान कीन इहेता व्यानित, ग्रान्त' क्रग्डलताण्डवं क्रवलयदन्द्र' तिरोमीलितं. बीतं विद्रमसीत्कतं न हि ततो जाने किमासीदिति" ॥३॥ राजा कालिदासं पाइ, "सुकवे ! भवभूतिना सह माम्यं

द्रतसाती विचिन्न' जातम्। सुस्तितं सुन्दरं तत् मनाक् इ।स्यं प्रागिव प्रथमत एव प्रथमानकत्वकार्याचीवायितं प्रथमाना या कतकार्या केतकाप्यं तस्या चौचा इय बावरिं, यथा हि केतकपुष' प्रस्तृटदेव स्नानित मीटितनिवाय' विधिख-श्रति, द्वासमित तथैव विराजितमित ; किन्त ददानीनन्भवस धनःप्रदितलात म्बानिम्ब मीटितिम्ब च शिथिलमिव च भवति इति भावः। ज्ञण्डलयोसाख्यं विकटं कृत्यं शान्तं नष्टम् । कुवलयदन्दं पद्मयुगलं कुचयुष्मं नेवयुग्मं वा तिरी वक्षं मीलितं सुद्रितं पिष्टं वा वचसा, विद्रुमधीरघरीष्ठधी: सीत्कतं चुस्वनादिना खच्चीक्तश्रव्हाविक्तर्णं वीतं तिरोहितं रसग्हव्यसत्वात । ततः किमासीदिति न हि लाने। वेगस्यावेथेन मियो गाट्मास्यिवतीति वक्तुंन पार्थते, तवैवानुभवेन व्यक्तव्यवादिति भावः ॥ ३॥

ভদাবা বন্ধে সাধনের গমনাগমনজাত মৃত্ অব্যক্ত মধুর ধ্বনি বন্ধ হইল); ভারপর সেই চম্পকলতার (সেই গৌরাস্বীর) স্তবকগুলি স্পালন্থীন (শিরান্তিত পুষ্প-গুচ্ছের স্পাদন রোধ) হইল। আর তারপর জানি না। কালিনাস বলিলেন.— চল্লমন্তল (মুখ) খিল হইল, পুস্পদামবদ্ধ তিমিররাশি (কেশপাল) ছভাইয়া পতিল, আর প্রথমতই সেই মিত (মৃচ্কে হাসি) বিরাজমান কেতকীপুলের मोलाव जाय (यन मान, (यन महिक्य। या उत्री, (यन निधिल खप्रह ममानहे खाह्न, এहे ভাবের আকার ধারণ করিল, কুগুলম্বরে বিকট নৃত্য শাস্ত হইল, কমল ছটি (পরো-গরবৃগল) বক্ত ও মুদ্রিত ভাব পাইল ; অধরপল্লবের সীংকৃত (ক্রিয়মাণ ধ্রনিবিশের) কোখার গেল: কিন্তু তারপর কি হইল, তাহা আর আমি জানি না ৷ ৫ .

রাজা কালিদাসকে বলিলেন, হে ফুকবে। ভবভূতির সহিত একেবারেই ্ভাষার সামা বলা বাব না। ভবভুতি বলিলেন,—মুহামাল । সম্ভা ক্রা तव न वत्तव्यम्।" भवभूतिराइ, "देव! किसित वारयि । राजाइ,—" शक्वंप्रकारेण किवरिस ।" ततो बाणः प्राइ,— "राजन्! भवभूतिः किवये त्, काबिदासः किं वत्तव्यः।" राजाइ,— "बाणकवे! काबिदासः किवने; किन्तु पावेत्याः किसित प्रशास्त्रं भाति ।" ततो भवभूतिराइ,— "देव! किसत प्रशास्त्रं भाति ?" राजा प्राइ,— "भवभूते! किसु वक्तव्यं प्रशास्त्रं काबिदासम्भोके, यतः 'कैतकिशिखाबीलायितं सुस्मितिमंति पठितम्।" ततो भवभूतिराइ,— "देव! पच्चपातेन वदिस ?" इति। ततः काबिदासः प्राइ,— "देव! पच्चपातिमं भूत्। भुवनेष्वरोदेवतालयं गत्वा तत्वविद्यो तां पुरस्कृत्य धटे संशोधनीयं त्वया।" ततो भोजः सर्वकिवद्वन्द-

বারণ করিতেছেন কেন ? রাজা বলিলেন,—তুমি সকল প্রকারেই কবি। সে কথা শুনিয়া বাণ বলিলেন,—মহারাজ! ভ্রভ্তি যদি কবি হইলেন, তাহা হইলে কালিদাসকে কি বলা ষাইবে ? রাজা বলিলেন,—দেখুন বাণকবি ! কালিদাস কবি নন ; কিন্তু মহাসরস্বতীবরূপা পার্বতার কোনও একটি ভ্তলগভ প্রুষরূপে অবতারই। সে কথা শুনিয়া ভবভ্তি বলিলেন,—মহারাজ! কালিদাসের স্নোকে প্রাশস্ত্য (অপূর্বভাব ও রসসম্পদ) কি প্রকাশ হইতেছে ? রাজা বলিলেন,—ভবভ্তি ! কালিদাসের স্নোকে প্রাশস্ত্যের কথা আর বলিব কি ? যেহেত্ 'সেই স্থান্দর স্বাধ হাস্তা কেতকীপুষ্পের লীলায় তায় লীলা প্রকাশ করিল' ইহা কালিদাস পাঠ করিয়াছেন। তাহা গুনিয়া ভবভ্তি বলিলেন, মহারাজ! পদ্পাত করিয়া বলিতেছেন। পদ্পাতের কথা শুনিয় কালিদাস বলিলেন,—মহারাজ! আপনার যেন অপ্রশঃ না হয় ; এই জ্লা ভ্রনেশ্বরী দেবতালয়ে যাইয়া তাঁহার নিকট তাঁহাকে ইহার বিচারকর্মপে সমুধে রাশিয়া

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

परिवृतः सन् भुवनिखरीदवालयं प्राप्य, तत्र तत्सिवधी भवभूति-हस्ते घटं दक्ता स्नोकदयच्च तुल्यपत्नदये विखिला तुलायां-सुमोच। ततो भवभूतिभागे लघुलोदभूतां ईषदुन्नतिं ज्ञाला, देवी भक्तपराधीना, सदसि तत्परिभवो मा भूदिति स्वावतंस-कच्चारमकरन्दं वामकरनखाग्रेण गटहीला, भवभूतिपत्रे चिह्नेप। ततः कालिदासः प्राह,—

> "ग्रहो से सीभाग्यं सम च भवभूतेश सणितं, श्वटायामारोष्य, प्रतिफलति तस्यां लिघनि ।

भही द्रति। में सम सीभाग्यं सुभगता पिनतं चड्डम्। किं? तदाइ—
सिवतं श्रीकर्षं वाक्यम्। घटायां तुलायां चारीप्य क्लिन परिमापय्य, तस्यां भक्ष्म्त्रमानस्थधटायां लांचमिन उक्तायं कर्षे चस्त्रे प्रतिक्रति धर्म्यप्रसादेन प्रतिक्रिक्ष्म् ज्ञानः कर्षा कर्षे प्रतिक्रति धर्म्यप्रसादेन प्रतिक्रिक्ष्म् ज्ञानः कर्षाः व्याप्ताः कर्षाः कर्षाः विद्याः हर्षे द्रश्च श्रीमाः व्याप्ताः कर्षाः कर्षाः विद्याः हर्षे द्रश्च व्याप्ताः विद्याः विद्

ও: আমার বড় সোভাগ্য ! কারণ দেবী মহাসরস্ব গ্রীসক্রপা ভগবতী ত্বনেররী
আমার এবং ভবভ্তির লোকবদ্ধ বাক্য তুলাদণ্ডে (দাড়িপাল্টার) পরিমাণচ্ছলে
উঠাইরা, ভবভ্তির দিকে লবুভাব প্রতিফলিত হইলে, ডংফণাৎ তাহার পরি-

गिरां देवी चदाः श्रुतिकलितकल्हारकिलका-,
सवूलीमाधुर्थः चिपति परिपूर्त्वे भगवती ॥"
ततः कालिदासपादयोः पतित भवभूतिः, राजानच्च विग्रेषच्चं मनुते स्म। ततो राजा भवभूतिकवये यतं भन्तगजान् ददी।
दृति श्रीमद्राजराजेष्वरवज्ञालसेनस्रिविरचिते भोजप्रबन्धे
काव्यविलासे भवभूतिकालिदासयोः प्राधान्थपरीचाप्रबन्धे नाम षष्ठः परिच्छेदः॥ ६॥

हपतथा प्रकाशमाने सित भगवती गिरां देवी महासरस्वतीस्वहपा भुवनेश्वरी, स्यसुमाहपत्नीक्तिः कालिदासिग व्याख्याता देवी सदासत्चणात् श्रुतौ कलिताया धृतायाः
कह्वारस्य कलिकाया सुज्ञलस्य मधूलीमाधुर्ये घनीमृतं पिशङ्गं मधुक्यं परिपूर्ते।
गौरवपरिपृर्णाय चिपित अपंयति, पश्च भोः पस्य पश्च । श्वर्ही मे सौभाग्यं लोकीसरं पविवश्च मदहष्टम् । धन्योऽस्भीति भावः । प्रतित स्य, मनुतिस्य अमन्यत विश्वरं
कामान्ययं भोन इति ।

्योमन्त्रक्षामक्षोपाध्यायपदवाकाममायपारावारपारीयमैरवचन्द्रविद्यासागरभद्दाचार्यः स्रित्तृत्रोक्षणविद्यारवभद्दाचार्याताजस्य श्रीगङ्गाचरयवेदानविद्यासागर-भद्दाचार्यस्य कृती भोजप्रवस्तृतिकायां भवसूतिकालिद्रास्योः प्राधास-प्ररीचाप्रवस्त्री नामः पष्टः परिच्छेदः॥ ६ ॥

প্রণার্থ নিজকর্ণে ধৃত কজাবিকলিকার ঘনীভৃত হরিল্রাভ মধ্কণা ভাহাজে নিক্ষেপ করিলেন। এই কথা গুনিয়া ও ভাহা দেখিয়া ভবভৃতি ঘটনা বুঝিলেন এবং কালিদানের পদহরে গভিত হইলেন, আর রাজাকেও বিশেষজ্ঞ বলিয়া মানিলা দেইলেন। ইহার পরে রাজা ভবভৃতিকে এক শত মত্তহতী দান করিয়াছিলেন।

ইড়ি শ্রীমন্ত্রাজবাজেধববলালগেনস্থাবিবিবচিত ভোকপ্রবন্ধে ভবভূতি ও কালিলানের প্রাধান্তপরীক্ষালামক বঠ পরিছেদ । ও ।

अय कान्तामी इप्रवस्थः।

श्रधान्यदा राजा धारानगर रात्राविकाकी विचरन् काखन स्वैरिणीं सङ्गेतं गच्छन्तीं दृष्ट्वा पप्रच्छ,—"दिवि! का लमका-किनी सध्यरात्री का गच्छमी"ति। ततसतुरा स्वैरिणी सा तं रात्री विचरनां श्रीभोजं निश्चित्य प्राइ,—

"त्वत्तीऽपि विषमी राजन् ! विषमेषु: चमापते ! । श्रासनं यस्य रुद्राया दासवन्मू भिं कुर्दते ॥" ततसुष्टी राजा दोर्दण्डादादाय श्रङ्गदं वस्तयच्च तस्यै दत्त-वान् । सा च यथास्थानं प्राप ॥ १ ॥

ष्प्रध तथी: प्राधान्ये परौष्तिते, दिवसे च तथैवातिवाहिते, कविभि: पण्डितेय सङ् काव्यामीदलामानन्तरम् । सङ्केतं गच्छनीमभिसारिकाव्यां नायिकाम् । लक्तीऽ-पौति । विपमेषु: पञ्चगरः कामः, विषमः कष्टपदः । ग्रासनमाजा दण्डो वा । षतस्वदाद्वापालनाय विद्यांतिति भावः ॥ १ ॥

তারপর অন্ত এক সনয়ে রাজা ধারানগরে রাজে একাকী বিচরণ করিছে করিতে কোন এক হৈরিণী (হেজ্ছাচারিণী) সঙ্গেতস্থানে গমন করিতেছে দেখিয়া জিজ্ঞাসা করিলেন,—দেবি তুমি কে? মধ্যরাত্রে একাকী কোথার মাইতেছ? সে হৈরিণী অত্যন্তচ্তুরা বলিয়া রাত্রে বিচরণকারী তাঁহাকে ভোজরাল নিশ্চর করিয়া বলিয়,—মহারাজ! আপনি পৃথিবীর অধীশর বটে; কিন্তু প্রশ্বধারী মদনদেব তোমা অপেকাও বিষম। দেখুন না, বাঁহার আজা ক্রুজাদিদেবগণ দাসের জায় মাথায় করিয়া বহন করিয়া থাকে। রাজা হৈরিণীর প্রকৃত কথার সন্তুষ্ট হইয়া দোর্জও হইতে অদ্বন ও বলয় থুলিয়া তাহাকে ক্রিছাছিলেন। সেও তাহা লইয়া ব্যাহানে চলিয়া গিয়াছিল ৪ ১ ৪

ततो वर्म नि गच्छन् कचित् ग्रहे एकाकिनीं क्दन्तीं नारीं हृष्ट्वा, किमियमईराची रोदिति, किं दु:खमितस्या इति विचा-रियतुमेकमङ्गरचकं प्राहिणोत्। ततोऽङ्गरचकः पुनरागत्य प्राह, "देव! मया पृष्टा यदाह तत् मृण्,—

> "वृद्धो मत्पितिरेष मञ्चलगतः स्थूणावश्रेषं ग्टहं, कालोऽयं जलदागमः कुश्चलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो । यत्नात् सञ्चिततेलविन्दुघटिका भग्नेति पर्थाकुला, दृष्टा गर्भभरालसां निजवधूं स्वशूचिरं रोदिति ॥"

इत प्रति । मखनगतः सन्वाहिन्यां खडायां स्यानः । स्यूषा राष्ट्रसम् । (सुंटीत-भाषा)। बतास प्रवस्य कुमलिनी मङ्गलमयी वर्तापि नी न प्राप्तिति प्रेषः । सिवासीसस्य विन्दनी यसां, सा चासी घटिना चुद्री घटः भग्नेति पर्याक्तवा सती गर्भभदेण भाषां कातरां भासन्नप्रस्वाख निजवध्ं सुषां दृषा य्यूयिषं शेदिति । एवं हि शाह इति ॥ २ ॥

ভারপর পথে যাইতে বাইতে কোন এক গৃহে একটি নারীকে একাকিনী বিসিয়া বোদন করিতে দেখিয়া 'কেন রাজি বিপ্রহবে রোদন করে, এর ছ:থ কি' ? ইয়া জানিতে একজন অপ্রক্ষককে পাঠাইয়াছিলেন। সেখান হইতে অপ্রক্ষক ফিরিয়া আসিয়া বিলিস,—মহারাজ! অমি জিজ্ঞানা করিলে যাহা বলিস, তাহা ব্রবণ করুন;—মামার স্বামী বৃদ্ধ এই থাটে পায়িত; গৃহের খুটি মাজ অবশিষ্ট রহিয়াছে; ভাহাতে আবার এই কাল বর্ষার কাল. আহা আমার বংসের মুগল সংবাদও পাওয়া হার নাই! অভি বজে একটি স্থালীতে (থালিতে) বিন্দু বিন্দু করিয়া তৈল সক্ষয় করিয়াছিলাম; কিন্তু হায়! ভাহাও ভালিয়া গিয়াছে! ভাহার উপর নিজের পুত্রবযুকে গর্ভভরে কাতর দেখিয়া ভাহার শৃঞ্জ (শাণ্ডড়ী)

ततः क्षपावारिधिः चौणीपानः तस्यै लचं ददौ ॥ २ ॥
प्रत्यदा कोङ्वणदेशवासी विष्रः राच्चे "खिस्त" इत्युक्ता
प्राह,—

"श्रुतिह्यपुटे भोज! यशोऽस्थी तव रोदिसी।
सन्ये तदुद्भवं सुत्ताफलं शीतांश्रमण्डलम्॥"
राजा तस्ये लचं ददी॥ १॥
श्रन्यदा लाश्मीरदेशात् कोऽपि कीपीनावशेषो राजः
निकटस्थकवीत् लानकमाणिक्यपट्टदुकूलालङ्कृतान् श्रवलोक्य
राजानं प्राह्य,—

यि स्वार्ट इति। है भीज ! तव यशीऽसी यशःसागरे रोदसी दावा-पृथिसी गुक्तिदयपुटे गुक्तिदयी च पुटा च भावरणपानक्ष्या च, यथाहि गुक्तिकामा इयं पुटं, तदत्। तथा गीतांग्रमण्डलं चन्द्रमण्डलं तदुक्षवं यशीऽस्थिती गुक्तिदयपुट-रोदसीजातं मुक्ताफलं मन्ये दत्यत्प्रेत्यते चित्रश्योक्तिक्ष्पकसुखिन मया ॥ ३ ॥ घठास्व व्याक्तिलाद व्याक्तिक्ष पित्रश्च कें मिर्क्ट्रिश व्याक्तिक्ष प्रकार मान्य द्वारे मार्क्षीदक এकनक मूस्रा शांठीहेश निशाहित्यत ॥ २ ॥

অন্ত এক সময়ে কোহণদেশবাদী এক বাহ্মণ রাজাকে বস্তিবাক্যে শুভানীর্কাদ ক্ষিয়া বলিলেন ;—হে ভোজ ! তোমার যশ:ক্ষরপ কীরের সমূদ্রে এই আকাশ ও পৃথিবী হইতেছে শুক্তির পুট্রয় (ছুইথানি বিভ্রুক); আর তাতা হইতে উৎপর এই শীতলকিরণরাশিমর চন্দ্র হইতেছে মুক্তাফল, আমি এইরপ মনে কবি। এই শোক শুনিয়া রাজা ভাঁহাকে একলক মুদ্রা দিয়াছিলেন ॥ ৩॥

অন্ত এক সময়ে কাশ্মীয়দেশ হইতে কোনও এক কোণীনমাত্রাবশিষ্টসম্বল ছবি আসিয়া রাজার নিকটস্থ কবিদিগকে সংবৰ্গ, মাণিক্য ও পটবস্তাদি ছাবা "नो पाणी वरकङ्गणकंणयती नो कर्णयोः लुख्डले, चुभ्यत्चीरिधदुग्धमुग्धमद्दमी नो वाममो भूषणम्। दन्तस्तम्भविकासिका न प्रिविका नार्खाऽपि विष्वोचतो, राजन्! राजसभासभाषितकलाकीशव्यमेवास्ति नः॥" ततस्तस्मै राजा लच्चं ददी॥ ॥ श्रन्यदा राजा राती चन्द्रमण्डलं दृष्टा तदन्तस्यकलक्षं

वर्णयति स्म,—
''श्रङ्गं केऽपि श्रश्नादि जलनिधेः पद्गं परे मेनिरे,
सारङ्गं कतिचिच सञ्जगदिरे भूच्छायभैच्छन् परे।"

नी इति। पाणी इसद्यं वराधां श्रेष्टाचां कष्णाधां कणयती यन्दं कुर्न्ननी मर्मित येषः। न च कणयीः कुष्डले सः। इध्यतः मधितस्य चीरधेः चीरीद्र-सागरस्य दुग्धस्य सुग्धं मनीरमं महत्तेन स्राभा यथीः, ते तथा वास्त्री वासीयुगलं न मधूष्णं स्वत्रारकारणं स्रसीति ग्रेषः। दन्तानां सम्भस्य विकायकारिणी प्रहर्षकारिणी प्रिविका नासीति ग्रेषः। विश्वीचतः सर्व्ययेष्ठः "तेषामत्रः प्रथमागामी भवती"ति निक्तो नवमाध्यायप्रथमे दर्भनात्। किन्तु राजसभायां वाक्क लाकौयलं वाक्क ग्रेष्टा मीर्थ स्वितः सर्व्ययेष्ठः । पाण्डियन्तु में स्वितः सर्वत्रेवित भावः ॥ ॥ ॥

অন্তানি । লাজনিই: বানু হল অন্ত বিল্ল কি এদি কৰম: গাছিব বামৰ অনুষ্ঠ দেখিয়া রাজাকে বলিলেন, মহারাজ । আমার হস্তত্ত্ব উৎকৃষ্ট কল্পধারা শক্তি নহে, কর্ণবার কুণ্ডল নাই, মথিত ক্ষীরসাগরের ক্ষীরের মনোহর শোভার জার ধবল বস্তুগুল আমার অলল্কারস্বরূপ নাই; দস্তপাটীবিকাশক্রী শিবিকা নাই, স্ক্রিপ্রেষ্ঠ অন্ত নাই; কিন্তু রাজসভার যোগ্য স্থনপুর বাক্কলার আমার কৌশল (মুক্ত) আছে ! প্লোক শুনিরা রাজা ভাঁহাকে লক্ষ্মুলা নিরাছিলেন । ৪।

গ্লন্ত থক সময়ে বাজা বাজে চুক্সমতল দেখিয়া ভাষাৰ মধ্যে স্থিত ক্লাকের

इति राजा पूर्वार्दे निखित्वा कानिदासहस्ते ददौ। ततः स तिस्रानेव चणे उत्तरार्द्धे निखित कविः,—

"इन्दी यहनितन्द्रनीलयनलखामं दरीहम्बते, तत्सान्द्रं निशिपीतमस्यतमसं कुचिस्त्रमाचन्त्रहि॥" राजा प्रत्यचरलचसुत्तराईस्त्र दत्तवान्॥ ५॥

मारीपयामासुः — नीलाक्षेण्हायामिति । परे वावयः पदं वायुद्दीनलाज्ञखाभावेन जलाग्रयतलगतः पद्धीऽयमिति पदं मैनिरे सन्यने खा। कतिचित्र कवयः गार्षं स्मं सञ्जादिरे सद्ध्ययामासुः । परे कवयः भूक्षायं तम एव ऐक्क्न् प्रतिपादियत् कामितवनः, चन्द्रमण्डलकागिरदरिक्षारं तम एवायमद्व दति । इन्ही चन्द्रे यत् दिलतस्य घपंणवारा निर्मालीकृतस्य इन्द्रनीलमणेः ग्रकलस्य खण्डस्य ग्यामी नीलवर्ण- दव ग्यामी वर्णी यस्य, स तथा चन्द्रं दरीहग्यते पुनःपुनःभूगं वा हम्प्रते, तत् निध्य रात्रौ पीतं कुचित्यं जटरिस्यतं सान्द्रं अस्तमसं अस्वतारं जाचलाहे वर्णं कथ्यामः । कविरियसुन्भेचा ॥ ॥

বর্ণনা করিলেন,—ইহা সমুদ্রের নীল জলের চিন্ত, এইরপ সংশরের আবোপ কেই কেই করিবাছেন; অপর কেই কেই মনে করিবাছেন, বায়ুব অভাব বশতঃ জলাশর শুক হওয়ার তাহার নিরস্থ পদ্ধই ঐ কলতঃ; কতকগুলি কবি বলিরাছেন, শহ্মরোগী বলিরা চন্দ্র মৃগকে ক্রোড়ে ধারণ করিবা আছেন, ভাহার চিন্ত ওটি; অপর পণ্ডিতেরা প্রতিপন্ন করিতে ইন্দ্রা করিবাছেন যে, উহা উহার মধ্যবর্ত্তী গিরিগুহাস্থ গাঢ় অন্ধকার,—এই অর্দ্ধ লোক লিখিয়া রাদ্ধা কালিদাসের হস্তে দিলেন। তারপর কালিদাস তথনই উত্তরার্দ্ধ লিখিলেন,—বে, ঘর্ষণবারা নির্ম্মলীকৃত ইন্দ্রনীলমণিধণ্ডের স্থামবর্ণের লার চিন্ত যে চল্লে বাবংবার দেখার, আমরা বলি, সেটা রাত্রে পান করা হইলে উদরে গিয়া অবস্থিত গাঢ় অন্ধকার নাত্র। রাদ্ধা উত্তরান্ধ্রের প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষমুদ্ধা কালিদাসকে দিয়াছিলেন॥ ৫ য়

े ततो राजा कालिदासकवितापद्यतिं वीच्य चमत्कतः पुनराह,—''सखे! श्रकलक्षं चन्द्रससं व्यावर्णये"ति। ततः कवि: पठति,—

"लच्चीक्रीडातडागी रितधवलग्टइं दर्पणो दिग्वधूनां, पुष्पं ग्यामालतायास्त्रिअवनजियनी मन्त्रयस्थातपत्रम् । पिग्डीभूतं हरस्य स्मित्तमसरधुनीपुण्डरीकं स्रगाङ्को, च्योत्सापीयूषवापी जयित सितव्यस्तारकागोलकस्य ॥" राजा पुन: प्रत्यचरलचं ददौ ॥ ६ ॥

लक्षीत । लक्ष्याः योभाया देव्याः त्रियाः क्षीड़ातड़ागीऽयं केलिदीर्घका, रतेः वामवध्याः सुरतफलस्यानन्दविशेषस्य च धवलं ग्रसं, धातपवं यक्षं छतं, धानपध्या देवनया मन्दाकिन्याः पुख्डरीकं सिताधीनं, न्योत्सा एव पीयूपं सुधा, तस्या वाणे 'श्रतेन धतृभः पुष्कारिको । विभिः श्रतेदीर्घिका । चतुर्भद्रीयः । प्रधिक्षड़ागः । द्रीणाह्शगुणा वाणे ति लचिता । तारकाया गोलकस्य मख्डलस्य, ताराह्मणोयुक्तस्य आकाशगीष्टस्य सितहपः यक्षो महोचः, स्याद्धस्यन्दः जयित सन्वीत् कर्षे वर्षती निष्कलद्ध एवासि इति भावः ॥ ६ ॥

তারপর রাজা কালিদাসের কবিতার রীতি দেখিয়া আর্থ্যাবিত হইলেন, এবং আবার বলিলেন, সথে ! নিজলত্ব চল্রকে বর্ণনা কর। রাজার কথা শুনিয়া কালিদাস পড়িতে লাগিলেন,—শোভার কেলিদীর্ঘিকা, রতির ধবলগৃহ, দেখুদ্দিগের দর্পণ, শুমালভার পুষ্প, ত্রিভ্বনবিজয়ী কামদেবের খেভছত্ত্র, হরের পিণ্ডীভ্ত হাম্মরাশি, দেবনদী মন্দাকিনীর খেতপন্ন, জ্যোৎন্নারপ স্থাব বাণী, ভারামগুলের শুকুব্বভ শশাত্ব চন্দ্রের জয় হউক। এই শ্লোক শুনিয়া রাজা আবার। প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষম্লা করিয়া দিয়াছিলেন। ৬ ।

एकदा कथित् दूरदेशादागतो वीणाकविराह,—
"तर्कव्याकरणाध्वनीनिधवणो नाहं न साहित्यवित्,
नो जानामि विचित्रवाक्यरचनाचातुर्थ्यमत्यद्भुतम्।
देवी कापि विरिश्चिवक्षभस्ता पाणिस्थवीणाकल-,
काणाभित्ररवं तथापि किमपि ब्रूते सुखस्या सम ॥"
राजा तस्य लचं ददी। बाणस्तस्य सुललितप्रवन्धं श्रुला
प्राह,—"देव!

मातङ्गीमिव माधुरीं ध्वनिविदो नैव स्प्रशन्युत्तमां, व्युत्पत्तिं जुलकन्यकामिव रसोन्नता न पश्चन्यमी।

तर्केति। यद्यपि तर्कव्याकरणयोरध्वनीनस्य पथिकस्य धिवणेव धिपला यस्त्र, स तथा। विरिविय विरिधिय तौ विरिखी, तौ वृद्धभमुतौ स्वामिपुत्री यस्याः, सा तथा ब्रह्मनननी ब्रह्माप्रिया च "एवं युवतयः स्यः पृक्षपलं प्रपेदिरे।" इति चल्डी-रहस्ये महासरस्वती ब्रह्मा जाता, ब्रह्माणसुदाह्म च सरस्वतीं कन्यां जनयामास्, तां पुनर्महालच्मीसुताय विरिखाय ददौ इति भास्तररायः। ऋग्वेदीयोपनिषद्वाय्ये चैतन्त्रतमपीद्यास्माभिकं प्रवस्थापितं महासरस्वत्यादीनां स्वसामिक्पता नान्ति; सर-स्वत्यादीनान्तु परीत्यादितपुंसामिकं विभिति। मम सुखस्या कापि देवी सरस्वती किमपि प्रपूर्वे पाणिस्यादा वीषापाणिकरस्थाया वीषायाः कलक्वाणेन कलध्वनिना

কোন এক সময়ে দ্ব দেশ হইতে এক জন বীণাকবি আসিয়াছিলেন। তিনি আসিয়া বলিলেন,—যদিও আমি ভায় ও ব্যাকরণের পথের পথিক নহি, আমি কাব্যজ্ঞানবানও নহি; আমি অভ্ত রক্ষের বিচিত্র কাব্যয়চনায় চত্রতা জানি না, তথাপি বন্ধার দ্বী ও কভা কোনও এক দেবী আমার মুথে অবস্থান করিয়া তাঁহার হস্তম্ব বীণার অব্যক্ত মধ্যধ্বনির সমান অপূর্ব শব্দ উচ্চারণ করিয়া তাঁহার হস্তম্ব বীণার অব্যক্ত মধ্যধ্বনির সমান অপূর্ব শব্দ উচ্চারণ করিয়েতিলে। সোক ভনিয়া রাজা তাঁহাকে একলকমুদ্রা দিয়াছিলেন। বাণ-

कस्त्रीघनसारसीरभस्द्वद् व्युत्पत्तिमाधुर्थयो-, योंगः कर्णरसायनं सुक्तिनः कस्यापि सम्पद्यते॥ ७॥ श्रन्यदा राजा सीतां प्रातः प्राह्न,—"देवि! प्रभातं व्यावर्ण-ये"ति। सीता प्राह्न.—

"विरत्वविरताः स्थूनास्ताराः कताविव सज्जना, मन इव सुनेः सर्वेत्रैव प्रसन्नमभूत्रभः।

श्रीमं भेदरिश्तिमें रवं तथापि वृते व्यक्तं कथयति। सातक्षीमिति। ध्वनिविदः कलावनी गायका सातक्षीं इसिनीं नायिकानिव उत्तमां साधुरीं श्रनुप्रासिद्धपं ये हं सीन्दर्थं न स्प्रान्ति, सङ्गीतरसीन्यता श्रमी कुलकन्यता कुलकुसारीमिव व्यत्-पतिं शास्त्रभावनानं संस्तारं न पर्यान्त स्पृष्टव्यत्या, यथेन्द्धं हि ग्रन्दं तदा व्यव-इरिन; किन्तु कस्यापि सुकृतिनः पुष्पात्मनः कसूरिकया घनः पुष्टः सारयन्त्रं, तस्य सीरमस्य सृहत् प्रियः, तहन्यनीहरः व्यत्पत्तिमाधुर्थवीर्यांगः सन्तमः कर्णरसायनं युतिसुखकरं सम्पद्यते अवित। केचिद्रद्यात्यक्षा भवन्ति, केचिद्य माधुर्यविदः, व्यत्पन्ना माधुर्यविदय भाग्येन केचिद्रवन्तीत्ययः। तथादसी महापुष्पात्मा कीषाकिः ससुपागत इति भावः॥ ७।

কবি তাঁহার স্থললিত স্নোক গুনিয়া বলিলেন,—মহারাজ ! কলাবান্ (কালোয়াং)
সঙ্গীতজ্ঞ বাজিব। হস্তিনীস্ত্রীর জার উত্তন শন্দবিজ্ঞাসমাধুবীকে স্পর্শ করেন না,
ই হারা সঙ্গীতরঙ্গে উত্মন্ত হইয়া কুলকুমারীর জায় বাৎপত্তিকে স্প্রপ্রির বলিয়া
জানেন না (যাহা হইলে তানলয়াদির স্থবিধা হয়, তাহার জ্ঞা বেমন ইছা,
তেমন করিয়া শন্দবিজ্ঞাস করেন); কিন্তু কোনও প্ণ্যাত্মার বাৎপত্তি ও মাধুর্বের
সম্বন্ধ মুগনাভিস্বভিষারা পরিপুষ্ট চন্দনের স্ব্রভির জায় অতি মনোহরভাবে ক্রাভিন্
স্থকররূপে সুসম্পর হইয়া থাকে। (আগত এই মহাত্মাও দেইরূপ।) ॥ १ ॥

অন্য একদিন প্রাতঃকালে রাজা সীতাকে বলিলেন,—দেবি। প্রভাত বর্ণনা কয়। সীতা বলিলেন, কলিতে সাধুব্যক্তির ন্যায় সুল সুল তারাগুলিও অভি श्रापसरित च ध्वान्तं चित्तात् सतामिव दुर्जेनो,

व्रजति च निमा चिमं बच्चीरनुद्यमिनामिव॥"

राजा बचं दच्वा काबिदासं प्राइ. "सखे! सुकवे!

त्वमिष प्रभातं व्यावर्णये"ति। काबिदासः प्राइ,—

"श्रभूत् पिङ्गा प्राची रसपतिरिव प्राध्य कनकं,

गतच्छायश्वन्द्रो वुधजन दव ग्रास्यसदिस।

चणात् चीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा,

न दीपा राजन्ते द्रविणरिहतानामिव गुणाः॥"

विरलविरला इति । विरलाय विरलाय विरलविरला स्तीय दूरा दूरा: । सर्कवैव सन्तांस स्वव्हास ; सनी हि चतुप्रकं सननित्तना इन्हरणाध्यवसायनिदात् सनयित्ता इन्हर्त वृद्धिस्यं सवतीति । दुर्जनः पापात्ता ; स हि चित्तप्रसादका सेनीपेचणीव
स्व : । तथाच "सेतीक क्णासुदितोपेचाणां सुखदुः त्तुप्रसाप्य विषयाणां भावनातयित्तप्रसादनम्" इति पातञ्चलम्बम् । स्नुयमिना सनुयोगिना स ; स्वरित च,—
'स्वागिनं पुर्वासंस्त्र सेति लक्षीः।' तदिपरीता नां स्वक्षीर्वनित स्वपेति । सम्दिति। विद्वा विद्वलाभा कनकं प्राध्य अचिवता भवन् रस्वति । प्रम्
दिति। विद्वा विद्वलाभा कनकं प्राध्य अचिवता भवन् रस्वति । पारद इव ।
यास्यदिस यास्याणानचतुराणां, नागरो हि चातुर्य्यवान् यास्यां प्रतारियतु महेतीति
वात्स्यायनस्वरणात्, सदिस सभायां, गतच्हायः प्रप्तच्हायः विवर्णः । चौषाः चौषविवन विवन स्रहेशां পिष्ठिवाद्धः ; आकात्मव नाव स्वन्हर्वाति म्य स्वर्वा ।
विवन विवन स्रहेशां পिष्वाद्धः , आकात्मव नाव स्वन्हर्वाति म्य स्वर्वा ।
विवन विवन स्रहेशां अध्याति । स्वर्वा विवन्ति । स्वर्वा विवन्ति ।
विवन्न विवन स्रहेशां अध्याति ।
विवन्न स्रहेशां स्वर्वाति ।
विवन्न स्वर्वाति स्वर्वाति स्वर्वाति ।
विवन्न स्वर्वाति स्वर्वाति स्वर्वाति स्वर्वाति ।
विवन्न स्वर्वाति स्वर्व

राजा तस्मै प्रत्यचर-लर्च ददी॥ ८॥
श्रन्यदा दारपाल श्रागत्य प्राइ,—"देव! कापि यालाकारपत्नी दारि तिष्ठती"ति। राजाद्द—"प्रवेशये"ति। ततः
प्रविशिता सा च नमस्कत्य पठति,—

"समुन्नतघनस्तनस्तवकचुम्बितुस्बीफल-कणन्मधुरवीणया विवधनोक्तलोलस्तुवा। वदीयमुपगीयते हरिकरीटकोटिस्फुर-, नुषारकरकन्दनीकिरणपूरगीरं यशः॥"

ज्ञीतिष:। द्रविचरिहतानां निर्धनानां गुणाः पाण्डित्यकवित्वादय इत्यर्थः। तस्मात् प्रभाता श्र्वेदीति भावः॥ ८॥

समुत्रति। समुत्रते तृङ्गे घनेऽचोऽचमुत्पीड़िते सनयी: सवके गुच्छे पुष्वित, सव स्थापितवात् उपगृहित इति तथा, सच तृष्वीफणच प्रजावफलम, तथा तस्य कणनी मधुरा मधुरं शब्दायमाना वीणा यस्या: सा तथा, तथा, विशिष्यविशेषणः भावानां विवचापरतन्त्रलियमात् : विवुधलीकस्य सगस्य लीलमुवा चपलापाङ्गा गुणां मांगिविक्पिछण्डमात् छात्र हक्ष झानां इरेशां छ ; ष्रण्यशैन वीर्याशैन वाष्टामितं वार्या क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां क्ष्मकां व्याप्त क्ष्मकां स्थान रहेशां छ । स्थान स्था

অন্য একদিন ঘারপাল আসিয়া বলিল, মহারাজ ! কোন এক মালাকারপত্তী ঘারে রহিরাছে। রাজা—প্রবেশ করাও। সেই মালাকারপত্তী প্রবেশ করিয়া প্রণাম করিল, এবং বলিল,—মহারাজ ! উন্নত ও ঘন স্তনন্তবক্ষুণলে স্থাপিত তুমীফলযোগে কৃত মধুব্যস্কারকারী বীণার সাহায্যে স্বর্গলোকের চঞ্চল্ফটাকে

राजा "श्रहो! सहती पदपदितः" द्रित तस्याः प्रत्यचर-लचं ददी॥ ८॥

श्रन्यदा रात्री राजा धारानगर विचरन, कस्यचिद ग्रहें कामिय कामिनीसुन् खनपरायणां दर्ध। राजा तां तक्षीं पूर्णचन्द्राननां सुकुमाराङ्गीं विलोक्य तत्करस्थं सुसनं प्राह,— "हे सुसन ! एतस्याः करपन्नवस्प्र्येनापि त्विय किण्लयं नासीत्। तिर्हे सर्वैया काष्ठमेव त्विम"ति। ततो राजा एकं चरणं पठित सा,—

"सुसल! विश्वस्ते तत्त्वणाद् यत्र जातम्।"
ततो राजा प्रातः सभायां समागतं कालिदासं वीच्य,

देवयुवत्या तदीयं हरस्य किरीटकोटे: सुकुटायात् स्कुरतः प्रभातः, तुषारा हिमाः करकन्दत्वी मयूखमाला यस्य, स तया, तस्य चन्द्रस्य किरणपूर इव गौरं ग्रमं यश्र स्पनीयते सङ्गीयते । धन्यस्तं देवयुवतीनामित मनोहरोऽसीति भावः ॥ ८ ॥

নিপুণা দেবযুবতীরা, মহাদেবের মুকুটাগ্র হইতে দীপ্যমান হিমকররাশিস্করপ চল্লের কিরণজ্ডটার ন্যায় শুক্ল আপনার যশং গান করিতেছে। রাজা শুনিরা বলিলেন, ওং আজ্ঞাপদের ছটা। এই কথা বলিয়া তাহার প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষমুদ্রা করিয়া দিয়াছিলেন ॥ ৯॥

জন্য এক সময়ে রাত্রে রাজা ধারানগরে বিচরণ করিতে করিতে কাহারও গৃহে কোনও এক কামিনীকে উনুধলে (টে কির কার্য্যকারী পৃথক্ গড় কার্ব্রক উনুধল, এবং মোনাকে মুসল বলে) কার্য্য করিতে দেখিরাছিলেন। রাজা নেই যুবতীকে পূর্ণচন্দ্রমুখী ও স্থকুমারকলেবরা দেখিয়া তাহার হস্তস্থিত মুসলকে বালিলেন,—হে মুসল! এই যুবতীর করপলবের স্পর্শেও বদি তোমার প্লব না হইল, তাহা হইলে (জানিলাম) তুমি সকল বক্ষে কার্যই। এই ভার

"सुसल! कियालयन्ते तत्चणाद् यत्र जातम्।"
इति पठित्वा "सुकवे! त्वं चरणत्रयं पठ" इत्युवाच।
तत: कालिदास: प्राइ,—

"जगित विदितमेतत् काष्ठभेवासि नूनं,
तदि च किल सत्यं कानने विदेतोऽसि ।
नवकुवलयनेत्वीपाणिसङ्गोत्सवेऽस्मिन्,
सुसल ! किथलयन्ते तत्चणाद् यन जातम् ॥"
ततो राजा चरणत्रयस्य प्रत्यचरं लचं ददी ॥ १० ॥
श्रन्यदा राजा दीर्घकालं जलकेलिं विधाय परिश्रान्तस्तत्तीरस्थवटविटिपच्छायायां निषसः। तत्र कश्चित् कविरागत्य प्राह,—

লাইয়া বাছা এক চবণ পাঠ করিলেন, —হে মৃদল! যেতেতু তৎক্ষণাৎ তোমাব পল্লব জনায় নাই। ভারপর বাজা প্রাত্তকালে সভায় সমাগত কালিদাসকে দেখিয়া হৈ মৃদল! বেতেতু তৎক্ষণাৎ তোমার পল্লব জন্মার নাই।' এই চবণটি পাঠ করিলেন, এবং বলিলেন, —হকবে! তুমি আর ভিন চরণ পাঠ কর। বাজার আল্রা পাইয়া কালিদাস পাঠ করিলেন, —'তুমি নীরস কার্ত্তময়, জগতে বে এইরপ অসন্দিগ্ধভাবে পরিচিত আছ, তাহা সত্য বলিয়া প্রসিদ্ধ; কেন? না, তুমি বনেই বর্দ্ধিত (বুনো ধাসড়, গ্রামারসের অপরিচিত); হে মৃদল! বেছেতু পল্লনয়না যুবতীর এই করম্পর্শরিপ উৎসবে তৎক্ষণাৎ ভোমার পল্লব জন্মার নাই।' এই ভিন চরণ শুনিয়া রালা প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষমুদ্রা করিয়া বিষাছিলেন॥ ১০॥

অন্ত এক সময়ে বহুক্ষণ ধৰিয়া জলকেলি কৰায় পৰিপ্ৰাপ্ত হইয়া ৰাজা তাহাৰ তীৰ্মন্তিৰ একটি বটবুফেৰ ছায়ায় উপবেশন কৰিয়াছিলেন। কোন এক কৰি "हन्तं सैन्यरजोभरेण भवतः श्रीभोजदेव! चमा-रचादिषण! दिषणिचितिपतिः प्रेच्यान्तरीचं चणात्। नि:शक्षो निरपत्रणो निरनुगो निर्वास्थवो नि:सृहृत्, नि:स्त्रीको निरपत्यको निरनुजो निर्हाटको निर्गतः॥ किञ्च—

त्रकाण्डधतमानसञ्चवसितोत्सवैः सारसै-, रकाण्डपटुताण्डवैरिष शिखण्डिनां मण्डलैः।

क्त्रमिति । ई दमारचादचिष पृथ्वीपाचनपटी ! चमायां सहनमती रचायां पालनमतौ च दिचण कुमल ! दूति से प:। यभी, दिचणदेमपतिय । निर्हाटकः गोदावरीतीरस्यहाटकनामकदेशात् निष्कृानः, सर्पमयालङारमुक्तय। निर्गतः निरममत्। हाटकेयरिष्वदर्भनार्थं हि गती भोजः खाच्छन्यार्थं दिखणापयः प्रसिद्धं हाटकारिपतिं पराजयदिति प्रसिद्धमैतिहासिकानाम्। श्रकाखेति। सरसं सानुरागं निर्भरं पूर्णंच यथास्तान् तथा प्रोह्मसन्ती प्रचलन्ती अवतः पृथविंशाचा वद-সেখানে আসিয়া বলিলেন, হে পৃথিবীপালনপটু জীমান্ ভোজ ! তুমি কমা ও রক্ষা ক্রিতে প্রম কুশল বলিয়া দক্ষিণপৃথিবীর অধীখর (স্নেব্বশতঃ বমও), সৈক্তের প্রোংকিতা ধূলিরাশি ছারা কণকাল মধ্যেই আকাশমণ্ডল আছের হইয়া পড়িয়াছে দেখিয়া উৎকটভয়ে নিল'জ্জভাবে, কেই অনুগভৃত্য না থাকিলেও কোন বান্ধৰ সঙ্গে না গেলেও , সহুদয় বজুহীন হইয়াও, স্ত্ৰীকে সঙ্গে কৰিয়া লইভে না পারিসেও, সম্ভানসম্ভতিগণকে ছাড়িয়া বাইতে হইলেও, কনিষ্ঠ (প্রাণোপম) ভাতাকে পরিত্যাগ কবিয়াও হাটক দেশ ছাড়িয়া (স্থবর্ণালয়ারবাশি খলিত হইয়া বাইতে থাকিলেও) বাহির হইয়া কোথায় চলিয়া গিয়াছেন। (ধরু আপুনার সময়শিকা!) কেবল তাহাই নছে; আবও দেখুন প্রীতিসহকারে পূর্ণমাত্রায় অভিযানকারী আপনার বিশাল দেনারপ নীলিক্ষেত্র ভূমি হইতে উলিত ধূলিপটল भास नीनाजावाध निक्तकनारक मिथिया कनमाश्रमकात्वाछिवन् स्माम्स्य मान्यः दिशः समवलोकिताः सरसिनभेरपोन्नसद्भवत्ष्युवक्षिनोरजिनभूरजः ख्यामलाः ॥"
ततो राजा लच्चद्यं ददौ ॥ ११ ॥
तदानीमेव तस्य ग्राखायामेकं काकं रटन्तं प्रेच्य, कोिकलखान्यशाखायां सूजन्तं वोच्य, देवजयनामा किवराइ,—
"नो चारू चरणो न चािप चतुरा चछूर्न वाच्यं वचो,
नो लोलाचतुरा गतिन च श्रुचिः पच्चयहोऽयं तव ।

थिनी सेना, सेंव रक्षित्रः निशास्थानं, तसा रजीभिः ग्यामलाः सैनिकानां पदीत् चिम्राविष्ठस्त्रिष्ट् नीला दियः माच्यादाः भतएव भकार्षे भसमय जलदागमकाल-भान्या धृतः ग्रहीतः । मानस्य्यवसायस्य सानससरीयरे गमनकाचिन्ययस्य उत्सव भागीननिविश्वः ग्रे, से, तथाभृतैः सारसेहँसैः 'मानसं यान्ति हंसाः' वर्षागमे इति फानिप्रसिद्धेः। भकार्ष्ठे भसमये नवजलभरभान्या पटुः कुणलसास्वते नृत्यविश्वेषो येषां, ते, तथाभृतैः गिखिष्डानां मयूराणां मस्त्रेरित समवत्तीकिताः सस्तर्हे निरोचिताः। विविवेशं भान्तिभवत्कारणा । भन्नी चातुर्ये तविति उद्योगि-लाक्षभीनिवासोऽसीति भावः ॥ ११ ।

লী বাছ হনি। বাছ বদ্ধঅদিঘিত্তান্ স্থীনতা নিনি ধাৰন্। দেখাতী সাৰসংবাবেরে ঘাইবার জভ হংসসকল উভোগ আহোজন এবং ময়্বমন্বীসকল
মেঘোদগমভাস্তিবশত: অসময়ে সহসা নৃত্য আরম্ভ করিরাছিল, আর সেই
দিক্সকলকে বারংবার সত্কভাবে দেখিতেছিল। (মহারাজ! আপনি এই
বিচিত্র ভাস্তির কারণ; ইহা হারা বুঝা ঘাইতেছে, আপনি উভোগী পুক্র বলিয়া
লক্ষী আপনাতেই যাস করিছেছেন। ধভ আপনি!) এই লোকছয় শুনা দ্বাছিলেন।

সেই সময়েই সেই বৃক্ষের শাথায় একটি কাক ভাকিতেছিল, এবং অন্ত শাথায় একটি কোকিল কুজন করিতেছিল দেখিয়া দেবজয়নামক এক কবি বলিলেন,—

क्रूरक्रेङ्कितिनिर्भरां गिरमिह स्थाने वथैवोहिरन्, स्रूर्वध्वाच ! न नज्जिरप्यस्टगं पाण्डित्यसुत्ताटयन् ॥" तत एनां देवजयकविना काकमिषेण विरिचतां स्वगर्हणां सन्यमानस्तत्स्पर्दालुईरिशमां नाम कविः कोपेनिर्धापूर्वं प्राह,— "तुत्यवर्णेच्छदैः क्षण्यः कोकिनैः सन्न सङ्गतः । केन व्याख्यायते काकः स्वयं यदि न भाषते॥"

प्राधान्यं, पत्रग्रहणं यमदूतलेन सन्नैं रचमानलात ग्राचि: पवित चादर्षीय इति यावत्। क्र्रकेङ्गतिनिर्भरां क्र्रा अग्रभकरी घीरा क्रेड्गति: शब्दानुक्रति: निर्भरो बहुलं यसा, सा तथाभूतां गिरं वाचं उद्गिरन् उचारयन्। इधैव उन्नाटयन् चिभ-नयन न खजारी ; श्रवितु लजीव ते समुचिता । कविषशिद्धि रिंग्ड्शैता वानामन-यहणमिव भवतीति भाव:। की विले: सह सङ्गत: सङ्गं प्राप्त:। केन व्याख्यावत किन उपायेन कथ्यतेऽयं काको, न परपुष्टः कीकिल इति। तसान्यातापितः पालितस्य मे युक्तमेव भाषणं ; नतु तेऽक्ततज्ञस्याधानिंकस्य इति भाव:। তোমার পদব্য মনোজ নহে, চঞ্বয়ও দেখিতে ভাল নয়, তোমার কথাও অপ্রিয় বলিয়া খোতব্যই নহে, তোমার গমনেও কিছু লীলাচাতুর্য্য নাই, আর ভোমার এই পক্ষগ্রহণ (যমের দূত বলিয়া যে লোকে প্রাসিদ্ধি আছে, সেই সাধারণ ভারও) क्टिहे जानवारम भा ; ऋजताः छि निय-जानवित्र नग, छथाभि दर पूर्व काक ! তুমি এস্থানে অগুভকারী ঘোর ক্রেকারবছল ক্থা (কাকা শব্দ) উচ্চারণ করিয়া যে বৃথাই অযোগ্য পাণ্ডিভার অভিনয় করিভেছ, ইহা দ্বারা ভূমি কেন লজ্জা পাইতেছ না ? (তুমি কবিপ্রসিদ্ধি অবলম্বন করিয়া যে শ্লোক পাঠ ক্রিয়াছ, তাহা তোমার বাস্তাশনের [পরের বমন করা খাওয়ার] লায় হইয়াছে। এইরূপ কবিদিগের নিকট ইহা তোমার নিশ্চয় সজ্জার কারণ তওয়া উচিত।) এই স্নোক বারা দেবজয়কবি কাকের ছলে নিজের নিলা কবিয়াছেন तती राजा तयो ईरिश्र केंद्रेवजययोरन्योऽन्यवैरं ज्ञाला, मिय प्रालिङ्गनादिवस्त्रालङ्कारादिदानेन च मित्रलं व्यथात्॥ १२ ॥ इति श्रीसद्राजराजेखर-वज्ञालसेनस्रिविरचिते काव्यविलासे कान्तामोदप्रवन्धो नाम सप्तमः परिच्छेदः॥ ७॥

ख्यायते' इत्यज्ञाः पठित । तन्मूलं नालीति । निषः परस्परं। व्यधादिधितवान् अषटयदित्यदेः । १२ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायप-दवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-भैरवचन्द्रविद्यासागर-भट्टाचार्य्यम्(रिम् नुश्रीकणविद्यारवभट्टाचार्य्यात्मजस श्रीगङ्गाचरणवेदान्विद्या-सागरभट्टाचार्यस कृती भी जप्रवस्तरीकायां काव्यविचासे कान्तासीद-प्रवसी नाम सप्तमः परिच्हेदः ॥ ०।

মনে কবিয়া হবিশর্মা নামে সেই কবি দেবজয়কবিকে পরাভব করিবার ইজার কোপ দ্বারা ক্ষমা করিতে না পারিমা বলিলেন,—সমানবর্ণের পক্ষধারী কৃষ্ণবর্ধ কাক, কোকিলের সঙ্গে মিলিভ হইয়া যদি নিজেই কোন কথা না বলে, তবে কি উপারে লোকের নিকট কথিত হইবে বে, এটি কাক, (পরপালিভ অধার্থিক কোকিল নহে? অতএব আমার আপনা হইতে অথেই কথা বলা উচিভ হইয়ছে)। পরক্ষরের শ্লোক শুনিয়া রাজা তাঁহাদিগের পরক্ষর শক্তভা আছে জানিয়া পরক্ষরে আলিসনাদি ও বস্তালক্ষারাদিদানদ্বারা এবং বৈরশোধন দ্বারাও শিক্তভাবিধান করিয়াছিলেন।

ইতি শ্রীনজান্তরাজেখরবল্লালসেনস্থিরবিদ্ধতিতে ভোলপ্রবাজ কাব্য-বিলাসে কাস্তামোদপ্রসঙ্গনামক সপ্তম পরিছেন। ৭।

श्रय कालिदासवियौगयोगप्रबन्धः।

श्रथान्यदा राजा यानमारु गच्छन् वत्मीन कञ्चित्तपी-निधं दृष्टा तं प्राष्ट,—"भवाद्यानां द्र्यनं भाग्यायत्तम्। भवतां क स्थितिः ? भोजनाधं के वा प्रार्थेन्तं" ? इति । ततः स राजवचनमाकर्षे तपोनिधिराष्ट्र,—

"पानं खेच्छान्थं प्रतिवनमखेदं चितिरुद्धां, पयः स्थाने स्थाने प्रिशिरमध्रं पुर्खसरिताम्।

ष्यय कमनीये खलामीदिन कालेऽतिवाहिते सित । तपीनिधिसापसप्रवरः। षखेदमनायासं यथा स्थात्तथा। कपणाः फलहेतवः कामिन इति यावत्। नलेतिष् सर्वे परितापकारणं सर्वेषामिति षस्येव सर्वेप्रसिद्धः। स्रयं, तं सन्तापमिष

এইরপ আমোদে সেই মনোরম কাল অভিবাহিত, হইতে থাকিলে কোনও এক সময়ে রাজা বানে আরোহণ করিয়া যাইতে যাইতে পথে কোনও একজন ভাপসপ্রবরকে দেখিয়া তাঁহাকে বলিলেন,—আপনাদিগের ক্রায় ব্যক্তিসকলের দর্শনলাভ অদৃষ্টবশতঃ হইয়া থাকে। (আমি মহাভাগ্যবান্ যে, আপনার জায় ব্যক্তির সাক্ষাৎকার লাভ করিলাম।) আপনার কোথায় অবস্থিতি হয়? আর ভোজন লাভার্থ কোন্ ভাগ্যবান্ বা আপনাদিগের প্রার্থনীয়? (যদি ভোজনাদিলাভার্থ গৃহীর আশ্রয় লইতে হয়, তবে ঠাকুর! এ তেন ভেক ধরিবার প্রয়োজন কি?) রাজার কথা ভনিয়া ভাবার্থ ব্রিয়া তাপসপ্রবর বলিলেন,—প্রতিবনে অনায়াসে বৃক্ষের ফল নিজের ইচ্ছায়ুসারে লাভ করিতে পারা বায়, স্থানে স্থানে পবিত্র নদীসকলের তুষারবং মধুর জলও স্বেছালভা; সুক্রমন্ত

सदुसार्था प्रया सुनितिनतापन्नवसयी, सहन्ते सन्तापं तदपि धीननां दारि क्षपणाः ॥ राजन् ! वयं कमपि नास्यययासः, न स्टक्कीससे"ति राजा तष्टो नमति ॥ १ ॥

तत उत्तरदेशादागत्य कविद्राजानं "खस्ति" इत्याह । तच राजा एक्कृति, "विद्यन् ! कुल ते खितिः ?" इति । विद्यानाह,—

"यताम्बु निन्यत्यस्तम् अन्यजास स्रिधरान्। चिन्तासणिच पाषाणस्ततं नी वसतिः प्रभो !॥"

श्रम्यक् ग्रकार्णमित, यदा एतेषु सुलसिषु सनसु तथापि, धनिनां दारि चपिखताः प्राधिनः सक्ते चमन्त एवातय अप्राधिनः सतः समागमिति मादः। अधिकतः भवणाश्रामग्रः प्राधिनामिति कविष्टं दथम्। अस्ते मोहगर्षे निपातः! इति भावः । रिष्ठ भवणाश्रमग्रः प्राधिनामिति कविष्टं दथम्। अस्ते मोहगर्षे निपातः! इति भावः । रिष्ठ भव्नातिनी अस्त्रात्रा निर्मित्र स्ट्रकाम् स्थान्ति य्राधि य्रथ्यस्य भावः। यदि । अस्त्र स्थान्ति य्रथ्यस्य भावः। यदि । अस्त्र स्थान्ति यदि । यदि । यदि । अस्त्र स्थान्ति स्थान्ति । स्थानि । यदि । स्थानि । स्थानि

ভাষপ্র উত্তয়দশ ইইতে আসিয়া কোনও এক কবি রাজাকে ইতিবাক।
তত্ত্বি দে কবিলেন। রাজা ভীহাকে জিজাসা কবিলেন,—হে বিদান্ দ আন্তর কোণ্যে অবস্থিতি হয় ? বিদান্ বলিলেন,—বেশানে জল অমৃতকে

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri तदा राजा बर्च दचा प्राह,—''कागोरेथे का विमेव जार्तेति ?" स श्राह,—"देव! इटानीं काचिद्दुतवानों तब बोकसुखेन श्रुता 'देवा दुःखेन दीना' इति"। राजाह,— "देवानां कुतो दुःखं विद्दृ ?" स चाह,—

"निवास: खाद्य नो दत्तो भोजेन कनकाष्ट्रतः । दित व्ययधियो देवा भोज ! वार्त्तीत न्तना ॥" ततो राजा कुत्रखोक्या तुष्टः सन् तस्त्रै पुनर्क्वं ददो ॥२॥

यवित। च्युतिप्रसिद्धं खलेतत्। च्युत्तवाची नृतनः सेवादः। निवास दति। क्यनसाच्यः साध्यनयः पर्वातः सुनिवरिति पौराणिकप्रसिद्धः। च हि देवाना-साधासमृतिः। क कृत देश स्थिताय सधी दित शेषः। व्यवस्थः व्यवा पौरिक्ष-सद्वासम्परित्यागदुः चैन चहित्रा थोः वृद्धिर्थेषां, ते, तथा सम्वतीति शेषः। र ॥

तिन्ता करतः, च्युष्टाप्रश् (साष्ट्र भशकानित्रा) च्युत्पद्ध हेळ्क च्युद्धः व्यव्द्धः व्यव्दः व्यव्वः व्यव्दः व्यव्वः व्यवः वः

ततो हारपाल: प्राह,—"देव! श्रीश्रेलादागत: कश्चिहिहान् ब्रह्मचर्थ्यनिष्ठो हारि वत्तंत" इति। राजा "प्रवेश्यय" इत्याह। तत श्रागत्य ब्रह्मचारी "चिरं जीव" इति वदित। राजा तं पृच्छिति, "ब्रह्मन्! वाच्य एव कलिकालाननुरूपं किं नास व्रतंते? श्रन्वहसुपवासेन क्षश्मीऽसि, कस्यचित् ब्राह्मणस्य कन्यां तुभ्यं दापियणासि, त्वचेद् ग्रहस्थधर्मसङ्गीकरिणिष्ठ" इति ब्रह्मचारी प्राह,—"देव! त्वसीव्यरस्वया किससाध्यम्?

"सारङ्गा: सुद्धदो ग्टहं गिरिगुहा शान्ति: प्रिया गेहिनी, वित्तर्वन्यनताफनैनिवसनं स्रेष्ठं तक्षां त्वचः ।

किकालाननुद्वपिति 'दीर्धकालं ब्रह्मचयं' धारणच कमण्डलीः।" किलीरादी अद्वातमाः "निवर्कतानि कार्यानि" दत्यनेन निषद्वतान्। क्षण्रीऽमीति। ''अन्दान् ब्रह्मचारी च चाहिताग्रिय चे वयः। अयन्त एव सिध्यन्ति नैवां सिद्धिरम्बतान्।" दति क्षण्रताविधानस्य निषेधादिति भावः। सार्द्धा इति। इरिण-विशेषाः 'वड्णिङ्गा' दति भाषया कथिताः। वृत्तिर्वर्तनं भीजनं जीविकानिव्वांष्टः चन्यसताम्। निवसनं वस्तम्। त्वची निवसनमित्यदेश्यविधयभावेनान्यः

ভারপর ঘারপাল আসিয়া বলিল,—মহারাজ! শ্রীশৈল হইতে আগত কোনও একটি বিধান ব্রহ্মচর্যানিষ্ঠ ব্রহ্মচারী ঘারে উপস্থিত হইয়াছেন। রাজা বলিলেন—প্রবেশ করাও। ঘারপাল যাইয়া প্রবেশ করিবার আজ্ঞা শুনাইলে, ব্রহ্মচারী আগমন করিয়া চিরজিবী হও বলিয়া আশির্কাদ করিলেন। রাজা তাঁহাকে ভিজ্ঞারা করিলেন,—হে ব্রহ্মণ! বাল্যকালেই কলিকালে অকর্ত্তব্য, এইরূপ অসমৃশ দীর্ঘনালব্রহ্মচর্যাব্রত তোমার কি ভক্ত ! প্রশুহ উপবাস করিয়া কুল হইছেছ। বদি ভূমি গাইস্থ্য আশ্রম গ্রহণ কর, ভবে কোনও ব্রাহ্মণের করা ছোমার দানু কুরাইব। ব্রহ্মচারী বৃদ্ধিলান্—মহারাজ! ভূমি গ্রন্থগুশালী; স্থোমার

तद्वानास्तपूरमञ्नमनमां येषामियं निवृति,-स्तेषामिन्दुकनावतंसयमिनां सोचेऽपि नो न स्टहा" ॥३॥

राजा उत्थायं पादयोः पतित, श्राह च, "ब्रह्मन्! सया किं कर्त्तव्यिस"ति ? स श्राह,—"देव ! वयं कार्यों जिग-भिषवः, तत एवं विधेहि ये त्वसदने पण्डितवराः, तान् सर्वा-निष सपत्नीकान् कार्यों प्रति प्रेषय । ततोऽहं गोष्ठीवतः कार्यों गिस्थासी"ति । राजा तथा चक्रे । ततः सर्वे

'वेदा: प्रमाणिम'तिवत्। तस्य शिवस्य ध्यानमेव अस्तपूरः सुधाप्रवाहस्तिम् मर्यं मनो येषां, ते तथा, तेषां येषां साधकानां द्रयं निर्वेतिः सन्तीयः परमाह्नादः, तेषां अन्दुलालावतंसे चन्द्रशिखरे शिवे यमिनां संयमिनां "वयमेकच संयमः" इति पतञ्जल्युक-धारणाध्यानसमाधिमतां नोऽध्याकं मीचेऽपि सवीजाविद्यानिहत्तितत्स्वद्यानन्द्रावाधिः लच्चो सुक्तौ स्वष्टाऽद्याङ्का नास्ति, किमङः! विषये १ इति भावः ॥ ३॥

অসাধ্য কি ? কিন্তু—হরিণসকল প্রিয় স্বস্থাৎ, গিরিগুহা গৃহ, শান্তি মনোহনুক্লা
ন্ত্রী, বক্তলতার ফল উপজীবিকা, বৃক্ষের বঙ্কলসকল প্রেষ্ঠ বসন; আর শিবের ধ্যান
রূপ অমৃতপ্রবাহে নিমগ্রচেতা যাহাদিগের এই প্রকার সন্তোষ, সেই শশান্তশেশব
শিবে ধারণা, ধ্যান ও সমাধিকারী আমাদিগের প্রমানলম্বর্গ মোক্ষেও আকাজ্জা
নাই। বিষয়ের আকাজ্জার কথা আর কি বলিব ? ॥ ৩ ৪

এই কথা শুনিয়া বাজা আসন পরিত্যাগ করিয়া তাঁহার পায়ে পড়িলেন, এবং বলিলেন,—হে ব্রহ্মন্! আমার কর্ত্তব্য কি ? তিনি বলিলেন,—মহারাজ! আমরা কাশী যাইতে ইচ্ছা করিয়াছি। তাহাতে আপনি এরপ কর্মন যে, আপনার বাটাতে যে সকল শ্রেষ্ঠ প্রেষ্ঠ পণ্ডিত আছেন, সে সকলকে সন্তীক কাশী পাঠাইয়া দিন। তাহা হইলে আমি পণ্ডিতগোষ্ঠীতে মিলিত হইয়া বিশেষ তৃপ্তিসহকারে কাশী ঘাইতে পারিব। এই আদেশ শুনিয়া রাজা তাহাই

पिछतवरास्तदाच्या प्रस्थिताः, कालिदास एको न गच्छिति स्म। तदा राजा कालिदासं प्राइ,—स्कर्षे! त्वं कुती न गतोऽसी"ति। ततः कालिदासो राजानं प्राइ,—"देव! सर्वेज्ञोऽसि।

ते यान्ति तीर्येषु वुधा ये शक्तीद्रैरिर्त्तनः। यस्य गौरीम्बरियक्ते तीर्थे भोज! परं हि तत्॥" ४॥

तती विद्यत्सु काशीं गतेषु राजा कदाचित् सभायां कालिदामं एक्कृति स्म, "कालिटास! घटा किसपि श्रुतं किं स्वये"ति। सञ्चाह,—

"मेरी सन्दरकन्दरास हिसवलानी अहेन्द्राचली, कैलासस्य शिलातसेषु सल्यप्राप्तारेशाविष्वि । सञ्चाद्राविष तेषु तेषु बहुनी भोज! खुतं ते सया, लोकालोकविचारचारणगणेषहीयनानं यश: ""

করিয়াছিলেন। তারপর তাঁহার আজার শ্রেষ্টপণ্ডিত সকলেই প্রস্থান করিয়াছিলেন। একমাত্র কালিদাস বান নাই। তাহাতে বাজা কালিদাসক বলিলেন,—হে ক্ষকবে! তুমি কেন গেলে না? সেই কথা শুনিয়া কালিদাস রাজাকে বলিলেন,—মহারাজ! আপনি সর্বজে, সকলই ত জানিছেছেন। বাহারা শস্তু হইতে দ্রবর্ত্তী, দেই পণ্ডিতেরা তার্থে বাইরা থাকেন; কিন্তু বাহার চিত্তে গৌরীনাথ সর্বাদা বিরাজমান, হে ভোজ! সেই ত প্রম ভীর্থ ৪।।

ভারপর পণ্ডিতসকল কাশীতে চলিয়া গোলে, যাজ। কোনও একদিন সভার কালিদাসকে জিল্ঞাসা করিলেন —কালিদাস! আছে কি তুমি কিছু প্রবণ করিয়াছ। কালিদাস বলিলেন,—মেরপ্রদেশে, মৃদ্যবণক্তির ভ্যাস, হিমাল্যপ্রকৃতের উপন্নিত্ব

तत्वमत्वतो राजा प्रत्यचरनदः ददी॥ ५॥

ततः कदाविद्राजा विष्ठदृष्ट् निर्गतं, कालिदासञ्च धन-वरतविश्वालस्पटं जात्वा व्यक्तियत्, "श्वष्ठ ! बाण्यग्रं-प्रश्नत्यो सदीयासाजां व्यद्धः, श्वयञ्च विश्वालस्पटतया ससाजां नाद्रियते, किं कुसँ।" इति । ततो राजा सावजं कालिदास-सपण्यत्। तत श्रास्ति राजोऽवज्ञां ज्ञात्वा कालिदासः वहालदेशं गत्वा तद्देशाधिनाधं प्राप्य प्राह,—"देव । साज-विन्द्रस्य भोजस्यावज्ञया त्वदेशं प्राप्तोऽष्ठं कालिदासनामा कविः

দমতল প্রদেশে, মহেল্পের্কতে, কৈলাসপর্কতের উপরিভাগে, মলরপর্কতের উপর.
এবং সন্থপ্রতি, দকল প্রসিন্ধলেই লোকালোকপর্কতে বিচন্দশীল চাবণগণ
হে ভোজ! ভোমার বণঃ উজৈঃ ঘরে গাম করিয়াছে, আমি প্রচুব পরিমাণে প্রবণ .
করিয়াছি। (আজ ভোমাকে দশঃশরীরে স্বর্গে বিচরণ করিতে দেবিয়াছি।
ধন্ত তুমি!) রাজা প্রবণ করিয়া আশ্রুগারিত হইয়াছিলেন, এবং প্রতি অক্ষর
প্রিমাণে লক মুদ্রা করিয়া প্রদান করিয়াছিলেন। ৫॥

ভারপর কোনও সময়ে পণ্ডিত সকলেই চলিয়া গিছাছেন, একমাত্র কালিদাস বান নাই; কিন্তু অনবরত বেঞার আসক জানিয়া রাজা চিস্তা করিয়াছি:লন,—কি আক্রেপের কথা। বাগমরুব-আদি পণ্ডিতসকল আমার আলেপের আলা প্রতিপালন করিয়াছেন; আর এই ব্যক্তি বেঞা-লম্পট বলিয়া আমার আলেপের খাদর করিল না ? কি করিব। ভারপর হইতে রাজা কালিদাসকে নিভান্ত অবভাার সহিত দেখিতে থাকিলেন। রাজার এইরূপ অবভাা প্রদর্শনের পর কালিদাস আপনার উপর রাজার প্রদর্শিত অবভাা বৃথিতে পারিয়া দাক্ষিণাত্যের অন্তর্গত বল্লালরাজের বাজ্যে গিয়াছিলেন, এবং সেই দেশের রাজার নিকট বাইয়া বলিয়াছিলেন,—
মহারাজ! মালবদেশের রাজার অবভাার আপনার দেশের আল্র গ্রহণ

रि"ति। ततो राजा तमासने उपवेष्य प्राह, — सुकवे ! भोज-सभाया दहागतै: पण्डितै: विर्णित: यतमस्ते महिमा। सुकवे ! त्वां सरस्ततीं वदन्ति। तत: किमपि पठे"ति। तत: कालि-दास ग्राह,—

"वज्ञानचीषिपान! लटहितनगरे सञ्चरन्ती किराती, कीर्णान्यादाय रत्नान्युक्तरखदिराङ्गारमङ्गाकुनाङ्गी। हित्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि सुक्जनीभूतनेता धमन्ती, खासामोदानुपातमधुकरनिकरेर्धूसमङ्गां विभर्त्ति॥"

बह्नालदेवी नाम दिविषापयस्वैकिश्वानगरि एड्गङ्गस्य ज्येष्ठपुती राजा भूला यानाराराजं ज्याहे वं पराजयत्। तदाह बह्नालित। षह्नालिख्जाः पटिन्त। षही मौद्यम्! लदिहतनगरि तव यतीनगरि काष्ठमाहतुं सञ्चरमी वने दव समनी किराती व्याधवधू, एतेन यतूनगरे जङ्गलं जातमित्युक्तम्, कीर्णानि विविधानि विज्ञानामभावात रत्नानि पद्मरागादीनि उक्तराणि प्रचुरतराणि खदिराङ्गाराणि खदिरकाष्ठस्य भङ्गाराणि अग्निसंयीगाङ्गोहितवर्णानि एतानि, दित ग्रङ्गया सम्भावनया बाजुलं हर्षप्रुतं भङ्गं यस्थाः, सा तथा भूता सती, तदुपरि कीर्णमेनव याहकाभावात् किराहि। व्यामि कानिगंगनामक किर्ता कानिगारात्र शिक्रप्र शाहेशा द्रांश जाहार व्याप्त केर्पर्यान कत्राहेशा विलालन,—द् स्कर्पर! ज्यास्त्र प्रविधाहि। व्यामि कानिगंगनामक किर्ता कानिमारात्र शिक्षप्र कथा नानाक्रत्र वर्गना किराहित वर्णात्म अश्वरत्य हिल्ला कानिगारा शिक्षण्य क्राहित कथा नानाक्रत्र वर्गना किराहित । दह स्कर्पर! जाहाश प्रकार जाहार जाहार प्रविधाहित । दह स्कर्पर! जाहाश प्रकर्ण वर्णा कर्मा क्षामि प्रविधाहित । दह स्कर्पर! जाहाश प्रकर्ण वर्णा कर्मा वर्णा वर्णा कर्मा वर्णा वर्णा कर्मा वर्णा कर्मा वर्णा कर्मा कर्मा वर्णा वर्णा कर्मा वर्णा वर्णा

ततस्तम्मे प्रत्यचरलचं ददौ॥ ६॥
ततः कदाचिद्यज्ञानराजा कालिदामं पप्रच्छ, "सुकावे!
यक्षिणानगवीं व्यावर्णये"ति। ततः कविराहः,—

"बपाङ्गपातेरपदेशपूर्व,-रेणीद्दशामिकशिलानगर्थाम्। वीथीषु वीथीषु विनापराधं, पदे पदे सङ्कलिता युवानः॥"

योखिष्डखण्डं चन्दनकाष्ठखण्डं चिद्वा निविष्य दत्ता मुक्क होत्र विश्व धमनो पूत्कारियाप्रिसंयोगं कुर्वन्ती विहर्गतस्य यासस्य श्रामोटं पद्मगत्मं, पद्मित्यासयादर्गनात् अनुयातेर नुगते में इसमू है: येणीवह में इरिभन्नां धूमश्रद्धां धूमसभावनां जाते यं सन्वतिति विभक्तिं धार्यति। सुजप्रतापात् ते ग्रहुणू चं जगत् जातिमिति भाव: ॥ इ ॥

पप्रक्त ज्ञातुमैक्कत् 'व्यावर्णवे'ति कथयतितिशेषः। यत्ता इति भनेन पप्रक्तः भानर्भः, निक्ते ऽर्वतिकर्मस् प्रक्तित्रभ्यनात्। भपाइपातैरिति। एकयिलानगर्थाः एकग्रेले नगरे एणोद्यां स्गीनयनानां युवतीनां भपदेशपूर्व्वे क्लानिसिक्तेरपाइपातैः कटावनिचेपैवींथीषु वीथीषु प्रतिपथि भपराभं विनापि दोषस्तेऽपि युवानः छाठ छलछ भयात्र छातिया भूनकिछिछ्छ छात्रात्र छेभत्र हन्मनकार्छत् वश्च मकल क्लिग्रा भक्षपूर्णिकत्तत्व क्र्यकात्र भात्रा भित्र छात्रात्र छेभत्र हन्मनकार्छत् वश्च मकल क्लिग्रा भक्षपूर्णिकत्तत्व क्र्यकात्र भावा भित्र छात्र प्रकार प्रकार किर्मा छिष्ठ एक्ष्यस्थिति वृत्त वात्र ए भग्नश्च थाकात्र राष्ट्र शस्त्र भ्रम् किर्मा छात्रनात्र राष्ट्र शस्त्र भ्रम् विन्ता प्रकारमात्र राष्ट्र किर्मा किर्मा किर्मा विन्ता प्रकार स्थानात्र स्थान्त्र क्ष्यक्षित्र । (भाव छात्रना किर्मा व्यानवात्र स्थान्त्र स्थान्य स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्य स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्य स्थान्त्र स्थान्त्र स्थान्य स्थान्य स्थान्य स्थान्त्र स्थान्य स

তারপর কোনও একদিন বলালরাজ 'হে স্কবে ৷ একশিলানগরীর বর্ণনা কর' এইরূপ অন্থবোধ দারা কালিদাসকে পূজিত সমানিত করিয়াছিলেন (তুমি দ্মামার নগরীতে আসিয়াছ বলিয়া আমার নগরী করিদিসের জ্ঞের হইবে; पुनस प्रत्यचरत्व देते । पुनस पटित कवि:,—
"स्थोजपतायतनोचनाना,-स्थोधिदीर्घाखिह दीर्घिकासु ।
स्यागतानां कुटिनैरपाङ्गे,-रनङ्गवाणै: प्रहता युवान: ॥"
पुनस वज्ञानतृप: प्रत्यचरनच देते । एवं तत्वेव स्थित:
कानिटाम: ॥ ७ ॥

पदे पदे प्रतिषदं प्रद्विताः प्रहालप्राप्ता अनुरागिणी भवन्ति। स्ववी एव हि युवतयी स्थनयताः ग्रहास, युवानीऽपि निहींषाय। असी हितीयीऽयं स्वर्गे इति भावः। असीधीति। असीधिवत् दीर्घासु विश्वःलामु। अनङ्गवाणैः सम्मीदनी-न्यादनादिभिरेव युवानः प्रस्ताः क्षतप्रहाराः , नतु शतुवाणैरही अपूर्व्वयं नगरी नित-स्वर्गित भावः॥ ७॥

শ্বতাং তাহার কোন উপার তোমার করা উচিত। সে উপার একমাত্র এ নগরীর সংক্ষেপে সরস বর্ণনা করা। অতএব আমি তোমার সেই বর্ণনার জল পূজা করিছে। প্রসন্ন হও, বর্ণনা কর)। কালিলাস বলিলেন,—একশিলা নগরীতে মৃগন্যনা মুবতীনিগের ছলপূর্কাক কটাক্ষ নিক্ষেপ ছারা প্রতিপথে (বাহার উভয়পার্শ্বে প্রদীবদ্ধ বুক্ষরাছি শোভা পার) দোর না থাকিলেও যুবকেরা পদে পদে শুদ্ধালাক হইতেছে। (আশ্চর্বা নগরী যে, এথানকার সকল যুবতীই মৃগন্তনা, এবং যুবকেরাও নির্দ্ধোর। অহো এটি বিহীয় স্বর্গ)। রাজা প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা নিয়াছিলেন। কবি অবারও পাঠ করিলেন,—এক-শিলানগরীতে সমুদ্রের ভারে বিশাল দীর্ঘিকায় সমাগত পদ্মপত্রের ভার বিশালনয়না মুবতীনিগের কুটিল কটাক্ষরপ কামবাণছারাই যুবকরণ প্রহত হয়। (আশ্চর্বোর বিষয় যে, যুবকরণ কথনই শক্তবাণের প্রহার পায় না। ওঃ একশিলানগরী শান্তিতে স্বর্গকেও জয় করিয়াছে)। এই শ্লোক শুনিয়া বন্ধালারা আবার প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা করিয়া নিয়াছিলেন। এই ক্রণে কালিয়াল লাবার প্রতি অক্ষর পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা করিয়া নিয়াছিলেন। এই ক্রণে কালিয়াল সেই প্রানেই থাকিয়া কাল কাটাইয়াছিলেন ॥ ৭ ঃ

श्रवात्तरे धारानगर्थां भोजं प्राप्य द्वारपालः प्राह,—देव ! शुर्जरदेशात् साधनासा पिष्डितवर श्रागत्य नगरादि हरास्ते, तेन च खपत्नो राजदारि प्रेषिता।" राजा "तां प्रवेशय" द्वाह । ततो साधपत्नो प्रवेशिता। सा राजद्वस्ते पतं प्राय-च्छत्। राजा तटाटाय वाचयित,—

"कुसुदवनसपि श्रीसटसीजवर्णं, त्यजित सुदसुनूकः प्रीतियांश्रकवाकः। उदयसित्रसरिसर्याति श्रीतांश्ररस्तं, इतविधिनिहतानां हा ! विचित्रो विपाकः ॥" इति राजा तदइतं प्रसातवर्णनसाकर्णं नस्त्रयं दस्ता साध-

এই অবসবে ধারানগণীতে ভোজরাজের নিকট থাসিয়া দ্বারপাল বলিন,—
মহারাজ! গুরুজরদেশ হইতে নাঘনানে একজন শ্রেষ্ঠকবি আসিয়া নগবের
বাহিবে আছেন। তিনি রাজদাজে নিজপত্নীকে প্রেরণ করিয়াছেন। রাজা
বিধালেন,—তাঁহাকে প্রবেশ করাও। দ্বারপাল যাইয়া মাঘকবির পত্নীকে সভার
আনিয়া উপস্থিত করিল। মাঘকবির পত্নী বাদার হস্তে একথানি পত্র দিরাছিলেন। রাজা সেথানি লইয়া পড়িতে লাগিলেন,—এক দিকে ক্মদসকল
হক্তপ্রী ইইতেছে, অন্ত নিকে পন্মনকল শ্রুপ্তী হইতেছে, পেচকগণ আনক্ষ
পরিত্যাগ করিতেছে, চক্রবাকগণ আনক্ষণুক্ত হইভেছে; অনীতলর্ম্মি স্বর্ধ্য
উদয় ইইতেছে, শীতলর্মী চল্ল অন্ত বাইভেছে; হায় হার। পোড়া বিধি দ্বারা
যক্ষিতদিগের কর্মফলভোগ বিচিত্র! (অম্বদাদি মহাকবিসকল কালের প্রভাবে
দারিপ্রাক্টপ্রাপ্ত এবং আশ্রাহ্যুত, বেমন কালিনাস; আর বাণমহ্বাদি রাজার ভোগে
কাশীবাসী: স্কতরাং ত্রদৃষ্ট ছাড়া আর কি বলিব ? কবির এই ভাব)। রাজা
সেই আশ্বর্ধারপের প্রভাত্বর্ণনা করা দেখিয়া ও ত্রনিয়া ভিন্ন লক্ষ মুলা দিয়া নার্ধ

पत्नीसाइ,—"मातः! इटं भोजनाय दीयते, प्रातरहं साध-पिष्डितम् श्रागत्य नमस्त्रत्य पूर्णमनोरधं करिष्यामी"ति। ततः सा तदादाय गच्छन्ती याचकानां सुखात् स्वभक्तः श्रारद-चन्द्रकिरणगीरान् गुणान् श्रुत्वा, तेथ्य एव धनमखिलं भोज-दक्तं दक्तवती माधपिष्डतं स्वभक्तीरमासाद्य प्राह,—"नाथ! राज्ञा भोजेनाहं बहुमानिता, धनं सर्वे याचकेथ्यस्वहुणानाकर्ण्य दक्तवती।" माधः प्राह,—देवि! साधु क्रतं, परसेते याचकाः समायान्ति किल। तेथ्यः किं देयिम'ति? ततो माधपिष्डतं वस्त्रावप्रेषं ज्ञात्वा कोऽप्यर्थी प्राह,—

> "श्राष्ट्रास्य पर्वतकुलं तपनीश्णतप्त-, सुद्दामदावविधुराणि च काननानि।

কবির পত্নীকে বলিরাছিলেন,—মা! এটা ভোজনের জন্ত দেওয়া হইল। আমি
প্রাতঃকালে মাঘপণ্ডিতের নিকট যাইয়া নমন্বার করিব এবং তাঁহার মনোরথ পূর্ব
করিব। তারপর মাঘপত্নী সেই তিন লক্ষ মূজা লইয়া যাইতে যাইতে ভিক্কুকদিগের
মূথে নিজ স্বামীর শরৎকালীন নির্মাল পূর্ণচন্দ্রের কিরণের ত্যায় বিমল গুণের বর্ণনা
শ্রবণ করিয়া তাহাদিকে ভোজদন্ত সমস্ত ধন দান করিয়াছিলেন। তারপর নিজেব
ভর্তা সেই মাঘপণ্ডিতের নিকট আসিয়া বলিলেন,—নাথ! রাজা ভোজ আমাকে
বহু সমান করিয়াছিলেন; কিন্তু তোমার গুণবর্ণনা শ্রবণ করিয়া আমি সে সকল
ধনই সেই ভিক্কুকদিগকে দিয়াছি। মাঘ বলিলেন,—দেবি! উত্তম করিয়াছ।
[কিন্তু এখনও ত এই সকল ভিক্কুক আসিতেছে। তাহাদিগকে কি দেওয়া
বাইবে! তারপর মাঘপণ্ডিত পরিধেয়বসনমাত্র সম্বল করিয়া আছেন জানিতে
পারিয়া কোনও এক ভিক্কুক বলিল,—হে জলবানকারিন মেব। স্থ্যের উষ্ণতাপে

नानानदीनद्यतानि च पूरियत्वा, रिक्तोऽसि यज्जलद ! सैव तवोत्तसयी: " प्र इत्येतदाक्ष भाषः खपत्नीमाइ,—

"षर्या न सन्ति न च सुञ्चित मां दुराया, त्यागे रितं वहित दुर्जलितं मनो मे। याच्जा च लाघवकरी खबधे च पापं, प्राणा: खयं व्रजत किं परिदेवितेत॥ दारिद्रग्रानलसन्ताप: यान्तः सन्तोषवारिणा। याचकाशाविधातान्तरीहः केनोपशास्यति॥"

ततस्ते माघपण्डितस्य तामवस्यां विलोक्य सर्वे याचकाः यथास्थानं जग्मुः। एवं तेषु याचकेषु यथाययं गच्छत्सु माघः प्राह,—

ভপ্ত পর্বতসকলকে এবং উদামদাবানলে কাতর কাননসমূহকে বর্ষণ থারা আখস্ত (সুশীতল) করিয়া, আর নানাপ্রকার নদনদীকে পূরণ করিয়া যে তুমি আজ রিক্ত (সঙ্গতিহীন) হইরাছ, তাহাই তোমার উত্তম শোভা ॥ ৮ ।

এই কথা শ্রবণ করিয়া মাঘকবি নিজ পত্নীকে বলিলেন,—দেবি ! ধন াই ; কিন্তু ঘুটা আকাজন আমাকে পরিত্যাগ করিতেছেনা ; হণ্ডরিত্র আমার মন: দানের উপর আসজি (ভালবাসা) বহন করিতেছে : ভিক্ষা নিজের আসমর্যাদার লাঘৰ করে ; কিন্তু আত্মহত্যারও পাপ জল্ম। অতএব আর লোক করিয়া প্রয়োজন কি ? আমার প্রাণবায়ুরা আপনা হইতেই আমাকে ছাড়িয়া চলিয়া বাক। দরিদ্রতাহু:থরপ অগ্লির সন্তাপ সন্তোষরূপ জল দারা প্রশান্ত ইইয়াছে ; কিন্তু বাচকের আশাভ্রম্কনিত মৃত্যুদাহ কি উপায়ে উপশাত্ "वजत वजत प्राचा चर्थिमिळीर्घतां गतै:। पश्चादिप च गन्तव्यं क सीऽर्घः पुनरीहमः॥"

द्रति विजयन् साघपिछतः परवीक्षसमात्। ततो साघपता सामिनं परवाकगतं दृष्टा प्राइ,—

> 'सेवन्ते सा ग्टहं यख दासवत् भूभुजः सदा । स स्त्रभाव्यासहायाऽयं स्त्रियतं माघपिष्टतः ॥"

तती राजा साघं विषयं जाता विजनगरादिप्रयतावतः सीनी रात्रावव तत्रागात्॥ ८॥

ततो साघपत्नी राजानं वीका प्राच्च,—''राजन्। यतः परिडतवरस्वद्धे प्राप्तः परलोकसगात्, ततोऽस्य क्रत्सग्रीषं

হইবে ? মাঘণণ্ডিত এইরপ বলিতে বলিতে হতটেত্তা হহয়া পাছলেন। তথন ভিক্করো সকলে নাঘণণ্ডিতের সেইরপ অবহা দেখিয়া বে বাহার স্থানে চলিয়া গিয়াছিল। এইরপে ভিক্কসকল যথায়ানে গমন করিলে পর, নাঘ বলিলেন,—হে প্রাণকল। যাচকশাজের বার্থতাপ্রাপ্ত (আশাভয়) অধীকিগের সঙ্গে সজে বাও, সজে সঙ্গে বাও; পরেও ভ তোনার বাইতে হইবে; কিন্তু তথন আর এরপ সেই পবিত্রস্থ কোথায় পাইবে ? এইরপ বিলাপ করিছে করিতে মাঘণণ্ডিত পরলোকে গমন করিয়াছিলেন। তারপর মাঘপদ্ধী স্থানী, পরলোকে গেলে বলিলেন,—হার! হায়! সকলো রাজাসকল ভ্তার জায় বাহার গৃহ সেবা করিয়াছেন, সেই মাঘপণ্ডিত আয় নিজের ভাগ্যামাত্র সহায় আই ভাবে মরিলেনণ তারপর রাজা ভোজ মাঘণণ্ডিত মরিয়াছেন জানিয়া শত আজালে পরিস্তুত হইয়া নিজ নগর হইতে বহির্গত হইয়া মৌনভাব অবলম্বন করিয়া সেই রাজেই সেই স্থলে গিয়াছিলেন ॥ ১।

ভারপর মাঘপত্নী রাজাকে দেখিয়া বণিলেন, মহারাজ। যখন পশ্ভিতবর

सस्यक् करणीयं भवता" इति। ततो राजा सावं विपनं नसंदातीरं नोत्वा ययोक्तेन विधिना संस्कारसभरोत्। तत्र च सावपत्नी वक्नी प्रविष्टा। तयोच पुत्रवत् चवें चक्रे भोजः। ततो सावे दिवं गते राजा योकाक्षको विश्वेषण कालिदास-वियोगेन च पण्डितानां प्रवासन क्रयोऽभृत् दिने दिने वहुन-पच्ययोव। ततोऽसात्यै सिलित्वा चिन्ततम् "वज्ञालदेशे कालिदासो वसति। तस्तिनागते राजा सुखी भविष्यतो"ति। एवं विचार्थ्यासात्येः पत्ने किसपि जिल्ला तत् पत्रचैकस्था-सात्यस्य इस्ते दत्त्वा प्रापतम्। स्व कालक्रीण कालिदास-सात्यस्य इस्ते दत्त्वा प्रापतम्। स्व कालक्रीण कालिदास-साम्यस्य हस्ते दत्त्वा प्रापति।

ভোমার দেশে আসিয়াই পরলোকে গিয়াছেন, তথন ই হার অন্ত্যেঞ্জিয়াদি তোমারই কর্তবা। রাজা তাহাই স্বীকার করিয়া মৃত্যাবকবিকে নর্মাতারে লইয়া
গিয়া যথোক্ত বিধানালুমারে অগ্নিসংস্কার করিয়াছিলেন। চিতানল প্রজ্ঞালিত
ছইলে তাহাতে মাঘণত্নী প্রবেশ করিয়া ঘামার সংগমন করিয়াছিলেন। ভোক পুত্রের ভায় তাঁহাদিগের সকল কর্মই করিয়াছিলেন। প্রান্ধশান্ত হয়য়া পেলে (মাঘ স্বর্গগানী ইইয়া গেলে) রাজা ভোজ শোকে আকুল হইয়া পড়িয়াছিলেন; বিশেষতঃ কালিনাদের বিয়োগে, এবং বাগময়ুবাদি শণ্ডিতসকলের প্রবাসগমন দ্বারা কুক্পক্ষের চক্রের ভায় বিন দিন কুল হইয়া পণ্ডিয়াছিলেন। রাজায় ভায়ুশ অবস্থার ক্রমা প্রশার পর্যালোচনা করিয়া মন্ত্রিস একমত হইয়া স্থিয়নিশ্রম ক্রিলেন বে, বয়ালদেশে কালিনাদ বাস করিছেছেন; ক্রিয় তিনি আদিলে রাজা স্রথী হইবেন। মন্ত্রিগ বিচার করিয়া এইয়া শ্রির করিয়া পত্রে কিছু নিধিয়া, সেই প্রথানি একজন মন্ত্রীর হস্তে কিয়া পান্টাইয়াছিলেন। তিনি "न भवति स भवति न चिरं भवति चिरचेत् फले विसंवादो । कोपः सत्पुक्तपाणां तुल्यः स्नेडेन नीचानाम् ॥ सहकारे चिरं स्थित्वा सजीनं वालकोक्तिल ! । तं हित्वाद्यान्यहचेषु विचरत्न विल्रज्ञसे ॥ कलकार्यः ! यथा योभा सहकारे भवतिरः । खदिरे वा प्लाये वा किं तथा स्थाहिचार्य ॥" इति !

ततः कालिदासः प्रभाते तं भूपालमाष्टच्छा मालवदेशमागत्य

न भवतीति। भवति कालिदासे चिरं न भवति नागच्छित सित, यहा न सित सित सराजा भोजो न भवित खातुं न पारयित। विसंवादौ वखनावान् भिविष्यतीति श्रेष:। षामीदाय षागमनं विषादाय भविष्यतीत्वर्थः। मैतन् क्रियत-प्रसादायालिति चेन्त्रवं, यतः कोप द्रति। हे कलकष्ठ कोकिल ! विचारय वशामप्रत्य कालिनारात्र निकृष्ठे छेन्श्रिक रहेग्रा 'भरात्राक्ष ख्लाख्त्र ख्याळातृन्न दात्रा खामि खानात्र निकृष्ठे ख्यात्र्व रहेग्राहिं क्षेत्र कथा विन्ना खाना कित्रा राहे भक्ष्यानि निग्नाहिलन। भक्ष्यानि नरेश्व शामित्व त्राक्षा खामित्व व्याप्त कर्मा क्षित्र द्राप्त विभाव खामित्व व्याप्त कर्मा क्ष्या त्राक्ष विभाव क्षित्र कर्मा क्ष्या त्राक्ष विभाव क्षित्र व्याप्त विभाव खामित्व विभाव कर्मा क्ष्य त्राक्ष विभाव कर्मित्व विभाव कर्मा क्ष्य व्याप्त विभाव विभाव कर्मा खामित्व विभाव कर्मा खामित्व विभाव कर्मा कर्मा विभाव खामा छेनिक किना । अस्ति विभाव करिया करिया क्षया करिया खामा छेनिक किना । अस्ति विभाव भितिया करिया करि

राजः क्रीड़ोद्याने तस्थी। तती राजा च तत्रागतं ज्ञात्वा स्वयं गत्वा महता परिवारेण तमानीय सम्मानितवान्। ततः क्रमेण विद्वसम्बद्धे च ससायाते सा भोजपरिषत् प्रागिव रेजे॥१०॥

> इति योमद्राजराजेखरवज्ञालसेनस्रिविरचिते काव्यविलासे कालिदासवियोगयोगप्रवन्धो नामाष्टमः परिच्छेदः॥ ८॥

विचारियागसनमेव निधितु। श्वापृच्छा श्वाभाषयपूर्वकमिष्यूच्य। रेने विराजनाना अभवेति ॥ १० ॥

श्रीमनाद्यामदीपाध्यायपदवाकाप्रमाणपारावारपारीण-भेरवचन्द्रविद्यासागरभद्याचार्थ-स्रित्नु-श्रीक्षणविद्यारवभद्यास्यासन-श्रीगद्गाचरणवेदानविद्यासागर-श्रद्याचार्यक्षती भीजप्रवश्यदीकायां काव्यविचासे काव्यदास-वियोगयोगप्रवश्यी नामाष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ।

জানাইয়া এবং এতদিন সাহায়া করার জন্ম তাঁহাকে ধন্তবাদাদি ধারা অভিপ্লিত করিয়া মালবদেশে আসিয়াছিলেন, এবং রাজার ক্রীড়োভাননধ্যে অবস্থান করিয়া'গ্রনেন। কালিদাসের তথায় আগমনসংবাদ পাইয়া রাজা ভোজ সকলপ্রিবারেশ্বন সহিত মিলিয়া নিজে বাইয়া উয়োতে আনিয়া সম্মানিত করিয়াছিলেন। ভারপর ক্রমে সেই বির্মাণ্ডলীও অসিয়া উপস্থিত হইলে ভোজের সেই সভা আবার প্রের গায় বিরাজমান হইয়াছিল ॥ ১০ ।

ইতি শ্রীনভাজরাভেশ্ববহালদেনস্থিবিয়চিতে ভোজপ্রবন্ধে কালিদান-বিযোগবোগ প্রবন্ধনামক কঠম গরিছেব ৪৮ ঃ

अय समस्याविनोद्रप्रबन्धः।

ततः सिंचासनसल्कुर्वाणं भोजं द्वारपाल द्यागत्य प्रणस्यादः,
— "देव! कोऽपि विद्वान् जालन्धरदेगादागत्य द्वाध्यास्त"
दति। राजा "प्रवेशय" दत्यादः। स च विद्वानागत्य सभायां
तथाविधं राजानं जगन्यान्थान् कालिदासादोन् कविपुद्धवान्
वीच्य वद्वजिद्ध द्वाजायत। सभायां किमपि तस्य सुखान्धः
नि:सरति। तदा राज्ञोक्तं, "विद्वन्! किमपि पठ" दति।
स श्राह,—

"प्रारनाचगचदाहणङ्घया, सन्त्र खादपगता सरखती। तेन वैरिकसचाकचग्रह-,व्यग्रहस्त! न कवित्वसस्ति से॥"

ततः कालिदासम्य वियोगानन्तरं योगे जाते स्रति । जारनालित । हैं दैरिकमलाक्षचयहम्बयहम्ब मृत्वाचीनेम्यहणे व्यक्तपाणे । सरस्ती गिरां देवी पारनालस्य काञ्चिकस्य गली यो दाहः यन्त्रणं, तस्य मञ्जया भवेन हेतुना सम सुखास्पद्य पलाधिता । तेन कविलं से नास्ति ; किं पठाभीति सुवः । १ ॥

এইরণে কালিদাসের বিয়োগের পর আবার মিলন ঘটলে, একদিন সিংহাসনের অল্পারকারী ভোজের নিকট আসিয়া ছারপাল বলিল,—মহারাজ! জালদ্ধর দেশ হইতে আসিয়া কোনও এক বিহান্ ছারে অবস্থান করিতেছেন। রাজা বলিলেন,—প্রবেশ করাও। সেই বিহান্ সভার আসিয়া রাজাকে তাদৃশভাবে এবং জগৎমাল্ল মহাকবি কালিদাস প্রভৃতিকে দেখিয়া যেন বদ্ধভিহ্ব হইয়া পড়িলেন। সভার মধ্যে আর কিছুই তাঁহার মুখ হইতে নিঃস্ত হইল না। ভথন রাজা বলিলেন,—:হ বিছন্! বাহা হয়, কিছুও পড়। কবি বলিলেন,—

राजा तसी महिषीयतं ददी ॥ १ ॥ चन्यदा रांजा कीतुकाञ्चल: सीतां प्राइ,—"देवि! सुरतं पठ" इति । सीता प्राइ ;—

"सुरताय नमस्तस्त्रे जगदानन्दहितवे। भानुषङ्गि फर्नं यस्य भोजराज! भवाद्यात्॥" ततसुष्टो राजा तस्ये हारं ददौ।

सुरतायित । यस सुरतस्य निषुवनस्य प्रत्नमानन्दः भवाद्यां विध्येकनिष्ठानां संयमिनां यानुपक्षि अप्रधानं, श्रेपात् भवाद्यां आनुपक्षि अनुपक्षः सङ्गप्त यस्य प्रतं, तस्य जगदानन्दकारणाय सुरताय ननः स्वापकर्णजापनं करीमि । यासीत् सुरत इति आवयीः सङ्गमो जात इति भावः । भवं संसरणमापय्यन्तीति भवाद्यः, तेषां यन्त्रयोगज्ञानामिति स्पर्शविग्यविषयीत्रुक्तम् । आनुपक्षि आभितानिकसुखं; फलं विस्थिः; वागदानन्दन्तिरिति अर्थप्रतीतिः । अतप्य कामसूते 'सार्शविग्यविषया आभिसानिकसुखानुविद्या प्रज्ञवश्यप्रतीतिः प्राधान्यात् कामः ।" इत्युक्तं । स च इतः, एक् मुक्तनिश्य लक्ष्त्रीय एकम्लाम्थ्यस्य यास्यान् वामः ।" इत्युक्तं । स च इतः, एक् मुक्तनिश्य लक्ष्त्रीय एकम्लाम्थ्यस्य यास्यान् वामः । इत्युक्तं । स च इतः, प्रवाधिन श्रवेशन वान्ययं यद्या स्वयः स्व

অন্তএকদিন রাজা কোতৃহলবশতঃ সীতাকে বলিলেন,—দেবি ! প্রবতকীড়া অবলঘন করিয়া একটি শ্লোক পাঠ কর । সীতা বলিলেন,—হে ভোজরাজ ! ভবাদৃশ সাধ্ব্যক্তিদিগের সঙ্গও বাহার নিকট আয়ুসঙ্গিক কল (অপ্রধান), (যাহার ফলে আপুনার সঙ্গনাভ করা বার), সেই জগতের আনন্দের কাবণ প্রবতকে নমন্বার । দীতাদেবীর প্রকৃত বর্ণনার রাজা তুই হইরা দীতাকে হাব দিয়াছিলেন।

ततो राजा चासरग्राहिणीं विश्वासवलोका कालिदासं प्राह,—"सुकवे! विश्वासिनां वर्णय" इति। तासवलोका कालिदास: प्राह;—

''कचभारात् ज्ञचभारः क्रचभाराङ्गीतिमेति कचभारः । कचकुचभाराक्षद्यं कीऽयं चन्द्रानने चमत्कारः ॥" भोजसुष्टः सन् खयमपि पठति,—

"वदनात् पदयुगलीयं वचनादधर्य दन्तपङ्क्तिस् । कचतः कुचयुगलीयं लोचनयुगलीयञ्च सध्यतस्त्रसति।"२॥

रसी रति: फ्रलिमित विवेकः । तसार्थार्थतं सुरतिमित । कचमारादित । केमपामान्द्रिय कुचमारयमन्कार धाययंजनकः, छमयीः सवक्षभाद्रग्रेऽपि विस्मयकरता कुचस्वकस्य पीनीद्रतघनलादिति भावः । कयम् ? यसान् कुचमारः कचमाराद्वीतं प्राप्तीतं न मां कथिदृहस्दतीति। एवं कचमारीऽपि कुचभाराद्ययमाप्तीतं नानुरामछेतुः स्मामित । जधनस्य कचकुचभाराव्यां विश्वति रस्थितुमस्तमस्मीति । तथा कघनस्य ती विश्वतः, स्रिष्टित सर्व्या चचुरेतदिति । श्वत्य हे चन्द्रानने ! श्वयं कस्यमन्कारः ? लोकोक्तरीऽयं चमन्कार इति भावः । वदमादिति । पर्युगस्थीर्थं पर्युगस्थं तत्भुम्बन्धि वा कमस्यमनिहारित्यं वदनात् चन्द्रमस्त्रसाम्रवितः।

ভারপর রাজা চামরপ্রাহিণী বেখাকে দেখিয়া কালিদাসকে বলিলেন,—ক্ষকবে এই বেখাকে বর্ণনা কর। ভাষাকে দেখিয়া কালিদাস বলিলেন,—কেশপাশ দেখিয়া পয়োধরস্তবক ভয় পাইতেছে, আবার পয়োধরস্তবক দেখিয়া কেশপাশ ভর পাইতেছে। আবার দেই কেশপাশ ও পরোধরস্তবক দেখিয়া অমন ভীষ্ট চইভেছে এবং হুমনকে বেখিয়া কেশপাশ ও পরোধরস্তবক ভয় পাইতেছে, পাছে ভাষার হুম্ব ভাষারা অমন্তব্য হুইয়া পড়ে। অতএব হে চন্দ্রাননে। এ কিরপ্রপ্র ব্যাপার ? (ভোমার মুক্লাই যে গ্রম দর্শনীর।) বর্ণনা ভূনিয়া

श्रन्यदा राजा भोजो धारानगरे एकाको विचरन् कस्य-चिदिप्रवरस्य ग्रन्थं गला तत्र काञ्चन पितत्रतां खाङ्के श्रयानं भक्तारसुदद्वन्तीमपश्यत्। ततः तस्या श्रिशः सुप्तोत्यितः ज्वालायाः समीपमगच्छत्। द्यं च पितधस्प्रपरायणा खपितं नोत्यापयामास। ततः श्रिशञ्च वङ्को पतन्तं नाग्रह्णात्। राजाः चाश्चर्यमालोक्यातिष्ठत्। ततः सा पितधस्प्रपरायणा वैश्वा-नरमप्रार्थयत्, "यज्ञेष्यर ! त्वं सर्वेकस्प्रमाची सर्वधस्प्रान् जानासि, मां पितधस्प्रपराधीनां शिश्चमग्रह्णन्तीं च जानासि।

विमेति, यदि प्रसादोदयः स्थात्, यपि नखेन्ये शोभेति। वचनात् मधुरात् सिताः विश्वाच प्रधरो रक्षः, रक्षादधराच रक्षा दनपङ्किः, दशनवसनाङ्गरागस्य काममूते लोके च विदितलादस्या नागरलसावेदितम्। कुचयुगलसनो हारिलात् लोचनयुगलं, घतीवविशाललादुवतलाच। सर्व्यचैतन्यध्यतः कटिभागाचसति स्पन्दे सित्
भिनन्त्विष इति भावः॥ ९॥

রাজা তুঠ হইয়া নিজেও পাঠ করিলেন;—(চন্দ্রসদৃশ) মৃথ দেখিয়া (পর্মদৃশ
মনোহর) পদযুগল তর পাইতেছে, (স্বরক্ত) বচন হইতে (রজ) সধর ভর
পাইতেছে, এং সেই অধর হইতে দন্তগঙ্ক্তি ভীত হইতেছে; কেশপাশ হইতে
কুচ্মুগল ও তাহা ১ইতে (বিশাল) লোচন্মুগল জ্বন্ত হইতেছে। কিন্তু সকলেই
কটিভাগ দেখিয়া ভয় পাইতেছে, পাছে শ্পন্তি হইলেই ভাঙ্গিয়া বায়। ২।

অন্ত একনি রাজা ভোজ ধারানগরে একাকী বিচরণ করিতে করিতে কোনও এক রাজ্মণবরের গৃহে যাইয়া সেধানে কোন এক পতিব্রতাকে নিজ ক্রোড়ে শ্রান ভর্তার সেবা করিতে দেখিলেন। তারপর দেখিলেন, সেই পতিব্রতার শিশুপুত্র নিজা হইতে উঠিয়া প্রজ্ঞলিত অগ্নিব নিকটে গেল। আবারও দেখিলেন, এই পতিব্রতা পতিধর্মপ্রায়ণা বলিয়া নিজ পতিকে আর ततो मदीयशिश्यमनुग्रह्म लं सा दहे"ति। ततः शिशः यजेखरं प्रविश्य श्रवंघिटिकापर्यन्तं तत्नैवातिष्ठत्। ततो नारोदीत्
प्रसन्नमुख्य शिशः। सा च ध्वानारुद्राऽतिष्ठत्। ततो यहच्छ्या
ससुत्यिते भर्त्तारे सा भटिति शिशं जयाह। तं च परधर्मसालोक्य विस्मयाविष्टो ज्यतिराह, 'श्रहो! सस ससं आग्यं कस्यास्ति, यदीहण्यः पुख्यस्तियोऽपि सन्तगरे वसन्ती"ति। ततः प्रातः सभायासागत्य विहासने उपविष्टः राजा कालिदासं प्राह, "सुनवे! सहदास्य्यं सया पूर्वेद्यू रात्री दृष्टमस्ति" इत्युक्ता राजा पठित,—

উঠাইল না। সেইজন্ত শিশুটিকে অগ্নিতে পতিত হইতে দেখিয়াও গ্রহণ কবিল না। রাজা সেই আশ্চর্য্য ব্যাপার দেখিয়া বিশ্বিত হইয়া দাঁড়াইয়াছিলেন। তারপর সেই পতিধর্মপরায়ণা সাধনী বৈধানরের নিকট প্রার্থনা কবিল,—হে বজেশর! তুমি সকল কর্ম্মের সাধনী; কারণ তুমি সকল ধর্মই জানিতেছ। আমি বে পতিধর্মপরায়ণা বলিয়া শিশুকে গ্রহণ করিয়া তুমি দক্ষ করিও না। তারপর শিশু সেই অগ্নি মধ্যে প্রবেশ করিয়া সেই অগ্নি হস্ত দিয়া ধরিয়া অর্জ্ব ঘটিকা পর্যান্ত সেইথানেই ছিল। শিশু প্রসরম্বেই ছিল, রোদন করে নাই। সে জী ধ্যানময়া হইয়াছিল। তারপর বদ্দ্রাক্রমে ভর্ত্তা নিজা হইতে উঠিলে সে দিয়ই শিশুকে লইয়াছিল। সেই পরমধর্ম্ম দর্শন করিয়া বিশ্বয়াবিষ্ট রাজা বলিলেন,—অহা আমার সমান ভাগ্য কাহার আছে যে, এরূপ পবিত্র জীসকলও আমার নগরে আছেন? তারপর প্রাতঃকালে সভায় আসিয়া সিহোসনে উপবেশন করিয়া রাজা কালিদাসকে বলিলেন,—হে ফ্রবে! কল্য রাজে

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

"हुतामनयन्दनपङ्गमीतलः।" इति।

कालिदासस्ततश्ररणवयं भाटिति पठित,—

''सुतं पतन्तं प्रसमीच्य पावके, न वोधयामास पतिं पतिव्रता । तदाऽभवत्तत्पतिभक्तिगौरवात्, द्वताश्रनश्रन्दनपङ्गशोतलः॥"

राजा च स्वाभिप्रायमालोक्य विस्थितस्त्रमानिङ्गा पादयोः यति सा॥ ३॥

एकदा ग्रीश्वकाली राजा श्वन्तः पुरे विचरन् घर्मतापतप्त श्रालिङ्गनादिकमञ्जर्वन् ताभिः सन्न सरससंलापाद्यपचारसन्-भूय तत्वेव सुप्तः । ततः प्रातस्त्याय राजा सभां प्रविष्टः ज्ञत्-स्रवात् पठित,—

"सर्दागमवार्त्तयापि शून्टे, समये जायति संप्रवृह एव।"

অগ্নি চলনপত্তের আর শীওল হইল। তাহা ওনিয়া কালিদাস শীঘই অন্ত তিনচৰণ পাঠ করিলেন, —আগ্নিতে পুত্রকে পতিত হইতে দেখিয়াও পতিত্রতা নারী পতিকে জাগ্রিত করে নাই। তাহার পতিভক্তির গৌরবের রক্ষার জল্প তথন অগ্নিচলনপত্তের আয় শীতদ হইল। রাজা নিজের ভাব অভিবাক্ত করিতে দেখিয়া বিশ্বরে অভিভূত হইলেন, এবং কালিদাসকে আলিম্বন করিয়া পদহয়ে পতিত হইয়ছিলেন ॥ ৩॥

এক সময় গ্রীম্মকালে রাজা অন্ত:পুরে বিচরণ করিয়া গ্রীম্মের তাপে পরিজপ্ত হইরা আর আলিসনাদি ব্যাপারের অনুষ্ঠান করেন নাই; কেবল অবলাদিগের সহিত আলাপ প্রভৃতি উপচার (কামস্ত্র সাম্প্রয়োগিক অধিকরণ ১ম অধ্যায় দুইব্য) প্রয়োগ করিয়া সেইখানেই নিদ্রা গিয়াছিলেন। তারপর প্রাত:কালে উঠিয়া রাজা সভার আসিয়া প্রবিষ্ঠ হইরা কুতৃহল বশতঃ পাঠ করিলেন—

भवभूतिराइ,-

"उरगी ग्रिथवे वुभुचवे खा-,सदिशत् पुत्क्षतिमाननानिसेन। सरुदागमवार्त्तगापि शून्ये, समये जायति सन्प्रवद एव॥"

राजा प्राइ,—"भवभूते ! लोकोक्तिः सस्यगुक्ते" ति । ततो-ऽपाङ्गेन राजा कालिदासं पण्यति । ततः स माइ,— "श्रवलास विलासितोऽन्वभूवं, नयनैरेव नवोपगू इनानि । सन्दागसवार्त्तयापि भून्ये, ससये जायति सम्प्रवह एव ॥"

चरगीति। चरगी सपीं, संप्रवृद्धितवृद्धियुक्ते समझ सित, जागित जागरणा-वस्त्रायां, ऋदिशत् चपदिष्टवती। श्ववास्तितः। सम्प्रवृद्ध एव श्वतिप्राधीन एव सन्, चर्मातापत्रस्य समिण कर्त्तव्ये कर्माख्यक्चिर्द्धर्णनात्; विवासितो वचसा, नयने-दंशनेरेव नवानि अपूर्वाणि अन्यै: कदाप्यनगुभृतत्वात्, चपगूहनानि आलिङ्गन-यीगान् 'वताविष्टितक्तं, व्याधिक्दकं, तिवातखुलकं, चीरनीरकमिति चलारि सम्प्रयोगकाले' द्यादिनां विवातन् श्वन्भृवत्तगुभृतवानदंगिति श्रेषः। धर्मक्षे शात्

বায়ুব আগমন সংবাদেরও সহিত সম্পর্কহীন সময়ে জাগরণকালে অভি বৃদ্ধ
হইয়াছি। ইহা শুনিয়া ভবভূতি বলিলেন,—বায়ুব আগমন সংবাদেরও সহিত
সম্পর্কহীন সময় জাগরণকালে অস্থ হওরায় সপাঁ ভোজনেচ্ছু শিশুকে মুথের
বায়ু ধারা নিজের ফুৎকার উপদেশ করিয়াছিল। বাজা শ্লোক শুনিয়া বলিলেন,—
ভবভূতি! লোকের বেরপ বলা উচিত, ভাহা ভূমি বলিয়াছ। তারপরে কটাক্ষ
করিয়া রাজা কালিলাসকে দেখিলেন। কালিদাস ভঙ্গি বুঝিয়া বলিলেন,—
বায়ুর আগমন সংবাদেরও সহিত সম্পর্কহীন সময়ে জাগিয়া থাকিয়াও অভি
আচীনের ন্যায় হইয়াই নায়িকাদিগের নিকট বিলাগ্জীড়া করিয়াছি, এবং দশনপ্রস্পরা ধারাই একেবারে নৃতন রক্মের আলিজনব্যাপারের অমুঠান করিয়াছি

तदा राजा स्वाभिप्रायं ज्ञाला तुष्टः कालिदासं विशेषेण सम्मानितवान्॥४॥

श्रन्यदा सगयापरवशो राजा श्रत्यन्तमार्तः सस्यचित् सरोवरस्य तोरे निविड्च्छायस्य जुम्बवचस्य सृत्तमुपाविशत्। द्वत्र श्र्याने राज्ञि जस्बोरुपरि बहुभिः कपिभिजेम्बूफ्लानि सर्वास्यपि चालितानि। तानि सश्रव्दं पिततानि पश्चन् घटिकामात्रं स्थित्वा श्रमं परिहृत उत्याय तुरङ्गमवरमारु गतः। ततः सभायां राजा पूर्वानुसूतकपिचालितफलपतनरव-मनुजुर्वन् समस्यामाह,—

"गुलु गुग्गुलु गुग्गुलु।"
तत चाह, कालिदास:,—
"जम्बूफनानि पक्तानि पतन्ति विसले जले।
कविकस्मित्राखास्यो गुलुगुग्गुलुगुग्गुलु ॥"

মাত্র। তথন বাদা নিদ্ধের অভিপ্রায় ব্যক্ত হইয়াছে জানিয়া তু**ই চইলেন, এবং** বিশেষকপে কালিদাসকে সমানিত করিলেন । ৪ ।

অন্ধ এক সমরে মুগরাসক্ত রাজা ভোজ গ্রীপ্মে অত্যন্ত পীড়িত হইয়া কোন

এক সরোববের তীরে নিবিছ্ছায়াসম্পর একটি অব্বুক্লের মূলে উপবেশন

করিয়াছিলেন। বাজা সেখানে শয়ন করিয়া থাকিতে থাকিতে অব্বুক্লের উপর

কছ বানর আসিয়া সমস্ত অব্কল চালিত (ঝাবাইয়া ঝাবাইয়া কেলা)

করিয়াছিল। সেগুলি সশকে পতিত হইতে লাগিল দেখিয়াছিলেন, একং

একঘটিকা পরিমাণ সময় সেখানে থাকিয়া শ্রম দ্ব কবিয়া উঠিয়া বোটকে আরোহণ

করিয়া চলিয়া গিয়াছিলেন। তারপর সভায় রাজা পূর্বে অম্বুভূত বানয়চালিত

ফলের পতনজনিত শক্ষ অমুক্রণ করিয়া একটি সমস্কা বলিলেন,—'গুলু গুলুগুলু

राजा तुष्ट श्राह, "सुकवे! श्रद्धमिष परहृदयं कथं जानासि ? साचाच्छारदासी"ति सुहुर्मुहु: पादयो: पति सा।

एकदा धारानगरे प्रच्छन्नवेश: विचरन् कस्यचित् वड-ब्राह्मणस्य ग्रष्टं राजा सध्याङ्मध्यये गच्छन् तत्र तिष्ठति स्म । तदा वडविष्रो वैखदेवं कात्रा काक्यविष् ग्रह्मन् ग्रहानिर्गत्य भूमी जलग्रहायां निचित्य काक्याह्मयति स्म । तत्र हस्त-विस्मालनेन हाहिति शब्देन च काकाः समायाताः । तत्र कास्यत् काकस्तारं रटित स्म । तच्छित्वा तत्पत्नी तक्षी मीतिव हस्तं निजोरिस निधाय "अये मातः !" इति चक्रन्द ।

গুণ্ওলু।' ভাষা শুনিয়া কালিদান বলিলেন,—পক জঘুফলসকল বানরধারা কন্পিত শাখা হইতে নির্মাল জলে পতিত হইতেছে। ভাষাতে শব্দ হইতেছে 'গুলু গুণ্ওলু গুণ্ওলু।' রাজা সন্তঠ হইয়া বলিলেন,—ফুকবে! পবের জ্বদযভাব জানিতে পারা যায় না; কিন্তু তুমি কি করিয়া জানিতে পার? নিশ্চয় তুমি সাক্ষাৎ সরস্বতী দেবী। এই কথা বলিয়া বারংবার তাঁহার পদে পতিত হইয়াছিলেন।

অন্ত কোনও এক সময়ে ধারানগরে রাজা প্রচ্ছয়বেশে বিচরণ করিতেছিলেন, এবং মধ্যাহ্নকাল উপস্থিত হইলে কোনও এক বৃদ্ধ ব্রাহ্মণের বাটিতে গিয়। তথার অবস্থান করিরাছিলেন। তথন বৃদ্ধ ব্রাহ্মণ বৈশদেববলি (মধ্যাহ্নে কর্ত্বিয় ক্রিয়া বিশেষ) সমাপন করিরা কাকবলি দিবার জন্ম লইরা গৃহ হইতে বহির্গত হইয়া হল ধারা পরিশুদ্ধ ভূমিতে (উঠানে) ফেলিয়া কাক ডাকিতেছিলেন। তথন পক্ষপুট বিক্ষালন (সশব্দে চালন) ও হাহা শব্দ করিয়া কাকসকল আসিয়াছিল। তত্মব্যে কোনও কাক শব্দ করিয়া বারংবার ডাকিয়াছিল। সেই শব্দ শুনিয়া সেই বৃদ্ধের মুবতী পত্নী বেন ভর পাইয়াই হস্ত নিজের হৃদয়ে স্থাপন করিয়া

ततो ब्राह्मणः प्राह,—"प्रिये साधुगीले! किसर्थं विभेषी"ति ? सा प्राह,—"नाय! साहगीनां पितव्रतास्त्रीणां क्रूप्ध्विनश्रवणं न सह्मम्।" "साधुगीले! तथा भवेदेव" इति विष्र श्राह। सतो राजा तचिरितं सर्वं दृष्टा व्यक्तियत्, 'श्रहो! इयं तक्षी दुःगीला नृनं, यतो निर्वाजं विभेति, स्वपातिव्रत्यं स्वयमेव कोर्त्तयित च। नृनसियं निर्भीता सती श्रत्यन्तं दाक्षं कस्मा रात्री करोत्येव।" एवं निश्चत्य राजा तत्रैव रात्रावन्तर्शित एवातिष्ठत्। श्रय निशीये भर्त्तरि स्रप्ते सा सांसपेटिकां विश्वाकरेण वाद्यात्वा नर्भदातीरसगच्छत्। राजाऽप्यात्मानं गोपयित्वाऽनुगच्छिति सा। ततः सा नर्भदां प्राप्य तत्र स्यागतानां ग्राहाणां सांसं दक्ता नदीं तीर्वां श्रयरतीरस्थेन श्रूलाग्रारोपितेन स्वसनोरमेण सह रसते सा।

^{&#}x27;ও মাগো' বলিয়া ক্রন্সন করিয়াছিল। প্রাণাধিকপ্রিয়তমা পদ্মীর তাদৃশ অবস্থা দেখিয়া আহ্নন বলিলেন,—প্রিয়ে সাধুশীলে। কি জন্ত ভর পাইতেছ। তিনি বলিলেন,—নাথ! আমার ক্রায় পতিব্রতা স্ত্রীদিপের কঠোর শব্দ শ্রবণ সন্থ হয় না। বাহ্মণ বলিলেন,—সচ্চরিত্রে। সেরপ নিশ্চয় হওয়া উচিত। তারপর রাজা তার চরিত্রসকল দেখিয়া (আচরণ সব দেখিয়া) বিশেষভাবে চিন্তা, করিয়াছিলেন,—ওহোহো! এ যুবতী নিশ্চয় ছশ্চরিত্রা। য়খন স্বাভাবিক অভিনয় করিয়া ভয় পায়, এবং নিজের পাতিব্রত্য ধর্ম নিজেই কীর্ত্তন করে, তখন নিশ্চয়ই এ নির্ভীকভাবে রাজ্যকালে অত্যক্ত দায়ণ কর্ম করিয়া থাকেই। এইরপ নিশ্চয় করিয়া রাজা রাজিকালে সেইখানেই লুকাইয়া থাকিলেন। তারপর সন্নরে তাহার ভর্তা নিদ্রা গেলে মাংসপেটিকা। মাংস বোঝাই পেটরা) বেতার

तचिति दृष्टा राजा ग्रहं समागत्य प्रातः सभायां कालिदास-मालोक्य प्राह,—'सुकवे! ऋणु,—

दिवा काककताझीता,"

तत: कालिदास ग्राइ,-

"रावी तरति नर्भदाम्।"

ततः तुष्टो राजा पुनः प्राप्त,-

"तत मन्ति जले याहा:"

ततः कविराइ,—

"समझा सेव सन्दरी॥"

ततो राजा का विदास खपादयोः पति ॥ ५॥ एकदा धारानगरे विचरन् विक्षावीव्या राजा कन्द्रक बीला-

হত্তে দিয়া বহাইয়া লইয়া নর্মদার তীরে গিয়াছিল। রাজাও আত্মগোপন করিয়া অনুগমন করিয়াছিলেন। ভারপর সে নর্মদায় উপস্থিত হইয়া দেখানে উপস্থিত কৃষ্টীরাদিকে মাংস দিয়া নদী পার হইয়া পরতীরে অবস্থিত শ্লাগ্রে হাপিত নিজ মনোরম রমণের সহিত রমণ করিয়াছিল। ভাহার আচরণ দেখিয়া রাজা বাটাতে আসিলেন, এবং প্রাতঃকালে সভায় কালিদাসকে দেখিয়া বলিলেন,—ক্ষকরে! প্রবণ কর,—দিনের বেলায় কাকের ডাকেও ভর পায়। ভাহা শুনিয়া কালিদাস বলিলেন,—বাত্রে নর্মদা কিন্তু পায় হয়। ভাহা শুনিয়া রাজা সন্তুই হইরা আবার বলিলেন,—সে দর্মদার জলে যে কুন্তীয়াদি গ্রাহসকল আছে। ভাহা শুনিয়া করি বলিলেন,—ই।, সে কুন্দরী ভাহার মর্ম্মণ্ড জানে (মাংস থাইতে দিলে আর ভাহারা আক্রমণ করে না, ভাহা সে জানে।) সেই কথা শুনিয়া রাজা

একদিন ধারানগরে বিচরণ করিতে করিতে বেশ্রাপদ্ধীতে রাজা কোনও এক

तत्परां तद्भ्यसणवेगेन पादयोः पिततावर्तसां काञ्चन सुन्दरीं दृष्टा सभायामाइ,—"कन्दुकं वर्षयन्तु कवय" इति । तदा भवसृतिराह,—

"विदितं ननु वान्दुक ! ते हृद्यं, प्रमदाधरसङ्गमनुष्य दव । विनताकरतामरसाभित्रतः, पतितः पतितः पुनक्त्यतिस ॥"

ततो वरक्चिः प्राइ,-

"एकोऽपि तय दव भाति जन्दुकोऽयं, कान्तायाः करतजरागरतारतः। भूमी तच्चरणनखांग्रगीरगीरः, खस्थः सद्ययनमरोचिनीजनीजः॥"

ततः कालिदास भार,—
"पयोधराकारधरी हि कन्दुकः,
करेण रीषादिभिष्टन्यते सुद्धः।

শুদ্বীকে বলুকজীড়া- (বল ধেলা) তৎপর বলিয়া ভাষার ভ্রমণ বেগে ভূষণশ্বহণে বৃত্ত নীলপন্ন কর্ণ ইইডে পাদব্যের উপর পতিত ইইডে দেখিয়া আসিয়া
বলিলেন, ক্রিগণ! আপনারা কলুক বর্ণনা করন। সে কথা ভনিয়া ভবভৃতি
বলিলেন, হে বলুক! নিশ্চন ভোনার হলর লানিভে পারা গিয়াছে, ভমি বেন
প্রমানর অধ্যপানলুর; কারণ, যুবভীর করকমল দারা অভিহত ইইয়া
পাড়িভেছ, ভথাপি আবারও উঠিভেছ। ভারপর বরক্তি বলিলেন, এই কলুক
একটি ইইলেও রেন ভিনটার হায় প্রভিভাত ইইভেছে; প্রথম কামিনীর করতকয়াগে সম্বদ্ধ ইইয়া রেন বক্ত রুজ; বিভীয় ভূমিতে পতিত ইইয়া ভাহার প্রনাধ্বের
ভূরবিশ্বর স্থিত স্থাত ইইয়া রেন ভত্ত গুরু; ভূতীয় ব্বন আকাশে আবার উঠি-

द्रतीव नेत्राक्ततिभीतमुत्यनं, ख्रिय: प्रसाहाय पपात पादयो: ""

तदा राजा तुष्टस्त्रयाणासचरतचं ददौ। विशेषेण च कालिदासमदृष्टावतंसकुसुसपतनवोद्यारं सन्सानितवान्॥ ६॥

ततः कदाचित् चित्रक्तर्सावकोकनतत्परः राजा चित्र-विखितं सहाग्रेषं दृष्टा "सम्यक् विखित्रिम"त्यवदत्। तदा कथिच्छिवग्रमां नाम कविः ग्रेषिमिषेण् राजानं स्तीति,—

> "अनेके फणिनः सन्ति भेकसचणतत्पराः। एक एव डि शेषोऽयं धरणीधरणचसः॥"

তেছে, তথন নয়নের কিরণের সহিত সদদ্ধ ইইয়া যেন নীল নীল। তারপর কালিদাস বলিলেন, বেহেতু কলুক প্রোধরের আকার ধারণ করিয়াছে, সেই হেতু কামিনী ক্রোধে হস্ত দিয়া বারংবার অভিহত (প্রস্তুত) করিভেছে। এইরপ চিন্তা ক্রিয়াই যেন কর্ণভূষণ নীলন্দনল নেত্রের আকৃতির ন্তায় আকৃতি ধারণে ভীত ইইয়া স্ত্রীর প্রসাদের জন্য পদ্ধয়ে পতিত হইয়াছিল। এই সকল কবিতা শ্রবণ ক্রিয়া রাজা তুঠ হইয়া তিন শ্লোকের প্রতি জক্ষর পরিমাণে লক্ষ মুদ্রা করিয়া দিয়াছিলেন। বিশেষতঃ অদৃষ্ট কর্ণভূষণ প্রেণার পতনজ্ঞানে সক্ষম কালিদাসকে সন্মানিত করিয়াছিলেন। ৬ ॥

ভারপর কোনও এক সময়ে চিত্রকার্য্য দর্শনে নিরত বাজ। চিত্রে লিথিঙ মহাশেষ অনস্তদেবকে দেখির। বলিলেন,—বাঃ উত্তম লিথিয়াছে। সেই সমরে শিবশর্মা নামে কোনও এক কবি অনস্তদেবের ছলে বাজাকে স্তব করিলেন,—ভেক-ভক্ষণতৎপর অনেক ফণাধারীই আছে বটে; কিন্তু পৃথিবীকে ধারণ করিতে সক্ষম মাত্র এই এক ও শেষ (প্রথম্ও এই, শেষও এই, দ্বিভীয় আর শন ভ্রেতা ন

तदानीं राजा तदिसप्रायं जाला तस्तै खर्चं ददी।
कदाचिडेमन्तकाले समागते ज्वलन्तीं इसन्तीं संसेवयन् राजा
कालिदासं प्राइ,—"सुकवे! इसन्तीं वर्णये"ति। ततः
सुकविराइ,—

"किवसितिरिव बहुजोहा, सुविटितचक्रा प्रभातवेलेव। हरसूर्त्तिरिव हसन्ती, भाति विधूमानजोपेता॥" राजा श्रचरत्तचं ददी॥ ७॥ एकदा भोजराजोऽन्तर्गृही भोगार्हासुख्यगुणायतस्ती निजा-

ष्मित इति । श्योऽनन्त देव: । कविनतिरिति । कविनतिः कविप्रतिमा, बङ्कोष्ठा रक्तवृङ्का रक्ता, प्रभातवेका प्रभातकाकः सुघिटतचका सुरक्षितप्रदेशा । वि नानका-पेता निर्धू नव्याकाकिटिका स्रम्तिरित्रम् किर्टम् क्येता । तहत् स्वक्ती हार्स कुर्व्वकीति स्रोपः, समनी सम्कितका प्रकारधानीति यावत् । भाति देदीयते । सर्व्वया निर्मतिसे इसनीति सावः ॥ ०॥

ভবিষ্যতি।") তথন রাজা তাঁহার অভিপ্রায় ব্কিতে পারিয়া তাঁহাকে লক্ষ মুদ্রা দান করিয়াছিলেন।

কোনও এক সময়ে হেমন্তকাল আসিয়া উপস্থিত হইলে জ্বলন্ত অলাবধানীর
(আগুনের মালসা) সেবা করাইয়া (আগুন পোহাইতে দিরা) রালা কালিদাসকে
বলিলেন,—ক্ষুবে ! এই হসন্তীকে (অলাবধানীকে) বর্ণনা কর। তাহা শুনিয়া
ক্ষুক্বি বলিলেন,—ক্ষিব বৃদ্ধির ন্যায় (প্রতিভার ন্যায়) ধক্ধকে রক্তবভ্লা, প্রভাতকালের ক্যায় ক্ষুব্রিত প্রদেশবিশেব, সাক্ষাৎ হরম্থি ধ্নহীন জ্বালাজটিল বহিন্দ ক্যায় নির্ধ্বিক্র্ত এই হসন্তী শোভা পাইতেছে। স্লোক শুনিয়া রাজা অক্ষর
পরিমাণে লক্ষমুত্রা দিরাছিলেন । ৭ ॥

এক সময়ে ভোজনাজ বাটীর মধ্যে গিনা ভোগের যোগ্য তুলাগুণসম্পন্ন নিজের

क्षना चपख्यत्। ताह्य च कुन्तलेखापुत्रां पद्मावत्यां च ऋतु-ख्वानम्, चक्षःराजस्य पुत्रां चन्द्रशुख्यां क्षमप्राप्तिं, कमला-नान्नाख्य यूतपणजयल्यप्राप्तिम्, चयमिष्यां च लीलादेव्यां दूतीप्रेषणमुखेनाद्वानं च, एवं चत्रो गुणान् दृष्टा तेषु गुणिषु न्यूनाधिकभावं व्यचिन्तयत्। तत्र धर्वत्र दाचिष्यिनिधिः राज-राजः खोभीजः तुख्यभावेन दित्रिष्ठाटकापर्य्यन्तं विचिन्त्य विधेषानवधारणेन निद्रां गतः, प्रातखोत्याय क्षताक्षिकः सभा-मगात्। तत्र च सिंचासनमलक्ष्वाणः खोभोजः स्वत्व-विद्यत्विमण्डलमण्डनं कालिदासमालोक्य "सुकवे! इमां त्राचरहोनतुरीयचरणां समधां खुण्" इत्युक्षा पठित,— "

"अप्रतिपत्तिम्द्रमनसा दिताः खिता नाड़िकाः।" दति पठित्वा राजा कालिदासमाइ,—"मुकवे! एतस-

চারিটি স্ত্রীকে দেখিলেন। তমধ্যে কুন্তলেশরের কলা পদাবতীর অতুমান উপস্থিত, অন্নরাজের কলা চন্দ্র্যুথীর ক্রমপ্রাপ্তি বাব (পালার দিন), ক্রলানায়ী ব্রী দ্যুতক্রীড়ার পণে জরলাত কবিয়া অল্পনার পালা পাইরাছে, প্রধানমহিনী লীলাদেবী দ্ত্রী পাঠাইয়া ভাষা বাবা আহ্বান করিয়া পাঠাইয়াছেন। এইরপ চারিটি গুল দেখিলেন, এবং ভাষার মধ্যেও রাজা কোন্টি ন্ন, কোন্টি অধিক চিন্তা করিছে লাগিলেন। সেই সকল গুণের মধ্যে সকলগুলিতে তুল্যভাব নিশ্চর ক্রিয়া লাজিলাসাগ্য মাজরাজেশ্ব জীমান্ ভোজ ছই তিন ঘটিলা পর্যান্ত চিন্তা ক্রিয়া বিশেব কিছুই অন্ধারণ করিতে না পারিষা নিস্তা গিয়াছিলেন। প্রাপ্তরুক্তাকে উঠিয়া আহ্নিক স্বাপন করিয়া সভার আসিয়াছিলেন। সভার আসিয়া সিংহাসনকে অলক্ষত করিয়া জীমান্ ভোজ সকল বিধান্ ও করিমগুলের ক্রাল্যার্যার্যার্যানিকা কালিচাসক্রে দেখিয়া,—'ক্রকবে! চতুর্য্বরণের ভিন অক্ষর ন্ন

सस्यापूरणं कुर्विं "ति। ततः कालिदासः तस्य द्वटयं कर-तलासस्यक्षवत् प्रपन्थन् त्रप्रचराधिकचरणत्रयविग्रिष्टां तां समस्यां पठित,—"देव!

स्नाता तिष्ठति कुन्तवेष्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः, द्यूतैरात्निरियं जिता कमलया देवी प्रमाद्याधुना। द्रवनः पुरमुन्दरीजनगुणे न्यायाधिकं ध्यायता, देवेनः प्रतिपत्तिस्तृ द्रसनमा दिवाः स्थिता नाहिका॥" तदा राजा स्वद्धदयमेव ज्ञातवतः कालिदासस्य पादयोः पतित स्म. कविसण्डलञ्च चसत्क्षतसजायतं॥ ८॥

एकदा राजा धारानगरे विचरन् क्वचित् पूर्णेकुमां ध्रुला

এই সমস্যা শ্রবণ কর' এই বলিয়া পাঠ কবিলেন, —অনিশ্চর ঘারা জড়ীভূত ননে দৃষ্ট তিন দণ্ড অতিবাহিত করা হইয়াছে।' ইহা পাঠ কবিয়া রাজা কালিদানকে বলিলেন, স্কবে। এই সমস্যা পূরণ কর। ভাষা শুনিয়া কালিদান রাজার ছদর করতলম্বিত আমলকীকলের ভার প্রকৃত্তিরপে দেখিয়া তিন অক্ষর অধিক ভিনচরণবিশিপ্ত সমস্যা পাঠ কবিলেন, —কৃত্তলেখবের কতা আন কবিয়া রহিয়াছেন, অঙ্গরাজ্বের ভগিনীর বাব, কমলা আজকার রাত্রি দৃত্তে জয় কবিয়া পাইরাছে, এখন দেবী (লীলাবতীকেও দর্শন দিবার আহ্বান) প্রসাদ পাইবার বোগ্য। এইরপে অন্তঃপুরস্থ স্করীজনসকলের গুণের মধ্যে কোন্টায় ভার অধিক, ধ্যান কবিয়া মহারাজকর্তৃক অনিশ্চয়হারা জড়ীভূতমনে হই তিন দণ্ড অতিবাহিত করা হইয়াছে। তথন রাজা তাহ্রি ছদয়গত ভাবও জানিতেসক্ষম দেখিয়া কালিদাসের এই পদে পতিত হইয়াছিলেন। তত্বারা সম্প্র কবিমণ্ডল আশ্চব্যারিজ হইয়াছিল। ৮ য়

এক সময়ে রাখা ধারানগরে বিচরণ করিতে করিতে কোনও এক 🖭

समायान्तीं पूर्णचन्द्राननां काञ्चिद दृष्टा तत्कुश्चजले शब्दश्च कञ्चन श्रुला "कूनमेव तस्याः कग्ढग्रहेऽयं घटः रतिकूजितसिव कूजती"ति सन्यमानः सभायां कालिदासं प्राह,—

"कूजितं रतिकूजितिम"ति।

कविराइ,-

"विदम्धे सुमुखे रक्ते नितम्बोपहिसंखिते। कामिन्यासिष्टमुगले कूजितं रितकूजितम्॥" तदा तुष्टो राजा प्रत्यचरत्तचं दही, ननाम च॥८॥ एकदा नर्मदायां महाइदे जात्तवेरिकः चिलाखण्ड ईष-द्वंचिताचरः कसिट् दृष्टः। तैस परिचिन्तितम् "इदमत

विदम्ब द्रति। विदम्धे रिक्षके, अतिष्ठुष्टे च। सुसुर्वे मनी के विद्रुषि वा, सुन्दरमुखयुक्ते च। रक्ते अनुरागयुक्ते रागवित, रक्तवर्णे च। कामिन्या वाह्नतया आञ्चित्रकारके घटे कूजितं ग्रब्द: रितकूजितं मन्य वस्त्यविचा। ১॥

পূর্ণকৃষ্ণ কর্মা কোনও এক পূর্ণচল্রাননাকে আসিতে দেখিয়া, এবং সেই কুন্তের জলে কোনও একরপ শব্দ প্রবণ করিয়া 'নিশ্চয়ই সেই পূর্ণচল্রাননার বাহলতা ছারা গলা জড়াইয়া ধরা হইয়াছে বলিয়া এ ঘট রতিক্জিতপ্রায় শব্দ করিতেছে, এইরপ মনে করিয়া সভায় কালিদাসকে বলিলেন,—'হইভেছে বে শব্দ, ভায়া রতিক্জিতই। কবি বলিলেন,—নিতম্বের উপর অবহিত, কামিনীর বাহলতার ছায়া আরিই কঠ, বিদ্ধা, স্মুথ ও রক্ত ঘটে যে শব্দ সইতেছে, তাহা রতিক্জিতই। শেক ভনিয়া তথনই রাজা অকর পরিমাণে লক্ষমুদ্রা নিয়াছিলেন, এবং প্রণাম্ভ করিয়াছিলেন ॥ ১॥

ু এক সময় নর্মনার মহাত্রদে জালিকেরা অল্লবিভূত-বর্ণবিশিষ্ট কোনও একখণ্ড

लिखितिसव किञ्जिज्ञाति। नृनिसदं राजनिकटं नियमि"ति वृद्धा भोजसदिस समानीतम्। तदाक्तर्यं भोजः प्राहः, "पूर्वं भगवता हवुमता स्रीमद्रामायणं कृतं, तदत्र इत्दे प्रचिपित- सिति स्रुतमस्ति। ततः किमिदं लिखितिसत्यवस्यं विचार्थ- मिति लिपिज्ञानं कार्थम्।" जतुपरीच्याचराणि परिज्ञाय पठति। तत चरणहयमानुपूर्व्याह्यम् ;—

"श्रिव ! खलु विषम: पुराक्ततानां, भवति हि जन्तुषु कसँगां विपाक:।"

ततो भोज: प्राह, "एतस्य पूर्वाहें कष्यतामि"ति। तदा भवभूतिराह,—

> "त नु कुलमक जङ्ग सायताच्याः, क नु रजनीचरसङ्ग सायवादः।

শিলা দেখিতে পাইয়াছিল। সেথানি পাইয়া তাহায়া চিন্তা করিয়াছিল,—
এই ত এতে যেন লেথার মত কি দেখা বাইতেছে ? অতএব নিশ্চর এটা রাজার
নিকট লইয়া বাওয়া কর্তব্য। এইরুপ বুঝিয়া ভোজের সভায় ভাহারা আনিয়াছিল। তাহাদের নিকট সেই কথা শুনিয়া ভোজ বলিলেন,—পূর্ব্বে ভগবান
হন্মান্ শ্রীমদ্রামায়ণ রচনা করিয়াছিলেন। তাহা এই ছবে প্রক্রেপ করাইয়াছিলেন,
এইরূপ প্রবাদ শ্রুত হইয়াছে। সেই জন্ম এ লিখিতটি কি, ইহা নিশ্চয় বিচায়া।
এজন্ম ইহার লিপিজ্ঞান কর্বীয়। তারপর জতু গালাইয়া ভাহাতে ঢালিয়া নিয়
ছাপ লইয়া অক্রপ্তলি জানিতে পারিয়া পাঠ করিলেন,—তাহার মধ্যে চরণয়য়
আয়্প্র্লীক পাওয়া গিয়াছিল,—প্রাণীনিগের পূর্ব্বেল্মার্জিত কর্মের ফলভোগ
কন্ডই বিষম হয়। ভারপর ভোজ বলিলেন,—এর পূর্বার্ছি বল। বে ক্রা

षायि खलु विषमः पुराक्ततानां, भवति हि जन्तुषु कर्त्याणां विवाकः ॥''

ततो भोजस्तत ध्वनिदोषं मन्वानस्तदेव पूर्वार्श्वमन्त्रया पठित सा,—

"क जनकतनया क रासजाया, क च दमकन्धरमन्दिरे निवास:। ष्ययि! खलु विषम: पुराक्षतानां, भवति हि जन्तुषु वार्षाणां विपाक:॥

ततो भोजः जालिदासं प्राइ,—"सुकवे! त्यमपि कवि-इद्यं पठे"ति। स श्राइ,—

> "भिवभिरसि बिगंसि यानि रेजुः, भिव ! भिव ! तानि चुठन्ति ग्टभ्रपादे ।

শুনিয়া ভবভূতি বলিলেন,—আয়তলোচনা সীতার কোথায় অকলফ কুল, আর কোথায় নিশাচবসসমের অপবাদ! ওঃ প্রাণীদিগের পূর্বজন্মার্জিভ কর্মের ফলভোগ কতই বিবন হয়। ইহা শুনিয়া ভাষাতে ধ্বনিগত দোব হয় মনে করিয়া রাজা সেই পূর্বান্ধি অক্তপ্রকারে পাঠ করিয়াছিলেন,—কোথায় জনকের কল্পা. কোথায় রামের পত্নী, আর কোথায় দশাননের গৃহে নিবাস! ওঃ প্রাণীদিগের পূর্বজন্মার্জিভ কর্মের ফলভোগ বড়ই বিষম! ভাষপর ভোজ কালিদাসকে বলিলেন,—ফ্কবে! তুমিও কবির হাদয়গত ভাব লইয়া পূর্বান্ধি পাঠ কর। কালিদাস বলিলেন,—যে মন্তকগুলি (বলিদান করিলে পর) শিবের মন্তকের ক্রিয় স্কর্মান্থত হইয়া শোভা পাইয়াছিল, শিব। সেগুলি গুরের প্রা श्रयि! खलु विषम: पुराक्ततानां, भवति हि जन्तुषु कर्षाणां विपाक: ॥"

ततस्तस्य गिनाखग्डस्य पूर्वपुटे जतुगोधनेन कालिदासः पठति। 'तनेव दृद्दा राजा स्टगं तुतोष॥ १०॥

कदाचिद्वीजेन विचासार्थं नूतनग्रहान्तरं निर्मितम्। तत्र ग्रहान्तरे ग्रहप्रवेगात् पूर्वमेकः किथत् व्रचराचसः प्रविष्टः। स च रात्रौ तत्र ये वसन्ति, तान् भचयति। ततो मान्तिकान् समाइय तदुचाटनाय राजा यतते स्म। स च आगच्छक्रेव मान्तिकानेव भचयति। किस्त खयं किवलादिकं पूर्वाभ्यस्तमेव पठन् तिष्ठति। एवं स्थिते तत्रैव रचिस, राजा कथमस्य निव्वत्तिरिति व्यविन्तयत्। तदा कालिदासः प्राह,—"देव!

লুঠিত হইল। ও: পূর্ব্দের কৃত কর্ম্মের ফলভোগ কতই বিষম! তারপর তাহার
নিশ্রমার্থ দেই শিলাথণ্ডের পূর্ব্বপুটে (অন্ত পূর্ণ্ডে) লাকা সংস্কার দারা মুদ্রা উঠাইরা
কালিদাস তাহাই পাঠ করিলেন। রাজা তাহা দেবিরাই অত্যন্ত তুর্বী
কইয়াছিলেন॥ ১০ ।

কোনও এক সময়ে ভোজ বিলাসার্থ অন্ধ একটি ন্তন গৃহ নির্মাণ করাইয়াছিলেন। সেই ন্তন গৃহে গৃহপ্রবেশের প্রেই কোনও একটি অন্ধান্দন প্রেশ করিয়াছিল। রাজে সেই গৃহে বে বাস করে, তাহাদিগকে সে ভক্ষণ করিয়া কেলে। তারপর মন্ত্রসিদ্ধ আন্ধান আনাইয়া রাজা তাহার উচ্চাটনার্থ প্রয়ক করিয়াছিলেন; কিন্তু সে আসিয়াই অথ্যে মান্ত্রিকবিগকে ভক্ষণ করে। কেবল তাহাই মহে, সে প্রের্ম অভ্যন্ত কবিতাদিও পাঠ করিয়া থাকে। এইরূপে রাক্ষণ সে গৃহে অবস্থান করিলে পর রাজা 'এর নির্ত্তি কি করিয়া হয় ?'

नूनमयं राचसः सकलयास्त्रप्रवीणः सुकविश्व भाति। श्रातस्त्रमेव तोषयिता कार्यं साध्यामि, मान्त्रिकास्तिष्ठन्तु। सम मन्त्रं पश्ये"त्युद्धा स्वयं तत्र रात्रो गत्ना शिते सा। ततः प्रथमयामे ब्रह्मराचयः समागतः। स च तमपूर्वं पुरुषं दृष्टा प्रतियाममेकौकां समस्यां पाणिनिस्त्रमेव पठित। येनोत्तरं तडृद्यगतं नोत्तम् "ग्रयं न वाह्मणोऽतो एन्तव्य" दित निश्चत्य हन्ति। तदानीमिप पूर्ववदयमपूर्वः पुरुषः, स्रतो मया समस्या पठिनोया, न चेदित्त सदृशसुत्तरं तस्याः, तदा हन्तव्य दित वृद्धा पठित,—

"सर्वस्य दे"

इति। तदा कालिदासः प्राच,-

চিন্তা করিয়াছিলেন। তথন কালিদাস বলিলেন,—মহাক্ষল। নিশ্চয় এ বাক্ষস সকলশান্তে প্রবীণ, এবং স্থকবি বলিয়াও প্রতিভাভ হইতেছে। অতএব তাহাকে তুই করিয়া কার্যাসাধন (ইাসিল) করিয়া লইব। মান্তিকেরা থাকুন (এ কাল তাহাদিগের নয়)। আনার মন্ত্র দেখুন। এই কথা বলিয়া নিজেই সেখানে রাত্রে বাইয়া শয়ন করিয়াছিলেন। তারপর প্রথম প্রহরে ব্রহ্মরাক্ষস আসিয়াছিল। সে অপূর্ব পুক্ষকে দেখিয়া প্রত্যেক প্রহরে এক এক সমস্যা করিয়া একএকটি পানিনীয়স্ত্রই পাঠ করিয়া থাকে। বে তাহার হৃদয়গত অভিপ্রায় বলিতে না পারে, 'এ ব্রাহ্মণ নহে। অতএব হস্তব্য।' এইয়প নিশ্চয় করিয়া তাহাকে হত্যা করে। তথনও 'পূর্বেরই স্থায় তিনি অপূর্বর পুরুষ (কালিদাস) দেখা যাইতেছে। অতএব আমি সমস্যা পাঠ করিব। যদি তাহার সদৃশ উত্তর বলিতে না পারে, তাহা হইলে একে হনন করিব, এইয়প বৃহিয়া পাঠ করিল,—

"सुमतिकुमती सम्पदापत्तिहेतू,"

दति। ततः स गतः, पुनरपि दितीययासे समागत्य धटति,—

"वृद्धो यूना"

द्ति। तदा कविराइ,—

'सइ परिचयात् त्यज्यते कासिनोसिः।'

दति । त्रतीययामे स राचमः पुनस्तमागत्य पठति,— "एको गोते"

इति। ततः कविराह,

"प्रभवति प्रमान् यः कुटुम्बं विभक्तिं,"

ततश्रत्वधयामे श्रागत्य स राचसः पटति, —
''स्त्री प्र'वच''

द्रित । ततः कविराहः,— "प्रभवति यदा तिह गेहं विनष्टम् ॥"

লকলের তৃইটি। কালিদাস বলিলেন,—স্মাতি ও কুমতি সম্পদ ও' আপদেব তেতু। উত্তর শুনিরা সে চলিয়া পেল। আবারও বিতীয় প্রহরে আসিয়া পার্চ করিল,—বৃদ্ধ, বৃবকের সহিত। ভাহা শুনিরা কবি বলিলেন,—পরিচয় হইলে কামিনীগণকর্ত্বক পরিত্যক্ত হয়। তৃতীয় প্রহরে সে বাক্ষস আবার আসিয়া পাঠ করিল,—একজন কুলে। তাহার উত্তরে কবি বলিলেন,—প্রভাব পায়, বে প্রফ্য কুট্রসকলকে ভরণপোষণ করে। তারপর চতুর্থ প্রহরে আসিয়া সে রাক্ষ্য পাঠ করিল, প্রী পুক্ষের ভার। তাহার উত্তরে কবি পাঠ করিলেন, इति। ततः स राचसो यामचतुष्टयेऽपि खाभिप्रायसेव जाला तुष्टः प्रभातसमये समागत्य तमाञ्चिष्य प्राचः, "सुमते! तुष्टोऽस्मि, किं तवाभीष्टमि"ति ? कालिदासः प्राचः, 'भगवन्! एतद्ग्यचं विचायान्यत्र गन्तव्यमि'ति। सोऽपि "तथे"ति गतः। श्रमन्तरं तुष्टो भोजः कविं वसु मानितवान्॥ ११॥

एकदा सिंहासनमत्तक्कुर्वाण श्रीभोजे सक्तनभूपालिश्री-मणौ हारपाल श्रागत्य प्राह्म, "देव! दिचणदेश्रात् कोऽपि मिलनाथनामा कवि: कौषीनावश्रेषो हारि वर्त्तते।" राजा "प्रवेश्यय" दत्याह। ततः कविरागत्य "खस्ति" दत्युक्का तदाऽऽ ज्ञया चोषविष्टः पठित,—

"नागो भाति सदेन, खं जलधरै:, पूर्णेन्दुना धर्वरी, शोलेन प्रसदा, जवेन तुरगो, निल्होत्सवैर्धन्दिरम्।

প্রভাব পায় বে কুলে, সে গৃহ নঠ হইয়াছে (জানিবে)। ভারণর সে রাক্ষন চারি প্রহরেই নিজের অভিপ্রায় অনুসারে সমস্তা পূরণ হইরাছে জানিয়া পরিভূট হইয়াছিল, এবং প্রভাতসময়ে আসিয়া কালিনাসকে আলিক্ষন করিয়া বলিল,— স্কবে। আমি তুই হইয়াছি। ভোমার অভীই কি? কালিনাস বলিলেন,— ভগবন্। এ গৃহ ছাড়িয়া অক্সত্র বাইতে হইবে। সেও বলিল,—ভাহাই হইবে। এই বলিয়া চলিয়া গিয়াছিল। ভারপর ভূই হইয়া ভোক্ষ কালিনাসকে বহু স্মান করিয়াছিলেন॥ ১১।

কোনও এক সময়ে সকলনরপালশিরোমণি গ্রীমান্ ভোজ সিংহাসন অধিকার করিতে থাকিলে ধারপাল আদিরা বলিল, মহারাজ! দক্ষিণ দেশ হইতে -কৌপীনমাত্র সম্বল মল্লিনাথ নামে কোনও এক কবি দারে আদিরা উপস্থিত ইইয়াছেন। রাজা বলিলেন, প্রবেশ করাও। তারপার কবি আদিরা স্বস্তিবাক্যে वर्णा व्याकर्णन, इंसिम्युनैनैदाः, सभा पण्डितैः, सत्पृत्रेण कुलं लया वस्त्रातो, लोकत्रयं भानुना॥" ततो राजा प्राप्त, "विद्यन्! तवोद्देश्यं किम्" इति ? ततः कविराप्त,—

"श्रव्या कुप्यति न सया, न लुपया सापि नास्वया न सया। श्रह्मपि न त्या न तया, वद राजन् ! कस्य दोषोऽयम्॥"

इति। राजा च दारिद्रादोषं ज्ञाला कविं पूर्णंसनोरधं चक्रे॥१२॥

एकदा द्वारपाल ग्रागल राजानं प्रान्न, "देव! कविशेखरो नाम सम्वाकविद्वीरि वर्त्तते।" राजा "प्रवेशय" दत्याच। ततः कविरागत्य "खस्ति" दत्युक्का पठति,—

মঙ্গলাশীর্কাদ করিয়া, রাজার আজার উপবেশন করিয়া পাঠ করিলেন,—হস্তী মদদারা শেভা পার, আকাশ নেবসমূহ হারা,রাত্রি পূর্বচক্র হারা, প্রনদানারী-শীলহারা ঘোটক বেগহারা, গৃহ নিত্যোৎসব হারা, ভাষা ব্যাকরণ হারা, নদীসকল হংস ও হংসী হারা, সভা পণ্ডিত হারা, কুল সংপ্ত হারা, বহুমতী পৃথিবী তোমাঘারা, আর ত্রিলোক স্থায় ঘারা শোভা পায়। সেই শ্লোক গুনিয়া রাজা বলিলেন, বিছন্! তোমার উদ্দেশ্য কি ? তারপর কবি বলিলেন, মাতা কুপিত হইতেছেন, তা আমাঘারাও নয়, বা তাঁহার পূত্রবধ্ হারাগ্র নয়। তাঁহার পূত্রবধ্ কুপিত হইতেছে, তা মাতাঘারাও নয়, বা আমাঘারাও নয়। আমিও কুপিত হট, তা মাতাঘারাও নয়, তাঁহাযারাও নয়। অতএব নহারাজ! বল এ দৌব তবে কাহার ? রাজা তাহা দারিল্যু দোষ জানিয়া কবিকে পূর্ণমনোরথ করিয়াছিলেন ॥ ১২ ।

এक সময়ে বারপাল আদিয়া রাজাকে বলিল, মহারাজ ! কবিশেপর নামে

"राजन् ! दीवारिकादेव प्राप्तवानस्मि वारणम् । सदवारणसिच्छामि खत्तोऽइं जगतीपते !॥"

तदा प्राक्षु खस्तिष्ठन् राजाऽतिसन्तुष्टस्तं प्राग्देशं सवैं कवये दत्तं मता दिचणाभिमुखोऽभूत्। ततः कविश्वन्तयित, "किमिदं? राजा मुखं परावृत्य मां न पश्यती"ति। ततो दिचणदेशं समागत्याऽभिमुखः कविः पठित,—

"अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिचिता कथम्। सार्भणीयः समायाति गुणो याति दिगन्तरम्॥"

राजिविति। वारणं इसिनं प्रवेणनिविधय। मदवारणं मम प्रवेणनिविधवारणं, सदस्य गर्व्यमत्ताया निविधं, सदमत्तवारणय। अपूर्व्यमिति। मार्गणीयः वाणकिषि मशंकि द्वाद विशाहित। व्यत्म कत्रात्, ताका कि कथा विलित।
वात्रभात, वाहेश व्यत्म किर्त्रश व्यादम्म छनाहेत्त किर्त मार्गण वाश्र युख्यात्मा युख्यात्मा स्वात्रभा वाह्य व्यादम्म छनाहेत्त किर्त मार्गश युख्यात्मा सम्मानीस्तान किर्त्रश भागे किर्तित्मनः, ताक्षनः। क्षिवादिक्तन्न निक्षे व्याप्त वाद्यभ (श्रुत्र), व्यत्यभित्यमः) व्याख शहेशाहि। द्व क्ष्याञ्चेत्र । कथन व्याप्त व्याभाता व्यत्म निव्यत्म निव्यत्म, शर्व्यक्षण मञ्जाव व्यक्तित्र, मनगत्व श्रुत्रो। भागेद व्यत्म निव्यत्म निव्यत्म, शर्व्यक्षण मञ्जाव व्यव्यान किर्त्रशिहित्न, क्ष्यः व्यञ्ज महि देशे विश्वा किर्त्रशिहित्न, क्ष्यः व्यञ्ज महि देशे देशे व्यव्या क्ष्याहित्नन, क्ष्यः व्यञ्ज प्रविश्वा किर्त्रशिक्ष विश्वा किर्त्रशाहित्नन, किर्त्रश क्ष्या मुक्षाविष्य श्रुत्रशिहित्नन । काश द्विशा किर्ति किश्च किर्त्रश किर्त्रश क्ष्या मुक्ष किर्त्रश व्याप्त स्वात्रश क्ष्या विश्वा किर्त्रश किर्त्र किर्त्रश किर्त्र किर्त्रश किर्त्रश किर्त्रश किर्त्र किर्त्रश किर्त्र किर्त्य किर्त्र किर्त्र

ततो राजा दिचणदेशमिष मनसा कवये दस्ता खयं प्रत्यङ्सुखोऽभूत्। कविस्तवागत्य प्राइ,—
"सर्वज्ञ इति खोकोऽयं भवन्तं भाषते सृषा।
पदमेकं न जानीषे वक्तं नास्तीति याचके॥"
ततो राजा तमिष देशं कवेर्दत्तं मत्वा उद्झुखोऽभूत्।

ततो राजा तमपि देशं कवेर्दत्तं मला उद्झुखोऽभूत्। कविस्तत्रापि श्रागत्य प्राइ,—

"सर्वदा सर्वदोऽसीति मिष्या त्वं कथ्यते वृधै:। नारयो लेभिरे प्रष्ठं न वचः परयोषितः॥"

तितो राजा स्वां भूमिं कवेदत्तां मला उत्तिष्ठति स्म। कविश्व तद्भिप्रायमज्ञाला पुनराह,—

सूहः, याचकससूहय। गुणः न्या दयादाविष्णादिगुणय। सर्वेज इति। सर्वे जानातीति सर्वेजः। सृषा मिथ्या। सर्वेदेति। सर्वे ददातीति सर्वेदः। ष्पराः श्वतः॥ १३॥

দয়াদাক্ষিণ্যাদি গুণ) দ্ব দিকে চলিয়া যায় ? এই শ্লোক শুনিয়া রাজা দক্ষিণ দেশও মনে মনে কবিকে দান কবিয়া নিজেই পশ্চিমাভিম্থ ইইয়াছিলেন। কবি মে দিকে আসিয়া বলিলেন, এই লোক সকল আপনাকে মিথ্যামিথ্যাই সর্বজ্ঞ বলে; কারণ, বাচকের নিকট আপনি ত 'নাই' এই একটি পদ বলিতে জানেন না। সেই শ্লোক শুনিয়া রাজা সেই পশ্চিমদেশও কবিকে দেওয়া ইইয়াছে মনে করিয়া উত্তরম্থ ইইয়াছিলেন। কবি আবার সে দিকেও আসিয়া বলিলেন, পুমি সর্বাদ সকলই দান কর, পশুতেরা সর্বাদাই এই মিথ্যা কথা বলেন; কারণ; শক্ষসকল ত ভোমার পৃষ্ঠ কথন লাভ করে নাই, এবং পরনারীও ত ভোমার বক্ষ:- শুল লাভ করে নাই। এই কবিতা শুনিয়া রাজা নিজের সমস্ত ভ্রম্পত্তি কবিকে দেওয়া ইইয়াছে মনে করিয়া উঠিয়াছিলেন। কবিও তাঁহার অভিপ্রায় বৃথিতে

"राजन्। कनकधाराभिस्विय सर्वेत्र वर्षति।

श्रभाग्यच्छत्रसंच्छने मिय नायान्ति विन्द्वः॥"

तदा राजा च श्रन्तः पुरं गत्वा लीलाटेवीं प्रान्न, "देवि
सर्वे राज्यं कवये दत्तं, ततस्त्योवनं मया सन्नागच्छे"ति।
श्रस्मिन्नवसरे विद्वान् द्वारि निगेतो वृद्धिमागरेण वृद्धामात्येः

पृष्टः,—"विद्वन्! राजा किं दत्तमि"ति। स श्रान्न,—"न

किमपी"ति। तदा श्रमात्यः प्रान्न,—"तत्रोक्तं स्रोकं पठ।"

ततः कविः स्रोकचतुष्टयं पठिति। श्रमात्यस्ततः प्रान्न,—"सुकवे!

तव कोटिद्रश्चं दीयते, परं राजा यदत्र तव दत्तं भवित, तत्

पुनविक्रीयतासि"ति। कविस्तया करोति। ततः कोटिद्रश्चं

दत्त्वा कविं प्रेषियत्वा श्रमात्वी राजनिकटमागत्व तिष्ठति सा।

না পারিয়া আবারও বলিলেন; রালন্! স্বর্ণধারায় তুমি সর্বত্র বর্ধণ করিতেছ; কিন্তু ছর্ভাগাছতের আছোদিত বলিয়া আমার নিকট ছই চারি বিন্দুও আদিল না। তথন রাজাও অন্তঃপুরে গিয়া লীলাদেবীকে বলিলেন, দেবি! সমস্ত রাজ্য একজন কবিকে দিয়া কেলিয়াছি। সেই হেতু আমার সহিত তপোবনে আইস। এই ফাকে সেই বিলান্ও লারদেশে বহির্গত হইয়াছিলেন। অমাত্য বৃদ্ধিনাগর বৃদ্ধিতে পারিয়া 'জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন, বিলান্! রাজা আপনাকে কি দিয়াছেন ? তিনি বলিলেন, কিছুই নয়। তথন অমাত্য বলিলেন, আছো, সেথানে পঠিত রোক পাঠ করুন ত। তারপর কবি প্রোক চারিট পড়িলেন। তারা শুনিয়া অমাত্য বলিলেন, স্কবে! তোমাকে এক কোটি দ্রব্য দেওয়া হাইতেছে; কিন্তু ইহার জন্ম তোমাকে বাহা কিছু রাজার দেওয়া হইবে, তাহা তুমি বিক্রর কর। কবি তাহাই করিলেন। তারপর এক কোটি দ্রব্য দিয়া জ্বাহার দিয়া অমাত্য রাজার নিহুটে আসিয়া উপস্থিত হইয়াছিলেন।

तदा राजा च तसाइ, "वुडिसागर! राज्यिमटं सर्वे दत्तं कवये, पत्नीक्षः सद्घ तपोवनं गच्छामि। तत्न तपोवने तवापेचा यदि, सया स्वागच्छे"ति। ततोऽमात्यः प्राइ,—'देव! कविना कोटिद्रव्यसूर्ण्येन राज्यिमटं विक्रीतं, कोटिद्रव्यञ्च विदुषे दत्तम्, यतो राज्यं भवदीयमेव, सुङ्के"ति। तदा राजा च बुडिसागरं विश्विण समानितवान्॥१३॥

श्रन्यदा राजा सगयारसेनाठवीसटन् ललाटन्तपे तपने स्वनदेश्व:, पिपासापर्याञ्जललुरगसाल् उदकार्यं निकटतट-सुवसटन् तदलब्ध्वा परित्रान्तः वस्त्रचित्रशातरोः श्रधस्ता-सुपविष्टः। तत्र काचिद्रीपकन्या सञ्जमारसनोज्ञसर्वाङ्गा यहच्छ्या धरानगरं प्रति तक्तं विक्रेतुवासा तक्रसारङ्गोहस्नो

দেই সময়ে রাজাও ভাঁহাকে বলিলেন, বুদ্বিসাগর! কবিকে এই সমস্ত রাজ্যদান করিয়াছি। আমি এখন পদ্মীদিগের সহিত তপোবনে থাইতেছি। সেই তপোবনে থাকে, তবে আমার সহিত আইস। সে কথা তনিয়া আমাত্য বলিলেন, মহারাজ! সেই কবি কোটি এব্য মূল্যে এই রাজ্য বিক্রম করিয়া গিয়াছেন। বিছান কৈ কোটি এব্য দেওয়াও হইয়াছে। অতএব রাজ্য আপনারই মহিয়াছে। ভোগ করুন। তখন সমস্ত জানিতে পাবিনা রাজাবুদ্ধি-সাগ্রকে বিশেষ করিয়া সম্মানিত করিয়াছিলেন। ১০।

অন্ত এক সন্থে রাজা মৃগরার আসজিবশতঃ বনভ্রমণ কবিতে স্থ্য ললাটতাপকারী হইলে থিরদেহে পিপানায় পর্যাবুল হইয়া ঘোটকে আরোহণ করিয়া জল পাইবার জন্ম নিকটন্ত প্রেদেশে ভ্রমণ করিয়া বেডাইয়াছিলেন এবং জল না পাইরা প্রিপ্রান্তভাবে কোন এক মহাতক্তর নিম্নে উপবেশন করিয়া-ছিলেন। সেইস্থলে কোনও এক গোপক্তা মনোহর ও স্কুকুমার সকল স্থামে समागच्छित । तामागच्छन्तीं दृष्टा राजा पिपासावणादे-तद्वाग्डस्यं पेयच्चेत् पिवामीति बुद्धाऽएच्छत्, "तक्षि ! किमा-वह्नसी"ति ? सा च तन्युग्डिया भोजं मला, तित्पपासाच ज्ञाला, तन्युग्डावलोकनवमाच्छन्दोक्ष्पेणाह,—

"हिमकुन्दग्रिप्रभग्रङ्गनिभं, परिपक्षकपित्रस्गन्धरसम्। युवतीकरपन्नवनिर्भाष्टतं, पित्र हे नृपराज! क्जापहम्॥"

राजा तच तकं पीत्वा तुष्टः तां प्राह,—"सुखु! किं तवाभीष्टिस"ति ? सा च किञ्चिदाविष्कृतयीवना सदपरवय-सोडाकुलनयना प्राह,—"देव! सां कन्यासेवावेडि।" सा पुनराह,—

"इन्दुं कैरविषीव, कोकपटलीवाश्वोजिनीवह्नसं, मेघं चातकसण्डलीव, सधुपश्रेणीव पुष्पव्रजस्।

বিরাজিত হইরা যদৃত্যক্রমে ধারানগরে যাইয়া তক্র বিক্রয় কাননার তক্রভাও (বোলের হাড়ী) বইন করিয়া আসিল। তাহাকে আসিতে দেখিয়া রাজা পিপাসাবশতঃ 'এই ভাওে বদি জল হয়, তবে তাহা আমি পান করিব' এই নিশ্চয় করিয়া জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন,—য়্বতি! তুমি কি বহিয়া লইয়ছ ? সে তাঁহায় ম্থলী দ্বায়া ভাজে মনে করিয়া, এবং তাঁহায় পিপাসা জানিয়া তাঁহায় ম্থ অবলোকন বশতঃ কবিতায়পে বলিল,—হে য়াজয়াজেয়য়! হিম, কুলপুপ, ও চল্লের প্রভার আয় প্রভাসম্পন্ন শহোর সদৃশ ধবল, স্পক কপিথের গন্ধ ও রসেয় আয় শুগদ্ধ ও স্রয়য়, য়্বতীদিগের করপল্লব দ্বায়া নিশ্বিতি রোগাপহায়ী ভক্র পান কর। য়ালা সেই তক্র পান করিয়া তুই ইইয়া তাহাকে বলিলেন,—হে স্কর! ভোমার অভীষ্ট কি ? সেও তাহার অয়মাত্র যৌবন আবিকৃত হইয়াছে বলিয়া নব্রৌবনমদের অধীন রূপজ্যোহে আকুলনয়না হইয়া বলিল,—

माकन्दं पिकसुन्दरीव, रमणीवात्मेखरं प्रोधितं, चेतोव्रत्तिरियं सदा द्वपवर। त्वां द्रष्टुमुक्तर्र्छते ॥"

राजा चमत्कतः प्राइ,—"मुकुमारि! त्वां जीलादेव्या श्रमुख्या खीकुमाँ" इति। धारानगरं नीत्वा तां तथैव स्त्रीकृतवान्॥१४॥

कदाचिद्राजाभिषेके कस्याश्चित् मदिराच्याः करतलगिततो हैमकल्यः सोपानपंक्षिषु रठकेवं पपात । ततो राजा सभाया-सागत्य कालिदासं प्राह,—"सुकवे! एनां ससस्यां पूर्य— "ठठं ठठं ठठठं ठठं ठस्।"

तदा कालिदास: प्राइ,---

"राजाभिषेके सदिवह्नलागा, इस्ताचुातों हेमघटा युवत्या: । सोपानमार्गेषु चकार शब्दं, ठउं ठठं ठं ठठठं ठठं ठम्॥"

মহারাজ! আমাকে ক্মারীই জানিবেন। সে আবারও বলিল, — হে নুপবর ! কৈব্বিণী যেমন চক্রকে, পদ্মিনীবল্পত স্থাকে যেমন চক্রবাক্মগুলী, চাতক্মগুলী বেমন মেঘকে, মধুকরশ্রেণী যেমন প্রপাসমূহকে, কোকিলবধু যেমন আত্রবৃক্তকে রমণী বেমন প্রবাসগত প্রাণেশ্বকে দেখিতে চার, সেইরপ আমার এই মনোবৃত্তি তোমাকে সর্বাণ দেখিতে উৎকণ্ঠিত হয়। রাজা আশ্রুণানিত হয়য়া বলিলেন, — স্কুমারি! লীলাদেবীর অনুসতিক্রমে তোমাকে স্থীকার করিব। ইয়ার পর তাহাকে ধারানগরে লইয়া গিয়া সেইরণেই স্থাকার করিবাছিলেন। ১৪।

কোনও এক সময়ে রাজাব অভিবেক্কালে কাম্দেব্য সম্মোচন ও উন্মাদন বাণে হত হওয়ায় কোনও এক মদিবাকী যুবতীব ক্ষতত হইতে স্থালিত স্বর্ণ কলস সোপান (পৈঠা) শ্রেণীতে শ্রু করিতে করিতে পড়িয়াছিল। ভারপর রাজা সভায় আসিয়া কালিবাসকে বলিলেন,—'ঠঠা ঠঠা ঠা ঠঠঠা ঠঠা ঠঠা तदा राजा खाभिप्रायं ज्ञात्वाऽचरलचं ददी ॥ १५॥
श्रन्यदा सिंहासनसलङ्कुर्वाणे श्रोभोजे कश्चिचोर श्रारचके
राजनिकटं नीतः। राजा तं दृष्टा कोऽयसित्यप्रच्छत्। तदा
श्रारचकाः प्राहः,—"देव! श्रनेन कुस्थिज्ञकेन किसंश्विडेग्शाग्रहे घातवातसार्गेण दृश्चाणि श्रपहृतानी"ति। तदा राजा
प्राह,—"श्रयं दण्डनीय" इति। ततः सुकुण्डो नास चीरः
प्राह,—

"भहिनेष्टो भारवीयोऽिव नष्टो, भिचुनेष्टो भीमसेनोऽिव नष्टः।

भहिरिति। भहिनासकः कविः नष्टः अष्टचितः क्रिश्चिक एव, भहिकाव्यादी खप्रणीते च परिषां भावादीनां चौर्व्यण ग्रहीतलात्। तती भारिवनांस कविः, च हिन्सहाक्षिञ्चक इति वैदितव्यः। भिच्चदंग्डी। भीससेनीऽपि विराट-पाकणालायाम्। এই সমস্তার পূবণ কর। তথন কালিদাস বলিলেন,— রাজার অভিযেক্কালে মদবিহলেলা যুবতীর হস্ত হইতে প্রচ্যুত স্বর্গকলস সোপানপথে 'ঠঠং ঠঠং ঠঠং ঠঠং ঠঠং ঠঠঠং ঠঠং ঠম্' শব্দ করিতেছিল। তথন রাজা নিজের অভিপ্রায় বাক্ত হইরাছে জানিয়া, অক্ষর পরিমাণে লক্ষমুদ্রা দিয়ছিলেন॥ ১৫॥

অন্ত এক সময়ে শ্রীমান্ ভোজরাজ সিংহালন অলভার করিতে থাকিলে, কোনও এক চোর আরক্ষকদিগরারা (থানাওয়ালাগণ দ্বারা, দারোগা বাবুদিগ দ্বারা) রাজার নিকটে নীত হইয়াছিল। তাহাকে দেখিয়া রাজা জিজ্ঞানা করিলেন,—এ কে? তথন আরক্ষকগণ (থানেখর) বলিল,—মহারাজ। এই বেটা কৃত্তন্তিক কোনও এক বেখার গৃহে সি দ কাটিয়া সেই পথ দিয়া অনেক দ্বা চুরি করিয়াছে। তথন রাজা বলিলেন,—ইহাকে দণ্ড দিতে হইবে। সেই কথা শনিধা সেই ভুকুওনামক চোর বলিল,—

सुक्षुण्डोऽष्टं सूपतिस्त्वं हि राजन् ! स स्वापङ्जावन्तकः सन्निविष्टः ॥"

तदा राजा प्रान्त,—"भी सुद्धुगड़े! गच्छ गच्छ यथेच्छै विच्य ॥" १६॥

कदाचिद्वीजो सगयाप्रधाकुलः वने विचरन् विश्वमाविष्ट-: हृदयः कञ्चित्तराक्षमासाद्य स्थितवान् श्रमात् प्रसुप्तः । । ततोऽपरपयोनिधिकुत्तरं गते भास्करे,—

भेनव्याकरणादिक्षत् कविय भभ्वापङ्क्ती भात् भूपर्यनं या चापङ्क्तिरादिवर्णयेषी, तथां लं जनकः सिन्नियः चने सिन्नियः भ्-पितिरिति, स्वेषात् लंबनस्यः कुमिस्वकः सर्व्वेषां अचक एव, वहनां ग्रन्थानां विरचनेन किंन चीरितं, न जाने। तच चोरचक्षवर्ष्यं सिद्धति अनकः ग्रासको ने भवसीति युक्तिसित भावः ॥ १६॥

ভট্টনামক মহাকবি অনেকের ভাব চুরি করিয়া নই হইয়াছেন; ভাববিকাব্যের কবি ভারবি ত মহাকুছিল্লক; স্থতরাং তিনিও নই; ভিক্রতধারী দণ্ডীমহারাজ দশকুমারচরিতকাব্যে আগাগোড়া চুরি করিয়া নই হইয়াছেন: ভীমসেনও ধোতুপাঠ, ভৈমব্যাকরণ ও অলম্বারাদিপ্রণেতা) নই হইয়াছেন;—আমি ভুকুও ত ধরাই পড়িয়াছি; তুমি ভূপতি বড় ছোট চোর নহ, (বছ প্রস্থ রচনা করিয়াছ বলিরা কি বে চুরি না করিয়াছ, তাহা বলিতে পারি না। অতএব ভ, ভা, ভি, ভুও ভূর মধ্যে তুমি শেবে আছ বলিয়া তুমি সকল চোরের বম চোরচক্রবর্ত্তী; স্থতরাং তুমিই শাসক আমার হইতে পার বটে!) এই কথা ওনিয়া রাজা বলিলেন, ও ভুকুগু! আরে বাও যাও, বেখানে ইছোবেড়াইয়া বেড়াও গিয়া। ১৬।

কোনও একদিন ভোক্ত মৃগনাব্যাপৃত হইরা বনে বিচরণ করিতে করিতে অভ্যন্ত ক্লান্ত হওরার বিশ্রানের আবেশে (বোঁকে নেশার) আবিষ্ঠহদরে কোনও একটি ভড়াগে গিরা বিশিরাছিলেন, এবং অভিনিক্ত গরিশ্রন হেতু ঘুনাইরাও 'तत्रैवारोचत निशा तस्य राजः सुखपदा। चञ्चचन्द्रकरानन्द्रमन्दोहपरिकन्दला॥'

ततः प्रत्यूषसमये नगरीं प्रति प्रस्थितो राजा चरमगिरि-नितस्वलस्वमानग्रमाङ्गविस्वमवलीका सकुत्त्रलः संभामागत्य तदा समीपस्थान् कवीन्द्रान् निरीच्य समस्यामेकामवदत्,—

"चरसगिरिनितस्वे चन्द्रविस्वं ललस्वे ॥"

तदा प्राप्त भवसूति:,—

"अवयकिरयजालैरन्तरिचे गतर्चे,"

ततो दण्डी प्राह,—

"चलति शिशिरवाते सन्दसन्दं प्रभाते ॥"

ततित । चचतः प्राप्नुवतयन्द्रकरस्य चन्द्ररस्मे रानन्दसन्दोन्तेन सुखसमवायेन परिकन्दला उपरक्षा चन्द्रकरस्यर्भसुख्याप्ता फतएव सुखप्रदा सुखदायिनी सबी निया तस्य प्रसुतस्य राज्ञसन्देव अरोचत अचकाणत्, सुखसयी राविजाता इत्ययः। अस्पीत । गतं अष्टं सूचं नचवमण्डलं यन्, तत्त्रया तियान् । शिण्रिरवाते शिण्रिर- भिष्प्रवित । जावभव जावव भिष्ठित प्रमूद्धव मर्था अविष्ठे दृहेश्चा र्शस्त्र, राहेशांकित आख हिल्करत्व अहूव जानन्म ज्वा, अथनायिनी वाजि राहे अञ्चल वाज्ञाव निकरि अविष्ठे विवास हिल्ला । जावभव निज्ञा जावित विवास त्याव विवास विवास

ततः कालिदासः प्राचः,-

"युवितजनकाद्ये नायसुक्तीष्ठविस्वे, चर्मगिरिनितस्वे चन्द्रविस्वं सस्य

ततो राजा सर्वानिप सन्धानितवान्, तत्र कालिदासं विशेष्यः सतः पूजितवान् ॥ १७ ॥

दति श्रीमद्राजराजेष्वरवज्ञालसेनस्र्रिविरचिते भोजप्रवन्धे काव्य-विलासे समस्याविनोदप्रवन्धो नाम दणमः परिच्छेदः ॥१०॥

युक्तवायों। युवितजनसमूह नायेन सुक्तं परित्यक्तं श्रीष्ठांवस्वं विस्वीष्ठं यस्य युवित-जनकदस्त्रस्त, तत्त्रया तिस्मिन् नायत्यक्ताधरे सित चरमगिरेरस्वपन्नेतस्य पियमगगनस्य नितस्य पार्यं देशे तटे वा चन्द्रविस्यं चन्द्रस्य मण्डलं खलम्बे श्रसंसत् स्वटमित्ययं:। श्रीसिन् समये सुक्तोच्छिटा युवतयो नितस्ये चन्द्रहारादिस्पर्णं वसनस्य परिधाय नित्यासत इति व्यवहारध्यनिर्व द्रटव्य:। विशेषतः स्वाभिषेतव्यवहारध्यने: प्रदर्शना-स्वेतीरिति॥१०॥

श्रीमन्त्रहामहोपाध्यायपदवाकाप्रमाणपारावारपारीणभैरवचन्द्रविद्यासागरभद्दाचार्थः
स्रिस्तृश्रीक्वणविद्यारवभद्दाचार्थात्मजस श्रीगङ्गाचरणवेदानविद्यासागरभद्दाचार्यस्य क्वती भोजप्रवस्यटीकार्या काव्यविद्यास समस्याविनीदप्रवसी नाम दशमः परिच्छेदः ॥ १० ॥

নায় ধীরে ধীরে বহিতে থাকিলে। তারপর কালিদাস বলিলেন;—নাথগণ দারা
ফুবতিগণের বিখোর্গদকল পরিত্যক্ত হইলে চন্দ্রবিখ (চল্ল, চন্দ্রহার) শেষ
পর্বতের নিতখদেশে বিলম্বিত (ঝুলিয়া) হইয়া পড়িয়াছিল। দেই সকল প্রণ
শুনিয়া রাজা সকলকেই সম্মানিত করিয়াতিলেন; কিন্তু বিশেষ করিয়া কালিদাসের পূজা করিয়াছিলেন । ১৭॥

ইতি জীনসাজবাজেশ্বর-বল্লালসেন-স্বিবিরচিতে ভোজপ্রবন্ধে কাথ্যবিলাদে সমস্তাবিনোলপ্রবন্ধনামক দশন পরিছের। ১০ ॥

चय खर्वैदाचिकित्साप्रवन्धः।

श्रय कदाचिद्वोजः नगरादि चिर्नर्गतः नृतनेन तटाकाश्यसा बाख्यसाधितकपालगोधनादि चकार। तन्त्रू लेन वयन ग्रफर्गावः कपालं प्रविष्टो विकटकरोटिकानिकटघटितो विनिर्गतः। ततो राजा खपुरीमवाप। तदारभ्य राजः कपाले विदना जाता। ततस्त्र त्यौभीपग्वरैः सम्यक्चिकत्तितापि न ग्रान्ता। एवसचिर्नेगं नितरासख्ये राज्ञि श्रमानुषविदितेन सद्दा-रोगेण,—

एवं समस्यविनोदसुखिन कालेऽतिवाहिते सति। वाच्यात् प्रश्वति साधितमनुहितं कपालगोधनादि आजभातिप्रस्ति इटयोगकर्मः; यथोपदिष्टं णिवसंहितायां—
"वात्क्रलेण व्युत्क्रलेण गीत्क्रमेण तथैव च। भालभाति विधा कुर्यात् कपदीषप्रशास्त्रये।" इति। तत्र नागिनीसुद्रयाऽऽक्षरुनिसग्नेन नासाविलास्यां जलसुद्रग्रद्यति यत्र, स एव वात्क्रसी वातक्षम इविति। तन्त्रृष्ट्वन तैनेव निद्यिन, ग्रप्तरशादः
प्रोष्टीनत्स्वत्सः विद्यत्त्रस्ववत्स इति वक्तव्यम्। विकटयीः करोटिकयीः गिरसीऽस्थ्रीः निकटे घटितः सङ्घटितः सङ्घष्टक्यक्षणक इति यावत्। श्रमानुषविदितेन

এইরপে সমস্তাবিনোদস্থথ কাল অভিবাহিত হইতে থাকিলে, কোনও এক সময়ে ভোজ নগর হইতে বাহিরে চলিয়া গিয়া নৃতনতভাগজলে বালাকাল হইতে অভ্যস্ত কপালশোধনপ্রভৃতি গৌতীকরণ কার্য্য করিয়াছিলেন। তাহাই মূল করিয়া কোনও একটি মংস্যবংস (পুঁটি মাছের বাছা) কপালে প্রবিষ্ট হইয়া বিকটাকার কপালান্থিকলকে বর্ষণদ্বায়া শহুভাগ করিয়া (জাইস ছাভিয়া) বহির্গত-ইইয়া গিয়াছিল। ভারপর রাজা নিজপুরে আসিয়াছিলেন। সেই হইতে রাজাল কপালে বেদনা জলিয়য়ছিল। ভজ্জভ্ভভাল ভাল চিকিৎসক ভাকিয়া দেখাল 'चामं चाममभूदपुर्वतसुर्वं हमन्तकालिऽज्ञवत्; वक्कं निर्गतकान्ति राहुवदनाक्रान्ताज्ञविस्वीपमम् । चेतः कार्थपदेषु तस्य विसुर्वं क्षीवस्य नारीष्विव, व्याधिः पूर्णतरो वसूव विपिने सुष्के ग्रिष्वावानिव ॥' १॥

एवसतीते संवत्तरेऽिय काले न केनािय निवारितः च गदः।
ततः श्रीभोजो नानाविधवसानीषध्यसनरोगदुः खितसनाः
ससीपस्थं शोकसागरनिसम्बं वृद्धिसागरं कथसिय संयताचरासुवाच वाचस्,—"वृद्धिसागरं! इतः परसम्बद्धिये न कोऽिय

मानुषैरविदितेन बीगिविदितेनेत्वर्थः। महारोगेष महता रोगेष दुविकित्वेनेत्वर्थः। न तु सहारोगलचणाक्रान्तेन, विवचाया धमावात्। चामिवित। चौणं चौणं। राहो-वेदनेन।धाक्रान्तस्य याससम्बद्धस्य धन्नस्य विम्नं मख्तं छपमा साहस्यं यस्र, तत्त्वा निर्गतकान्ति प्रभाहोनम्। कार्यपदेषु करणीयकर्मस्। विसुखं परास्नुखम्। णिखावान चिपिरत्वर्थः॥ १॥

ইইলে, এবং দেখানকার ভিষয়রকর্তৃক সেই বেদনা উত্তমক্রপে চিকিৎসিত হইলেও "
শমতা পায় নাই। এইরূপে দিন রাত ধরিয়া রাজা নিতান্ত অপ্রকৃতিস্থ হওয়ায়
মায়ুবের অবিদিত সেই ছন্চিকিৎসা রোগ দ্বারা শরীর অথহীন হইয়া হেমভকালের
পদ্মের আয় কীণ হইতেও কীণতর হইয়াছিল। মুখ কান্তিশ্না হইয়া রাছর
মুখে প্রস্ত চল্লের সদৃশ হইয়াছিল। নারীর নিকট ক্লীবের আয় তাঁহার চিত্ত
কর্তব্যকার্যোও বিমুখ হইয়াছিল। দেখিতে দেখিতে শুভবনের বহির নাায়
ব্যাধি সম্পূর্ণরূপে বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইয়াছিল। ১ ॥

এইরপে এক বংসর কাল কাটিয়া গেলেও কেইই তাঁহার বোগ নিবারণ করিতে পারে নাই। তারপর শ্রীমান্ ভোজ নানাবিব একই প্রকারের উষধ পেলা-রোগে মনে মনে আরও হঃধ পাইয়া নিকটস্থ শোকসাগরনিমর বৃদ্ধিসাগরকে भिष्यवरो वसितमातनोत्। वाग्भटादिभेषजकोशान् निखि-लान् स्रोतिस निरस्थागच्छ। सस देवससागसससयः समा-गत" इति। तच्छुत्वा सर्वेऽपि पौरजनाः कवयस श्रवरोधसमा-जास विगलदस्रासारनयना वसूवः॥ २॥

ततः कदाचिद्दे वसभायां पुरन्दरः सञ्चलस्ति न्दसध्यस्यं वीणासुनिमान्न,—"सुने ! ददानीं भूलोके का नाम वार्ते"ति ? ततः नारदः प्राप्तं,—"सुरनाय ! न किमप्यायर्थः ; किन्तु धारा-नगरवासी श्रीभोजभूपाली रोगपीड़ितो नितरामस्त्रक्षो वर्त्तते । स तस्य रोगः केनापि न निवारितः । तदनेन भोजन्तपालेन भिष्णवरा अपि खदेशानिष्कासिताः, वैद्यशास्त्रमपि श्रन्तमिति

অতি কটে অল্প কথায় কিছু বলিলেন, বৃদ্ধিসাগর! ইতঃপর আমার দেশে কোনও তিমধর আর বাস বিস্তার করিতে পারিবে না। আর বাহরট প্রভৃতি ভেষজকোবপ্রস্থ গুলাইসমন্তই প্রোতে ফেলিয়া দিয়া আইস। আমার দেবতার সঙ্গে মিলিবার
সময় উপস্থিত হইয়াছে। সে কথা শুনিয়া পুরবাসী সকলে, কবি সকলে, এবং
অন্তঃপুরস্থ রাজপত্নী সকলে চক্তে অঞ্ধারার সম্বরণ করিয়া থাকিতে পারেন
নাই। সকলেই চক্ষের জল ফেলিয়াছিলেন। ২॥

ভারপর কোনও এক সময়ে স্থাপ্থানামক দেবসভায় দেবগাজ ইন্দ্র সকলমুনিবৃক্ষমধ্যস্থ বীণামুনি নাবদকে বলিলেন, মুনে! এখন ভ্লোকে নৃতন সংবাদ
কি
 ভাষা ভনিয়া নাবদ বলিলেন, স্বরনাথ! নৃতন কিছুই নাই। তবে
ধারানগববাসী শ্রীমান্ ভোজরাজ রোগপীড়িত হইয়া নিভান্ত অপ্রকৃতিত্ব হইয়া
পাড়িয়াছেন। ভাঁহার সে রোগ কেহই নিবারণ করিতে পারে নাই। সেই হেতু

এই ভোজরাজ নিজের দেশ হইতে সমস্ত কবিয়াজমহাশ্রদিগকে নির্কাসিত
কবিয়াছেন। বৈজ্ঞান্তে মিধ্যা, এই বলিয়া ভাহাও সমস্ত ভলে বেলিয়া

निरस्तम्।" एतदाकर्ण्यं पुरुद्धतः ससीपस्थी अधिनीकुमाराविदमाह,—'भीः स्वर्वेद्यी! क्षयमन्तरं धन्वन्तरीयं मास्त्रम्।"
तदा तावाहतुः,—''श्रमरेग्र! देव! न व्यनीकिमादं भास्त्रं,
किन्त्यमरविदितेन रोगिण वाध्यति सी भीज" इति। इन्द्रः
प्राह,—''कोऽसाववार्ध्यरोगः ? किं सवतोर्विदितः" ? ततस्तावृचतुः,—''देव! भोजेन कापालगोधने कते तदा प्रविष्टः
पाठीनः। तन्त्र्वोऽयं रोग" इति। तदा इन्द्रः स्वयसानसुद्धः
पाह,—''तदिदानीमेव युवाश्यां गन्तव्यं, नचेदितः परं सृत्वोक्षे
भिषक्षास्त्रस्थासिद्धभवत्; स खलु सरस्ततीविलासस्य निकेतनं, प्रस्ताणासुद्धतां चे"ति। ततः सुरेन्द्रादेशेन तावुभाविष
प्रतिद्वजविषी धारनगरं प्राप्य द्वारस्यं प्राहतुः—''द्वारस्य! प्रावां
भिष्वजी काग्रीदेशादागती स्वीभोजाय विज्ञापय। तेनान्नतमित्यङ्गीकृतं वैद्यशास्त्रसिति सुत्वा तत्प्रतिधापनाय तद्रोग-

দিয়াছেন। এই কথা ক্ষনিয়া দেবরাজ ইক্র সম্বুথে স্থিত ষঠৈরত অধিনীকুমারছরকে এই বলিলেন, ওহে স্বঠৈরত্বগুলা। কি হে। ধর ভরি এণীত শান্ত মিথা। ইইল কিপ্রকারে? সে কথা শুনিয়া তাঁহারা ছইজনেই বলিলেন,—দেব অমরেশ্বর। এ শান্ত মিথা। ইইবার নহে; কিন্তু দেববিদিত রোগে এই ভোজ পীড়িত ইইয়াছেন; (সতরাং মানুবচিকিৎসায় কি হইবে?)। ইক্র বলিলেন, এই রোগটি কি বে, মানুবের নিবারণীয় নহে? তোমরা ছইজনে কি জান? তাহা শুনিয়া তাঁহারা ছইজনে বলিলেন, দেবরাজ। ভোজ কপালশোধন করিয়াছিলেন। ভখন একটা মৎসাবংস (পাঠীন) কপালে প্রবিষ্ঠ ইইয়াছিল। এ রোগের সেই ইইল আদিকারণ। তাহা শুনিয়া ঈবদ্ধাসামূধে বলিলেন, তাহা হইলে এখনই আপনাদের ছইজনের বাইতে ইইবে। নতুবা ইতঃপর ভূলোকে বৈত্বকশান্ত

निवारणाय घागती चे"ति। तती दारखः प्राच,—"भी विप्रौ! न कोऽि भिषक्प्रवरः प्रवेष्टव्य द्वित राज्ञोक्षम्। राजा तु केवलमस्त्रस्यः, नायमवसरो विज्ञापनस्ये"ति। तस्मिन् चणे कार्य्यवणाद्विनिर्गतो वृद्धिमागरस्ती दृष्टा "कौ भवन्ती" दृत्यपृच्छत्। ततस्तौ यथापूर्वस्त्रचतुः। ततो वृद्धिमागरेण तौ राजः समीपं नीतौ। ततो राजा ताववलोक्य सुखिया घमानुषाविति वृद्धा "घास्यां प्रकावेऽयं रोगो निवारित्यित्य"ति निश्चित्य तौ बहु मानितवान्। ततस्तावृचतुः,—"राजन्! न भेतव्यं, रोगो निर्गतः। किन्तु कुत्वचिदेकान्ते लया भवितव्य-

জাব দেখা যাইবে না। জান ত তিনি সরস্বতীর ক্রীড়ার আশ্রম, এবং সকল শান্তের উদ্ধারকর্তা। তারপর দেবরাজের আদেশে তাঁহারা ছইজনেই ব্রাহ্মণের বেশ ধারণ করিয়া ধারানগরে আসিয়া দারস্থ দৌবারিককে বলিলেন, ওহে দৌবারিক। আমরা ছইজনই কবিরাজ কান্দিশে হইতে আসিয়াছি। ক্রীনান্ ভোজরাজকে বিজ্ঞাপিত কর। তিনি সমস্ত বৈজ্ঞশান্ত্র মিথ্যা বলিয়া স্বীকার করিয়া লইয়াছেন। এই কথা গুনিয়া তাহার সত্যকলকতা প্রতিষ্ঠাপিত করিবার জন্য এবং তাঁহার রোগ নিবারণ কবিরার জন্যও বটে। সে কথা গুনিয়া দৌবারিক বলিল,—হে ত্রাহ্মণদ্বর! কোনও কবিরাজ প্রবেশ করাইবে না, রাজা এইরূপ আদেশ করিয়াছেন। রাজা ত এখন সর্ব্বনাই অপ্রকৃতিস্থ। মহাশ্রহর! এখন বিজ্ঞাপন করিবার অবসর হইবে না। তখনই কোনও কার্য্যশতঃ বৃদ্ধিসাগর বাহিরে আসিয়া তাঁহাদিগের ছইজনকে দেখিয়া 'আপনারা ছইজন কে ?' ইহা জিল্লানা করিয়াছিলেন। তারপর তাঁহারা বেজন্ত আসিয়াছেন বলিলেন। তাহার তিপাইত হইলে রাজা তাঁহাদিগের ছইজনকে রাজার নিকটে লইয়া গেলেন। তাহার

मि"ति। ततः राजापि तथा क्षतम्। ततस्तावपि राजानं मोचचूर्येन मोचयित्वा चिरः क्षपालमादाय तत्वरोटिकापुटे खितं यपरकुलं ग्रज्ञीत्वा कंस्मिश्वज्ञान्ते निव्चिप्य सन्धान-कारखा कपालं यथावदारच्य सन्जीवन्या च तं जीवियत्वा तस्मे तद्दर्भयताम्। तदा तद् दृष्टा राजा विस्मितः "किमेतदि"ति तो पृष्टवान्। तदा तादूततुः "राजन्। त्वया वास्थादारस्य परिचितकपालगोधनतः संप्राप्तमिदिमि"ति। ततो राजा तावा- खिनौ मत्वा, तच्छोधनार्थमप्रक्कृत्,—"किमस्नाकं पथ्य- मि"ति। ततस्तावूचतुः,—

বৃথিয়া 'ই হারা ছইজনেট্র এ বোগ নিবারণ করিতে সক্ষম হইবেন' এই নিশ্চর করিয়া তাঁহাদিগকে বহু সন্মান করিলেন। তারপর তাঁহারা বলিলেন, রাজন্! ভয় নাই। রোগ নিবারিত হইরাছে জানিবেন। তবে আপনাকে কোনও নির্জন স্থানে বাইয়া থাকিতে হইবে। সে কথা শুনিয়া রাজাও তাহাই করিলেন। সেথানে তাঁহায়া ছইজনেও যাইয়া মোহচূর্ণ দ্বায়া মোহিত করিয়া (হতসংজ্ঞ) শিরঃকপাল কাটয়া পৃথক করিয়া তাহায় করেয়টিকায়্গলে স্থিত শহরের (পুঁটি মাছের) কুল (শত্ত, অস্থিবিশেষ) বাহির করিয়া লইয়া কোনও এক ভাজনে (পাত্রে) ফেলিয়া সন্ধানকরণী (বোড়ালাগানোর) প্রণালী দ্বায়া কপাল বেরপ ছিল, সেইয়প স্থাপর করিয়া এবং বোড়া লাগাইয়া সঞ্জীবনী প্রণালী দ্বায়া তাঁহাতে চৈতক্ত সম্পাদন করিয়া সেই মংস্থান্ক তাঁহাকে দেখাইয়াছিলেন। তথন ভায়া দেখিয়া রাজা বিন্দিক হইলেন, এবং জিজ্ঞানা করিলেন,—কি এটা ? প্রেম্ব শুনিয়া তাঁয়ায়া বলিলেন,—রাজন্! ত্মি বাল্যকাল হইতে আরম্ভ করিয়া কপালশোধন কার্য্যে পরিচিত বলিয়া এইটি প্রাপ্ত হইয়াছ। (বিবয়বাস্ত ব্যক্তির অসাবধানভাবশত্তঃ এইয়পই ফলভোগ হইয়া থাকে।) তাঁহাদিগের ব্যাপার

"त्रशीतेनासासा स्नानं पयः पानं वराः स्त्रियः। एतदो सानुषाः! पथ्यम्"

दति। तत्रान्तरे राजा सध्ये "सानुषा" दति सखोधनं शुद्धा, "वयच्चेनानुषा: कौ युवासि"ति ? तयो: इस्तौ क्षिटिति स्वहस्ताभ्याम् श्रयहीत्। ततस्तत्चणे एव तावन्तर्वत्तां ब्रूवन्तावेव "कालिदासेन पूरणीयं तुरीयचरणिय"ति। ततो राजा विस्नित: सर्वानाह्य तद्वत्तसन्नवीत्। तत् श्रुता

षशीतेनेत्यादि। षशीतेन उपोण यनसा जलेन। पयः चीरम् पानसुणमेन।
वराः वरारोद्याः सुमगाः श्रेष्ठाः स्त्रियी युवतयः, सामध्याच्छुन्ननिष्तासनस्य रञ्जनस्य च। हे मानुषाः । वो युप्पाकमितदेव पष्यमधरोऽस्तादीनामभावात्। 'वावीणयुग्धदमिश्रा वाष्ठा छांशिंभिश्य अधिनीक् गांव प्रत्य कवित्रां, क्लांत खांखि आद्य कि नां,
छाशत विश्वीकवन कण विक्रांगा कवित्यनं, —आमानिश्य भथा कि १ (आभनावा
दमवण ; स्वत्राः आभनादम् वावा आमि विकिथ्मिण बहेनाम विन्त्रा आमादक
दमवालांगा भथा थाहेर् इहेर्वं, वा मानुरवद भथाई विन्तितः ?) वाजाव अधार्थ
वृत्वित्रा छांशांव विन्तिन,—

'উফজলে স্নান, উঞ্চ হৃদ্ধ পান, শ্রেষ্ঠ যুবতী সেবন, হে মন্থ্যপ্রবর ! এই তোমাদিগের পথা' এই পর্যান্ত বলিলে রাজা তাহার মধ্যে 'মানুষ' বলিয়া সম্বোধন করিতে শুনিয়া 'আমরা বদি মানুষ, তবে আপনারা হুই জনে কি ?' এই বলিয়া তাঁহা-দিগের হুই হন্ত তাড়াতাড়ি নিজের হুই হন্ত বারা ধরিয়া ফেলিলেন। রাজা এইরপ করিলে তৎক্ষণেই তাঁহারা লীলাবিগ্রহ আকাশ মধ্যে লুকাইয়া ফেলিলেন, এবং বলিলেন,—চতুর্গচরণ কালিদাসের নিকট প্রণ করিয়া লইও। তাঁহারা অন্তর্জান করিলে পর, বিশ্বরে অভিভূত হুইয়া রাজা স্কলকে আহ্বান করিয়া সেই ব্যাপার

सर्वेऽिष चयत्कताः विस्मिताय वसूवः। ततः कालिदासेन तुरीयचरणं पूरितम्,—

"स्विष्यसुष्णञ्च भोजनम्॥" इति । ततो भोजोऽपि कालिदासं लोलासानुषं सत्वा परं सन्मानितवान्॥ ३॥

इति श्रीसद्राजराजेश्वरवज्ञालसेनस्रिविरचिते भोजप्रवन्धे स्रवैद्यचिकित्साप्रवन्धे नामैकादशः

परिच्छेदः ॥ ११ ॥

स्रीयनिम'त्यन्ना: कल्पयन्ति । सिन्धं स्नेष्टगुणवत् । एणं एणवीर्यं पलान्नादि भीजनं स्रोज्यं द्रव्यसिति ॥ २ ॥

श्रीसन्महामहोपाध्यायपद्वाक्षप्रमाणपारावारपारीण-भैरवचन्द्रविद्यासागरभद्दाचार्यः सूरिस्तुःश्रीक्षणविद्यारत्नभद्वाचार्यात्मनःश्रीगङ्गाचरणवेदान्तविद्यासागरः भद्राचार्यक्षतौ भोजप्रवस्तदौकायां काव्यवित्तासे खर्वेद्यः धिकिस्रागवस्तो नासैकादशः परिच्छेदः॥११॥

বলিলেন। তাহা শ্রবণ করিয়া সকলেই আশ্চর্যান্থিত এবং বিশ্বরাবিষ্ট হইলেন। কালিদাসের নিকট বলিলে, কালিদাস চতুর্থ চরণ পূরণ করিলেন—শ্লেহগুণ-সম্পন্ন ও উঞ্জীব্য দ্রব্য হইতেছে ভোজন। কালিদাসের পূরণ শুনিয়া ভোজও কালিদাসকে লীলামান্ত্র মনে করিয়া যারপর নাই সম্মান করিয়াছিলেন। ও ॥

ইতি শ্রীমদান্তরাজেশরবল্পালসেন্স্রিবিরচিতে ভোকপ্রবন্ধে স্বর্ধৈত্ব

চিকিৎসাপ্রবন্ধনামক একাদশম পরিচ্ছের ॥ ১১॥

श्रय मिल्लिनायक्विपरिचयप्रवन्धः।

श्रय भोजन्यालः प्रतिदिनं सञ्चातवलकान्तिर्वेद्वधे घारा-धीगः कृष्णेतरपचे चन्द्र इव। ततः कदाचित् सिंचासनसलङ्ग्वाणे त्रीभोजे कालिदास-भवस्ति-दण्डि-वाण-सयूर-वरकचिप्रस्रति-कवितिलक्षञ्जलालङ्कतायां सभायां द्वारपाल एत्याच — "देव! कश्चिकविद्वारि तिष्ठति। तेनियं प्रेषिता गायासनाया चीठिका 'देवसभायां निच्चित्यतासिति' तद्श्येयति। राजा स्टचीत्वा तां वाचयति,—

> "काचिह्याला रमणवस्ति प्रेषयन्ती करण्डं, दासीहस्तालाभयमलिखद् व्यालमस्वीपरिस्थम्।

श्रधिति । खर्व्वे यिचिकित्सानन्तरम् । वश्चे वश्वेते सा, गुणतोऽवयवतयोपचित इत्यर्थः । धाराधीय इति पुनवक्तिभियाऽज्ञैः परित्यक्तम् । गाध्या सनाघा सहायवती लिखितश्लोकिति यावत् । इति उक्ता इति श्रेषः । दासीहत्तात् दासीहस्ते दत्त्वा प्रेषयन्ती काचिद् वाला युवती सभयं यथास्रात् तथा, व्यालं सप् थनन्तः कालीऽ-

এইরপে স্বর্কৈছ আসিয়া চিকিৎসা করিয়া গেলে পর ধারার অধীশ্বর ভোজরাজ প্রতিদিন বল ও কান্তি লাভ করিয়া শুরুপক্ষে চল্লের ফায় বৃদ্ধি পাইয়াছিলেন। তারপর কোনও এক সময়ে শ্রীমান্ ভোলরাজ সিংহাসন অললার করিয়া বসিলে কালিদাস, ভবভূতি, দণ্ডী, বাণ, মরুর, বররুচি প্রভৃতি কবিতিলকসমূহে অলম্বত সভায় দারপাল আসিয়া বলিল,—মহারাজ! কোনও এক কবি দারে অবস্থান করিতেছেন। তিনি এই শ্লোকসনাথ চিঠি, রাজসভায় দাও' বলিয়া পাঠাইয়াছেন। এই বলিয়া সেখানি দেখাইল। রাজা লইয়া পড়িলেন,—কোনও এক যুবতী নায়কের গৃহে পুস্পপেটিকা দাসীর হস্তে দিয়া পাঠাইতে ভয়ে

गौरीकान्तं पवनतनयं चम्पकं चात सावं, पृच्छत्यार्थां निपुणतिलको सम्निनाथ: कवीन्द्रः ॥"

तत् श्रुला संर्वाप विद्यारिषद्ममत्कता। ततः कालिदासः प्राप्तः,—"राजन्! मिक्नायः ग्रीममाकारियतव्य"
दितः। ततो राजादेगात् दारपालेन स प्रविध्यतः कवी राजानं
स्वस्तीत्वुद्धाः तदाद्यगपविष्टः। ततो राजा प्राप्तः तं कवीन्द्रं,
"विद्याद्धिनायकवे! साधु रिचता गाया।" तदा कालिदासः
-प्राप्तः,—"किसुच्यते साध्विति? देशान्तरगतकान्तायाशारित-

लौति ज्ञापनार्थम्, तदुपिरस्यं गौरीकान्तं महादेवं संसादिराग्यस्य जितकानस्य च जलनौं सून्तिं, कान्तो सं जितकाम इति ज्ञापनार्थं शौष्रागमनसभावनानिष्ठतार्थस्, पवनतन्यं हनूमन्तं विधोगिन्या श्रवकद्वाधाय विरहतान्तीया उद्दोपणार्थम्, विरह-! खिन्नाहमस्मीति ख्यापनार्थम् । चम्पकच हत्ते स्थितेव विश्वीर्णपत्रं भवतीति प्रायगः समवलीकनात् विश्वीर्णा स्विये इति ज्ञापनार्थम् । केचिहासन्तिकसिदं रातौ स्कृटित-मिति कालस्मारकं मन्त्रने । श्रव एपु भावप्रतिभटेषु भावं कं कथितुं वीधकस्तिंषु किमिलखदित्यभिसन्धं श्रार्थः स्वामील्युपिषकः । निपुणं दत्तं तिलक कामम्वादि-वर्णितपवस्त्रेयकविधिविषयं यस्य, स तथा, मित्ननाथः नामतः, कवीन्दः पदवीतय प्रस्कृतीति ॥ १ ॥

ভাষে একটি দর্প, ভত্পরিস্থ গোঁহীকান্ত শিব, প্রনত্তনয় হন্মান্, এবং একটি
চম্প্রকপুপা আঁকিয়া লিখিয়াছিল। তিলকশাস্ত্রে কুশল স্বামী মন্ত্রিনাথকবীক্র
এইদকল বিষ্টের ভাব জিজাদা করিভেছে, বল কেন এ দর লিখিল? সেই
শ্লোক শুনিয়া পণ্ডিভদভা'শুল্ব' দকলেই চমংকৃত হইয়া গিয়াছিল। দকলের
মেই ভাব দেখিয়া কালিদাদ বলিলেন,—রাজন্! মন্তিনাথকে শীঘ্র আহ্বান
করান। ভারপর রাজার আদেশ অনুসারে দ্বারপাল হাইয়া তাঁহাকে প্রবেশিত
করিলে, কবি রাজাকে স্কৃতিবাক্যে আশীর্কাদ করিয়া রাজার আজার উপবেশন

वर्णनेन श्वावनीयोऽसि, विशिष्य तत्त्रज्ञावप्रतिभटवर्णनेन।"
तदा भवभूति: प्राइ,—"विशिष्यते इयं गाया पंत्तिकारहोखानवैरिणो वातात्मजस्य वर्णनादि"ति। ततः प्रौतेन राज्ञा
तस्मै दत्तं सुवर्णानां लचं, पञ्च गजाश्च, द्य तुरगाश्च दत्ताः।
ततः प्रौतो विद्वान् स्तौति राजानम्;—

"देव भोज ! तव दानजनीषैः, सोऽयमच रजनीति विश्वहे । श्रन्थया तदुदितेषु श्रिनागो-,भूत्रहेषु कथमीदृशदानम् ?॥"

देवित। सयन्द्रः रजनी रक्षनवान् रक्त द्वावत्। तदुदितेषु तस्वात् प्रादुः भूतेषु, यदा तत् तस्येत्वर्षे, उ सन्वीधनार्थे, दितेषु क्वित्रभिन्नेषु चैतन्वरहितेष्वत्यंः, यदा उदितेषु उदयप्राप्तेषु जातेष्वित्ययः, यिला च गौरा, स्वदाय त्वणगुन्नालता-वनस्यतिवन्नानेषु तत् तस्य चन्द्रस्य दृदयदानं श्रातितरिमत्यागः कव्यनन्वया सम्प्रवेत् ? चन्द्रस्य तव दानजलिती रक्तत्वे तु संसर्गजगुणवन्तेतत् सम्प्रवतित भावः ॥ २ ॥ क्वित्यन । मित्रनाथ छेभर्दन्यन कविद्राण् । त्यारे कथा उनित्या उथन कोलिनाम विद्यान्त । मित्रनाथ छेभर्द्रमा कविद्राण् । त्यारे कथा उनित्रा उथन कोलिनाम विद्यान्त नावनीय इदेशाह । वित्यवः अक्वकि जादवः अञ्चित (श्राव्यवः प्रवित्रायः ग्रव्यवेत विद्याः प्रवित्रायः भाषनीय इदेशाह । वित्यवः अक्वकि जादवः अञ्चित (श्राव्यवः प्रवित्रायः त्यावः विद्यान्त व्यवः विद्यान्त व्यवः व्यवः विद्यान्त विद्यान्त विद्यान्त विद्यान्त विद्यान्त विद्यान्त विद्यान विद्

হে ভোলদেব! আনি আজ সন্তাবনা করি, এই চন্দ্র তোমার দানবারি ঘারা দেহ ধৌত (শুক্ল, পরিকার) করিয়া উদিত হয়; অন্যথা কি করিয়া এই সকল জায়মান পর্বত, পৃথিবী, ও ভূমিতে যাহা কিছু ফল্যে, সে সকলের নিকটে ঈদৃশ ततो लोकोत्तरं स्रोकं युवा राजा पुनरिप तस्में खचवर्यं दही॥ २॥

ततो लिखति सा भाण्डारिको धर्मपत्ने,—

"प्रीत: श्रीभोजभूप: सदिस विरिष्टिणीगूढ़नर्मीक्तिपदां,
श्रुला हेन्हाञ्च लक्षं दश वरतुरगान पञ्च नागानयक्कृत्।

पञ्चासतीव सीऽयं वितरणगुणसदर्णनात् प्रीतचेता,

लक्षं लक्षञ्च लक्षं पुनरिप च ददी सिक्तनाथाय तसी॥"३॥,

इति श्रीसद्राजराजिखरवज्ञालसेनस्रिविरिचिते भोजप्रबन्धे सिक्तनायकविपरिचयप्रबन्धो नास द्वादश: परिक्लेद:॥ १२॥

प्रीत इति। सदिस सभायां विरिद्धिक्या गूट्रा गीपनीया नभ्योक्तिः 'क्रोड़ोक्तिः विद्वारीक्तिक्यां भावप्रतिभटलिपिः, तदत् पद्यं चतुष्पदि स्रोकं। इसा सुवर्षसुद्राषां प्रशीतिरित्तिकापरिभितानां। नागान् इसिनः। वितर्षगुष्पस्र सदर्षानात् उपनियाधिकास्य सप्तानापकर्षेण साधुतया सवनात्। तस्यै पूर्व्यक्तिखिताय, नान्यस्ये कवये दत्यथै:॥३॥

श्रीमन्महामहीपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-भैरवचन्द्रविद्यासागरभद्वाचार्य-मृरिस्तु-श्रीक्षणविद्यारवभद्वाचार्यात्मज-श्रीगङ्गाचरणवेदान्तविद्यासागर-भद्राचार्यक्रतौ भीजप्रवस्थटोकार्या कात्यविचास मिझनायकवि-परिचयप्रवस्थी नाम हादण: परिच्छेद: ॥ १२ ॥

অপরিমিত অভাবিত তাহার কররাশির দান সম্ভবপর হয় ? রাজা এই অপূর্ব মোক শুনিয়া আবারও তাহাকে তিনলফ মুদ্রা দিয়াছিলেন। ২।

তাহাকে সমন্ত দেওয়া হইয়া গেলে ভাণারিক ধর্মণত্রে লিখিল; —মরিনাথের রোকে বিরহিণীর পূচ নর্গ্রোক্তি অবণ করিয়া শ্রীমান্ ভোলরাজ প্রীতিসহক্ষরে লক্ষ হবর্ণ মূলা, দশটি অথ ও পাচটি হতী দান করিয়াছিলেন। পরে সেই সভাতেই মরিনাথের কৃত রোকে বিতরণগুণের সর্বনার মনে অতিমাত্র প্রীত হইয়া সেই সরিনাথকে আরও তিন লক্ষ দান করিয়াছিলেন। ।

ইতি শ্রীমজাজরাজেগরবল্লালসেনপ্রিবিরচিতে ভোজপ্রবন্ধে নামনাথকবি-)
পরিচমপ্রকামক বাদশ পরিচ্ছের ৷ ১২ ঃ

श्रथ चरसञ्चोकप्रवन्धः।

ततः कदाचिद्वोजराजः कालिदासं प्रति प्रास्,—"सुक्षवे! त्यस्मानं चरमग्रस्यं पठ।" ततः कुली राजानं विनिन्ध्य कालिदासः चर्णनं तं देशं खक्का विज्ञासवत्या सम् एकिप्रिचान्य नगरं प्राप। ततः कालिदासवियोगेन प्रोकाकुलस्तं कालिदासं स्थायतं राजां कापालिकवेषं धता क्रमेण एकिप्रिचानगरं प्राप। ततः कालिदासो योगिनं दृष्टा तं सामपूर्वं पप्रच्छ, "योगिन्! कुत्र ते स्थितिरि"ति? योगी वदति,—"सुक्षवे! प्रस्माकं धारानगरे वसतिरि"ति। ततः कविराम्ह,—"तत्र भोजः कुत्रली किम्?" ततो योगी प्राम्ह,—"किं सया वक्षव्य- सि"ति? ततः कविराम्ह,—"तत्र क्ष्यये"ति। तदा योगी प्राम्ह—"भोजो दिवं गतः" दितः।

ततस्तदनन्तरं स्नामिमस्तिनायकवीन्द्रस्य ग्रहं प्रति प्रेषणानन्तर्भित्वयः। चरमे ग्रीपे विनागे सतं ग्रयम् अनुष्टुभ्कृन्दः। यदा मरणसम्बन्धि कृन्दः। यदा चरम एव ग्रयः श्लोकः, यसादुत्तरं कस्तिन् श्लोकं ते योतुं न पारिष्यामः। कालिदासी हि सरस्तत्यवतारसन्त्ररणे सत्यं किस्तिद्वद्वग्रयं कथिय्यति ; सत्य न श्लोष्यामीत्यीत्मुक्तम्।

তারপর কোনত এক সনয়ে ভোজরাজ কালিদাসের প্রতি বলিলেন,—ক্কৰে।
তুনি আমাদিগের মৃত্যুর পরের একটি শোক করিয়া পাঠ কর। (সত্য কথা গুনিরা
মরি)। রাজার সেই কথায় মহাক্রুজ হইয়া রাজাকে নিন্দা করিলেন, এবং অর
সময়ের মধ্যেই কালিদাস সে দেশ ত্যাগ করিয়া বিলাদবতীর সহিত একশিলানগরে
ক্রিয়া উপহিত হইয়াছিলেন। ক্রোধে অধীর হইয়া কালিদাস চলিয়া গেলে,
কালিদাসের বিয়োগে রাজা শোকাকুল হইয়া তাহাকে অবেবণ করিবার জন্য কাণালিক্রের বেশ ধারণ করিয়া জমে একশিলানগরে যাইয়া উপহিত হইয়াছিলেন।
ভারণার কালিদাস বোগীকে দেখিয়া ভাহাকে প্রিয়নাক্যে জিল্ঞাসা করিলেন,—হে

ततः कविर्भूमी निपत्य विनयति,—"देव! त्वां विनाऽस्माकं चणमपि सूसी न स्थितिः, चतस्वत्ममीपमद्मागच्छामी"ति कालिदासो बहुशो विनय चरमस्रोकं क्षतवान्,—

"श्रद्य धारा निराधारा निरालम्बा सरस्रती। पण्डिताः खण्डिताः सर्वे भोजराजी दिवं गती॥"१॥ एवं यदा कविना चरमश्लोक उत्तस्तदैव संयोगी भूतसे

विसंज्ञः पपात ।

तत: कालिटासस्तथाविधं तमवलोक्य "स्रयं भोज एवे" ति

मामपूर्वे प्रियवचनपूर्व्वकं यथास्थात्, तथा। चित्रश्यवात्तां स्वभावातिरिक्तसंवादः। चयीति। भीजराजे दिनं स्वगंगति प्राप्ते स्वते सित, चया भीजाभावदिवसे धारा नाम नगरो निराधारा निरायथा जाता, सरस्वती निरास्तवा चवलस्वनहीना विधवा वत्ता, सर्वे पण्डिताय खण्डिताः निराक्षताः हताः सन्वृताः, चर्चे तु नामधारिषः सर्वे एव इति भावः ॥ १ ॥

বোগিন্! তোমার অবস্থিতি কোণার হয় ? বোগী বলিলেন,—হে হকবে! আমানিগের ধারানগরে বসতি। তারপর কালিদাস বলিলেন,—সেধানে ভোজ কুশলে আছেন কি ? তাহার উত্তরে বোগী বলিলেন,—আমি আর কি বলিব ? তাহা শুনিরা কবি বলিলেন,—সেধানকার সংবাদ যদি অন্যরপ অধিক কিছু থাকে, তবে সত্য করিয়া বল। তথন যোগী বলিলেন,—ভোজ বর্গে গিরাছেন। সেই কথা শুনিয়া কবি ভূমিতে পড়িয়া প্রলাপ বকিতে থাকিলেন,—হার, মহারাজ! তোমা ছাড়া আমানিগের একক্ষণও থাকা অসম্ভব। এ হেতু তোমার নিকটে আমি আনিতেছি। এইরূপে কালিদাস বহু প্রকার বিলাপ করিয়া চুরমর্লেকে করিয়াছিলেন,—আজ ধারা নির্ব্রেয় হইল, সরস্বতী আলম্বনহীন বিধ্বা হইল, আজ ভোজরাজ বর্গে গিরাছেন, আজ পণ্ডিত সকল আর কেইই থাকিল না। পৃথিবী পণ্ডিভশ্না হইল! ॥ ১ ॥

এইরপে যথন কালিদাস চরমলোক পাঠ করিলেন, তথনই সেই বোগী হততৈতন্য ইইয়া ভূতলে পতিত হইযাছিলেন। ভারপর কালিদাস তাহাকে সেইরপ দেখির। निश्चत्य,—"ग्रहह! तत्रभवताऽहं विश्वतोऽिखा" इत्यभिधाय क्रिटिति तं श्लोकं प्रकारान्तरेण पपाठ,—

> "श्रद्ध धारा सदाधारा सदालख्वा सरस्तती। पिरुद्धता सिर्द्धताः सर्वे शोजराजे अवं गते।"

ततो भोजस्तभालिङ्ग प्रणस्य धारानगरं प्रति ययौ ॥ २ ॥ इति श्रोमद्राजराजेखर-नि:प्रङ्गपद्धरगीडेखर वज्ञानसेनस्रिविर-चित भोजप्रवस्थे चर्मश्लोकप्रवस्थो नाम तथोदशपरिच्छेद: ॥१२॥

तवभवता पूज्येन त्वया। सदाधारा साध्यायया, सदालव्या साध्यवलखना सनाया। सिव्हिता चलङ्कताः सन्मानेन, सुवंगतं सुवि पतिते, जातं इति शेषः। श्रव केचित् "ग्रैल" द्रश्यादि श्लोकं पठन्ति, तच अस्लतादुपेन्यतिऽख्यासिः।

> भोजप्रबन्धटीकेयं फारगुनाद्यदिने गनी। सम्पूर्णाऽष्टादणशते षट्तिंशदिषके गके॥ इति।

श्रोमन्महामहोपाध्यायपद्वास्त्रप्रमाणपारावारपारीण-भैरवचन्द्रविद्यासागरभद्वाचार्यः स्रिम्नु-योक्तव्यविद्यारत्वभद्वाचार्यात्मज्ञीगङ्गाचरणवेदात्तविद्यासागरभद्वाचार्यस्य क्रती भोजप्रवचटीकायां चरमद्योकप्रवन्ता नाम त्रयोटणपरिच्छेदः॥ १३॥ श्रव सम्पर्णी ग्रयः।

'ও—ইনি বে ভোজ' এইকপ নিশ্চর করিয়া দেখিয়া বলিলেন— হায়, হায় ! মহারাজ!
আপনি আনায় প্রবঞ্চনা করিলেন। এই বলিয়া তথনই সেই শ্লোক প্রকারান্তর করিয়া
পাঠ করিলেন,—আজ ভোজরাজ ভূমিগত হইয়াছেন; হতরাং আজ ধারানগরী সাধ্র
আঞ্জিল, সর্থতী সাধ্র অধীনা, আজ সকলপণ্ডিতই ভূষিত হইয়াছেন। তারপর
ভোজ তাহাকে আলিজন করিয়া প্রণাম করিয়া ধারানগরে প্রতিগ্নন করিয়াছিলেন।

ইতি শ্রীমন্তাজরাজেধরবলালদেনস্রিবিরচিতভোজপ্রবদ্ধে চরমলোক-প্রবন্ধনানক ত্রয়োগশ পরিচেছ্দ ॥ ১৬॥ ভোজপ্রবন্ধ সম্পূর্ণ।